

अनेकान्तवादप्रवेशः

✿ रचयिता ✿

याकिनीमहत्तरासूनूः
आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिः

✿ विवेचनप्रेरकः ✿

आचार्यविजयगुणरत्नसूरिः
आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरिः

हिमालय सा उत्तुंग है वो जिनशासन हमारा है
गंगा सा निर्मल और पावन जिनशासन हमारा है
पतितो को भी पावन करतां जिनशासन हमारा है
तारणहारा तारणहारा जिनशासन हमारा है

जैनम् जयति शासनम् की अलख जगाना जारी है
हे जिनशासन ! तुजको वंदन तेरा ध्वज जयकारी है
वंदे शासनम् ... जैनम् शासनम्...

પ્રસ્તુતગ્રંથની

વિશેષતાઓ :

- ➔ અનેકાંતવાદના અદ્ભુત પદાર્થોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ...
 - ➔ કર્મ, કાયોપશમ, જ્ઞાનાદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોની તર્કશઃ સિદ્ધિ...
 - ➔ સદસદ્વાદાદિ અનેકાંતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની અર્થગંભીર યુક્તિઓથી અભાષિત સ્થાપના...
 - ➔ એકાંતવાદીઓની માન્યતાથી જ એકાંતવાદીનું આમૂલચૂલ ખંડન...
 - ➔ બૌદ્ધ-વૈશેષિકાદિ દર્શનોની સચોટ સમીક્ષા...
 - ➔ જ્ઞાનાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત, એકાંત નિર્વિકલ્પ આદિ મિથ્યામૂઢ કુમાન્યતાઓનું તર્કબદ્ધ ઉન્મૂલન...
-
- ➔ તપ કેવો હોવો જોઈએ ? કેવું ધ્યાન કલ્યાણકારી બને ? મોક્ષ, અનેકાંતવાદમાં જ થાય... એવા અનેક રહસ્યપૂર્ણ નિરૂપણોનું સુંદર સંકલન...
 - ➔ પ્રમાણ અને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયની શૈલીને હૃદયસ્થ બનાવતો ગ્રંથ ...
 - ➔ દષ્ટિને અનેકાંતમય બનાવી સામ્ય અને સમાધિનું અર્પણ કરતી એક અવ્વલ કૃતિ...

અવશ્ય વાંચો,

અનેકાંતના સિદ્ધાંતો પર ક્ષિધ થયા વિના નહીં રહો.

મન, વીતરાગપરમાત્માની સ્યાદ્વાદશૈલી પર ઓવારી જશે !

॥ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ तस्स भुवणेकगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥

॥ तपागच्छाचार्य-श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयघोष-जितेन्द्र-गुणरत्न-रश्मिरत्नसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

श्री याकिनीमहत्तराधर्मसूनु-

सूरिपुरन्दराऽऽचार्यदेवश्रीहरिभद्रसूरिविजृम्भित :

॥ अनेकान्तवादप्रवेशः ॥

अनेकान्तजयपताकाख्याऽऽकरग्रन्थप्रवेशद्वारभूतः

'प्रवेशरश्मि'-आख्यया सुरम्यगुर्जरविवृत्या समलङ्कृतः

❖ विवेचनप्रेरक ❖

दीक्षादानेश्वरी, लवोदघितारक, आ.ल. परम पूज्य गुरुदेवश्री

गुणरत्नसूरीश्वरञ्च मळाराज...

प्रवचनप्रभाषक, षड्दर्शननिष्ठात, आ.ल. परम पूज्य गुरुदेवश्री

रश्मिरत्नसूरीश्वरञ्च मळाराज...

❖ संशोधक ❖

शासनप्रभाषक आ.ल.वि. रत्नसुंदरसूरीश्वरञ्च मळाराजना शिष्य

विद्वद्वरेण्य मुनिराजश्री लव्यसुंदरविजयञ्च म.सा.

❖ प्रकाशक ❖

जिनगुण आराधक ट्रस्ट

* પરિચયપત્રિકા *

- ★ ગ્રંથ : અનેકાંતવાદપ્રવેશ (દાર્શનિક કૃતિ) ★ ભાષા : સંસ્કૃત ★ શૈલી : ગદ્ય
- ★ કર્તા : ૧૪૪૪ ગ્રંથ રચયિતા પ.પૂ. આ.ભ.શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.
- ★ વિષય : (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્યવિશેષવાદ, (૪) અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યવાદ, (૫) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ – આ પાંચ મૂળભૂત સિદ્ધાંતનું તર્કપૂર્ણ નિરૂપણ.
- ★ ઉદ્દેશ : અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથના પદાર્થો સંક્ષેપમાં સમજવા અને તેના અધ્યયન માટેની પૂર્વભૂમિકારૂપ ગ્રંથ.
- ★ પ્રવેશરશ્મિ : (ગુજરાતી અનુવાદ :) અનેકાંતવાદપ્રવેશના પદાર્થોને એકદમ સરળ શબ્દદેહ આપી વિશદતાથી વર્ણન કરતી ભાવાર્થ અને વિવેચનરૂપ ગુજરાતી વિવૃત્તિ.
- ★ દિવ્યાશીર્વાદ : પ.પૂ. કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત આ.ભ.શ્રી વિ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ
પ.પૂ. ન્યાયવિશારદ આ.ભ.શ્રી વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ
પ.પૂ. મેવાડદેશોદ્ધારક આ.ભ.શ્રી વિ. જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ
- ★ વિવેચનપ્રેરક : પ.પૂ. દીક્ષાદાનેશ્વરી આ.ભ.શ્રી વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ
પ.પૂ. પ્રવચનપ્રભાવક આ.ભ.શ્રી વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ
- ★ સંશોધક : વિદ્વદ્વ્ય મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ. સા.
- ★ સહાયક : વિદ્વદ્વ્ય મુ.શ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મ. સા. તથા મુ.શ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મ. સા.
- ★ વિવેચક+સંપાદક : મુનિ યશરત્નવિજયજી
- ★ પ્રકાશક : જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ
- ★ વિવેચનનિમિત્ત : વર્ધમાનતપોનિધિ પૂ.આ.ભ. શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ.
- ★ પ્રકાશનનિમિત્ત : દીક્ષાદાનેશ્વરી પૂ.આ.ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરિ મહારાજનું સૂરિપદ ૨૪૩ વર્ષ.
- ★ પ્રકાશક : જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ... (મુંબઈ)
- ★ પ્રકાશનવર્ષ : વીર સં. ૨૫૩૯, વિ.સં. ૨૦૬૯, ઈ.સન્ ૨૦૧૩...
- ★ મૂલ્ય : ૩૦૦/- ★ નકલ : ૫૦૦ ★ આવૃત્તિ : પ્રથમ
- ★ સુકૃતસહયોગ : શ્રી અઠવાલાઈન્સ શ્વે.મૂ.પૂ. જૈનસંઘ તથા ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ.
- ★ સૂચના : આ ગ્રંથનું પ્રકાશન, જ્ઞાનનિધિના સદ્વ્યયથી થયું હોવાથી ગૃહસ્થોએ માલિકી ન કરવી.
- ★ પ્રિન્ટીંગ+ડિઝાઈનીંગ : નવરંગ પ્રિન્ટર્સ, અપૂર્વ શાહ, મો. ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧
- ★ કમ્પોઝીંગ : રાજેન્દ્ર પટેલ, મો. ૯૮૨૪૮૯૫૦૩૪ - અમદાવાદ.

આદર સમર્પણમ્

સુવિશુદ્ધ સ્થાદ્વાદ માર્ગપ્રરૂપક,

શ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ તીર્થસ્થાપક

પ્રભુવીરભા

પવિત્ર હસ્તોમાં

અનંતાનંત લબ્ધિનીરધિ તથા વીરચરણ પરમોપાસક

પૂજ્ય ગૌતમસ્વામીમહારાજભા

પવિત્ર હસ્તોમાં

સટીક - સવિવરણ - સવિવેચન

‘અનેકાંતવાદપ્રવેશ’ ગ્રંથ પરનું

ભાવાર્થ - વિવેચનમય

ગુજરાતી વિવેચન

સવિનય સમર્પિત કરું છું..

કૃપાકાંક્ષી

મુનિ ચશરત્નવિજય

❁ સંક્ષિપ્ત વિષય-નિર્દેશ ❁

(૧)	અંતર્વર્ષા.....	૬
(૨)	તેન પ્રાપ્તેન સર્વ પ્રાપ્તમ્.....	૭
(૩)	અનેકાન્તો વિજયતે.....	૮
(૪)	અનેકાંતવાદ-પ્રવેશ.....	૧૨
(૫)	અનેકાંત : જગદીવો.....	૧૩
(૬)	હસ્તવિખિત પ્રતો.....	૧૮
(૭)	સુંદર પદ્યાર્થ-રસાસ્વાદ.....	૨૧
(૮)	વિષયાનુક્રમશિક્ષા.....	૨૨

અહો સુફતમ્

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ

અઠવાલાઘન્સ જૈન સંઘ

વથા

ફૂલચંદ ઠલ્યાણચંદ ભવેશી દ્રશ્ટ

લાલબંગલા અઠવાલાઘન્સ સુસ્તવાળાએ

પોતાની જ્ઞાનનિધિનો સુંદર ઉપયોગ કરીને લીધો છે...

સુફત-સત્કાર્યની શતશઃ અનુમોદના...

❁ પ્રાપ્તિસ્થાન ❁

(૧) શાહ બાબુલાલ સરેમલજી

C/o. સિદ્ધાયલ, સેન્ટ એન્સ સ્કુલ સામે,
હીરા જૈન સોસાયટી, સાબરમતી,
અમદાવાદ-૦૫.

ફોન- ૯૪૨૬૫ ૮૫૯૦૪

(૨) મહેન્દ્રભાઈ એચ. શાહ

C/o. ૨૦૨/એ, ગ્રીનહીલ્સ એપા.,
સ્વામીનારાયણ મંદિર પાસે,
અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯.

ફોન- (રહે.) ૦૨૬૧-૨૭૮૦૭૫૦
(મો.) ૯૬૦૧૧ ૧૩૩૪૪

(૫) ભંવરભાઈ યુનીલાલજી

C/o. ભૈરવ કોર્પોરેશન
S/૫૫, વૈભવલક્ષ્મી કોમ્પ્લેક્સ,
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧.
(મો.) ૯૪૨૭૭ ૧૧૭૩૩.

(૩) જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટ

C/o. શ્રી સીન્થેટીક્સ, ૧/૫
રાજદા ચાલ, અશોકનગર, જુના હનુમાન
કોસલેન, રજો માળ, રૂમ નં. ૧૧, મુંબઈ-૧.

ફોન- ૯૮૨૦૪ ૫૧૦૭૩

(મો.) ૯૮૯૦૫ ૮૨૨૨૦

(૪) હેમંતભાઈ આર. ગાંધી

C/o. ૬૦૩, ૨૫/B, શિવકૃપા સો.
ભિવંડી, જિ. ઠાણા-૪૨૧૩૦૨
(મહારાષ્ટ્ર)

ફોન - (રહે.) ૦૨૫૨૨-૨૪૬૧૨૬

સુવિશુદ્ધ સ્યાદ્વાદમાર્ગપ્રરૂપક, શ્રુતસિદ્ધાંતરૂપ તીર્થસ્થાપક,
મારણાંતિક પરિષહોને પણ સમભાવથી સહન કરનાર
પરમ કૃપાળુ

પ્રભુવીર...

વીરાજ્ઞાનિર્વિકલ્પસ્વીકારક, અનંતાનંત લબ્ધિનીરધિ, આજીવન

પ્રભુવીર ચરણોપાસક, સ્વનામધન્ય પરમ પૂજ્ય ગૌતમસ્વામી મહારાજ...

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતમર્મજ્ઞ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત,
સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, શિદ્ધાંતમહોદધિ,
સહસ્રાધિક શ્રમણસમુદાય ગુરુમૈયા,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતદેશનાદક્ષ, ન્યાયવિશારદ,
વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘ-એકતાશિલ્પી,
જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અપ્રતીમપ્રયાગ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનેકાંતવ્યવહારકુશળ,
સિદ્ધાન્તદિવાકર, આગમહાર્દમર્મજ્ઞ,
સુવિશાલગચ્છાધિપતિ,
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ

મેવાડદેશોદ્ધારક,
૪૦૦ અહમના ભીષ્મતપસ્વી
અપાર સામ્યસિન્ધુ
પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
જિતેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દીક્ષાદાનેશ્વરી, યુવકજગૃતિપ્રેરક,
ગીતાર્થતા-સંવિગ્નતા સંપન્ન
ત્રિશતાધિક શ્રમણ-શ્રમણી સમુદાયશિલ્પી
ભવોદધિતારક પ.પૂ.આ.ભ.

શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રવચનપ્રભાવક, ષડ્દર્શનનિષ્ઠાત,
નિખાલસતાનીરધિ,
ગુરુપરિતોષૈકલક્ષી
પરમગુરુદેવ, આચાર્યભગવંત

શ્રી વિજય રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી
રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ

सकलमानससंशयहारिणी,
भवभवोर्जितपापनिवारिणी ।
सकलसद्गुणसन्ततिधारिणी,
हस्तु मे दुरितानि सरस्वती ॥

॥ પ્રકાશકીય હૃદયોર્મિ ॥

જય જિનશાસન !

‘અનેકાંતવાદપ્રવેશ’ નામની; પ્રમાણમાં નાની છતાં અનેક મહત્વપૂર્ણ પદાર્થોને સુંદર શૈલીમાં પીરસતી એક સુંદર કૃતિ...

જેના રચયિતા,

પરમતાર્કિકાગ્રણી, સુગૃહીતનામધેય, સૂરિપુરંદર આચાર્યપ્રવરશ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે.

જે અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથના પદાર્થો સંક્ષેપમાં મળી રહે...

જે અનેકાંતજયપતાકા ગ્રંથમાં સરળતાથી પ્રવેશ થઈ શકે...

જે અનેકાંતના મૂળભૂત તત્ત્વોનું સરળ શૈલીમાં જ્ઞાન થઈ રહે...

એ બધા પ્રસ્તુત ગ્રંથરચનાના પ્રયોજનો છે.

પ.પૂ. દીક્ષાદાનેશ્વરી આ.ભ. શ્રી.વિ. ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા. અને પ્રવચનપ્રભાવક આ.ભ. શ્રી.વિ. રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રવરપ્રેરણાથી તૈયાર થયેલ સાનુવાદ આ ગ્રંથરત્નને પ્રકાશિત કરતાં, આજે અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

મૂળગ્રંથના શુદ્ધિકરણ માટે, મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર કોબા, જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ વગેરે સંસ્થાઓનો સુંદર સહયોગ મળ્યો છે, તેઓશ્રીએ શુદ્ધ હસ્તપ્રતો મેળવી આપી છે - તે બદલ તેમનો અત્યંત આભાર !

શ્રુતપ્રકાશનના આ કાર્યમાં ગીતાર્થગંગા સંસ્થાએ તેમના દ્વારા કોમ્પ્યુટરમાં કંપોઝ કરાવેલ અનેકાંતવાદપ્રવેશ ગ્રંથની સોફ્ટકોપી ભેટ આપેલ છે, જેના કારણે પ્રકાશન કાર્યમાં સહાય થયેલ છે. ગીતાર્થગંગા સંસ્થા દ્વારા આ ગ્રંથનો ગ્રંથાગ્ર પણ મળેલ છે. તેમની શ્રુતભક્તિની અનુમોદના.

કંપોઝ-સેટીંગ-પ્રિન્ટીંગ વગેરે કાર્ય, નવરંગ પ્રિન્ટર્સવાળા અપૂર્વભાઈ અને રાજેન્દ્રભાઈએ ખૂબ જ ઉત્સાહ અને કુશળતાથી પાર પાડેલ છે, તે બંનેને અત્યંત ધન્યવાદ...

ગ્રંથપ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ, શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ અને ફૂલચંદ કલ્યાણચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટે લીધો છે, તેમની ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના...

પ્રાંતે,

આ ગ્રંથના અધ્યયન દ્વારા સહુ અનેકાંતમય તત્ત્વને જાણે અને આત્મશ્રેયને સાધે એ જ એક મંગલકામના સાથે વિરમીએ છીએ.

દ. જિનગુણ આરાધક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીગણ..

અંતર્વર્ષા

એક અત્યંત વિશાળ મહેલ છે, ખૂબ જ ચિત્તાકર્ષક ! એ મહેલના અંદર શું છે ? એની વિગતો સાથે રહેલો ગાઈડ આપી રહ્યો છે... સાંભળતાં - સાંભળતાં વિસ્મયની લાગણી ઉભરાય છે. હવે માત્ર એક જ ઝંખના થાય છે કે આ મહેલ ગમે તેમ કરીને મારે સાંગોપાંગ જોવો છે.

પણ પહેલો જ પ્રશ્ન ઉભો થાય કે આ ભવ્ય મહેલનો પ્રવેશદ્વાર ક્યાં છે ? પ્રવેશદ્વાર વગર અંદર જવાય નહીં અને અંદર ન જઈએ ત્યાં સુધી અંદરની ઝાકઝમાલ દષ્ટિગોચર થાય નહીં.

પૂજ્ય સૂરિપુરંદર આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજને 'અનેકાંતજયપતાકા' ગ્રંથની અદ્ભુત રચના કરી અને એ ગ્રંથના પ્રવેશદ્વાર સમાન આ 'અનેકાંતવાદપ્રવેશ' ગ્રંથની રચના કરી મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

જે રીતે આચાર્યશ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ 'સ્વાદ્વાદરત્નાકાર' નામના મહાકાવ્ય ગ્રંથની રચના કરી અને એમના શિષ્ય આચાર્યશ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીએ એ ગ્રંથમાં પ્રવેશ માટે 'રત્નાકરાવતારિકા' ગ્રંથની રચના કરી, એ જ રીતે અહીં પોતે જ સૂરિપુરંદર આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના ગ્રંથ ઉપર અવતારિકા સમાન આ ગ્રંથની રચના કરી અદ્ભુત - અદ્ભુત ઉપકાર કર્યો છે...

આ ગ્રંથ પર મુનિશ્રી યશરત્નવિજયજીએ સરસ વિવેચન લખી શ્રુતભક્તિનું સુંદર કામ કર્યું છે. ભવિષ્યમાં દ્રવ્યાનુયોગના ક્લિષ્ટ ગ્રંથો ખોલી સ્વ-પરની આરાધનામાં ઉજમાળ બની મોક્ષ પામે એ જ શુભેચ્છા...

આચાર્ય વિજય
ગુણરત્નસૂરિ.....

तेन प्राप्तेन सर्वं प्राप्तम्

एको भिक्षुः राजद्वारं प्राप्तः । स्वीयसमस्याञ्च पुत्कुर्वन् प्रकथितवान्-
“ मुषितोऽहं.... मुषितोऽहं.... मम सर्वस्वं गतम् ।

मम वस्त्रम्, मम शय्या, मम छत्रं, ममाधोवस्त्रं,
ममोपरि वस्त्रम्.... सर्वमपि गतम्, दरिद्रोऽहमभवम् ॥”

तेन च राज्ञे साश्रु निवदितं यदुत “कृपां कृत्वा राजन् ! आरक्षकान्
आज्ञापयन्तु भवन्तः, प्रापयन्तु च मम मुषितभागम् ”

स्वीकृता विशप्तिः राज्ञा , दत्तश्च अवष्टम्भः तस्मै ॥

राज्ञादिष्टाः ससैनिकाः आरक्षकाः महाप्रयत्नेन तस्करं गृहीत्वा समुपस्थिताः ।

तस्य तस्करस्य च पार्श्वे एको महत्पटो मिलितः, स च अर्पितः भिक्षवे ।

भिक्षुः च तं आदरेण गृहीत्वा सहास्यं गन्तुमारब्धः ॥

राज्ञा च पृष्टः- ‘अधुना तु एकमेव लब्धं मुषितद्रव्यम्,
अन्यत् त्वधुनापि अन्वेषणीयमस्ति’ ।

स त्ववक् - ‘लब्धं मया सर्वमपि मुषितद्रव्यम्, न किञ्चिदवशिष्टमधुना’ ।

राज्ञा च साश्चर्यं उवाच - ‘कथम् ?’ ।

तेन च सरलया गिरा प्रकथितम् -

‘मम एक एव पटः सर्वकार्यं साधयति’ इति ।

इदमत्र रहस्यम् - एकस्मिन् पटे सन्ति बहवो धर्माः, अयमेव
अनेकान्तः, एकस्मिन् वस्तुनि सन्ति अनेकधर्माः इति कृत्वा ॥

लोके धर्मे व्यवहारे च सर्वत्रापि अनेकान्तात्मकव्यवस्था एव बलीयसी श्रेयसी च ।

तां विना न कापि व्यवस्था सङ्गतिमङ्गेत् ।

अत एव च श्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिभिः सुष्ठु आलपितं श्रीसन्मतितर्कप्रकरणे -

“जेण विणा लोगस्स ववहारो सव्वहा न निव्वहइ ।

तस्स भुवणेक्कगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स ॥”

अनेकान्तजयपताकामध्ये स्थापितानेकान्तसिद्धान्तनगर्यां प्रवेशद्वारभूतः एष लघुग्रन्थः अनेकान्तवादप्रवेशाख्यः श्रीहरिभद्रसूरेः ।

सुविवृतञ्च स मच्छिष्यमुनियशरत्नविजयेन अल्पे चैव दीक्षा-वयःपर्याये ।

मदिच्छामनुसृत्य श्रुतभक्तिद्वारेण गुरुभक्तिरपि स्वादरिता, धन्यवादश्च तस्मै वितरामि ॥

परमपूज्य-शासनप्र भावक-आचार्यविजयरत्नसुन्दरसूरीश्वरशिष्यैः

विद्वद्वरेण्यमुनिभव्यसुन्दरविजयैश्च सूक्ष्मेक्षिकयाऽस्य प्रमार्जनं कृत्वा हर्ष वितेनिरे ॥

एतद्ग्रन्थस्य अध्ययन-अध्यापनद्वारेण अनुवादकारः सर्वेऽपि जिज्ञासवश्च अन्तर्मुखताप्रसाधनेन निर्जरां लब्ध्वा सर्वकर्मपरिक्षयसाध्यां मुक्तिमवाप्नुवन्तु इति एकैव अभिलाषा ॥

॥ शिवमस्तु सर्वजगतः ॥

लि.

आचार्यविजयरश्मिरत्नसूरीः

અનેકાન્તો વિજયતે

(પ્રસ્તાવના)

થોડા વખત પહેલા એક ડોક્યુમેન્ટ્રી તૈયાર થયેલ. જેનું નામ હતું : “Is it always right to be right” અર્થાત્ ‘કાયમ સાચા હોવું એ શું સાચું છે ?’

મુદ્દો મજાનો છે...

સંઘર્ષોના મૂળ, ઘણું કરીને વિચારભેદ અને અસહિષ્ણુતામાં રહ્યા હોય છે. વિશ્વમાં ફેલાતા રોગો માટે ઔષધો શોધાતા રહે છે, પણ વિવાદને શમાવી સંવાદમાં લાવી આપતું એકમાત્ર મહાૌષધ હોય, તો એ છે અનેકાંતવાદ ! જેનું નિરૂપણ પ્રભુએ ગર્ભિત રીતે ત્રિપદીના માધ્યમે જ કરી દીધું !

અનેકાંતવાદ એ જૈનવિચારધારાનો મુખ્ય પ્રવાહ કહી શકાય. એક જ વાતને, વિગતને, વસ્તુને, વ્યક્તિને કે વિચારને અન્યાન્ય દષ્ટિકોણોથી વિચારવાની space એ અનેકાંતવાદ આપે છે.

જીવ્ય વ્યવહારતઃ માલિકીભાવે જે વસ્તુ મારી છે, તે જ વસ્તુ તત્ત્વતઃ મારી નથી પણ ખરી... કારણ કે, તત્ત્વતઃ તો કેવળ મારા સ્વભાવરૂપ આત્મગુણો જ મારા છે.

જીવ્ય કો'ક ભવમાં જેઓ મારા સ્વજન હતા, તેઓ વર્તમાનભવે મારા સ્વજન ન પણ હોય. આમ તેમનું સ્વજનપણું પણ આપેક્ષિક છે.

જીવ્ય ‘વલસાડ દૂર છે’ અને ‘વલસાડ નજીક છે’ એની ચર્ચામાં અમદાવાદની અપેક્ષાએ પહેલું વાક્ય સાચું છે ને મુંબઈની અપેક્ષાએ બીજું વાક્ય સાચું છે.

જીવ્ય શિયાળામાં અત્યંત અનુકૂળ એવા ઊનના વસ્ત્રો ઉનાળામાં અત્યંત પ્રતિકૂળ ગણાય છે.

એકાંતે કોઈ વસ્તુ નજીક/દૂર નથી, સારી/નરસી નથી કે એકાંતે કોઈ વ્યક્તિ પોતાની/પારકી નથી. અલગ અલગ અપેક્ષાને લઈને વસ્તુતત્ત્વને અલગ અલગ રીતે સમજાવતી વિચારધારા એટલે જ અનેકાંતવાદ !

‘અનેકાંતવાદપ્રવેશ’ એ યથાર્થનામા ગ્રંથ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં મુખ્ય પાંચ વિષયો છે : (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષવાદ, (૪) અભિલાષ્ય અનભિલાષ્યવાદ... આ પાંચ વિષયો બાદ, અનેકાંતમાં જ મોક્ષની રજૂઆત,

અનેકાંતવાદની ફરજિયાત ગ્રાહ્યતા સૂચવે છે.

સમજવામાં કઠિન લાગતો ‘અનેકાંત’ નામનો દાર્શનિક પ્રમેય, ખરેખર અત્યંત લોકભોગ્ય અને જીવનસંગત છે... તે એટલી હદે કે તેને છુટો પાડવો મુશ્કેલ છે. અત્યંત સ્થૂળદૃષ્ટિએ સમજવા પૂરતા કેટલાક વ્યાવહારિક ઉદાહરણો લઈએ —

● “તમારો દીકરો તમને મળવા આવે છે ખરો ?” “શેનો દીકરો ? કોનો દીકરો ? જેને સાથે રહેવું નથી, વડીલોને સાચવવા નથી, તે દીકરો શાનો ? મેં તો હવે હાથ ધોઈ નાંખ્યા છે... મનને પણ ભૂલાવવા મથી રહ્યો છું કે મારે દીકરો છે !” આને સદસદ્વાદ કહી શકાય. આમ દીકરો છે પણ ખરો, અને છતાં, નથી પણ ખરો !

● સ્વર્ગવાસ પામેલી કોઈ વિભૂતિના અવિસ્મરણીય અને અનુપમ ગુણવૈભવને યાદ કરીને બોલાય છે : “મહાપુરુષો ક્યારેય મરતા નથી. ગુણર્પિંડથી તેઓ કાયમ હયાત હોય છે...” નિત્યાનિત્યવાદને સમજવા માટે આ ઉદાહરણ ચાલે. વ્યક્તિ વિલય પામી છે, છતાં કો’ક રીતે અવિલીન રહે છે.

● ગાંધીજીના ચશ્માથી લઈને સ્વ. પૂ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.નો દંડ ! આમ વસ્તુ સામાન્ય લાગે, છતાં તેના જૂના માલિકની અપેક્ષાએ તે વસ્તુ ઘણી જ વિશેષરૂપ પણ છે... આને સામાન્ય-વિશેષવાદ કહી શકાય.

● તીર્થંકરોના અનંત ગુણવૈભવને વિસ્તારથી વર્ણવી દીધા પછી ‘તદ્વક્તું નૈવ પાર્યતે’ કહીને અટકી જવું પડે છે. જેટલા અંશે બોલી શકાયું, તેટલા અંશે અભિલાષ્ય અને કેવળી કે સરસ્વતી માટે પણ વર્ણનાતીત અંશને અનભિલાષ્ય ગણી લઈએ, તો આ ઉદાહરણ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદને સમજવા ઉપયોગી છે.

વિષયવિભાગને સ્થૂલદૃષ્ટિએ સમજવા પૂરતા જ આ ઉદાહરણો છે. આ વિષયોના અધ્યયન થકી, મતિ અનેકાંતપરિકર્મિત બને છે અને ત્યારે જ સાધના બળવાન અને ફળવાન બને છે.

છેલ્લે ‘અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ’ જણાવીને, ગ્રંથકારશ્રીએ, એકાંતવાદની મોક્ષબાધકતા પણ જણાવી દીધી છે. પ્રચલિત મતાંતરો, સંઘર્ષો ને વિખવાદો ત્યાં સુધી લોખંડસ્થિતિએ રહે છે, જ્યાં સુધી અનેકાંતનો પારસમણિસ્પર્શ તેને સાંપડ્યો ન હોય !

“જેટલા માથા એટલા મન”ની ઉક્તિ પ્રમાણે આ વિશ્વ એટલે અડાબીડ વિચારવન ! તેમાં વનરાજ તરીકે અનેકાંતવાદનું સ્થાન છે. ક્યાંક ને ક્યાંક અનેકાંતની આણમાં રહીને જ અન્ય વિચારધારા કે દર્શનધારા ટકે છે.

શ્રી વાદિદેવસૂરિ મહારાજે સ્વવિરચિત સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથના મંગલાચરણમાં સ્યાદ્વાદની સ્તવના કરી છે અને તે પણ ઉપરોક્ત વિચારને જાણે સિક્કો મારતા હોય તેવા

શબ્દોમાં :

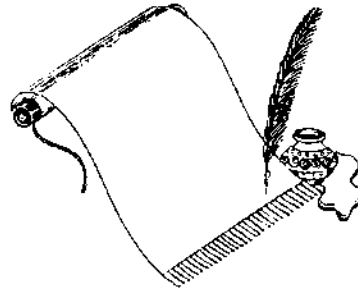
“પ્રક્રીડત્રયકાનને વિજયતે સ્યાદ્વાદપજ્ઞાનનઃ”

પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિષયનો વિસ્તાર અને નિખાર ‘અનેકાંતજયપતાકા’ ગ્રંથમાં છે. સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ રચિત બંને ગ્રંથો પર ગુજરાતી વિશદ વૃત્તિ અને વિસ્તૃત વિવેચના લખીને, મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજીએ અનુપમ સર્જન કર્યું છે.

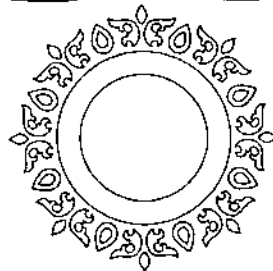
દીક્ષાદાનેશ્વરી પ.પૂ.આ.દેવ શ્રી વિજય ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મ.ની કૃપા અને વિદ્વદ્ધર્મ પ. પૂ. આ.દેવ શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મ.નું પીઠબળ મેળવીને વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી યશરત્નવિજયજી એ કરેલ અથાગ પ્રયાસ પ્રશંસનીય છે.

પાંચ ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ અનેકાંતજયપતાકાની સાથે પ્રકાશિત થતા આ ગ્રંથનું સંપૂર્ણ સંશોધન કરનાર ન્યાયાદિશાસ્ત્રવેત્તા, આગમાદિ સાહિત્યના જ્ઞાતા વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજીએ સ્વકાર્ય દ્વારા આ ગ્રંથની ઉપાદેયતામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પ્રકાશન એ અધ્યયન અને અધ્યાપનયોગની થાળીમાં એક નવી વાનગી પીરસે છે. આ ગ્રંથનું અધ્યયન, મતિને અનેકાંતશૈલીથી પરિકર્મિત બનાવી મોક્ષમાર્ગસાધની બનાવે. માર્ગસ્થ બોધ, નિર્ણયો ને અવધારણા કરવામાં સહાયક બનાવે. અને શીઘ્રમ્ મોક્ષપ્રાપક બનાવે એવી શુભકામના.

૬.
પં. ઉદયવલ્લભવિજય
વિ.સં. ૨૦૬૮, આસો
સુદ-૫,
માટુંગા.

અનેકાંતવાદ-પ્રવેશ

અનાદિ કાળથી આપણા સંસાર-પરિભ્રમણનું કારણ મિથ્યાત્વ છે. એકાંત માન્યતા છે.

જો એ સંસારથી છુટકારો મેળવવો હોય તો એકાંત માન્યતાને છોડીને, અનેકાંતનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે.

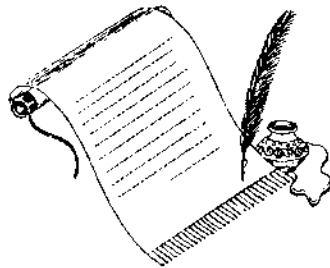
એ અનેકાંત શું છે ? તેની પ્રાથમિક સમજણ અને એકાંત માન્યતાઓનું બહુ સંક્ષેપમાં નિરસન કરતો તાર્કિક શિરોમણિ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો ગ્રંથ એટલે અનેકાંતવાદ-પ્રવેશ.

ગ્રંથનો પરિચય તો અભ્યાસ કરવાથી જ થઈ શકે. પણ આપણી બુદ્ધિ એટલી ક્ષીણ થઈ ગઈ છે કે અનેકાંતવાદ-પ્રવેશમાં પણ આપણે પ્રવેશ કરી શકીએ નહીં, ત્યારે એમાં પ્રવેશ કરવામાં સહાય કરવા માટે, તેનો અનુવાદ લઈને પ.પૂ.મુ.શ્રી યશરત્નવિ. મ.સા. આપણી પાસે ઉપસ્થિત થયા છે.

અનેકાંતવિષયક ગ્રંથનો અનુવાદ કરવો એ ઘણી જ જ્ઞાનગંભીરતા અને પરિપક્વતા માંગે છે.

મુનિરાજ બહુ નાની વય અને અલ્પ પર્યાયમાં આ સિદ્ધિ હાંસલ કરી શક્યા છે, તેમાં કારણ તેમનું ગુરુબહુમાન-સમર્પણ અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી ગુરુકૃપા તથા અવિરત પુરુષાર્થ છે.

તેમની હાર્દિક અનુમોદના કરીએ અને આ ગ્રંથના અધ્યયન દ્વારા તેમના પુરુષાર્થને સફળ કરીએ - આપણા સમ્યગ્દર્શનને નિર્મળ કરીએ, એ જ શુભાભિલાષા...

૬.

ભવ્યસુંદરવિ.

જેઠ સુ. ૪, વિ.સં. ૨૦૬૮.

કેશવ સૃષ્ટિ, ભાવંદર.

॥ શ્રીશંકરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ તપાગચ્છાચાર્ય-શ્રીપ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઈ નમઃ ॥

અનેકાંત : જ્ઞાદીવો

(વિવેચકની કલમે)

- અંધકાર, દષ્ટિનો પ્રસાર રોકી દે.
- અંધકાર, જરૂરી કાર્યને કરવામાં વિઘ્ન ઊભું કરે.
- અંધકાર વિપર્યાસનું સર્જન કરે (થાંભલો પણ માણસ દેખાય)
- અંધકાર ભયભીત બનાવી દે.

પણ દીવડાની એકમાત્ર જ્યોત, ચોમેર પ્રકાશ પાથરી એ અંધકારનું અસ્તિત્વ નામશેષ કરી નાંખે છે ને એની તમામ અસરો દૂર ફેંકી દે છે.

વાત છે એકાંત-અનેકાંતવાદની ! એકાંત તે ભયાનક અંધકાર છે...

- દષ્ટિને સંકુચિત ને છીછરી બનાવે.
- સમતારૂપ સિદ્ધિને સાધવામાં સંકલ્પ-વિકલ્પોનું વિઘ્ન ઊભું કરે.
- ઉન્માર્ગમાં પણ સન્માર્ગનો ભ્રમ કરાવી વિપર્યાસનું સર્જન કરે.
- ને યાવત્ રાગ-દ્વેષની કારમી વેદનાઓ આપીને આત્મસ્વરૂપને ભયભીત કરી દે છે.

આ છે એકાંતવાદની ભયાનક અસરો ! તેનાથી વ્યથિત થયેલો જીવ દિડ્મૂઢ થઈને અનેક દોષોનું ઉપાર્જન કરે છે અને તેનાથી દીર્ઘતર સંસાર વધારી કટુફળોનો ભાગી બને છે.

પણ 'અનેકાંત' એ એક જ્યોતિશીલ દીવડો છે. તેની એકમાત્ર જ્યોત, એકાંત અને એકાંતની તમામ અસરોને દૂર ફેંકી દે છે. તેનાથી દષ્ટિ ખુલે છે... દોષ ટળે છે... ને યાવત્ પરમરહસ્યની પ્રાપ્તિ દ્વારા સાધનાનું સામ્યરૂપ ઉદ્દેશ્ય હાથવગું થાય છે.

અધ્યાત્મોપનિષદ્માં તો ત્યાં સુધી *જ્ઞાવાયું છે કે - "જે વ્યક્તિ પાસે સ્યાદ્વાદનું સુવિશદ અજવાળું છે, તે જ વ્યક્તિ અધ્યાત્મ પામી શકે, તે સિવાયનો નહીં."

વિચારતા કરી મૂકે એવી વાત છે. સ્યાદ્વાદ નહીં, તો અધ્યાત્મ પણ નહીં ! રે, યાવત્-મોક્ષમાર્ગ પણ નહીં ! અત્યંત અત્યંત આવશ્યક છે, એ સ્યાદ્વાદ અને અનેકાંતવાદ !

* 'ગલત્રયકૃતભ્રાન્તિર્યઃ, સ્યાદ્વિશ્રાન્તિસમ્મુખઃ ।

સ્યાદ્વાદવિશદાલોકઃ, સ એવાધ્યાત્મભાજનમ્ ॥' - અધ્યાત્મોપનિષદ્ ૧/૫

આગળ વધીને ઉપદેશરહસ્યમાં તો પૂ. મહોપાધ્યાયજી મહારાજે છેક ત્યાં સુધીની વાત* કહી છે કે — “જેની પાસે સ્યાદ્વાદની જાણકારી નથી, તેની પાસે સમ્યક્ત્વ પણ નથી જ...”

સ્યાદ્વાદ હશે, તો જ સમ્યક્ત્વ ! તેના વિના સમ્યક્ત્વ પણ નહીં ! સ્યાદ્વાદ ન સમજેલા અને ન શીખેલાને મિથ્યાત્વીની કક્ષામાં મૂકી દેતું આ વચન છે.

પણ પ્રશ્ન એ થાય કે, સ્યાદ્વાદમાં એવું શું મહત્ત્વ હશે ? કે જેના વિના સમ્યક્ત્વ પણ ન હોય ને જીવ કાયમ માટે મિથ્યાત્વી જ બન્યો રહે...

તેનું સમાધાન એ જણાય છે કે, જીવ મોટા ભાગનો પોતાનો સંસાર એકાંતના કારણે ઊભો કરે છે. એકાંતથી સંકલ્પ-વિકલ્પ, તેનાથી રાગ-દ્વેષ, તેનાથી કર્મબંધ ને યાવત્ દીર્ઘતર સંસારની પરિવૃદ્ધિ !

હવે આ એકાંત અનેક પ્રકારનો હોઈ શકે, તે આપણે વિસ્તારથી જોઈએ અને તેનાથી કેવા કટુવિપાકો પ્રાપ્ત થાય ? અને એકાંતની કેવી સુરમ્યતા ને નિર્દોષતા છે ? તે પણ આપણે જોઈએ-

❖ એકાંતે ગોળ કફનું કારણ બને છે ને એકાંતે સૂંઠ પિત્તનું કારણ બને છે. આ છે દ્રવ્ય-એકાંત ! પુદ્ગલ તરફનો એકાંત ! અને તે બેના મિશ્રણથી બનેલી સૂંઠની ગોળી એ એકાંત છે અને તે આરોગ્યનું કારણ બને છે. ❖

❖ પોતાના જ્ઞાનનો અહંકાર નિહવોને પણ હતો ને ઈન્દ્રભૂતિ વગેરે ગણધરોને પણ હતો ! પણ નિહવોને એ દોષ સાથે આગ્રહ, પક્કડ ને એકાંત હતો ! અને આ એકાંત એટલે પોતાની ભૂલ બતાવવા છતાં પણ એ ભૂલનો સર્વથા અસ્વીકાર અને સામેવાળાના પક્ષમાં જ દૂષણોનો આરોપ... આ છે દોષમાં ભળેલો એકાંત !

ખરેખર દોષ કરતા પણ વધુ ખરાબ છે દોષમાં ભળેલો એકાંત ! એટલે જ તેઓ પોતાની સાધનાને આગળ ન વધારી શક્યા ને દીર્ઘતર સંસારના વર્ષક થયા.

જ્યારે ઈન્દ્રભૂતિ વગેરેનો અહંકાર હતો, છતાં તેમાં એકાંત નહોતો. કોઈની પણ અપેક્ષા-અભિપ્રાય સાંભળવાની-સ્વીકારવાની વિનમ્રશીલતા હતી અને એના પ્રતાપે જ તેઓ ગણધરપદ ને યાવત્ પરમપદના ભાગી થયા !

❖ મરેલા-સડેલા કૂતરાને જોઈને દ્વેષની અને અરુચિની લાગણી અનુભવાય છે અને સુગંધી-સુરમ્ય ફૂલને સુંઘીને રાગની લાગણી અનુભવાય છે. આ રાગ-દ્વેષનું કારણ છે, વસ્તુના તથ્ય સુધી પહોંચવાની અક્ષમતા ! આને કહેવાય દૃષ્ટિમાં વ્યાપેલો એકાંત !

★ ‘સદસદવિસેષણાઓ વિભજ્જવાયં વિણા ણ સમ્મત્તં ।

જં પુણો આણારુદ્ધણો તં નિડણાં ભિત્તિ દલ્લેણં ॥૧૦૦॥’ — ઉપદેશરહસ્યમ્

❖ ‘ગુડો હિ કફહેતુઃ સ્યાન્નાગરં પિત્તકારણમ્ ।

દ્વયાત્મનિ ન દોષોઽસ્તિ, ગુડનાગરભેષજે ॥’ — વીતરાગસ્તોત્રમ્ ૮/૬ ।

પણ અનેકાંતનો જાણકાર વ્યક્તિ, અનેક અપેક્ષાઓથી એ વસ્તુના તથ્ય સુધી પહોંચી, તેના વિશેષો પરના રાગ-દ્વેષની રહિત રહી શકે છે. એટલે જ તો ક્ષાયિકસમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રીકૃષ્ણ મહારાજા, કોહવાયેલા કૂતરામાં પણ ઉજ્જવલ દાંતની પંક્તિઓ જોઈને ગુણાનુરાગનો આહ્વાદ અનુભવતા હતા ને પરમાત્મા જેવા અનુકૂળતાની શ્રેણિઓ વચ્ચે રહીને પણ વીતરાગતા અનુભવતા હતા. આ બધો પ્રભાવ એ અનેકાંતનો જ છે ને ?

જે સિંહગુફાવાસી વગેરેને પોતાના ગીતાર્થ પણ ગુરુ દોષવાળા લાગતા હતા. તેનું કારણ ? એ જ કે, તેમનો દષ્ટિકોણ માત્ર એક તરફનો હતો કે 'ગુરુએ જેવી સ્થૂલભદ્રજીની પ્રશંસા કરી, તેવી અમારી નહીં કરી...' આને કહેવાય — વ્યક્તિ પ્રત્યેના અભિપ્રાયમાં ભળેલો એકાંત ! અને એના કારણે જ તેઓ ઈર્ષ્યાથી સળવળતા હતા.

પણ ઠોકર ખાધા પછી અનેકાંત પકડાયો અને ગુરુ વિશેના અભિપ્રાયમાં અનેક દષ્ટિકોણો ઉમેરાયા. પછી જણાયું કે, ગુરુનું કુશળ-કુશળતર કાર્યને ઉદ્દેશીને પ્રશંસાનો તરતમભાવ યોગ્ય જ હતો. આ અનેકાંત અપનાવ્યા પછી ફરી તેઓ પરમ સમર્પિત થઈ ગયા ને આત્મકલ્યાણ સાધી ગયા. એ પ્રસિદ્ધ છે.

જે અત્યંત ગ્લાન-અવસ્થામાં પુષ્કળ આર્તધ્યાન થવા છતાં પણ 'હું કોઈ જ જાતનો ઉપચાર નહીં કરાવું' એવી વિચારણા એ ઉત્સર્ગનો એકાંત કહેવાય. અને તેના કારણે જીવ આર્તધ્યાનમાં મરીને દુર્ગતિ ભેગો થાય છે.

પણ અનેકાંતને જાણનાર વ્યક્તિ, કઈ અપેક્ષાએ એ નિષ્પ્રતિકર્મના ઉત્સર્ગનું વિધાન છે ? તેને સૂક્ષ્મતાથી સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. અને તેનાથી વિપરીત દેશ-કાળાદિની પરિસ્થિતિ સર્જતા, આર્તધ્યાનને રોકવા અપવાદનું સેવન કરીને પણ, ફરી ઉત્સર્ગનો આરાધક થાય છે.

આ જ રીતે અપવાદના એકાંત-અનેકાંતના પણ સારા-નરસા વિપાકો સમજવા... તો અહીં દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ આદિને લઈને ઉત્સર્ગ-અપવાદની વિચારણા એ પણ અનેકાંતને જ સૂચવે છે ને ?

આ રીતે અનેક પ્રકારે એકાંત-અનેકાંતની વિચારણા થઈ શકે છે. ટૂંકમાં, એકાંતના કારણે જ રાગ-દ્વેષ વગેરે સર્જાય છે. પણ એ એકાંતના વિનાશનું કોઈ મહત્વનું કારણ હોય, તો એ છે સ્યાદ્વાદ ! અનેકાંતવાદ !

એકાંતના રોગને દૂર કરવા, અનેકાંત એ અમોઘ ઔષધનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તેનાથી જીવ નિરામય અને સ્વસ્થ બની પરંપરાએ પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ દ્વારા પરમપદનો ભોક્તા બને છે.

ન્યાયખંડખાદ્ય* ગ્રંથમાં તો સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે — “સ્યાદ્વાદ-અનેકાંત જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ ઔષધને

★ “કુતર્કૈર્ધ્વસ્તાનામતિવિષમનૈરાત્યવિષયૈસ્તવૈવ સ્યાદ્વાદસ્ત્રિજગદગદ્ગ્હારકરુણા ।

इतो ये नैरुज्यं सपदि न गताः कर्कशरुजस्तदुद्धारं कर्तुं प्रभवति न धन्वन्तरिरपि ॥”

— ન્યાયખંડખાદ્યમ્ સ્તો ૦ ૧૦૫ ।

પામીને પણ જેઓ નીરોગી નથી થયા, તેઓના કર્કશ રોગને દૂર કરવા તો ધન્વંતરી પણ સમર્થ નથી.”

હકીકતમાં અનેકાંત એ જીવનશુદ્ધિ માટેનું અત્યંત આવશ્યક અંગ ગણાય. તેનાથી સંકુચિત વૃત્તિ દૂર થઈને, દષ્ટિની વિશાળતા ખીલે છે. એટલે જ આ અનેકાંતને સમ્યક્ત્વનું મૂળ બીજ જણાવ્યું છે.

આ અનેકાંતની જ સમજણ સૂરિપુરંદર પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજએ અનેકાંતજયપતાકા નામના ગ્રંથની અંદર વિસ્તારથી કરી છે. પણ તે સમજવામાં અઘરો હોવાથી, બાળજીવોને તેના પદાર્થો સંક્ષેપમાં ને સરળતાથી મળી શકે, તે માટે તેઓશ્રીએ જ એક નાનકડી સરળ-કૃતિનું નિર્માણ કર્યું છે, જેનું નામ છે અનેકાંતવાદપ્રવેશ !

આ ગ્રંથમાં અનેકાંતનો સુરમ્ય વિષય પાંચ દાખલાઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. (૧) સદસદ્વાદ, (૨) નિત્યાનિત્યવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષવાદ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ અને (૪) અનેકાંતમાં જ મોક્ષ...

આ પાંચે વિષયોને આપણે સ્થૂલ દષ્ટાંતથી સમજીએ -

● જે જિનપૂજાદિરૂપ દ્રવ્યસ્તવ, ગૃહસ્થોને હોય છે, તે સાધુને નથી હોતો. એટલે આમ અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્તવ સદસત્ કહી શકાય.

● અર્થથી નિત્ય પણ આગમ, તે તે તીર્થકરોના શાસનસ્થાપના વખતે સૂત્રથી નવું રચાય છે. એટલે આમ અપેક્ષાએ આગમ નિત્યાનિત્ય કહી શકાય.

● સામાન્યસ્વરૂપથી દ્વાદશાંગીરૂપ સમ્યક્શ્રુત પણ, સમ્યગ્દષ્ટિ-મિથ્યાદષ્ટિરૂપ વ્યક્તિવિશેષને લઈને સમ્યગ્-મિથ્યાશ્રુતરૂપે પરિણમે છે. આ કહેવાય શ્રુતની સામાન્યવિશેષરૂપતા.

● સાકર કેવી ? તો કહી શકાય કે ‘મધુર’ પણ પછી પ્રશ્ન કરાય કે ‘મધુરતા કેવી ?’ તો તે વિશે કંઈ જ કહી શકાતું નથી આને અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય કહેવાય.

● બંધાયેલા આત્માનો જ પરિણતિવિશેષથી છુટકારો થાય છે. તો આવી બદ્ધ અને મુક્ત એવી જુદી જુદી અવસ્થાઓ અનેકાંતમય આત્માની જ થઈ શકે. એટલે જ કહેવાય કે અનેકાંતમાં જ મોક્ષ છે.

આ ગ્રંથમાં પદાર્થો, ખૂબ જ રોચક અને સરળ શૈલીમાં પીરસાયા છે, તે છતાં આ ગ્રંથ પણ પ્રાથમિક અભ્યાસુઓને અઘરો પડી શકે, એટલે તેઓની સરળ સમજૂતી માટે ભાવાર્થ અને વિવેચનમય ગુજરાતી વિવરણ તૈયાર થયું છે, જેનું નામ ‘અનેકાંતરશ્મિ’ છે... અધ્યયન-અધ્યાપન દ્વારા સહુ આ પ્રયત્ન સફળ કરે એવી શુભાભિલાષા...

● દીક્ષાદાનેશ્વરી, શાસ્ત્રસાપેક્ષસંવ્યવહારકુશળ પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પ્રવચનપ્રભાવક પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી રશ્મિરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ - આ બંને ગુરુભગવંતોની પરમકૃપા ને પાવનપ્રેરણા...

● પ્રસ્તુત ગ્રંથને સુરમ્ય પ્રસ્તાવનાથી અલંકૃત કરી આપનાર પ.પૂ. યુવાપ્રવચનકાર પં.પ્ર. શ્રી ઉદયવલ્લભવિજયજી મ.સા.નો અનન્ય ઉપકાર.

● સૂક્ષ્મેશિકાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સાઘંત સંશોધન કરી આપનાર કુશાગ્રમનીષિ પ.પૂ.મુ.શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ.સા.ની પવિત્ર સહાય.

● વિદ્વદ્વર્ધ-વિદ્યાગુરુ પ.પૂ.મુ.શ્રી સૌમ્યાંગરત્નવિજયજી મ.સા. અને ઉપકારીવર્ય પ.પૂ.મુ.શ્રી તીર્થરત્નવિજયજી મ.સા. આ બંને મુનિવરોનું પ્રેરક પીઠબળ.

● સર્વ સહવર્તીઓનો અનન્ય સહકાર.

● પ.પૂ. પ્રવર્તિની સા.શ્રી પુણ્યરેખાશ્રીજીના શિષ્યવર્યા પ.પૂ.સા.શ્રી સૌમ્યરેખાશ્રીજીના શિષ્યા પ.પૂ.સા.શ્રી નિરૂપમરેખાશ્રીજી (બા મ.સા.) અને પ.પૂ.સા.શ્રી ધન્યરેખાશ્રીજી (બેન મ.સા.)નો પાવન ઉપકાર.

આ સર્વે ઉપકારીઓની પરમકૃપાથી જ આ અનુવાદનું સર્જન થયું, તેમાં મારાથી અજ્ઞાનતવશાત્ જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ લખાયું હોય, તો તેની ક્ષમાયાચના.

આસો શુક્લ પૂર્ણિમા
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ.
વિ.સં. ૨૦૬૮

કૃપાકાંક્ષી
શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-
ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિ ચરણલવ
મુ. યશરત્નવિજય

અનેકાંતવાદપ્રવેશગ્રંથના
સંપાદન - સંશોધન - અનુવાદમાં ઉપયુક્ત થયેલ

હસ્તલિખિત પ્રતો

આ હસ્તલિખિત પ્રતોની પ્રાપ્તિ માટે, અનેક સંસ્થાઓ તરફથી
મળેલો નિઃસ્વાર્થ સહયોગ, અનેક ધન્યવાદને પાત્ર છે.

A - પ્રત

પ્રત્યક્ષ-સાધકોને સમીપમાં પુનઃલેખનુ યોગ્ય-પુસ્તકોના સંપાદનમાં વિશિષ્ટતાઓવાળા મેળવવા-કાર્યોના સંચાલનમાં આ સંસ્થાને મુખ્ય ભૂમિકાઓ આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે.

આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે.

આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના સંચાલનમાં આ સંસ્થાના સંચાલકોના અસાધ્ય સહયોગને કારણે આ સંસ્થાને આજીવન સુધી આપવામાં આવી છે.

સ્થિતિ : સુંદર પૃષ્ઠ : ૧૨
સંસ્થા : લાલભાઈ દલપતભાઈ સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર
ક્રમાંક : ૯૨૦૫ વિશેષ : અજ્ઞાતકર્તૃક ટીપ્પણ સાહિત

B - प्रत

यदि विज्ञानमर्थमन्वात्... अर्थव्यापकं च विद्वद्विज्ञानमन्वात्... अर्थव्यापकं च विद्वद्विज्ञानमन्वात्... अर्थव्यापकं च विद्वद्विज्ञानमन्वात्... अर्थव्यापकं च विद्वद्विज्ञानमन्वात्...

स्थितिः श्रेष्ठ पृष्ठः १३
संस्थाः श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोटा
क्रमांकः १०४८

C - प्रत

विद्यत्याप्ययति तथा नूतनैव श्री त्रिकल्पस्य जनक इति एतावता नो नतत्र संकेत इति प्रतिपाद्यते... पुनः श्रुत्या हि कथं यत्किं यति तथानिमिरिक इत्यदि च उद्यतिपाद तस्या एतावति पश्चात् अर्थव्यवहार... तैरनन्वधी धनैः प्रतिदानैः उक्तैश्च रूपांतरैर्विकल्पे यज्ञेन योः प्रतिजासते सत्यर्थात् संसकता एकत्...

स्थितिः सरस पृष्ठः २१
संस्थाः श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोटा
क्रमांकः १४१८१ मूलस्थानः विजय धर्मलक्ष्मीसूरि ज्ञानभंडार, आगरा...

D - प्रत

सर्वे संप्रतिगतस्य साधनं पञ्चैकिकस्य विद्वान्प्रवृत्तस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
तस्योपगतस्य तादृशिसंस्कृतप्रकारमात्रां केचिद्विभक्तैरुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां ॥ १४ ॥ अथ यदुत्तरं
विशेषमात्रासिद्धयस्तन्मन्त्रप्रकारानि केचिदादिनामन्त्रप्रकारेषु मेतन्मन्त्रप्रकारसिद्धयानुसिद्धयार्थमेतौ चोक्तविति।
उक्तं च जगत्त्रे प्रारदीय विद्वान्प्रवृत्तसिद्धिः ॥ १५ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां
तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १६ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १७ ॥
वनाः तेषु जमिप्यनेते तद्विभक्तैर्वा नाम कथायथासौ शिवायान्नामोक्तं विद्वान्प्रवृत्तस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
वः अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १८ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां
साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
त्रिणाशिकायं प्रवृत्तस्य साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
विशेषमात्रासिद्धयस्तन्मन्त्रप्रकारानि केचिदादिनामन्त्रप्रकारेषु मेतन्मन्त्रप्रकारसिद्धयानुसिद्धयार्थमेतौ चोक्तविति।
उक्तं च जगत्त्रे प्रारदीय विद्वान्प्रवृत्तसिद्धिः ॥ १५ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां
तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १६ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १७ ॥

२२

स्थिति : उत्तम पृष्ठ : १४
संस्था : श्री डेलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, डोभा
कमांक : १५०४४ मूणस्थान : विजय धर्मलक्ष्मीसूरि ज्ञानमंडार, आगरा...

E - प्रत

अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १८ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां
साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
त्रिणाशिकायं प्रवृत्तस्य साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं पञ्चैकिकस्य साधनं च यत्किंचिद् वा द्यादिसिद्धयस्तन्मन्वद्दिग्गजाकारो जलसंकेतस्य विद्वेषे
विशेषमात्रासिद्धयस्तन्मन्त्रप्रकारानि केचिदादिनामन्त्रप्रकारेषु मेतन्मन्त्रप्रकारसिद्धयानुसिद्धयार्थमेतौ चोक्तविति।
उक्तं च जगत्त्रे प्रारदीय विद्वान्प्रवृत्तसिद्धिः ॥ १५ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां
तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १६ ॥ अथ यदुत्तरं लोकायाश्चैव त्विनित्यनिर्दिष्टं लोकेषु मेतन्मन्त्राणां तदुत्तरं प्रवृत्तस्य साधनं ॥ १७ ॥

स्थिति : सारी पृष्ठ : १२
प्राप्तिसहयोग : श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट
मूणस्थान : डाज्ज पटेलनी पोंण
सौजन्य : वैराग्यदेशनादक्ष प.पू.आ.म.श्री हेमचन्द्रसूरिश्रृंखल म.सा.

અનેકાંતવાદપ્રવેશ સુંદર પદાર્થ-રસાસ્વાદ...

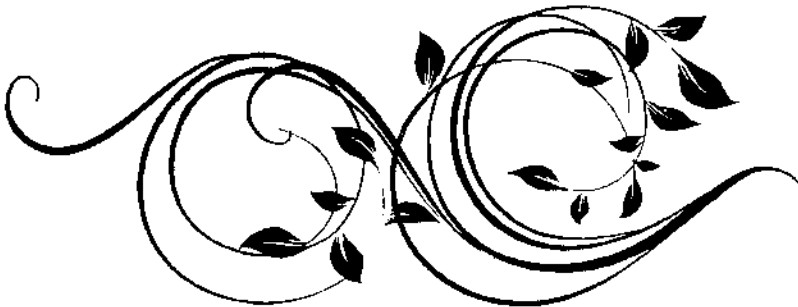
- વસ્તુને, અપેક્ષાએ સત્ અને અપેક્ષાએ અસત્ માનવી જ રહી, અન્યથા વસ્તુ-અભાવનો પ્રસંગ... (પૃ. ૨૮)
 - વસ્તુના સ્વદ્રવ્યાદિ અને પરદ્રવ્યાદિનું સુસ્પષ્ટ નિરૂપણ... (પૃ. ૨૮)
 - નિત્યાનિત્ય અનેકાંતમય વસ્તુનું જ જ્ઞાન થાય, એકાંત નિત્ય કે અનિત્યનું નહીં; એની સાબિતી... (પૃ. ૮૩)
 - દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સંવેદનની, ભ્રાંત જ્ઞાન કરતાં વિશેષતા અને તેની અભ્રાંતતાની નિર્બાધસિદ્ધિ... (પૃ. ૮૬)
 - દેશનાની પ્રવૃત્તિ, શ્રોતાને અનુસારે પણ થાય છે... (પૃ. ૮૯)
 - દ્રવ્ય-પર્યાય બંને એકબીજાને અવિનાભાવી... (પૃ. ૯૦)
 - સજ્જન પુરુષો, અર્થજ્ઞાનમાં અનુભવને પ્રમાણ માને છે. (પૃ. ૯૫)
 - સંવેદનસિદ્ધ તત્ત્વમાં વિરોધો ઊભા કરવા; તે વ્યસન કે બુદ્ધિની જડતા જ છે. (પૃ. ૯૭)
 - કલ્પનાનું મૂળ; પુરુષની ઈચ્છામાત્ર છે. (પૃ. ૧૦૪)
 - આકાશને સપ્રદેશી માનવાની સચોટ દલીલો... (પૃ. ૧૧૬)
 - વસ્તુનો સમાનપરિણામ; તે જ સામાન્ય - એ વાતની તર્કબદ્ધ સિદ્ધિ... (પૃ. ૧૨૩)
 - વસ્તુની અભિલાષ્યતા-અનભિલાષ્યતાની તર્કપૂર્ણ સાબિતી... (પૃ. ૧૪૫)
 - ઉપયોગસ્વભાવી આત્માને પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન ન થવાના કારણો અને આવરણકર્મના ક્ષય-ક્ષયોપશમ કરવાના ઉપાયો... (પૃ. ૧૪૭)
 - સ્વદર્શનનો અભિનિવેશ તે અંધકાર છે, તેનો તિરસ્કાર, યુક્તિરૂપી દોષકને લઈને કરવો જોઈએ - એનો સુંદર ઉપદેશ... (પૃ. ૧૫૭)
 - કથંચિદ્ અવસ્થિત વસ્તુમાં સર્વવ્યવહારસંગતિ... (પૃ. ૧૮૯)
 - વસ્તુની અનેકરૂપતામાં અવિરોધ, અન્યથા વ્યવહારવિરોધ... (પૃ. ૧૯૧)
 - વિરોધ કોને કહેવાય? તેનું સુસ્પષ્ટ નિરૂપણ... (પૃ. ૧૯૬)
- (એકાંતવાદીઓની; વસ્તુને અનેકધર્મક માનવામાં વિરોધની દલીલનું નિરસન...)

❁ || વિષયાનુક્રમણિકા || ❁

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગળ દ્વારા પ્રભુવીરસ્તુતિ	૧	બૌદ્ધકૃત ક્ષણિકતાની સંગતિ	૭૭
પીઠિકા	૩	બૌદ્ધપ્રલાપનું નિરાસન	૭૮
પૂર્વપક્ષગ્રંથ		યુક્તિવિકલ સ્વભાવશરણનો નિરાસ	૭૯
(૧) સદસદ્ એકાંતવાદ	૪	ધર્મ-ધર્માભાવની કલ્પિતતામાં દોષપરંપરા	૮૨
(૨) નિત્યાનિત્ય એકાંતવાદ	૧૨	નિત્યાનિત્યમતે વિજ્ઞાનની સંગતિ	૮૩
(૩) સામાન્ય-વિશેષ એકાંતવાદ	૧૫	નિત્યાનિત્યનું સ્વરૂપ અને સિદ્ધિ	૮૪
(૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય એકાંતવાદ	૨૪	નિરાકારવાદીની દલીલનું નિરાકરણ	૮૫
(૫) એકાંતવાદમાં જ મોક્ષ	૨૫	દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સંવેદનની અભ્રાંતતા	૮૬
ઉત્તરપક્ષગ્રંથ		એકાંત નિત્ય/અનિત્યમતે યથોક્ત સંવેદનની	
(૧) સદસદ્ અનેકાંતવાદ	૨૭	અસંગતિ	૮૭-૮૮
વસ્તુની સદસદ્રૂપતાનું સ્વરૂપ	૨૯	યથોક્ત સંવેદનની નિર્બાધિકતા	૮૯
વસ્તુની માત્ર સદ્રૂપતાસાધક બૌદ્ધ વક્તવ્ય	૩૧	દ્રવ્ય-પર્યાયની અવિનાભાવિતા	૯૦
માત્ર સદ્રૂપ માનવામાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ	૩૨	દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયનો અનુવેષ	૯૨
વિશિષ્ટસત્ત્વને જ અસત્ત્વ માનવામાં અનેકાંતવાદનું		દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદ	૯૩
શરણ	૩૪	પર્યાયોનો પણ પરસ્પર કથંચિદ્ અભેદ	૯૩
વસ્તુને એકસ્વભાવી ન મનાય	૩૫	(૩) સામાન્ય-વિશેષ અનેકાંતવાદ	૯૯
સદસદ્ ઉભયરૂપતાસિદ્ધિ	૪૦	જ્ઞાન દ્વારા સામાન્ય-વિશેષરૂપતાસિદ્ધિ	૯૯
વસ્તુની એકરૂપતાની આશંકા અયુક્ત	૪૧	નિર્વિકલ્પની પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાકારતા ..	૧૦૨
ભેદાભેદની આવશ્યકતા	૪૫	નિર્વિકલ્પની સમાન-અસમાનપરિણામી	
ધર્મ-ધર્માભાવની ઉત્પ્રેક્ષિતતાનો નિરાસ	૪૬	વસ્તુજન્યતા	૧૦૩
એકાંત પર્યાયનયમતે કલ્પનાની અસંગતિ	૪૮	બૌદ્ધમતે સાદૃશ્યની અસંગતિ	૧૦૬
કલ્પનાના હેતુનો અયોગ	૫૦	વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યનો નિરાસ	૧૧૫
સંસ્કારની હેતુતાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ	૫૨	અકલંકમતનો નિરાસ	૧૧૬
કર્તૃત્વને જ અકર્તૃત્વરૂપ ન મનાય	૫૮	આકાશને નિષ્પ્રદેશ માનવામાં અનેક દોષો	૧૧૭
ધર્મ-ધર્મીનો એકાંતે ભેદ માનવામાં સંબંધની		આકાશની સપ્રદેશતા અંગે પૂર્વપક્ષની માન્યતાનો	
અસંગતિ	૬૩	વિકલ્પશઃ નિરાસ	૧૧૮
(૨) નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ	૬૬	આકાશને અપ્રદેશી માનનારાઓની મૂર્ખતા	૧૧૯
વસ્તુની નિત્યાનિત્યરૂપતા	૬૬	નિત્યાદિરૂપ સામાન્યની વૃત્તિનો નિરાસ	૧૨૦
વસ્તુને માત્ર નિત્યરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા	૬૭	સમાનપરિણામરૂપ સામાન્યની સિદ્ધિ	૧૨૩
એકાંતનિત્યમાં સહકારી-અપેક્ષાનો વિકલ્પશઃ		ભેદ-અવિનાભાવી સમાનતા	૧૨૪
નિરાસ	૬૮	અન્યદર્શન કલ્પિત સામાન્યભાવી દોષોનો	
વસ્તુને એકાંત અનિત્ય માનવામાં પણ દોષપરંપરા	૭૧	અનવકાશ	૧૨૫
ક્ષણસ્થિતિધર્મકતાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ	૭૨	સ્યાદ્વાદમતે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની નિર્બાધ સંગતિ ..	૧૨૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્યાદ્વાદમતે પ્રતિનિયત વ્યવહારનો નિર્વાહ	૧૨૮	ક્ષણિકવાદમાં મુક્તિ પછી અસંગત	૧૬૪
(૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય અનેકાંતવાદ	૧૩૩	ક્ષણિકમતે વ્યવહાર સમજસતાસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ	૧૬૫
વસ્તુની અભિલાષ્યતા અંગે બૌદ્ધકૃત પૂર્વપક્ષ ...	૧૩૪	બૌદ્ધમંતવ્યનો વિકલ્પશઃ નિરાસ	૧૭૧
બૌદ્ધપૂર્વપક્ષનો આમૂલયૂલ નિરાસ	૧૩૬	કારણવૈશિષ્ટ્ય સંગતિકારક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ	૧૭૮
વિકલ્પમાં સંકેતસાધક બૌદ્ધવક્તવ્યનો નિરાસ ...	૧૪૦	બૌદ્ધકૃત સંગતિનો નિરાસ	૧૮૦
સંકેતસમર્થક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ	૧૪૨	સ્યાદ્વાદમતે મુક્તિ-અસંભવનો નિરાસ	૧૯૦
બૌદ્ધમંતવ્યનું ઉન્મૂલન	૧૪૪	અનેકરૂપ વસ્તુમાં અવિરોધ, અન્યથા વ્યવહાર	
એકાંતે અભિલાષ્ય માનવામાં દોષ	૧૪૫	વિરોધ	૧૯૧
વસ્તુની અભિલાષ્યતા-અનભિલાષ્યતાસિદ્ધિ	૧૪૬	એકાંત અનાત્મકતાદિનો નિરાસ	૧૯૩
અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યતાનો અવિનાભાવ ...	૧૪૭	વસ્તુને એકાંત અનાત્મકાદિરૂપ માનવામાં વિરોધાદિ	
(૫) અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષ	૧૫૪	દોષો	૧૯૪
એકાંતક્ષણિકવાદનો વિકલ્પશઃ નિરાસ	૧૫૬	વસ્તુને અનેકધર્મક માનવામાં અવિરોધ	૧૯૬
ક્ષણિકવાદમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની અસંગતિ ...	૧૫૮	એકાંતવાદીમતે જ મુક્તિનો અભાવ	૨૦૫
ક્ષણિકવાદમાં પારલૌકિક વ્યવહાર સુતરાં અસંગત	૧૬૩	ત્ર્યંચપૂર્ણાહુતિ	૨૦૫

યાકિનીમહત્તરાધર્મસૂનુ-
સૂરિપુરંદરશ્રીહરિભદ્રસૂરિવિજૃમ્ભિતો

અનેકાન્તવાદપ્રવેશ:

અનેકાન્તજયપતાકાખ્યાડકરગ્રન્થપ્રવેશદ્વારભૂત:
'પ્રવેશરશ્મિ'-આખ્યયા સુરમ્યગુર્જરવિવૃત્ત્યા સમલઙ્કૃત:

જયતિ વિનિર્જિતરાગઃ સર્વજ્ઞસ્ત્રિદશનાથકૃતપૂજઃ ।
સદ્ભૂતવસ્તુવાદી શિવગતિનાથો મહાવીરઃ ॥૧॥

॥ શ્રીશઙ્ખેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-જિતેન્દ્ર-ગુણરત્ન-રશ્મિરત્નસૂરિસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥

॥ ઈં નમઃ ॥

॥ પ્રવેશરશ્મિ ॥

અપ્રતિહત જ્ઞાનના ધારક પ્રભુ વીરની સ્યાદ્વાદમય વાણીનું મહત્ત્વ શું ? સ્યાદ્વાદગર્ભિત એકેક વચનો ટંકશાળી કેમ ? સ્યાદ્વાદમૂલક વચનની જ યથાર્થતા કેમ ? એકાંતવાદમાં દોષ શું ? એવા અનેક પ્રશ્નોનું સચોટ સમાધાન કરવા અને અનેકાંતવાદની શિરમોરતા જણાવવા, પરમપૂજ્ય સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ 'અનેકાંતવાદપ્રવેશ' નામની એક સુંદર કૃતિનું નિર્માણ કર્યું છે.

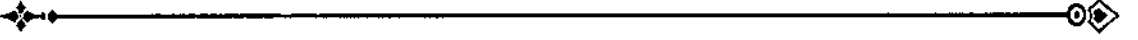
આ કૃતિમાં અનેકાંતવાદની અનેક રસપ્રદ વાતોનું સુંદર અને તર્કગર્ભિત નિરૂપણ છે.

આ કૃતિ, અનેકાંતજયપતાકા નામના આકર ગ્રંથના અધ્યયન માટે દ્વારભૂત છે, ભૂમિકારૂપ છે. અનેકાંતજયપતાકામાં બતાવેલા પદાર્થો અહીં સાર-સંક્ષેપરૂપે ધ્વનિત કરવામાં આવ્યા છે. (એટલે આ ગ્રંથના અધ્યયનથી અનેકાંતજયપતાકાનું અધ્યયન પણ સરળ બની જાય.)

હવે સૌ પ્રથમ ગ્રંથકારશ્રી, ગ્રંથની શરૂઆતમાં મંગળ કરવા, પ્રભુ વીરની સ્તવના કરે છે —

❁ મંગળ દ્વારા પ્રભુવીર સ્તુતિ ❁

શ્લોકાર્થ : વિવિધ પ્રકારે નિઃશેષતઃ જિતાયેલા રાગવાળા, સર્વજ્ઞ, દેવોના નાથ ઈન્દ્ર વડે કરાયેલી પૂજાવાળા, સદ્ભૂત વસ્તુને કહેનારા, મોક્ષગતિના સ્વામી મહાવીર પ્રભુ જય પામે છે.

विवेचन : विविध प्रकारे - प्रतिपक्षी अनेक भावना द्वारा, अर्थात् (१) क्रोध भाटे प्रशमनी भावना द्वारा, (२) मान भाटे भाईवनी भावना द्वारा, (३) माया भाटे आर्जवनी भावना द्वारा, (४) लोभ भाटे संतोषनी भावना द्वारा... अेवी अनेक भावनाओ द्वारा अने भावनांना प्रतिपक्षी भावोनी प्रबलता दूर थाय अने इरीथी तेमने छतवा न पडे अे रीते.

निःशेषतः जितायेल रागवाणा - सत्तामांथी पूर्णपणे क्षय करेल अभिष्वंगरूप (आसक्तिरूप) रागवाणा... अहीं 'राग' पद द्वारा उपलक्षणथी द्वेषनुं पण ग्रहण करवुं... अेटले अर्थ थशे; पूर्णपणे क्षय करायेल राग-द्वेषवाणा.

सर्वज्ञ - सूक्ष्म (परमाणु आदि) व्यवहित (र्त्तित आदिना व्यवधाने रडेला) अने दूरवर्ती भूत-भविष्य-वर्तमानगत सर्व पदार्थोने सर्व पर्याय साथे ज्ञोनारा.

देवोना नाथ ईन्द्रवडे करायेली पूजावाणा - शक वगेरे ईन्द्रो वडे करायेली अष्टमहाप्रातिहार्यादिरूप पूजावाणा.

सद्भूतवस्तुवादी - यथावस्थित वस्तुनुं कथन करनारा.

मोक्षगतिना स्वामी - मोक्षगतिने आधीन करवा द्वारा स्वामीरूपे अनेला अथवा मोक्षकन्याने वरीने तेना भर्तारूप थयेला.

महावीर प्रभु - (शूर वीर विक्रान्तौ अे अर्थने आश्रयीने) कषायादि शत्रुओने छतवा द्वारा महापराक्रमी, (वि उपसर्गपूर्वक ईर गतिप्रेरणयोः अर्थने आश्रयीने) विशेषथी कर्मोने दूर करनार अेवा महावीर प्रभु.

जय पाभे छे - विजयवंत वर्ते छे.

आ प्रमाणे प्रभुस्तुतिरूप मंगल करीने, उवे ग्रंथकारश्री प्रस्तुत ग्रंथथी जे कडेवानुं छे, ते शठोक्तिओना निराकरणो प्रारंभ करे छे.

इह केचिदनादिकर्मवासनोद्भूतमहामोहाकुलीकृतचेतसो यथास्थितं सदसन्नित्या-
नित्याद्यनेकरूपं वस्त्वनुभवन्तोऽपि न प्रतिपद्यन्ते; प्रत्यवतिष्ठन्ते च-कथमेकमेव घटादिरूपं
वस्तु सच्चासच्च भवति ? तथाहि-सत्त्वमसत्त्वपरिहारेण व्यवस्थितम्, असत्त्वमपि
सत्त्वपरिहारेण, अन्यथा तयोरविशेषात्; ततश्च तद्यदि सत्, कथमसत् ? अथासत्, कथं
सत् ? इत्येकत्र सदसत्त्वयोर्विरोधात् । तथा चोक्तम् -

यस्मात्सत्त्वमसत्त्वं च विरुद्धं हि मिथो द्वयम् ।

वस्त्वेकं सदसद्भूपं तस्मात् खलु न युज्यते ॥१॥

• प्रवेशरश्मि •

ભાવાર્થ : અહીં કેટલાક અનાદિ કર્મવાસનાથી ઉત્પન્ન મહામોહથી આકુળ થયેલા ચિત્તવાળા જીવો, યથાવસ્થિત સદ્-અસત્, નિત્યાનિત્ય આદિ અનેકરૂપવાળી વસ્તુ અનુભવવા છતાં પણ સ્વીકારતા નથી અને પ્રશ્ન કરે છે કે, એક જ ઘટાદિ વસ્તુ ‘સત્’ અને ‘અસત્’ શી રીતે હોઈ શકે ? તે આ પ્રમાણે - સત્ત્વ અસત્ત્વને છોડીને રહ્યું છે અને અસત્ત્વ સત્ત્વને છોડીને... જો એવું ન માનો, તો સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં કોઈ ફેર નહીં રહે. એટલે જો તે (ઘટાદિ) સત્ હોય, તો અસત્ શી રીતે ? અને અસત્ હોય, તો સત્ શી રીતે ? કારણ કે એક ઠેકાણે સત્ત્વ-અસત્ત્વ હોવામાં તો વિરોધ છે. કહ્યું છે કે - “જે કારણથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ જ છે, તે કારણથી ખરેખર એક જ વસ્તુ સદસદ્રૂપ હોવી ઘટતી નથી.”

❁ પીઠિકા ❁

વિવેચન : વસ્તુ તે (૧) સદ્-અસદ્, (૨) નિત્યાનિત્ય, (૩) સામાન્ય-વિશેષ, (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય - આદિ અનેકરૂપ છે, એવું તમામ જીવોને (શઠ-મિથ્યામાન્યતાગ્રસિત જીવોને પણ) અનુભવસિદ્ધ છે. (તેવી વસ્તુ જ અનુભવનો વિષય બને છે.)

તે છતાં, તે શઠપુરુષોમાં અનાદિકાલીન જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મવાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલ મહામોહ (=અજ્ઞાન) રહ્યો હોવાથી, જેમ ભારેકર્મી જીવ ભવસમુદ્રની નિર્ગુણતા ન સ્વીકારે, તેમ તેઓ યથાર્થ (સદસદાદિ અનેકરૂપ) વસ્તુને સ્વીકારતા નથી... અને આગળ વધીને તેઓ, અભિનિવેશથી વ્યાપ્ત મનવાળા થઈ આવા દૂષણો રજૂ કરે છે -

(સંદર્ભ : હવે ગ્રંથકારશ્રી સૌ પ્રથમ પૂર્વપક્ષીની વાત રજૂ કરે છે. તેમાં પાંચ વિભાગ છે : (૧) સદસદ્ એકાંતવાદ, (૨) નિત્યાનિત્ય એકાંતવાદ, (૩) સામાન્ય-વિશેષ એકાંતવાદ, (૪) અભિલાષ્ય - અનભિલાષ્ય એકાંતવાદ, (૫) એકાંતવાદમાં જ મોક્ષ... ત્યારબાદ ગ્રંથકારશ્રી ક્રમશઃ એકેક વાદોનું સચોટ તર્કોથી ઉન્મૂલન કરી (૧) સદસદ્ અનેકાંતવાદ, (૨) નિત્યાનિત્ય અનેકાંતવાદ વગેરે પાંચ વાદને સિદ્ધ કરશે અને અનેકાંતવાદની શિરમોરતા જણાવશે.)

अनेकान्तस्तुतिः

सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तसम्पदः ।

तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥

श्रीमत्परमगम्भीरस्याद्वादामोघलाञ्छनम् ।

जीयाज्जैनेन्द्रचन्द्रस्य शासनं जिनशासनम् ॥

પૂર્વપદ્ધાગ્રંથ

❀ (૧) સદસદ્ એકાંતવાદ ❀

એક જ ઘટ, જ્ઞાન વગેરે વસ્તુઓ સત્ પણ હોય ને અસત્ પણ હોય, એવું તો વળી શી રીતે ઘટી શકે? જુઓ - સત્વ અસત્વને છોડીને રહ્યું છે. (જેમ કે ઘટમાં...) અને અસત્વ સત્વને છોડીને રહ્યું છે (જેમ કે ખપુષ્પમાં...)

અન્યથા, જો આવું ન માનો, અર્થાત્ સત્વ-અસત્વ બંને એકબીજાને છોડીને રહ્યા છે એવું ન માનો, તો સત્વ-અસત્વમાં કોઈ ભેદ જ નહીં રહે, તેઓ એક થઈ જશે ! એટલે ઘટાદિ વસ્તુઓ જો સત્ હોય, તો અસત્ શી રીતે ? અને જો અસત્ હોય, તો સત્ શી રીતે ?

પ્રશ્ન : પણ એક જ વસ્તુમાં જેમ દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ વગેરે અનેક ધર્મો રહે છે, તેમ સત્વ-અસત્વ પણ કેમ ન રહે ?

ઉત્તર : કારણ કે સત્વ-અસત્વ બંને પરસ્પર વિરોધી ધર્મો છે. એટલે તેઓનું એક જ ઠેકાણે અસ્તિત્વ હોવું અસંભવિત છે. કહ્યું છે કે —

“અર્થક્રિયામાં સમર્થ હોય તે સદ્ અને અસમર્થ હોય તે અસદ્ - આમ સદ્-અસદ્-પણાનો વિરોધ હોવાથી, તેઓનો એકત્ર સમાવેશ કલ્પો નથી.”

“સત્વ અને અસત્વ બંને ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ જ છે, એટલે ખરેખર એક જ વસ્તુ સદસદ્રૂપ હોવી સંગત થાય નહીં.”

किञ्च-सदसद्रूपं वस्त्वभ्युपगच्छता सत्त्वमसत्त्वं च वस्तुधर्मतयाभ्युपगतं भवति । ततश्चात्रापि वक्तव्यम्; धर्मधर्मिणोः किं तावद्भेदः ? आहोश्विदभेदः ? आहोश्विद्-भेदाभेदः ? इति । तत्र यदि तावद्भेदः, ततः सदसत्त्वयोर्भिन्नत्वात् कथमेकं सदसद्रूपम् ? इति । अथाभेदः, ततः सदसत्त्वयोरेकत्वम्, एकस्माद्धर्मिणोऽभिन्नत्वात्, तत्स्वरूपवद्; अतोऽपि कथमेकं सदसद्रूपम् ? इति । धर्मिणो वा भेदः, सदसत्त्वयोरभिन्नत्वात्, तत्स्वात्मवत्; इत्थमपि कथमेकमुभयरूपम् ? ।

❀ પ્રવેશરશ્મિ ❀

ભાવાર્થ : બીજી વાત, વસ્તુને સદસદ્રૂપ માનનારે સત્વ અને અસત્વને વસ્તુના ધર્મ તરીકે માનવા પડે. તો અહીં પણ કહેવું જોઈએ કે, ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે શું છે ? ભેદ, અભેદ કે ભેદાભેદ ? (૧) જો ભેદ હોય, તો સત્વ-અસત્વ જુદા હોવાથી, એક જ વસ્તુ સદસદ્રૂપ કેવી રીતે ? અને (૨) જો અભેદ હોય, તો સત્વ-અસત્વ એક ધર્મીથી અભિન્ન થતાં, ધર્મીસ્વરૂપની જેમ તેઓ એક જ થઈ જાય, એટલે પણ એક વસ્તુ

सदसद्गुण केवी रीते ? अथवा तो सत्त्व-असत्त्वगुण जुदा जुदा धर्मोथी अभिन्न थतां, धर्मना स्वगुणनी जेम, धर्मोनुं स्वगुण પણ जुहुं जुहुं थर्छ ज्ञाय... अे रीते પણ अेक वस्तु उल्लयगुण केवी रीते ?

❁ अेक ज वस्तुने उल्लयगुण मानवामां दोषपरंपरा ❁

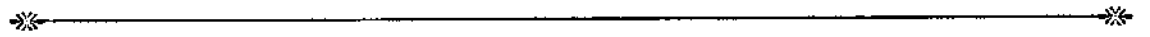
विवेचन : जे अेक ज वस्तुने सदसद् उल्लयगुण मानीअे, तो वस्तुना सत्त्व-असत्त्वगुण अे धर्मो मानवा पडे. उवे अर्छी પણ कछो के, धर्म-धर्मो वञ्चे शुं छे ? (१) ल्भेद, (२) अल्भेद, के (३) ल्भेदाल्भेद ?

(१) धर्म-धर्मो ल्भेद तो न मनाय, कारण के सत्त्व-असत्त्व अंने धर्मो जे धर्मोथी जुदा छेय, तो ते त्रणेनुं जुहुं जुहुं स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध थतां, 'अेक ज वस्तु सदसद् उल्लयगुण छे' - अेवुं शी रीते कछेवाय ?

(२) धर्म-धर्मो अल्भेद પણ न मनाय, कारण के अल्भेद अे प्रकारे छेय शके छे, तेमांथी तमे कयो प्रकार मानो छे ? (क) शुं सत्त्व-असत्त्वधर्मो साथे अल्भेद मानो छे, के (ख) धर्मो ल्भेद सत्त्व-असत्त्व साथे अल्भेद मानो छे ? - आ अंने प्रकारमां दोष छे. जुओ -

(क) धर्मो ल्भेद धर्मोथी साथे अल्भेद मानो, तो धर्मोथी अभिन्न जेम धर्मोनुं स्वगुण जुहुं जुहुं न छेय, तेम धर्मोथी अभिन्न सत्त्व-असत्त्व પણ जुदा जुदा न छेय, अर्थात् अे अेक ज थाय... अने जे अेक थाय, तो वस्तु 'उल्लयगुण' शी रीते कछेवाय ? कारण के सत्त्व-असत्त्व अे जुदा जुदा छेय, तो ज तेनी उल्लयगुणतानो व्यपदेश थाय, अन्यथा नर्छी.

(ख) धर्मो ल्भेद धर्मो साथे अल्भेद मानो, तो धर्मो ल्भेद सत्त्व-असत्त्वगुण धर्मो साथे अल्भेद थवाथी, जेम धर्मोनुं स्वगुण जुहुं जुहुं छे, कारण के 'अे' छे, तेम धर्मोनुं स्वगुण પણ जुहुं जुहुं थर्छ जशे, अर्थात् सत्त्वधर्मो अभिन्न धर्मो जुदो अने असत्त्वधर्मो अभिन्न धर्मो जुदो - अेम जुदा जुदा अे धर्मो थर्छ जशे अने तो 'अेक ज धर्मो' उल्लयगुण छे, अेवुं नर्छी कछी शक्याय. वणी, धर्मो अे छेय अेवुं कटी जेवातुं પણ नर्छी ने तमे मानता પણ नर्छी...

अथ भेदाभेदः, अत्रापि येनाकारेण भेदः तेन भेद एव, येन चाभेदः तेनाभेद एव, तदेवमपि नैकमुभयरूपम्; अथ येनैवाकारेण भेदस्तेनैवाभेदः, येनैव चाभेदः तेनैव भेदः; इति ? एतदप्यचारु, विरोधात्; तथाहि-यदि येनाकारेण भेदः, कथं तेनैवाभेदः ? अथाभेदः, कथं भेदः ? इति । अथ येनाप्याकारेण भेदः, तेनापि भेदश्चाभेदश्च, इत्युभयम्, येनापि चाभेदः, तेनाप्यभेदश्च भेदश्च, इत्युभयमेव, अत्रापि येनाकारेण भेदः, तेन भेद एव; येन चाभेदः, तेनाभेद एव; इति तदेवावर्तते ।

❁ प्रवेशरश्मि ❁
 भावार्थ : उवे (३) ल्भेदाल्भेद कछो, तो अर्छी પણ जे आकारे ल्भेद छे ते आकारे ल्भेद ज रछेवानो अने जे आकारे अल्भेद छे ते आकारे अल्भेद ज रछेवानो... आ रीते પણ अेक वस्तु उल्लयगुण सिद्ध न थाय.

પ્રશ્ન - જે આકારે ભેદ છે તે જ આકારે અભેદ અને જે આકારે અભેદ છે તે જ આકારે ભેદ... એવું માનીએ તો ? **ઉત્તર** : તો તે'ય બરાબર નથી, કારણ કે તેમાં વિરોધ છે. જુઓ - જે આકારે ભેદ હોય તે જ આકારે અભેદ કેવી રીતે ? અને જે આકારે અભેદ હોય તે જ આકારે ભેદ કેવી રીતે ? હવે જો જે આકારે ભેદ હોય તે જ આકારે ભેદ-અભેદ બંને કહો અને જે આકારે અભેદ હોય તે જ આકારે અભેદ-ભેદ બંને કહો, તો ફરી એ જ દોષ આવી પડશે કે, જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે તો ભેદ જ હોવાનો અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે તો અભેદ જ હોવાનો... ઈત્યાદિ

વિવેચન : (૩) ધર્મ-ધર્મા વચ્ચે ભેદાભેદ પણ ન મનાય, કારણ કે જે આકારે ભેદ હોય, તે આકારે તો બંનેનો ભેદ જ હોવાનો અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે તો અભેદ જ હોવાનો... અને આવું હોવામાં તો ધર્મ-ધર્માનો ભેદ કે અભેદ જ માનવો પડે અને તેથી તો એક વસ્તુ ઉભયરૂપ સંગત થાય નહીં.

(તાત્પર્ય એ કે, જો ધર્મ-ધર્માનો જે આકારે ભેદ છે તે આકારે ભેદ જ હોય, તો ઉપરોક્ત ભેદવિકલ્પગત દોષો આવે અને જે આકારે અભેદ છે તે આકારે અભેદ જ હોય, તો અભેદ વિકલ્પગત દોષો આવે... એટલે જ એક વસ્તુ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય નહીં.)

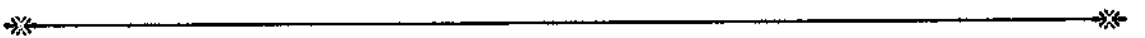
પૂર્વપક્ષ : ધર્મ-ધર્માનો, જે આકારે ભેદ હોય તે જ આકારે અભેદ પણ હોય અને જે આકારે અભેદ હોય તે જ આકારે ભેદ પણ હોય... એવું માની લઈએ તો ?

ઉત્તરપક્ષ : પણ એવું ન મનાય, કારણ કે તે બેનો જે આકારે ભેદ છે તે આકારે (તો ભેદ જ હોવાનો) અભેદ શી રીતે ? અને જે આકારે અભેદ છે તે આકારે (તો અભેદ જ હોવાનો) ભેદ શી રીતે ? એટલે એક જ આકારે ભેદ-અભેદ હોવામાં સ્પષ્ટ વિરોધ છે.

પૂર્વપક્ષ : જે આકારે ભેદ હોય, તે આકારે ભેદ અને અભેદ એમ બંને છે (એટલે તેનાથી અભેદ પણ ઘટી જાય) અને જે આકારે અભેદ હોય, તે આકારે અભેદ-ભેદ બંને છે (એટલે તેનાથી ભેદ પણ ઘટી જાય.) આ રીતે ભેદાભેદ માનીએ તો ?

ઉત્તરપક્ષ : તો ફરી એની એ જ વાતો આવૃત્ત થશે કે; જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે તો ભેદ જ હોવાનો, અભેદ શી રીતે ? અને જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે તો અભેદ જ હોવાનો, ભેદ શી રીતે ?

સાર : એટલે ભેદાભેદપક્ષમાં, જે આકારે ભેદ/અભેદ હોય, તે આકારે ભેદ/અભેદ જ હોવાથી, તેમાં ભેદ-અભેદરૂપ પ્રથમ - દ્વિતીય વિકલ્પગત દોષો આવે જ... એટલે આમ ત્રણેય વિકલ્પો પ્રમાણે એક વસ્તુ ઉભયરૂપ હોય, એવું સિદ્ધ થતું નથી.

કિञ્ચ-ભેદાભેદમભ્યુપગચ્છતાઽવશ્યમેવેદમહ્ગીકર્તવ્યમ્, ઇહ ધર્મધર્મિણોર્ધર્મધર્મિતયા

भेदः, स्वभावतः पुनरभेदः, स्वभावतोऽपि हि तयोर्भेदेऽङ्गीक्रियमाणे परस्परतः प्रविभक्तरूपं पदार्थद्वयमेवाङ्गीकृतं स्यात्, न पुनरेकं द्विरूपम्; इति ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : વળી ભેદાભેદને સ્વીકારનારાઓએ આ વાત તો અવશ્ય માનવી જ રહી કે અહીં ધર્મ-ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મીરૂપે ભેદ છે, પણ સ્વભાવથી તો અભેદ જ છે. જો સ્વભાવથી પણ તે બેનો ભેદ માનો, તો તો પરસ્પર જુદા બે પદાર્થ જ માન્યા કહેવાય, એક જ પદાર્થ દ્વિરૂપ છે એવું નહીં મનાય.

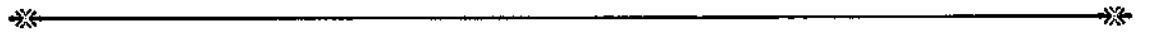
● તૃતીય વિકલ્પની વિશેષ સમીક્ષા ●

વિવેચન : જો ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદાભેદ માનવો હોય, તો પણ આટલું તો અચૂક માનવું પડશે કે - ધર્મ-ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મિત્વેન ભેદ છે, અર્થાત્ ધર્મિત્વેન ઘટ જુદો અને ધર્મત્વેન તેના ધર્મો જુદા... અને સ્વભાવથી વળી તે બેનો અભેદ છે, અર્થાત્ વસ્તુત્વેન ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ છે... જેમ આચાર્ય, આચાર્યત્વેન અને સાધુત્વેન જુદા જુદા હોવા છતાં વ્યક્તિત્વેન એક છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું.

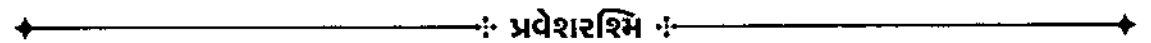
જો સ્વભાવથી (=વસ્તુત્વેન) પણ તે બેનો અભેદ ન મનાય, તો બેનું જુદું જુદું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય અને તેથી તો - ધર્મી ધર્મરૂપ ન બનતાં - એક જ વસ્તુ ઉભયરૂપ હોવાનું સંગત થાય નહીં.

એટલે ધર્મ-ધર્મિત્વેન બંનેનો ભેદ અને સ્વભાવરૂપે બંનેનો અભેદ; એટલું તો તમારે માનવું જ રહ્યું. (તો જ તમારું કથન સંગત થાય.)

પણ આવું માનવામાં શું દોષો આવે છે - તે અમે હવે બતાવીશું.

तदत्रापि निरूप्यते-न ह्यनासादितस्वभावभेदयोर्धर्मधर्मिणोर्धर्मधर्मितयाऽपि भेदो युज्यते । तथाहि-यदि यो धर्मस्य स्वभावः, स एव धर्मिणोऽपि, एवं सति असौ धर्मी धर्म एव स्यात्, तत्स्वभावत्वात्, धर्मस्वरूपवद्; धर्मो वा धर्मिस्वभावाव्यतिरिच्यमानमूर्ति-धर्मिमात्रमेव स्यादिति । ततश्चैवं धर्मधर्मिणौ स्वभावभेदानासादनेनाप्रतिलब्धभेदौ कथं भेदनिमित्तं भवतः ? इति । न च स्वभावतोऽपि तयोर्भेदाभेदकल्पना युक्ता, पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः ॥

∴ પ્રवेशરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : આવું માનવામાં પણ દોષો બતાવાય છે. જુઓ; જેમણે હજી જુદા જુદા સ્વભાવ મેળવ્યા નથી તેવા ધર્મ-ધર્મીનો, ધર્મ-ધર્મિત્વેન ભેદ પણ સંગત થાય નહીં. તે આ પ્રમાણે - જે ધર્મનો સ્વભાવ હોય, તે જ ધર્મીનો પણ સ્વભાવ મનાય, તો તો ધર્મી, ધર્મના સ્વરૂપની જેમ ધર્મસ્વભાવી થઈ જતાં, ધર્મરૂપ જ બની જાય... અથવા તો ધર્મીસ્વભાવથી અભિન્ન સ્વરૂપવાળો ધર્મ, ધર્મીરૂપ જ બની જાય... એટલે ધર્મ-ધર્મીનો સ્વભાવભેદ સિદ્ધ ન થવાથી, અપ્રાપ્ત ભેદવાળા એવા તે બે, ભેદનું નિમિત્ત શી રીતે બને ? અને

સ્વભાવથી પણ ધર્મ-ધર્મીના ભેદાભેદની કલ્પના યુક્ત નથી, કારણ કે અહીં પણ પૂર્વોક્ત દોષનું ઉલ્લંઘન નથી થતું.

વિવેચન : તમારે ધર્મ-ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મિત્વેન ભેદ માનવો છે, પણ તેવું ત્યારે મનાય કે જ્યારે બંનેનો સ્વભાવ જુદો જુદો હોય... જો સ્વભાવભેદ ન હોય, તો તેઓનો ધર્મ-ધર્મિત્વેન ભેદ પણ ન થાય. તે આ પ્રમાણે —

(૧) જે સ્વભાવ ધર્મનો છે, તે જ સ્વભાવ ધર્મીનો હોય, તો ધર્મના સ્વભાવથી જેમ ધર્મનું સ્વરૂપ અભિન્ન છે, તેમ ધર્મી પણ અભિન્ન થઈ જાય અને તો ધર્મી ધર્મરૂપ જ બની જાય... અથવા તો (૨) બંનેનો એકસ્વભાવ હોવામાં, જેમ ધર્મીના સ્વભાવથી ધર્મીનું સ્વરૂપ અભિન્ન છે, તેમ ધર્મ પણ અભિન્ન થઈ જાય અને તો માત્ર ધર્મી જ શેષ રહે !

એટલે ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે ભેદ માનવા સ્વભાવભેદ પણ માનવો જ રહ્યો, નહીંતર તો બંનેનો સ્વભાવ અભિન્ન થતાં તે બેની ભિન્નતા જ ન રહે... અને એટલે જો સ્વભાવભેદ માનો, તો ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ શી રીતે સંગત થાય ?

પૂર્વપક્ષ : સ્વભાવથી જ તે બેનો ભેદ-અભેદ માની લઈએ તો ? (તો તો ભેદાભેદ ઘટી જાય ને ?)

ઉત્તરપક્ષ : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે એવું માનવામાં પણ પૂર્વોક્ત દોષ અકબંધ જ રહે છે, અર્થાત્ “જે આકારે ભેદ હોય તે આકારે તો ભેદ જ હોવાનો, અભેદ શી રીતે ? જે આકારે અભેદ હોય તે આકારે અભેદ જ હોવાનો, ભેદ શી રીતે ?...” એ બધા દોષો અહીં પણ લાગુ પડશે.

એટલે ભેદાભેદ માનવારૂપ ત્રીજો વિકલ્પ પણ સંગત નથી, એવું ફલિત થયું.

આ વિશે કહ્યું છે કે —

ભેદો વા સ્યાદભેદો વા દ્વયં વા ધર્મધર્મિણોઃ ।

ભેદે નૈકમનેકં સ્યાદભેદેઽપિ ન યુજ્યતે ॥૧॥

દ્વયપક્ષોઽપિ ચાયુક્તો વિકલ્પાનુપપત્તિતઃ ।

તેનાનેકાન્તવાદોયમજ્ઞૈઃ સમુપકલ્પિતઃ ॥૨॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ હોય, અભેદ હોય કે ભેદાભેદ ? ભેદમાં એક અનેકરૂપ ન બને, અભેદમાં પણ તે યોગ્ય નથી... અને વિકલ્પોની અનુપપત્તિને કારણે ભેદાભેદ પણ અયુક્ત છે. તેથી આ અનેકાંતવાદ અજ્ઞાનીઓ વડે કલ્પાયો છે.

વિવેચન : ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે શું છે ? (૧) ભેદ, (૨) અભેદ, કે (૩) ભેદાભેદ ? (૧)

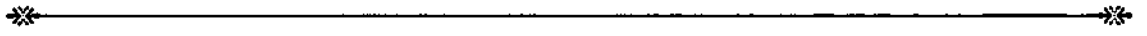
જો ધર્મ-ધર્માનો ભેદ હોય તો જેટલા ધર્મો છે, તે બધા જુદા જુદા છે, ધર્મારૂપ નથી અને તો એક ધર્મા, અનેકરૂપવાળો સિદ્ધ ન થાય...

(૨) જો અભેદ હોય, તો બધા ધર્મો ધર્માસ્વરૂપ હોવાથી માત્ર ધર્મા જ છે, એક જ છે, તે અનેકરૂપ હોવો સિદ્ધ નહીં થાય.

બીજો શ્લોક -

(૩) અને વિકલ્પોની સંગતિ ન થવાથી, ધર્મ-ધર્માનો ભેદાભેદ પણ અયુક્ત જણાઈ આવે છે. એટલે આ અનેકાંતવાદ માત્ર અજ્ઞાની જીવો વડે કલ્પાયો છે. (વાસ્તવમાં તેવું કશું છે જ નહીં.)

હવે પૂર્વપક્ષી, વસ્તુ અનેકરૂપ નથી - એવું સાબિત કરવા બીજી એક યુક્તિ આપે છે -

किञ्च-संवित्रिष्ठाश्च विषयव्यवस्थितयः, न च सदसद्रूपं वस्तु संवेद्यते, उभयरूपस्य संवेदनस्याभावात्; तथाहि-नाक्षजे विज्ञाने सदसत्त्वे प्रतिभासेते, असत्त्वस्यारूपित्वात्, रूपित्वे वाऽसत्त्वविरोधात्, तथाऽनुभवाभावाच्च ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : વળી વિષયની વ્યવસ્થા જ્ઞાન પર આધારિત છે; અને સદસદ્રૂપ વસ્તુનું સંવેદન તો કદી થતું નથી, કારણ કે ઉભયરૂપ સંવેદનનો અભાવ છે. તે આ પ્રમાણે - ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં સદ્અસદ્પણું જણાતું નથી, કારણ કે અસદ્ તો અરૂપી છે. અથવા જો સરૂપી હોય, તો તેના અસત્પણાનો વિરોધ થાય... અને વળી તેવો અનુભવ પણ થતો નથી.

વિવેચન : વિષય=ઘટ, તેની સિદ્ધિ / તેના સ્વરૂપની સિદ્ધિ જ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે. જેનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ વસ્તુ હોય છે ને જેવું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ વસ્તુ હોય છે.

એટલે વસ્તુ જો સદસદ્રૂપ માનવી હોય, તો પહેલા સદસદ્રૂપ વસ્તુનું જ્ઞાન થવું જરૂરી છે... પણ સદસદ્રૂપ વસ્તુનું સંવેદન કદી થતું નથી. જુઓ -

❁ સંવેદનના આધારે પણ અનેકરૂપતા અસંગત ❁

(૧) ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં, કે (૨) અનુમાનમાં બેમાંથી એકેમાં સદસદાકારનો પ્રતિભાસ થતો નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧) ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં તો રૂપ-રસાદિવાળા પદાર્થનું જ જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે ઉભયરૂપતાની અંદર રહેલી અસદ્રૂપતા તો રૂપ-રસાદિથી રહિત છે, તો તેવી અરૂપી અસદ્રૂપતાનું સંવેદન પ્રત્યક્ષમાં શી રીતે થઈ શકે? અને અસદ્રૂપતાના સંવેદન વિના ઉભયરૂપતાનું સંવેદન પણ શી રીતે ઘટે?

અને જો એ અસદ્રૂપતામાં રૂપ-રસાદિ માની લેવામાં આવે, તો તો એની અસદ્રૂપતા જ ન રહે, કારણ કે જેમાં રૂપ-રસાદિ હોય તે અસદ્ ન હોઈ શકે.

વળી સદસત્ બંને આકાર ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં જણાતા હોય એવો કદી અનુભવ પણ થતો નથી. એટલે ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં તો સદસદાકારનો પ્રતિભાસ ન જ મનાય...

ન ચ કાર્યદ્વારેણાપિ સદસદ્રૂપં વસ્તુ પ્રતિપત્તું શક્યતે, યતઃ-નોભયરૂપં કાર્યમુપલભ્યતે; ન ચ તત્કાર્યકરણે પ્રવર્તમાનં કેનચિદાકારેણ કરોતિ, કેનચિન્ન કરોતિ, એકસ્ય કરણાકરણવિરોધાત્; સર્વાત્મના ચ કરણે તદ્ભાવરૂપમેવ સ્યાત્; તથાહિ-નાભાવઃ કસ્યચિદપિ કારણં ભવિતુમર્હતિ, અભાવત્વવિરોધાત્, તત્કારણત્વે ચ વિશ્વમદરિદ્રં સ્યાત્; તત એવ કટકકુણ્ડલાદ્યુત્પત્તેઃ; ન ચ 'તસ્માન્નિરુપાખ્યતયાઽવિશિષ્ટાત્ કસ્યચિદેવ ભાવઃ, ન સર્વસ્ય' ઇતિ વક્તું યુજ્યતે, હેત્વભાવાત્ । અતઃ શ્રદ્ધાગમ્યમેવેદં સદસદ્રૂપં વસ્તુ, ઇતિ । તથા ચોક્તમ્ -

ન ચ પ્રત્યક્ષસંવેદ્યં, કાર્યતોઽપિ ન ગમ્યતે ।

શ્રદ્ધાગમ્યં યદિ પરં વસ્ત્વેકમુભયાત્મકમ્ ॥૧॥

ઇતિ પ્રથમપૂર્વપક્ષઃ ॥૧॥

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : સદસદ્રૂપ વસ્તુ કાર્ય દ્વારા પણ જાણવી શક્ય નથી, કારણ કે ઉભયરૂપ કાર્ય ક્યાંય દેખાતું નથી. અને એ કારણરૂપ વસ્તુ કાર્ય કરવા પ્રવર્તે, તો તે કોઈ આકારે કરે અને કોઈ આકારે ન કરે એવું ન બને, કારણ કે એક ઠેકાણે કરણ-અકરણ હોવામાં વિરોધ છે... હવે જો એ (કારણ) પૂર્ણપણે કાર્ય કરવામાં પ્રવર્તે, તો તો એ ભાવરૂપ જ થાય. તે આ પ્રમાણે- અભાવ કોઈનું પણ કારણ ન બની શકે, કારણ કે તેમાં તેના અભાવપણાનો વિરોધ છે. જો અભાવને કારણ માનો, તો વિશ્વ અદરિદ્ર થઈ જાય, કારણ કે અભાવથી જ કડા, કુંડલ વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ જશે ! અને વળી તુચ્છરૂપે બધા અભાવો સરખા હોવાથી 'અભાવથી અમુકનો જ ભાવ; બધાનો નહીં' એવું કહેવું યોગ્ય ઠરે નહીં, કારણ કે એ વાતને સિદ્ધ કરનાર કોઈ હેતું નથી. કહ્યું છે કે : "પ્રત્યક્ષથી જણાતી નથી અને કાર્યથી પણ જણાતી નથી, છતાં જો એક વસ્તુ ઉભયાત્મક છે તો તે માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય જ છે."

વિવેચન : કાર્ય હંમેશા, કારણને સજાતીય જ હોય. એટલે, સદસદ્રૂપ કારણના અનુમાન માટે કાર્ય પણ સદસદ્રૂપ હોવું જોઈએ. પણ સદસદ્રૂપ કાર્ય તો ઉપલબ્ધ થતું નથી. (કારણ કે પૂર્વે પ્રત્યક્ષની યુક્તિમાં તેનું ખંડન થઈ ગયું છે.) એટલે સદસદ્રૂપ કારણનું અનુમાન પણ શક્ય નથી.

વળી, કારણરૂપ વસ્તુ જ્યારે કાર્ય કરવા પ્રવર્તે, ત્યારે તે કોઈ આકારે કાર્ય કરે અને કોઈ આકારે કાર્ય ન કરે એવું ન બને. ઉદાહરણ : મૃદ્ દ્રવ્ય; સદસદ્રૂપ માનીએ તો તે મૃત્વરૂપે સત્ છે, જલત્વાદિરૂપે અસત્ છે. હવે તે ઘટનું કારણ બને છે તેમાં મૃત્વેન જ તે ઘટનું કારણ બને છે, જલાભાવત્વેન નહીં, એવું તો તમે કહી નહીં શકો, કારણ કે એક જ વસ્તુ અમુકરૂપે કરે અને અમુકરૂપે ન કરે, તેવું બની શકે નહીં.

જો સંપૂર્ણપિણે કરે, તો સંપૂર્ણ વસ્તુ ભાવરૂપ (સદ્રૂપ) જ ફલિત થાય, કારણ કે અભાવરૂપ તો કોઈનું કારણ બનતું નથી; બને તો તેને અભાવ જ ન કહેવાય, કારણ કે અભાવ તો સર્વશક્તિથી વિકલ તુચ્છરૂપ હોય છે. અભાવને પણ તમે કારણ માનતા હો, તો તો પૈસાના અભાવથી સોનું વગેરે ઉત્પન્ન થવા લાગશે અને તો જગતમાં કોઈ ગરીબ નહીં રહે.

પ્રશ્ન : અભાવ બધું ઉત્પન્ન કરે એવો નિયમ નથી. પ્રતિનિયત અભાવ, પ્રતિનિયત વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે...

ઉત્તર : એવું ન કહી શકાય, કારણ કે તુચ્છરૂપે બધા અભાવ સરખા છે, દરેક અભાવનું જુદું જુદું પ્રતિનિયત સ્વરૂપ નથી. એટલે, જેમ મૂદ્માં ઘટજનનશક્તિ મનાય છે, તેમ પ્રતિનિયત અભાવમાં પ્રતિનિયત કાર્યની શક્તિ માની શકાતી નથી. તેથી અભાવથી કોઈ પ્રતિનિયત કાર્યની ઉત્પત્તિ ન મનાય.

નિષ્કર્ષ : એટલે કારણનું અસદ્રૂપ તો અભાવરૂપ હોઈ તેનું કોઈ કાર્ય નથી અને તો કાર્ય દ્વારા એ અસદ્રૂપનું અનુમાન શી રીતે થઈ શકે ? અને અસદ્રૂપતાના જ્ઞાન વિના વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે એવું પણ શી રીતે જણાય ?

એટલે વસ્તુ સદસદ્રૂપ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, એને માનવામાં તમારી અંધશ્રદ્ધા જ જણાઈ આવે છે. કહ્યું છે કે -

“પ્રત્યક્ષ દ્વારા સંવેદન નથી થતું અને કાર્ય દ્વારા અનુમાન પણ નથી થતું, છતાં જો એક વસ્તુ ઉભયાત્મક જ હોય તો તે કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય જ છે.”

॥ इति प्रथमपूर्वपक्षः ॥

આ પ્રમાણે એકાંતવાદીએ, સદસદ્રૂપ અનેકાંતવાદનું નિરાકરણ કર્યું. હવે નિત્યાનિત્યરૂપ અનેકાંતવાદનું નિરાકરણ કરવા યુક્તિઓ રજૂ કરે છે -

एतेन नित्यानित्यमपि प्रत्युक्तमेवमवगन्तव्यम्, विरोधादेव । तथाहि-अप्रच्युतानुत्पन्न-स्थिरैकस्वभावं नित्यमाख्यायते, प्रकृत्यैकक्षणस्थितिधर्मकं चानित्यमिति । ततश्च यदि नित्यम्, कथमनित्यम् ? अनित्यं चेत्, कथं नित्यं ? इति ॥

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : એનાથી નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ પણ નિરાકૃત થયું જ સમજવું. તે આ પ્રમાણે- અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિર એક સ્વભાવવાળાને નિત્ય કહેવાય છે અને સ્વભાવથી જ એકક્ષણસ્થિતિક વસ્તુને અનિત્ય કહેવાય છે. તેથી વસ્તુ જો નિત્ય હોય, તો અનિત્ય કેવી રીતે ? અને અનિત્ય હોય, તો નિત્ય કેવી રીતે ?

❁ (૨) નિત્યાનિત્ય એકાંતવાદ ❁

વિવેચન : એક વસ્તુમાં અનેક વિરુદ્ધ ધર્મનું જોડાણ ન થાય, એ કથનથી ‘વસ્તુ નિત્યાનિત્ય...’ એ વાત પણ નિરાકૃત થઈ સમજવી. કારણ કે એક જ વસ્તુને નિત્યાનિત્ય માનવામાં પણ વિરોધ છે જ. તે આ પ્રમાણે —

(૧) જે વસ્તુ અપ્રચ્યુત (=નાશ ન પામે તેવા), અનુત્પન્ન (ઉત્પન્ન ન થવાના) અને સ્થિર રહેવાના એક સ્વભાવવાળી હોય, તેને ‘નિત્ય’ કહેવાય છે.

હવે આપણે નિત્ય વસ્તુના આવા ત્રણ વિશેષણોનું પદકૃત્ય જોઈએ —

(ક) જો માત્ર ‘એકસ્વભાવી’ એટલું જ કહીએ, તો ક્ષણસ્વભાવી વસ્તુ પણ - એકસ્વભાવી હોવાથી - નિત્ય બની જાય, માટે જ ‘સ્થિર’ એમ કહ્યું.

(ખ) કેટલાક લોકો સ્થિર-એકસ્વભાવી સાદિ-અનંત એવા મોક્ષને અને કાર્યધ્વંસને નિત્ય માને છે, તેના વ્યવસ્થેદ માટે ‘અનુત્પન્ન’ એમ કહ્યું. જ્યારે મોક્ષ અને કાર્યધ્વંસ તો ઉત્પન્ન થાય છે.

(ગ) નૈયાયિકો, કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી સ્થિર-એકસ્વભાવી અને અનાદિ એવા પ્રાગભાવને નિત્ય માને છે, તેના વ્યવસ્થેદ માટે ‘અપ્રચ્યુત=અવિનાશી’ એમ કહ્યું... જ્યારે પ્રાગભાવ તો નાશ પામે છે.

(૨) જે વસ્તુ, બીજા હેતુથી નહીં, પણ સ્વભાવથી પોતાની મેળે જ બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી હોય અને માત્ર એક ક્ષણ રહેવાના સ્વભાવવાળી હોય, તેને ‘અનિત્ય’ કહેવાય છે.

આમ નિત્ય-અનિત્ય બંનેનું સ્વરૂપ વિરોધી હોવાથી, વસ્તુ જો નિત્ય (અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર એક સ્વભાવવાળી) હોય, તો અનિત્ય (=ક્ષણસ્થિતિક) કેવી રીતે ? અને અનિત્ય હોય તો નિત્ય કેવી રીતે ? એટલે એક જ વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ માની શકાય નહીં.

❁-----❁

સ્યાદારેકા-‘ન હિ કૂટસ્થનિત્યતયા નિત્યં દ્રવ્યમભ્યુપગમ્યતેઽસ્માભિઃ, પરિણામિ-નિત્યતાભ્યુપગમાત્; કિન્તુ પૂર્વોત્તરક્ષણપ્રવિભાગેન પ્રબન્ધવૃત્ત્યા । ન હ્યસ્ય પર્યાયાણામિવોચ્છેદઃ, તદ્રૂપેણ તથાપ્રતીતેઃ । પર્યાયા એવ હિ પર્યાયરૂપેણ નિરુદ્ધ્યન્તે, ન તુ દ્રવ્યમ્; ઇતિ નિત્યમભ્યુપગમ્યતે’ ॥

❁-----❁ :- પ્રવેશરશ્મિ :- ❁

ભાવાર્થ : આવું કહો કે “અમે દ્રવ્યને કૂટસ્થ નિત્યરૂપે નથી માનતા, પણ પરિણામી નિત્ય માનીએ છીએ, અર્થાત્, પૂર્વાપર જુદી જુદી ક્ષણોમાં પણ પ્રબંધવૃત્તિથી (=અન્વયી દ્રવ્યની અનુવૃત્તિથી) નિત્ય માનીએ છીએ. હવે એ અન્વયી દ્રવ્યનો પર્યાયોની જેમ ઉચ્છેદ નથી થતો, કારણ કે તેવા દ્રવ્યરૂપે ઉચ્છેદની પ્રતીતિ કદી થતી નથી. પર્યાયો જ પર્યાયરૂપે નાશ પામે છે, દ્રવ્ય નહીં. એટલે જ અમારા વડે વસ્તુ નિત્ય મનાય છે.”

● स्याद्वादमते नित्यतानुं स्वरूप ●

विवेचन : अमे द्रव्यने कूटस्थनित्यरूपे (=सदास्थायी ऐक्यरूपे) नित्य नथी मानता, कारण के अमे तो पर्यायिने आश्रयिने तेने कथंयिद् अनित्य पण मानीऐ छीऐ...

प्रश्न : तो स्याद्वादमते नित्यता केवी मनाय छे ?

उत्तर : जुओ; वस्तु पूर्व क्षणमां पण डोय छे, उत्तरक्षणमां पण डोय छे. ऐ बंने क्षणकालीन (पर्यायरूप) अवस्था जुटी जुटी डोय छे. पण ऐ बे वर्ये संबंध छे, कारण के पूर्व अवस्थाना त्यागथी ज उत्तर अवस्था उत्पन्न थाय छे. आ संबंधथी ज जे अस्तित्वमां आवे छे, ते अन्वयी ऐवुं द्रव्यत्व छे अने तेने लईने ज अमे नित्यत्व मानीऐ छीऐ.

(तात्पर्य ऐ के, प्रतिक्रमे पर्यायो त्मिन्न छे, पण तेमां ऐक ज द्रव्य रडेलुं छे, तेने आश्रयिने नित्यता छे. द्वा.त. नरकमांथी तिर्य्य/मनुष्य थवा छतां पण, आत्मारूप द्रव्यत्वेन ऐ ज्वनी नित्यता छे.)

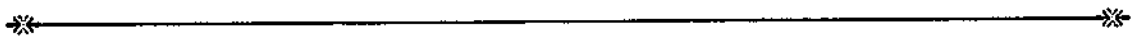
वणी, पर्यायोनी जेम द्रव्यनो प्रतिक्रमे उखेद नथी थतो, कारण के द्रव्यरूपे वस्तुना उखेदनी प्रतीति कही नथी थती.

(आशय ऐ के, द्रव्यमां हंमेशां पूर्व - उत्तर क्षण ऐवा विभाग थई ज शके छे. पण ते रूपे तेनो उखेद करेय थतो नथी, अर्थात् ऐक अन्वयी पदार्थ तो रडे ज छे. ऐ वातमां कारण ऐ ज के, पूर्व-उत्तर अवस्था वर्ये जे संबंध (अन्वय) छे, तेनाथी अस्तित्वमां आवता अन्वयी ऐवा द्रव्यरूपे उखेदनी प्रतीति कही थती नथी. (अर्थात् पूर्व-उत्तर अवस्था वर्ये संबंध हंमेशां जणाय छे.) कडेवानो भाव ऐ के, कमभावी ऐ पर्याय वर्येना संबंधना (आ पूर्व अने आ उत्तर पर्याय ऐवा संबंधना) नाशनी प्रतीति कही थती नथी. ऐटले ऐवा बे विभाग जेना थई शके ऐवुं अन्वयी द्रव्य नित्य ज छे.)

वणी पर्यायरूपे पण मात्र पर्यायिनो ज उखेद थाय छे, अर्थात् दरेक क्षणे जे नाश थाय छे, ते पर्यायिनो ज थाय छे, कारण के तेनो ज स्वभाव ऐक क्षण रडेवानो छे. द्रव्यनो तेवो स्वभाव न डोवाथी, तेनो नाश थवानुं कारण ज नथी अने तेथी तेनो नाश पण थतो नथी. द्वा.त. माटी, घट-कपालादिरूपे अनित्य डोवा छतां पण पुद्गल रूपे - द्रव्यरूपे तो नित्य ज छे.

आम वस्तुना नित्यानित्य बंने स्वरूप संगत डोय, तो वस्तु उभयरूप केम न बने ? तेमां दोष शुं ?

डवे ऐकांतवादी, स्याद्वादमते दोष आपवा पोतानुं वक्तव्य रजू करे छे.

इयमप्ययुक्ता, यस्माद् एषाप्यत्र नित्यता न संभवति, पर्यायव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्यासिद्धेः,
तथाहि- न पर्यायव्यतिरिक्तं द्रव्यमस्ति, तथानुभवाभावात्; व्यतिरिक्तभावे वा,
अनेकरूपैकवस्तुवादहानिप्रसङ्गः । तथा चोक्तम्-

पर्यायाऽभेदिनोऽनित्यं द्रव्यं स्यात्तत्स्वरूपवत् ।

स्याद्वादविनिवृत्तिश्च नानात्वे संप्रसज्यते ॥१॥

व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपक्षस्तु विरोधाघ्नातत्वादनुद्घोष्य एव ॥

इति द्वितीयपूर्वपक्षः ॥२॥

૧. 'પર્યાયા ભેદિનો નિત્યં' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : એ શંકા પણ યુક્ત નથી, કારણ કે અહીં આવી નિત્યતા પણ ન સંભવે અને તેનું કારણ એ જ કે પર્યાયથી જુદું દ્રવ્ય સિદ્ધ થતું નથી. તે આ પ્રમાણે - પર્યાયથી જુદું દ્રવ્ય નથી, કારણ કે તેવો અનુભવ નથી થતો. અથવા જો જુદું હોય એવું માનો, તો એકને અનેકરૂપ માનવાના વાદની હાનિ થશે. કહ્યું છે કે — “પર્યાયથી અભિન્ન દ્રવ્ય પર્યાયસ્વરૂપની જેમ અનિત્ય થઈ જાય. હવે જો દ્રવ્ય-પર્યાય ભિન્ન માનો, તો સ્યાદ્વાદની નિવૃત્તિ થઈ જાય” અને ભેદાભેદપક્ષ તો વિરોધગ્રસિત હોવાથી બોલવા યોગ્ય જ નથી.

● સ્યાદ્વાદીકલ્પિત નિત્યતા અસંગત ●

વિવેચન : સ્યાદ્વાદીનું ઉપરોક્ત કથન બિલકુલ યુક્ત નથી, કારણ કે તમે દ્રવ્યાનુવૃત્તિના કારણે જે નિત્યતા કહો છો, તે નિત્યતા તો સંભવિત જ નથી. તેનું કારણ એ કે, પર્યાયથી જુદા દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી. જુઓ —

પર્યાયથી જુદું સ્વતંત્ર કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહીં, કારણ કે પર્યાયથી જુદા દ્રવ્યનો અનુભવ કદી થતો નથી. માટી આદિ દ્રવ્યનો શિવકાદિ પર્યાયરૂપે જ અનુભવ થાય છે, સ્વતંત્ર માટીરૂપે નહીં.

જો પર્યાયથી દ્રવ્યને જુદું માનવામાં આવે, તો દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં-દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ ન બની શકવાથી - જુદા જુદા પર્યાયો એક દ્રવ્યના છે તેવું કહી નહીં શકાય અને તેથી એક જ વસ્તુ ‘અનેકરૂપ’ છે તેવું પણ કહી નહીં શકાય. એટલે તો સ્યાદ્વાદની હાનિ થશે જ.

આ વિશે કહ્યું છે કે —

“પર્યાયની સાથે અભેદપણે રહેનારું દ્રવ્ય, પર્યાયના સ્વરૂપની જેમ અનિત્ય થઈ જાય... અને જો પર્યાય અને દ્રવ્ય એક ન હોય, તો - એક વસ્તુ અનેકરૂપ ન બની શકતાં - સ્યાદ્વાદની હાનિ થાય...”

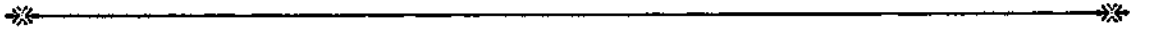
વળી દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદ પણ ન માની શકાય, કારણ કે એકત્ર ભેદાભેદ હોવામાં વિરોધ છે. એટલે આ પક્ષ પણ વિરોધગ્રસિત હોવાથી બોલવા યોગ્ય નથી.

નિષ્કર્ષ : આમ પર્યાયથી જુદું દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ ન હોવાથી એને લઈને પણ નિત્યતા સંગત થાય નહીં. ફલતઃ વસ્તુને નિત્યાનિત્યરૂપ માનવી તર્કસંબદ્ધ નથી.

॥ इति द्वितीयपूर्वपक्षः ॥

आ प्रमाशे अेकांतवादीअे, नित्यानित्यरूपतानुं निराकरण कथुं. डवे सामान्य - विशेषरूपतानुं निराकरण करवा युक्तिओ रजू करे अे -

एतेन सामान्यविशेषरूपमपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम् । तथाहि-एकं सामान्यम्, अनेके विशेषाः; तथा नित्यं सामान्यम्, अनित्या विशेषाः; तथा निरवयवं सामान्यम्, सावयवा विशेषाः; तथा अक्रियं सामान्यम्, सक्रिया विशेषाः; सर्वगतं सामान्यम्, असर्वगता विशेषाः । ततश्च तद्यदि सामान्यरूपम्, कथं विशेषरूपम् ? विशेषरूपं चेत्, कथं सामान्यरूपम् ? इति ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

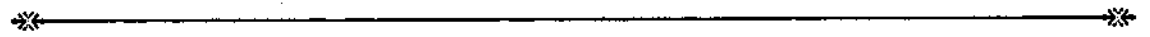
भावारथ : अेनाथी सामान्य-विशेष उभयरूप पण निराकृत थयुं समजवुं. जुओ - सामान्य अेकरूप अने विशेष अनेकरूप, तथा सामान्य नित्य अने विशेष अनित्य, तथा सामान्य निरवयव अने विशेष सावयव, तथा सामान्य क्रिया विनानुं अने विशेष सक्रिय, सामान्य सर्वगत अने विशेष असर्वगत... आवुं डोय, तो वस्तु जे सामान्यरूप डोय, तो विशेषरूप केवी रीते ? अने विशेषरूप डोय तो सामान्यरूप केवी रीते ?

● (3) सामान्य-विशेष अेकांतवाड ●

विवेचन : नित्यानित्यरूपतानुं निराकरण धवाथी वस्तुनी सामान्य-विशेषरूपतानुं पण निराकरण थयुं समजवुं, कारण के सामान्य-विशेष वख्ये पण विरोध अे ज, जुओ -

- (१) सामान्य अेक, नित्य, निरवयव (अंशरहित), निष्क्रिय अने सर्वव्यापी अे.
- (२) विशेष अनेक, अनित्य, सावयव (सांश), सक्रिय अने असर्वगत अे.

आम, सामान्य-विशेष अनेनुं स्वरूप विरोधी डोवाथी, वस्तु जे सामान्यरूप (अेक - नित्यादिरूप) डोय, तो ते विशेषरूप (अनेक-अनित्यादिरूप) केवी रीते ? अने विशेषरूप डोय तो सामान्यरूप केवी रीते ?

किञ्च-सामान्यविशेषोभयरूपत्वे सति वस्तुनः सकललोकप्रसिद्धसंव्यवहारनियमो-च्छेदप्रसङ्गः; तथाहि-विषमोदकक्षीरकर्कादिव्यक्त्यभिन्नमनानास्वभावमेकं सामान्यं वर्तते । ततश्च न विषं विषमेव, मोदकाद्यभिन्नसामान्याव्यतिरेकात्; नापि मोदको मोदक एव, विषाभिन्नसामान्याभेदात् ॥

किं तर्हि ? उभयरूपमपि उभयरूपम् । ततश्च विषार्थी विषे प्रवर्तते मोदके च, एवं मोदकार्थ्यपि मोदके विषे च । लोकश्च विषार्थी विष एव प्रवर्तते, न मोदके; मोदकार्थ्यपि मोदक एव, न विषे; इत्यस्य नियमस्योच्छेदः स्यात् । तथा च विषे भक्षिते

મોદકોઽપિ ભક્ષિતઃ સ્યાત્, મોદકે ભક્ષિતે વિષં ભક્ષિતં સ્યાત્; તથા ચ સતિ પ્રતીતિવિરોધઃ સ્યાત્ । એવં ક્ષીરમપિ ન ક્ષીરમેવ, કર્કાદ્યનર્થાન્તરભૂતસામાન્યાવ્યતિરેકાત્; કર્કોઽપિ ન કર્ક એવ, ક્ષીરાદ્યવ્યતિરિક્તસામાન્યાવ્યતિરેકાદેવ । તતશ્ચ ઇહાપિ ક્ષીરાર્થી ન ક્ષીર એવ પ્રવર્તેત, અપિ તુ કર્કેઽપિ; એવં કર્કાર્થ્યપિ ન કર્ક એવ, કિં તર્હિ ? ક્ષીરેઽપિ । ન ચેત્થમનિયમેન પ્રવૃત્તિર્દૃશ્યતે ।

◆ ...ક્ત્યભિન્ન નાના...ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : વળી, વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ માનવામાં સકલલોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારનિયમનનો ઉચ્છેદ થાય. જુઓ - વિષ, મોદક, ક્ષીર, કર્ક આદિ વ્યક્તિભેદોમાં અભિન્ન એકસ્વભાવવાળું એક સામાન્ય વર્તે છે. અને તેથી વિષ વિષ જ નથી, કારણ કે મોદકાદિથી અભિન્ન સામાન્યની સાથે તેનો અભેદ છે અને મોદક મોદક જ નથી, કારણ કે વિષથી અભિન્ન સામાન્યની સાથે તેનો અભેદ છે.

એટલે તો વિષ-મોદક બંને ઉભયરૂપ બને અને તેથી વિષાર્થી વિષ-મોદક બંનેમાં પ્રવર્તે એ જ રીતે મોદકાર્થી મોદક-વિષ બંનેમાં પ્રવર્તે... અને એથી તો 'વિષાર્થી વિષમાં જ પ્રવર્તે, મોદકમાં નહીં અને મોદકાર્થી મોદકમાં જ પ્રવર્તે, વિષમાં નહીં' - એવા લોકનિયમનો ઉચ્છેદ થાય... અને એવું હોય તો વિષ ખાધે મોદક પણ ખવાઈ ગયો થાય અને મોદક ખાધે વિષ પણ ખવાઈ ગયું થાય. અને તેવી પ્રતીતિ તો કોઈને થતી નથી.

એ જ રીતે ક્ષીર પણ ક્ષીર જ નથી, કારણ કે તેમાં કર્ક-અભિન્ન સામાન્યનો અભેદ છે... કર્ક પણ કર્ક જ નથી, કારણ કે તેમાં ક્ષીર-અભિન્ન સામાન્યનો અભેદ છે. અને તેથી તો ક્ષીરાર્થી ક્ષીરમાં જ ન પ્રવર્તે, પણ કર્કમાં પણ અને કર્કાર્થી કર્કમાં જ ન પ્રવર્તે, પણ ક્ષીરમાં પણ અને આ પ્રમાણે નિયમન વિનાની પ્રવૃત્તિ તો દેખાતી નથી.

◆ ઉભયરૂપતામાં વ્યવહારનિયમનનો ઉચ્છેદ ◆

વિવેચન : વસ્તુને જો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ માનો, તો સકલલોકમાં પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો જે નિયમ; તેનો ઉચ્છેદ થઈ જશે ! અર્થાત્ લાડવાદિનો ચાહક લાડવા વિશે જ પ્રવર્તે એવા નિયમનો નહીં રહે ! તે આ પ્રમાણે —

(ક) વિશ્વમાં સામાન્ય માત્ર એક છે, (ખ) સામાન્યનો સ્વભાવ ચિત્ર નથી, એક જ છે, અને (ગ) સામાન્ય વિષ, મોદક, દૂધ, કર્ક (ધોળો ઘોડો) વગેરે તમામ વસ્તુઓ સાથે જોડાયેલું - અભિન્ન છે.

એટલે તો વિષ માત્ર વિષ જ નહીં રહે, પરંતુ મોદક પણ બની જશે ! કારણ કે તેનો મોદકાદિથી અભિન્ન સામાન્યની સાથે અભેદ છે... એ જ રીતે લાડવો પણ માત્ર લાડવો જ નહીં રહે, પરંતુ વિષ પણ બની જશે ! કારણ કે તેનો વિષથી અભિન્ન સામાન્યની સાથે અભેદ છે...

એટલે તો વિષ-મોદક બંને ઉભયરૂપ બની જાય, અર્થાત્ વિષ વિષ-મોદકરૂપ અને મોદક મોદક-વિષરૂપ બની જાય અને તેથી તો વિષનો ચાહક જીવ, વિષ-લાડવા બંને તુલ્ય હોવાથી વિષ-લાડવા બંને વિશે પ્રવૃત્તિ કરશે... અને એ જ રીતે લાડવાનો ચાહક બાળક, લાડવો - વિષ તુલ્ય હોવાથી લાડવા - વિષ બંને વિશે પ્રવૃત્તિ કરશે !

અને એટલે તો - વિષનો ઈચ્છુક વિષમાં જ પ્રવર્તે, મોદકમાં નહીં અને મોદકનો ઈચ્છુક મોદકમાં જ પ્રવર્તે, વિષમાં નહીં - એવો જે લોકસિદ્ધ વ્યવહારનો નિયમ છે, તેનો ઉચ્છેદ થાય જ.

આગળ વધીને તો વિષ ખાવાથી તદ્દભિન્ન મોદક પણ ખવાઈ ગયો માનવો પડે અને મોદક ખાવાથી તદ્દભિન્ન વિષ પણ ખવાઈ ગયું માનવું પડે ! અને આમાં તો પ્રતીતિનો વિરોધ થવાનો જ. કારણ કે લાડવો ખાતી વખતે, લાડવો ખાધાની જ પ્રતીતિ થાય છે, વિષ ખાધાની નહીં. (જો એ વખતે વિષ પણ ખવાતું હોત, તો તો પુષ્ટિના બદલે મૃત્યુ જ થઈ જાત.)

એ જ રીતે દૂધ દૂધ જ નથી, કારણ કે તેનો કર્કથી અભિન્ન સામાન્ય સાથે અભેદ છે. અને કર્ક પણ કર્ક જ નથી, કારણ કે તેનો દૂધ-અભિન્ન સામાન્ય સાથે અભેદ છે. એટલે તો દૂધનો ચાહક બાળક, દૂધને જ નહીં પીવે, કર્કને પણ પીવા દોડશે ! અને કર્ક પર ચડવા ઈચ્છતો ઘોડેસવાર, કર્ક પર જ નહીં ચડે, સાથે તદ્દભિન્ન દૂધ પર પણ ચડશે... અને એટલે તો ઊંધી-ચત્તી પ્રવૃત્તિ થવાનું માનવું પડશે !

પણ આવી નિયમન વિનાની પ્રવૃત્તિ તો લોકમાં કદી દેખાતી નથી. એટલે વસ્તુમાં સામાન્યરૂપતા મનાય જ નહીં અને તો તેની ઉભયરૂપતા અસંગત જ રહે.

स्यादेतद्-‘विषादिषु विशेषरूपताऽप्यस्त्येव, सा तदर्थिनो नियमेन प्रवृत्तेर्बीजम्, तद्भक्षणे च नान्यभक्षणं स्यात्; इति’ ।।

∴ प्रवेशश्चि ∴

ભાવાર્થ : જો આવું હોય કે - ‘વિષાદિમાં વિશેષરૂપતા પણ છે જ અને વિષ વિશે પ્રવર્તનારાઓ માટે એ (વિશેષરૂપતા) જ પ્રવૃત્તિનું બીજ બનશે અને એટલે વિષના ભક્ષણમાં બીજાનું ભક્ષણ નહીં થાય.’

❁ વિશેષરૂપતાથી પ્રતિનિયત વ્યવહારની સંગતિ ❁

વિવેચન : સ્યાદ્વાદી : વિષ વગેરે વસ્તુઓમાં માત્ર સામાન્યરૂપતા જ નથી, પણ વિશેષરૂપતા પણ છે અને એ વિશેષરૂપતા જ, તે તે વસ્તુના ઈચ્છુક વ્યક્તિઓને તે તે વિશે વ્યવહાર કરાવવામાં નિયંત્રિકા બને છે. તાત્પર્ય એ કે, મોદકમાં પુષ્ટિદાયકત્વ, મધુરરસ... વગેરે રૂપ એવી વિશેષરૂપતા રહી છે કે જે વિષાદિ કોઈ પદાર્થમાં નથી. (માત્ર લાડવો જ પુષ્ટિ આપે છે, વિષ નહીં અને માત્ર વિષ જ મૃત્યુ આપે છે, લાડવો નહીં.) અને એ વિશેષરૂપતાને લીધે લાડવાનો ચાહક બાળક લાડવા અંગે જ પ્રવૃત્ત થશે, વિષ વિશે નહીં...

અને એ વિશેષરૂપતાને લીધે જ, લાડવાનો ઈચ્છુક બાળક માત્ર લાડવાનું જ ભક્ષણ કરશે, વિષનું નહીં* અને વિષનો ઈચ્છુક જીવ માત્ર વિષનું જ ભક્ષણ કરશે, લાડવાનું નહીં.

આમ તમામ વ્યવહારો પ્રતિનિયતરૂપે સંગત થઈ જવાથી, વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

एतदयुक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः; तथाहि-विषादिषु विशेषरूपता मोदकादिविशेष-
रूपव्यावृत्ता वा स्यात् ? स्वरूपनियता वा ? । न तावन्मोदकादिविशेषरूपव्यावृत्ता,
तदनर्थान्तरभूतसामान्याव्यतिरेकात्; व्यतिरेके चोभयरूपवस्तुवादहानिप्रसङ्गात्;
व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्य च विरोधेन तिरस्कृतत्वात् । नापि स्वरूपनियता, मोदकाद्यभिन्न-
सामान्यानर्थान्तरत्वात्; अर्थान्तरत्वे च सैव विशेषरूपता अर्थक्रियार्थिप्रवृत्तिविषयत्वाद्
वस्त्वस्तु, तत्फलविशेषोपादानभावलक्षितस्वभावत्वात् वस्तुनः; सा च तादृशी नान्यत्रास्ति,
अर्थिनः प्रवृत्त्यभावात् । त्यज्यतामुभयरूपैकवस्तुवादाभिमानः ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : આ કથન અયુક્ત છે, કારણ કે વિકલ્પોની અસંગતિ છે. જુઓ - વિષાદિમાં રહેલી વિશેષરૂપતા, મોદકાદિના વિશેષરૂપથી ભિન્ન છે, કે સ્વરૂપનિયત છે ? મોદકાદિના વિશેષરૂપથી ભિન્ન તો ન મનાય, કારણ કે મોદકથી અભિન્ન એવા સામાન્યથી તે અભિન્ન છે. અને ભિન્ન માનવામાં એક વસ્તુને ઉભયરૂપ માનવાના વાદની હાનિ થાય. અને ભિન્નાભિન્ન પક્ષ તો વિરોધને કારણે તિરસ્કૃત છે... વિષાદિની વિશેષરૂપતા સ્વરૂપનિયત પણ ન કહેવાયં, કારણ કે મોદકાદિથી અભિન્ન એવા સામાન્યથી તે ભિન્ન નથી. જો ભિન્ન કહો, તો તે વિશેષરૂપતા જ અર્થક્રિયાના અર્થીની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોવાથી વસ્તુરૂપ થશે, કારણ કે પ્રતિનિયત ફળવિશેષના ઉપાદાનભાવરૂપ સ્વભાવવાળી જ વસ્તુ હોય છે. અને તેવી અર્થક્રિયા બીજે નથી, કારણ કે બીજે અર્થી જીવની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એટલે ઉભયરૂપ એક વસ્તુ માનવાનું અભિમાન છોડી દો...

❁ વિકલ્પોથી સ્થાદાદીનું કથન અનુપપન્ન ❁

વિવેચન : એકાંતવાદી : તમારું આ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે વિકલ્પોની સંગતિ થતી નથી. તે આ પ્રમાણે - વિષાદિમાં રહેલી વિશેષરૂપતા, મોદકાદિના વિશેષરૂપથી (૧) ભિન્ન છે કે, (૨) સ્વરૂપનિયત છે ?

(૧) પ્રથમ પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે મોદક/વિષાદિમાં રહેલું સામાન્ય એક જ છે. વિષગત સામાન્યથી વિષગતવિશેષ અભિન્ન છે અને મોદકગત સામાન્યથી પણ વિષગત વિશેષ અભિન્ન છે.

પ્રશ્ન : (વ્યતિરેકે ચ=) મોદક-વિષગત સામાન્યથી, એ વિષમાં રહેલી વિશેષરૂપતા ભિન્ન

★ અને મોદકના ભક્ષણથી વિષનું ભક્ષણ થઈ જવાની આપત્તિ પણ નહીં આવે.

માની લઈએ તો ? (પછી તો વિષની વિશેષરૂપતા, મોદકના વિશેષરૂપથી અભિન્ન નહીં બને* ને ?)

ઉત્તર : પણ એવું માનવામાં, એક જ વસ્તુ ઉભયરૂપ માનવાના વાદની હાનિ થશે ! કારણ કે વિશેષરૂપતા સામાન્યથી ભિન્ન હોવાથી, વિષ જો વિશેષરૂપ હોય, તો તે તદભિન્ન સામાન્યરૂપ નહીં હોઈ શકે... અને જો સામાન્યરૂપ હોય, તો તદભિન્ન વિશેષરૂપ નહીં હોઈ શકે. ફલતઃ એક જ વસ્તુ ઉભયરૂપ માની શકાશે નહીં.

પ્રશ્ન : તો મોદક-વિષગત સામાન્યથી, એ વિષમાં રહેલી વિશેષરૂપતા ભિન્નાભિન્ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : પણ તેવું ન મનાય, કારણ કે તેમાં વિરોધ છે. જે બે ભિન્ન હોય, તે બે અભિન્ન શી રીતે ? અને જે બે અભિન્ન હોય, તે બે ભિન્ન શી રીતે ? ઇત્યાદિ...

એટલે વિષમાં રહેલી વિશેષરૂપતા, મોદકના વિશેષરૂપથી ભિન્ન માનવારૂપ પ્રથમ વિકલ્પ તો યોગ્ય નથી જ.

(૨) વિષમાં રહેલી વિશેષરૂપતાને સ્વરૂપનિયત (સર્વ વિજ્ઞાતીયથી ભિન્ન) પણ ન મનાય, કારણ કે તે મોદક-વિષાદિથી અભિન્ન એવાં સામાન્યથી અભિન્ન છે. (માત્ર સ્વરૂપનિયત પદાર્થ, આ રીતે બીજાના સામાન્યથી અભિન્ન ન હોય.)

પ્રશ્ન : સ્વરૂપનિયત માનવા, અમે તેને મોદક-વિષાદિગત સામાન્યથી ભિન્ન માનીએ તો ?

ઉત્તર : શાબાશ. તો તો એ વિશેષરૂપતા જ વસ્તુરૂપ ફલિત થઈ, કારણ કે તે જ અર્થક્રિયાના ઇચ્છુકોના પ્રવર્તનવ્યવહારનો વિષય બને છે.

આશય એ કે, જે અર્થક્રિયાકારી હોય તે જ પરમાર્થથી સત્ છે. પ્રસ્તુતમાં વિષમાં રહેલી (મારકત્વાદિ રૂપ) વિશેષરૂપતા જ, વિષના ચાહક જીવોને વિષ અંગે પ્રવર્તવિ છે, તદભિન્ન સામાન્યરૂપતા નહીં. ❖

પ્રશ્ન : પણ અર્થક્રિયા કરનારને જ વસ્તુરૂપ કહેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, વસ્તુનો સ્વભાવ ફળવિશેષના ઉપાદાનભાવથી ઓળખાય છે. દા.ત. ઘડારૂપ ફળને દેખીને નિશ્ચિત થાય કે તેનું કો'ક માટી નામનું ઉપાદાનકારણ છે જ. આમ માટી રૂપ વસ્તુ, ઘટરૂપ ફળના ઉપાદાનકારણ તરીકે ઓળખાય છે... હવે ફળ તો અર્થક્રિયા કરનારનું જ હોવાનું (ખપુષ્પ જેવા અર્થક્રિયાવિહોણાનું નહીં.) એ પરથી જ અમે કહીએ છીએ કે, અર્થક્રિયા કરનાર જ વસ્તુરૂપ છે... (એટલે અર્થક્રિયાકારી વિશેષરૂપતા જ વસ્તુરૂપ ફલિત થાય, સામાન્યરૂપતા

★ ભાવ એ કે, વિષગત વિશેષરૂપતા અને મોદક+વિષાદિગત સામાન્ય એ બંનેનો અભેદ; એ જ વિષની વિશેષરૂપતાને મોદકના વિશેષરૂપ સાથે અભિન્ન કહેતો હતો... પણ અમે એને જ ઉડાડી દઈએ, પછી તો વિશેષરૂપતા ભિન્ન જ ફલિત થાય ને ?

❖ જો સામાન્યરૂપતા, એ વિશેષરૂપતાથી અભિન્ન હોત, તો તે પણ અર્થક્રિયાર્થીના પ્રવર્તન વ્યવહારનો વિષય બનત અને વસ્તુરૂપ ફલિત થાત... પણ તમારા હમણાના અભ્યુપગમ પ્રમાણે, વિશેષરૂપતાથી એ સામાન્ય જુદું છે, એટલે તે વ્યવહારનો વિષય ન બને અને વસ્તુરૂપ પણ ન બને, એવો ગર્ભિત આશય જણાય છે.

નહીં.)

અને વળી તેવી (મરણકરણાદિ) અર્થક્રિયા વિષયગત વિશેષરૂપમાં જ છે, અન્યત્ર=સામાન્ય રૂપમાં નહીં. તેનું કારણ એ કે, અર્થી જીવોની સામાન્યરૂપ વિશે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. (જો સામાન્યરૂપથી પણ મરણકરણાદિ અર્થક્રિયા થતી હોત, તો અર્થી જીવો તે વિશે પણ પ્રવૃત્તિ કરત... પણ પ્રવૃત્તિ ન કરવાથી ફલિત થાય કે સામાન્યરૂપમાં અર્થક્રિયા નથી જ.)

વિસ્તૃતાર્થ : વિશેષને જ વસ્તુ કહે છે, કારણ કે તે જ અર્થક્રિયાના અર્થીની પ્રવૃત્તિનો વિષય છે. એટલે જે અર્થક્રિયા કરનાર હોય તે નહીં, પણ અર્થક્રિયાના અર્થીની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે જ વસ્તુ છે, એવું કહેવું છે.

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે - અર્થક્રિયા કરે તે વસ્તુ હોય, અર્થક્રિયાર્થીની પ્રવૃત્તિનો વિષય બને કે નહીં, તેની સાથે શું? (એમ કહેવું છે કે સામાન્ય અર્થક્રિયાકારી છે, ભલે તે અર્થક્રિયાર્થીની પ્રવૃત્તિનો વિષય ન હોય.)

તેનો પ્રત્યુત્તર છે કે, તત્કલ્પવિશેષોપાઠ વસ્તુનો સ્વભાવ, દૃશ્યમાન ફળવિશેષના ઉપાદાન-ભાવરૂપે જ જણાય છે, અન્યથા નહીં. હવે અર્થક્રિયાર્થી, વિશેષમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે બતાવે છે કે અભિપ્રેત અર્થક્રિયારૂપ ફળ તો વિશેષથી જ મળે છે અને તેથી અર્થક્રિયાકારિત્વ વિશેષમાં જ છે.

સામાન્યથી તેવું કોઈ અર્થક્રિયારૂપ ફળ દેખાતું નથી, તો પછી તેમાં તત્કારિત્વરૂપ સ્વભાવ કઈ રીતે માનવો? બૌદ્ધો આ રીતે સ્વલક્ષણને જ વસ્તુત્વેન સિદ્ધ કરે છે.

નિષ્કર્ષ : આમ વસ્તુની સામાન્યરૂપતા વાસ્તવિક જણાતી નથી, માત્ર વિશેષરૂપતા જ વાસ્તવિક જણાય છે. એટલે એક જ વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ માનવાનું અભિમાન છોડી દો.

આ જ વાતને લઈને કહ્યું છે કે -

તથા ચોક્તમ્ -

પ્રવૃત્તિનિયમો ન સ્યાદ્ વિષાદિષુ તદર્થિનઃ ।

મોદકાદ્યપૃથગ્ભૂત-સામાન્યાભેદવૃત્તિષુ ॥૧॥

ભેદે ચોભયરૂપૈક-વસ્તુવાદો ન યુજ્યતે ।

ભેદાભેદવિકલ્પસ્તુ વિરોધેનૈવ બાધિતઃ ॥૨॥

વિશેષરૂપં યત્તેષુ તત્પ્રવૃત્તેર્નિયામકમ્ ।

સાધ્વેતત્, કિન્તુ વસ્તુત્વં તસ્યૈવેત્થં પ્રસજ્યતે ॥૩॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને વળી કહ્યું છે કે - “વિષાદિના અર્થી જીવોની, મોદકાદિથી અભિન્ન એવા સામાન્યની સાથે અભેદપણે રહેનારા વિષાદિ અંગે પ્રવૃત્તિનો નિયમ નહીં રહે. (૧)

ભેદ માનવામાં ઉભયરૂપ એક વસ્તુનો વાદ સંગત થાય નહીં. વળી ભેદાભેદવિકલ્પ તો વિરોધથી જ બાધિત છે. (૨)

તેઓની પ્રવૃત્તિના નિયામકરૂપે જે તેઓમાં વિશેષરૂપ મનાય, તે તો ખૂબ સુંદર છે. પણ આ રીતે તો તેની (=વિશેષરૂપની) જ વસ્તુરૂપતા ફલિત થાય. (૩)

વિવેચન : જો વિષાદિનો, મોદકાદિથી અભિન્ન એવા સામાન્યની સાથે અભેદ મનાય, તો વિષ પણ મોદકથી અભિન્ન થવાથી વિષના ઇચ્છુક વ્યક્તિની, બીજી મોદકાદિ વસ્તુને છોડીને માત્ર વિષ અંગે જ પ્રવૃત્તિનો નિયમ નહીં રહે. (૧)

સામાન્યથી વિશેષનો ભેદ માનવામાં, સામાન્ય વિશેષ બંનેનું સ્વાતંત્ર અસ્તિત્વ થઈ જતાં, એક જ વસ્તુ બંને રૂપ ન બનવાથી “એક જ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક છે” એવો વાદ ન ઘટે અને એકત્ર બંનેનો વિરોધ હોવાથી ભેદાભેદવિકલ્પ પણ બાધિત છે. (૨)

વિષના ઇચ્છુક વ્યક્તિની માત્ર વિષ અંગે જ પ્રવૃત્તિ માટે, જો વસ્તુમાં વિશેષરૂપતા મનાય, તો તો સારું જ છે, પણ એવું માનવામાં તો માત્ર વિશેષરૂપતાનું જ વસ્તુત્વ સિદ્ધ થશે. (૩)

વળી આ વિશે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે કે -

તથા પરેણાપ્યુક્તમ્ -

સર્વસ્યોભયરૂપત્ત્વે તદ્વિશેષનિરાકૃતેઃ ।

નોદિતો દધિ ખાદેતિ, કિમુષ્ટ્રં નાભિધાવતિ ? ॥૧॥

તથાહિ-ઉષ્ટ્રોપિ સ્યાદ્દધિ, નાપિ સ એવોષ્ટ્રઃ, યેનાન્યોઽપિ સ્યાદુષ્ટ્રઃ । તથા દધ્યપિ સ્યાદુષ્ટ્રઃ, નાપિ તદેવ દધિ, યેનાન્યદપિ સ્યાત્ । તદેવમનયોરેકસ્યાપિ કસ્યચિત્તદ્રૂપ-ભાવસ્યાભાવાત્-સ્વરૂપસ્ય વાઽતદ્ભાવિનઃ સ્વનિયતસ્યાભાવાત્ ન કશ્ચિદ્વિશેષઃ, ઇતિ । તત્તશ્ચ દધિ ખાદેતિ ચોદિતઃ ઉષ્ટ્રમપિ ખાદેત્ ॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : બીજાએ પણ કહ્યું છે કે - “બધા જો ઉભયરૂપ હોય, તો તેમના વિશેષ (ભેદ/તફાવત)નું નિરાકરણ થવાથી, ‘દહીં ખા’ એમ પ્રેરાયેલી વ્યક્તિ ઊંટ મેળવવા કેમ દોડતી નથી ?”

તે આ પ્રમાણે - ઊંટ પણ કથંચિદ્ દહીં છે અને ઊંટ જ ઊંટ નથી, કારણ કે બીજો પણ કથંચિદ્ ઊંટ છે. તથા, દહીં પણ કથંચિદ્ ઊંટ છે અને દહીં જ દહીં નથી, બીજો પણ પદાર્થ કથંચિદ્ દહીં છે... આમ બંનેમાંથી એકેનું પ્રતિનિયત સ્વરૂપ ન હોવાથી અથવા બીજામાં ન હોય એવા સ્વનિયત સ્વરૂપનો અભાવ હોવાથી, તે બેમાં કોઈ તફાવત ન રહે અને તેથી તો ‘દહીં ખા’ એમ કહેવાયેલ વ્યક્તિ, ઊંટને પણ ખાવા

લાગે !

વિવેચન : બધા જ પદાર્થો જો ઉભયરૂપ હોય, તો પદાર્થના પ્રતિનિયત વિશેષરૂપનું નિરાકરણ થવાથી 'દહીં ખા' એમ પ્રેરાયેલી વ્યક્તિ ઊંટને ખાવા કેમ ન દોડે ? અર્થાત્ ઊંટને કેમ ન ખાય ?

(આ થયો શ્લોકનો અર્થ... હવે ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ કહે છે-)

બધા જો ઉભયરૂપ હોય — બધા પદાર્થો જો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ હોય, તો (ક) ઊંટ પણ કથંચિદ્ દહીંરૂપ છે, દહીંના અભાવરૂપ નહીં, અને (ખ) વળી તે એકલો જ ઊંટ સ્વરૂપ છે, તેવું નથી, કારણ કે અન્ય (દહીં વગેરે) પણ કથંચિદ્ ઊંટ સ્વરૂપ છે...

તે જ રીતે (ક) દહીં પણ કથંચિદ્ ઊંટરૂપ છે, ઊંટના અભાવરૂપ નહીં, અને (ખ) વળી તે એકલું જ દહીંસ્વરૂપ નથી, કારણ કે અન્ય (ઊંટ વગેરે) પણ કથંચિદ્ દહીં સ્વરૂપ છે.

(આશય એ કે, ઊંટ-દહીં બંનેમાં એક જ સામાન્ય હોવાથી, સામાન્ય અંશને લઈને ઊંટ પણ દહીં બને અને દહીં પણ ઊંટ બને... આમ વસ્તુને ઉભયરૂપ માનવામાં બધા એકબીજારૂપ બનવા લાગે.)

તો તેમના વિશેષનું નિરાકરણ થતાં — દહીં અને ઊંટનો વિશેષ બે રીતે સંભવે : એક તો (૧) દહીંમાં જે રૂપ છે, તે ઊંટમાં ન હોય અને ઊંટમાં જે રૂપ છે, તે દહીંમાં ન હોય. અને બીજો (૨) દહીંમાં જે રૂપ નથી, તે ઊંટમાં હોય અને ઊંટમાં જે રૂપ નથી, તે દહીંમાં હોય...

પણ વસ્તુને ઉભયરૂપ માનવામાં આ બેમાંથી એકે વિશેષ સંભવતા નથી. જુઓ —

ઉપર (ક)માં કહ્યું, તેનાથી (=ઊંટ પણ દહીંરૂપ અને દહીં પણ ઊંટરૂપ થાય એવું કહેવાથી) નક્કી થયું કે ઊંટ, દહીંરૂપના અભાવવાળો નથી. એટલે પહેલી રીતે વિશેષ નથી, અને (ખ)માં કહ્યું, તેનાથી (=એકલો ઊંટ જ ઊંટ સ્વરૂપ નથી, દહીં પણ ઊંટ સ્વરૂપ હોઈ શકે એવું કહેવાથી) નક્કી થયું કે ઊંટનું સ્વરૂપ માત્ર ઊંટમાં જ હોય તેવું નથી, બીજામાં પણ હોય છે.

એટલે બંનેમાંથી એક પણ રીતે વિશેષ સિદ્ધ ન થતાં બંનેની સંકીર્ણતા થશે, અર્થાત્ બંને એકબીજારૂપ બનશે !

અને એટલે તો 'દહીં ખા' એમ કહેવાથી તે વ્યક્તિ ઊંટ ખાવા દોડશે !

તથા, કહ્યું છે કે —

અથાસ્ત્યતિશયઃ કશ્ચિદ્ યેન ભેદેન વર્તતે ।

સ એવ દધિ સોઽન્યત્ર નાસ્તીત્યનુભયં પરમ્ ॥૧૧॥

અથાનયોઃ કશ્ચિદતિશયોઽસ્તિ, યેનાયં તથા નોદિતઃ ક્ષીરવિકાર એવ પ્રવર્તતે, નાન્યત્ર । એવં તર્હિ 'સ એવ'અતિશયોઽર્થક્રિયાર્થિપ્રવૃત્તિવિષયઃ તત્ફલવિશેષોપાદાન-ભાવલક્ષિતસ્વભાવં હિ વસ્તુ 'દધિ' ઇતિ । 'સ' ચ તાદૃશઃ સ્વભાવઃ, 'અન્યત્ર નાસ્તીતિ'

પ્રવૃત્ત્યભાવાદર્થિનઃ । તસ્માન્નોભયરૂપમ્; इत्येकान्तवादः ॥

इति तृतीयपूर्वपक्षः ॥३॥

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : “હવે તેઓમાં કોઈક અતિશય છે કે જેને લઈને તેઓ ભેદથી પ્રવર્તે, તો તે અતિશય જ દષિ છે, તે અતિશય બીજે ન હોવાથી વસ્તુ અનુભયરૂપ ફલિત થઈ...” - આનો આશય એ કે, હવે તેઓમાં કો'ક અતિશય છે કે જેથી તે પ્રમાણે પ્રેરાયેલો દહીંમાં જ પ્રવર્તે, બીજે નહીં. તો તે જ; જે અર્થક્રિયાર્થીની પ્રવૃત્તિનો વિષય છે તે અતિશય જ, ફળવિશેષના ઉપાદાનભાવથી લક્ષિત સ્વભાવવાળી દહીંરૂપ વસ્તુ છે. અને તેવો અતિશયરૂપ સ્વભાવ બીજે નથી, કારણ કે બીજે અર્થીની પ્રવૃત્તિ નથી. તેથી વસ્તુ ઉભયરૂપ નહીં રહે. એટલે એકાંતવાદ આવશે.

વિવેચન : “હવે જો દહીંમાં એવો કોઈ અતિશય વિશેષ મનાય કે જેથી ‘દહીં ખા’ એમ કહેવાથી વ્યક્તિ ઊંટને છોડીને માત્ર દહીં જ ખાવા પ્રવર્તે, તો તે અતિશય જ દહીં બને અને એ અતિશય ઊંટ વગેરેમાં ન હોવાથી અનુભયરૂપ જ વસ્તુ પરમાર્થથી સિદ્ધ થશે”

(અનુભયરૂપ - દહીં અને ઊંટનું એકત્વ (સામાન્યત્વ) કલ્પિત થશે અથવા દહીંથી પર - બીજી વસ્તુ - ઊંટ વગેરે, ઊંટ - દહીં ઉભયરૂપ નથી, માત્ર ઊંટ રૂપ જ છે.★)

● શ્લોકનું વિવરણ ●

સ્યાદ્વાદી : દહીં અને ઊંટમાં એવો કોઈ અતિશયવિશેષ છે કે જેથી ‘દહીં ખા’ એમ પ્રેરિત વ્યક્તિ માત્ર દહીં ખાવા જ પ્રવર્તે, ઊંટ ખાવા નહીં.

એકાંતવાદી : જે અતિશયના કારણે ‘દહીં ખા’ કહેવાયેલ વ્યક્તિ દહીંમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે અતિશય જ તો દષિ છે... તેનું કારણ એ કે, દહીં કોને કહેવાય ? તો દહીંથી સાધ્ય (શુકન વગેરે) ફળના કારણભૂત સ્વભાવ જેમાં હોય તે... (દા.ત. પાણી કોને કહેવાય ? તો પાણીના ફળરૂપ તૃષાશમનનું કારણ હોય તે...)

અહીં દષિમાં રહેલ અતિશયના કારણે જ, દહીંના ફળનો (શુકનરૂપ અર્થક્રિયાનો) ઈચ્છુક, દહીંમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, એટલે તો તે અતિશય જ દહીંસાધ્ય ફળનું (શુકનનું) કારણ છે, એટલે તે અતિશય જ દહીં છે.

અને એ અતિશય ઊંટમાં તો નથી, કારણ કે તમે જ કહ્યું કે અતિશય દહીંમાં જ હોવાથી ‘દહીં ખા’ કહેવાથી દહીંમાં પ્રવૃત્તિ થાય, અન્યમાં નહીં.

આમ, ઊંટમાં દષિરૂપ ન હોવાથી સામાન્ય ન રહ્યું અને તો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપતા પણ ન રહી... ફલતઃ એકાંતવાદનો જ જય થયો !

★ અતિશય વસ્તુરૂપ થયો અને તે તો વિશેષ છે, કારણ કે સર્વત્ર નથી અને તો વસ્તુ એકરૂપ વિશેષરૂપ જ થઈ.

નિષ્કર્ષ : એટલે વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ માનવી યોગ્ય જણાતી નથી.

॥ ઇતિ તૃતીયપૂર્વપક્ષઃ ॥

આ પ્રમાણે એકાંતવાદીએ, વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષરૂપતાનું નિરાકરણ કર્યું. હવે અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યતાનું નિરાકરણ કરવા યુક્તિઓ રજૂ કરે છે -

एवमभिलाष्यानभिलाष्यमपि विरोधबाधितत्वादेवानुद्घोष्यम् । तथाहि-अभिलष्यते यत् तदभिलाष्यम्, एतद्विलक्षणं चानभिलाष्यम्, इति । ततश्च यदि तदभिलाष्यम्, न तर्हि अनभिलाष्यम्; अनभिलाष्यं चेत्, न तर्ह्यभिलाष्यम्; इति, एकस्यानेकविरुद्धधर्मा-भावात् ॥

इति चतुर्थपૂર્વપક્ષः ॥४॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

❀ (૪) અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય એકાંતવાદ ❀

ભાવાર્થ : આ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષની જેમ, વિરોધથી બાધિત હોવાને કારણે, વસ્તુને અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપ કહેવી પણ યોગ્ય નથી. (અર્થાત્ અહીં પણ વિરોધ છે જ.) તે આ પ્રમાણે-

(૧) જેનું વ્યક્તરૂપે શબ્દશઃ ઉચ્ચારણ કરાય તે વસ્તુને 'અભિલાષ્ય' કહેવાય, અને (૨) જેનું વ્યક્તરૂપે શબ્દશઃ ઉચ્ચારણ ન થાય તે વસ્તુને 'અનભિલાષ્ય' કહેવાય.

(આમ બંનેનું સ્વરૂપ વિરોધી હોવાથી, એકત્ર અનેક વિરુદ્ધ ધર્મોનો અનુગમ ન થઈ શકે.) એટલે વસ્તુ જો અભિલાષ્ય હોય, તો અનભિલાષ્ય ન બને... અને અનભિલાષ્ય હોય, અભિલાષ્ય ન બને... કારણ એ કે, એક વસ્તુના અનેક વિરુદ્ધ ધર્મો ન હોઈ શકે.

વિવેચન : ભાવાર્થ મુજબ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે વસ્તુની અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપતા પણ સંગત નથી.

॥ ઇતિ ચતુર્થપૂર્વપક્ષઃ ॥

હવે એકાંતવાદી, એકાંતવાદમાં જ મોક્ષ છે એવું જણાવવા પાંચમો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -

किञ्च-विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपत्वाद्द्वस्तुनोऽनेकान्तवादिनो मुक्त्यभावप्रसङ्गः; तथाहि- एतदात्माङ्गनाभवनमणिकनकधनधान्यादिकमनात्मकम्, अनित्यम्, अशुचि, दुःखम्, इति कथञ्चिद्विज्ञाय, भावतस्तथैव भावयतः, वस्तुतः तत्राभिष्वङ्गास्पदाभावाद्, भावनाप्रकर्षविशेषतो वैराग्यमुपजायते; ततो मुक्तिः । तथाहि-आत्मात्मीयदर्शनमेव

मोहः, तत्पूर्वक एवात्मीयस्नेहो रागः, तत्पूर्विकैवानुरागविषयोपरोधिनि प्रतिहतिद्वेषः,
इति कृत्वा सर्वमुपपद्यते ।

• प्रवेशरश्मि •

ભાવાર્થ : વળી વસ્તુ વિરોધી ધર્મોથી વ્યાપ્ત સ્વરૂપવાળી હોવાથી, અનેકાંતવાદીમતે મુક્તિનો પણ અભાવ થશે ! તે આ પ્રમાણે - આ આત્મા, અંગના, ભવન, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય વગેરે કથંચિદ્ અનાત્મક, અનિત્ય, અશુચિ અને દુઃખરૂપ છે એમ જાણીને પરમાર્થથી તે પ્રમાણે જ ભાવના કરવાથી ખરેખર ત્યાં આસક્તિ ન રહે... ભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી વૈરાગ્ય થાય અને તેનાથી મોક્ષ... જુઓ; આત્મ-આત્મીયદર્શન જ મોહ છે, તેના પૂર્વક જ આત્મીય વિશે થનારો સ્નેહ તે રાગ છે અને રાગવિષયના પ્રતિબંધક પર અણગમો તે દ્વેષ છે... એટલે અમારા મતે બધું સંગત થઈ જાય.

• (૫) એકાંતવાદમાં જ મોક્ષ •

વિવેચન : વળી વસ્તુને આવા વિરોધી ધર્મોવાળી માનવાથી તો અનેકાંતમતે મોક્ષનો પણ અભાવ થશે ! એકાંતવાદમાં જ મોક્ષ ઘટશે. જુઓ -

આ (સામે રહેલા) આત્મા, સ્ત્રી, ધર, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય વગેરે તમામ પદાર્થો કથંચિદ્ (સ્વભાવથી કે હેતુપરંપરાથી) અનાત્મક; અનિત્ય, અશુચિ, સ્વરૂપથી દુઃખરૂપ અને દુઃખના કારણરૂપ છે.

વસ્તુઓ, (૧) અનિત્ય-અનાત્મક તો સ્વભાવથી જ છે, પણ (૨) અશુચિ-દુઃખરૂપ સ્વભાવથી નથી, પણ પરંપરાએ એવી વિશિષ્ટ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. (જેમ કે ભોજન પરંપરાએ વિષ્ટારૂપ બને → અશુચિ... અને ભવાંતરમાં દુર્ગતિ આપે → દુઃખ...)

એટલે આમ દરેક વસ્તુઓ કથંચિદ્ અનિત્યાદિ રૂપ છે, એવું જાણીને, પરમાર્થથી તેવી ભાવનાથી ભાવિત થનાર વ્યક્તિને 'વસ્તુમાં ખરેખર આસક્તિ કરવા જેવું કશું નથી' એમ ભાવનાનો પ્રકર્ષ થતાં, વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય અને વૈરાગ્યથી મોક્ષ થાય.

પ્રશ્ન : શું પદાર્થ વિશે, સાત્મકતા આદિનો બોધ હોવામાં મોક્ષ ન થાય ?

ઉત્તર : ના, ન થાય, કારણ કે (૧) 'હું' અને 'મારું' એવી આત્મ-આત્મીય ભાવના જ *મોહ છે, (૨) તે મોહપૂર્વક આત્મ-આત્મીય વિશે થનારો સ્નેહ તે રાગ છે, અને (૩) તે રાગના કારણે ઈષ્ટવિષયના પ્રતિબંધક પર થનારો અણગમો તે દ્વેષ છે. એટલે જો આત્મ-આત્મીયભાવના ન હોય, તો જ રાગ-દ્વેષની હાનિ થવાથી મોક્ષની સંગતિ થાય.

(અમારા મતે વસ્તુ એકાંતે નિરાત્મક મનાય છે, એટલે તે વિશે નૈરાત્મ્ય ભાવના પણ યથાર્થપણે સંગત થાય અને તો મોક્ષ પણ સંગત થાય.)

★ 'अहं ममेति मन्त्रोऽयं, मोहस्य जगदान्धयकृत् ।

अयमेव हि नञ्पूर्वः प्रतिमन्त्रोऽपि मोहजित् ।' - જ્ઞાનસાર: ૪/૧

પ્રશ્ન : તો શું એ રીતે અનેકાંતમતે પણ મોક્ષની સંગતિ ન થઈ શકે ?

ઉત્તર : ના. જુઓ -

યદા તુ તદાત્માઙ્ગનાદિકં સાત્મકાદ્યપિ, તદા યથોક્તભાવનાઽભાવાત્, ભાવેઽપિ મિથ્યારૂપત્વાત્, વૈરાગ્યાભાવઃ, તદભાવાચ્ચ મુક્ત્યભાવઃ, ઇતિ ।।

ઇતિ પઞ્ચમપૂર્વપક્ષઃ ।।૫।।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : જ્યારે વળી તે આત્મા, અંગના વગેરે સાત્મકાદિ પણ હોય, ત્યારે યથોક્ત ભાવના ન થાય, થાય તો પણ તેની મિથ્યારૂપતા થાય... એટલે વૈરાગ્ય ન થાય અને તો મોક્ષ પણ ન થાય.

❁ અનેકાંતમતે મોક્ષનો અભાવ ❁

વિવેચન : હવે અનેકાંતવાદીમતે કોઈ એકાંત ન રહેવાથી, સ્ત્રી - ઘર વગેરે માત્ર અનાત્મક, અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખરૂપ જ નહીં રહે, પણ સાથે સાથે સાત્મક, નિત્ય, શુચિ, સુખરૂપ પણ લાગશે અને એટલે તો આત્મ-આત્મીય ભાવનાપૂર્વક મોહ ઊભો થશે ! ફલતઃ યથોક્ત નૈરાત્મ્યભાવના થઈ શકે નહીં.

કદાચ એ ભાવના થઈ પણ જાય, તો પણ એ અનેકાંતમતે મિથ્યારૂપ જ ફલિત થશે. (અનેકાંતમતે, દરેક વસ્તુ સાત્મક-અનાત્મકાદિ ઉભયરૂપ છે. જ્યારે ભાવનામાં તો માત્ર અનાત્મકતાનો જ બોધ કરાય છે, એટલે એ ભાવના મિથ્યારૂપ બને !)

એટલે ભાવના ન થવાથી અથવા મિથ્યા ભાવના થવાથી વૈરાગ્ય ન થાય અને વૈરાગ્ય વિના તો મોક્ષ પણ ન જ થાય ! આમ; અનેકાંતમતે મોક્ષનો અભાવ છે.

।। ઇતિ પઞ્ચમપૂર્વપક્ષઃ ।।

આ પ્રમાણે એકાંતવાદીએ, એકાંતવાદને સિદ્ધ કરવા અને અનેકાંતવાદનું નિરાકરણ કરવા પાંચ પૂર્વપક્ષો યુક્તિસહિત રજૂ કર્યાં.

।। ઇતિ પૂર્વપક્ષગ્રન્થઃ ।।

॥ उत्तरपक्षग्रन्थः ॥

હવે ગ્રંથકારશ્રી, એ પાંચે પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા, સચોટ તર્કોથી સંબંધ પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરે છે -

तदेवमेते मन्दमतयो दुस्तर्कोपहतास्तीर्थ्याः स्वयं नष्टाः, परानपि नाशयन्ति मन्दमतीन् ।
अतः प्रतिविधीयते -

तत्र यत्तावदुक्तम् 'कथमेकमेव घटादिरूपं वस्तु सच्चासच्च भवति ?'
तदेतदागोपालाङ्गनादिप्रतीतमनाशङ्कनीयमेव । यतः- तत्स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण
सद्वर्तते; परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेणाऽसत्; ततश्च सच्चासच्च भवति ।

✦ प्रवेशरश्मि ✦

ભાવાર્થ : આ પ્રમાણે આ કુતર્કથી ઉપહત મંદબુદ્ધિવાળા તીર્થાતરીયો પોતે તો નષ્ટ થયા, પણ બીજા મંદબુદ્ધિવાળાઓને પણ નષ્ટ કરે છે. એટલે તેનું પ્રતિવિધાન કરાય છે - ત્યાં તમે જે કહ્યું હતું કે - 'એક જ ઘટાદિ વસ્તુ સદસત્ કેવી રીતે હોય ?' એ તો આગોપાલ- અંગના સર્વને પ્રતીત હોવાથી આશંકાનો વિષય જ નથી, કારણ કે તે પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને લઈને સત્ છે અને બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને લઈને અસત્ છે. એટલે તે સદસદ્રૂપ છે.

વિવેચન : એ રીતે એકાંતવાદના કુતર્કોથી પીડિત થયેલ એવા બૌદ્ધ વગેરે મંદબુદ્ધિવાળાઓ, ગાઢ અજ્ઞાન અને અભિનિવેશથી પોતે તો નષ્ટ થયા જ છે, સાથે સાથે મંદબુદ્ધિવાળા બીજા જીવોને પણ નષ્ટ કરે છે. એટલે એ બધા એકાંતવાદનું હવે ક્રમશઃ નિરાકરણ કરાય છે -

● (૧) સદસદ્ અનેકાંતવાદ ●

પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - "સદ્-અસદ્ બે વિરોધી હોવાથી, એક જ ઘટાદિ વસ્તુ સદસદ્રૂપ શી રીતે હોઈ શકે?... વગેરે" તે સંપૂર્ણ કથન અયુક્ત છે, કારણ કે એ રીતે જ પ્રતીતિ અને અર્થક્રિયા ઘટતી હોવાથી, 'વસ્તુ સદસદ્ઉભયરૂપ છે' એવું ગોપાલ-અંગનાદિ બધાને પ્રસિદ્ધ છે, એટલે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી...

તેનું (=વસ્તુની સદસદ્રૂપતા આશંકાપાત્ર ન હોવાનું) કારણ એ જ કે, એક જ ઘટાદિ વસ્તુઓ પોતાના (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાળ અને (૪) ભાવને આશ્રયીને 'સત્' છે અને બીજા પટાદિના (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાળ, (૪) ભાવને આશ્રયીને 'અસત્' છે.

એટલે આમ સ્વ-પરની અપેક્ષાએ વસ્તુ સત્ પણ હોય ને અસત્ પણ હોય, એમ સદસદ્ ઉભયરૂપ હોય - એમાં કોઈ વિરોધ નથી.

અન્યથા તદભાવપ્રસન્નગાત્; તથાહિ-યદિ તદ્ યથા સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ સદ્વર્તતે, તથૈવ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાપિ સ્યાત્; તતશ્ચ તદ્ ઘટાદિ વસ્ત્વેવ ન સ્યાત્, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાપિ સત્ત્વાત્, તદન્યસ્વાત્મવત્ । તથા યદિ, યથા પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાસદ્, એવં સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાપિ સ્યાત્, ઇત્યમપિ તદ્ઘટાદિ વસ્ત્વેવ ન સ્યાત્, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાસત્ત્વે સતિ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાપ્યસત્ત્વાત્, ખરવિષાણવદ્; ઇત્યેવં તદભાવપ્રસન્નગાત્ સદસદ્વૃપં તદ્ગ્નીકર્તવ્યમ્, ઇતિ ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : નહીંતર તો વસ્તુનો અભાવ થાય, તે આ પ્રમાણે — જો તે વસ્તુ જે પ્રમાણે પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ સત્ છે, તે પ્રમાણે બીજાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ પણ સત્ હોય, તો તો તે ઘટાદિ વસ્તુ જ ન રહે, કારણ કે પટસ્વરૂપની જેમ તે પટના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે પણ સત્ છે. તથા જો તે જેમ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે અસત્ છે, તેમ સ્વ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે પણ અસત્ હોય, તો પણ તે ઘટાદિ વસ્તુ ન જ રહે, કારણ કે ખપુષ્પની જેમ તે પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે પણ અસત્ છે. આમ વસ્તુના અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે છે, એટલે વસ્તુ સદસદ્વૃપ માનવી જ રહી.

● સદસદ્વૃપતા યિના વસ્તુનો જ અભાવ ●

વિવેચન : જો વસ્તુને સદસદ્ ઉભયરૂપ ન માનો, તો તો ઘટાદિ વસ્તુ સર્વથા સત્ કે સર્વથા અસત્ બને ! અને તેવું બનવામાં તો વસ્તુનો અભાવ થવાનો જ. જુઓ-

(૧) ઘટાદિ વસ્તુઓ, જેમ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે સત્ છે, તેમ જો પટાદિ બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે પણ સત્ હોય, તો ઘડો પટરૂપે પણ સત્ થવાથી પટરૂપ થઈ જતાં, જેમ પટ એ ઘટ નથી, તેમ ઘટ પણ ઘટ નહીં રહે ! અર્થાત્ ઘટનો અભાવ થાય !

(૨) ઘટાદિ, જેમ બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે અસત્ છે, તેમ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપે પણ અસત્ હોય, તો જેમ ખપુષ્પ સ્વરૂપે અસત્ છે, તેમ ઘડો પણ પોતાના માટી સ્વરૂપે અસત્ થઈ નિઃસ્વરૂપ બની જશે ! અર્થાત્ ઘડાનો અભાવ થઈ જશે !

આમ, વસ્તુને સર્વથા સત્ કે અસત્ માનવામાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે, એટલે વસ્તુને સદસદ્ ઉભયરૂપ જ માનવી જોઈએ.

તથા ચ દ્રવ્યતઃ-પાર્થિવત્વેન સત્, નાબાદિત્વેન; તથા ક્ષેત્રતઃ-ઇહત્યત્વેન, ન પાટલિપુત્રકાદિત્વેન; તથા કાલતઃ-ઘટકાલત્વેન, ન મૃત્પિણ્ડકપાલકાલત્વેન; તથા ભાવતઃ-શ્યામત્વેન, ન રક્તાદિત્વેન; ઇતિ । અન્યથા, ઇતરરૂપાપત્યા તત્સ્વરૂપહાનિપ્રસન્નગ્ઃ,

इति । द्रव्याद्यात्मकत्वं च घटस्य तैर्विनाऽभावात्, तत्परिणामत्वाच्च; अतत्परिणामत्वे च तदभावप्रसङ्गात्; इति ॥

❖ प्रवेशशक्तिः ❖

ભાવાર્થ : તથા, ઘટાદિ વસ્તુઓ (૧) દ્રવ્યથી પાર્થિવત્વેન સત્, અબાદિત્વેન નહીં, (૨) ક્ષેત્રથી ઈહત્યત્વેન સત્, પાટલિપુત્રકાદિત્વેન નહીં, (૩) કાળથી ઘટકાલત્વેન સત્, મૃત્પિંડકાલત્વેન નહીં, અને (૪) ભાવથી શ્યામત્વેન સત્ રક્તાદિત્વેન નહીં... આવું ન માનો, તો બીજાના રૂપનું આપાદન થવાથી તેના સ્વરૂપની હાનિ થાય ! અને ઘટ તે દ્રવ્યાદિરૂપ છે, કારણ કે તેઓ વિના ઘટનું અસ્તિત્વ નથી. અને દ્રવ્યાદિ ઘટના પરિણામરૂપ છે. જો તેઓને ઘટના પરિણામ તરીકે ન માનો, તો ઘડાનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે.

❖ વસ્તુની સદસદ્રૂપતાનું સ્વરૂપ ❖

વિવેચન : એક જ ઘટાદિ વસ્તુઓ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે. હવે પહેલા પોતાના દ્રવ્યાદિ ક્યા અને બીજાના દ્રવ્યાદિ ક્યા તે વિચારીએ —

(૧) દ્રવ્ય : ઘડો માટીનો - પૃથ્વીનો છે, એટલે માટી-પૃથ્વી એ ઘડાનું સ્વદ્રવ્ય કહેવાય અને એટલે તેમાં મૃન્મયત્વ - પાર્થિવત્વરૂપ ધર્મ આવે... આમ જે ધર્મો પ્રસ્તુત ઘડામાં રહ્યાં હોય, તે બધા ધર્મ તેના સ્વધર્મ કે સ્વરૂપ કહેવાય. આ સિવાયના ધર્મો; જે ઘટમાં રહ્યા નથી તે બધા ધર્મો પરધર્મ કે પરરૂપ કહેવાય... જેમ કે ઘડો જળરૂપ ન હોવાથી જળ એ પરદ્રવ્ય કહેવાય અને જલત્વ એ પરધર્મ કે પરરૂપ કહેવાય.

(૨) ક્ષેત્ર : ઘડાની ઉત્પત્તિ અથવા સ્થિતિ અહીં થઈ હોવાથી, આ ક્ષેત્ર તે સ્વક્ષેત્ર કહેવાય અને પાટલીપુત્ર વગેરે ક્ષેત્ર; જ્યાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ નથી તે પરક્ષેત્ર કહેવાય.

(૩) કાળ : જે કાળમાં ઘડો રહ્યો હોય, તે સ્વકાળ કહેવાય અને મૃત્પિંડ, કપાલાદિ અવસ્થાભાવી કાળ પરકાળ કહેવાય. કારણ કે ત્યારે ઘડો રહ્યો નથી.

(૪) ભાવ : વિવક્ષિત ઘડો કાળો અને ગોળ છે, એટલે શ્યામપણું-ગોળપણું એ તેનો સ્વભાવ કહેવાય અને એ ઘડો લાલ-ચોરસ ન હોવાથી લાલપણું-ચોરસપણું એ તેનો પરભાવ કહેવાય.

આમાંથી પોતાના દ્રવ્યાદિરૂપે વસ્તુ સત્ છે અને બીજાના દ્રવ્યાદિરૂપે વસ્તુ અસત્ છે. આ વાત ગ્રંથકારશ્રી ઘટને લઈને બતાવે છે —

(૧) દ્રવ્યથી, પાર્થિવરૂપે સત્ અને જળરૂપે અસત્...

(૨) ક્ષેત્રથી, ઈહત્યરૂપે સત્ અને પાટલિપુત્રકરૂપે અસત્...

(૩) કાળથી, ઘટકાળરૂપે સત્ અને મૃત્પિંડકાળરૂપે અસત્...

(૪) ભાવથી, શ્યામરૂપે સત્ અને રક્તરૂપે અસત્...

આમ ઘટની જો નિયતરૂપે સદસદ્રૂપતા ન મનાય, તો એ ઘડો જળાદિરૂપ થઈ જાય (અર્થાત્

પરદ્રવ્યાદિરૂપે સત્ થઈ જાય.) અને એટલે તો તેનું પોતાનું માટીસ્વરૂપ ચ્યુત થઈ જતાં (અર્થાત્ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે અસત્ થઈ જતાં) એ ઘડાના સ્વરૂપની જ હાનિ થાય !

❁ વસ્તુ દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપ ❁

ઘડાદિ વસ્તુઓ માત્ર દ્રવ્યરૂપ, ક્ષેત્રરૂપ, કાળરૂપ કે ભાવરૂપ નથી, પણ દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપ છે, કારણ કે દ્રવ્યાદિ ચારે વિના તેઓનું અસ્તિત્વ જ સંગત ન થાય. તે આ પ્રમાણે —

(૨) ઘડો જે ક્ષેત્રમાં રહે છે, તે ક્ષેત્રમાં આધારતા આવે છે અને ઘડામાં આધેયતા આવે છે. આધારક્ષેત્રનિરૂપિત આધેયતા વિના ઘડાનું અસ્તિત્વ ન હોય, (૩) ઘડો જેટલો કાળ રહે તે તેની સ્થિતિ, તે સ્થિતિકાળમાં ભાવિતા= રહેવાપણું વિના ઘટ ન હોય, અને (૪) કૃષ્ણાદિ વર્ણથી શૂન્ય ઘટ કદી ન હોય.

એ પરથી ફલિત થાય કે, ક્ષેત્રાદિરૂપ વિના માત્ર દ્રવ્યરૂપ ઘડો કદી હોતો નથી.

જો ઘડાને માત્ર માટીદ્રવ્યરૂપ જ માનો અને ક્ષેત્રાદિરૂપ ન માનો, તો ઘડાનું સ્વરૂપ જ સંગત ન થાય, અર્થાત્ ઘડો પોતાના સ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત ન કરી શકે.

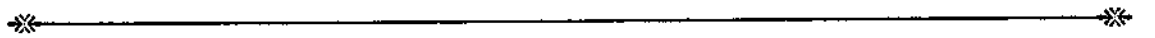
એ રીતે ઘડાને માત્ર ક્ષેત્રાદિરૂપ જ માનો અને દ્રવ્યાદિરૂપ ન માનો, તો પણ ક્ષેત્રાદિરૂપ ઘડાનું સ્વરૂપ અસંગત જ રહે. કારણ કે, એકબીજાથી અનનુવિદ્ય એવા માત્ર પાર્થિવદ્રવ્યત્વ, ઈહત્યત્વ વગેરે મળતાં જ નથી.

એટલે હકીકતમાં વિવિક્ત દ્રવ્યાદિ હોતા જ નથી... કદાચ વિવિક્ત દ્રવ્યાદિ હોય તો; અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ દ્રવ્યત્વાદિ જુદા જુદા હોઈ શકતા હોય (અને તેથી ઘટ પણ અન્યતમ-દ્રવ્યત્વાદિરૂપ હોઈ શકતો હોય) તો પછી તે વિવિક્ત એવા દ્રવ્યત્વાદિ દ્રવ્યત્વાદિની બુદ્ધિના જ કારણ બને, 'ઘટઃ' એવી બુદ્ધિના નહીં. 'ઘટઃ' એવી બુદ્ધિ તો જ્યાં દ્રવ્યાદિ ચારે પરસ્પર અનુવિદ્ય હોય ત્યાં જ થાય.

એટલે ઘડાને માત્ર દ્રવ્યાદિરૂપ નહીં, પણ દ્રવ્યાદિ ચારે રૂપ માનવા જોઈએ, તે વિના ઘડાનું સ્વરૂપ ઉપપન્ન થાય નહીં.

અને વર્ણી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ તો ઘટના પરિણામરૂપ છે. એટલે જો એ ચારમાંથી એકને પણ તેના પરિણામ તરીકે નહીં માનો, અર્થાત્ ઘડાને માત્ર દ્રવ્યાદિ પરિણામવાળો માનો અને ક્ષેત્ર-પરિણામવાળો ન માનો (એમ કાળાદિમાં પણ સમજવું) તો તો ઘડાનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે ! (કારણ કે પરિણામવિહોણી વસ્તુ સત્ ન હોય.)

સાર : એટલે ઘટાદિ તમામ વસ્તુઓ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એમ ચારે રૂપ છે.

स्यादेतत्, स्वद्रव्यसत्त्वमेव परद्रव्यासत्त्वम्, स्वक्षेत्रसत्त्वमेव परक्षेत्रासत्त्वम्, एवं स्वकालसत्त्वमेव परकालासत्त्वम्, एवं स्वभावसत्त्वमेव च परभावासत्त्वम्; इति । तथा च-घटवस्तुनः पार्थिवद्रव्यसत्त्वमेवाबादिद्रव्यासत्त्वम्, तथेहक्षेत्रसत्त्वमेव पाटलिपुत्रकाद्यसत्त्वम्,

तथा घटकालसत्त्वमेव मृत्पिण्डकपालकालासत्त्वम्, तथा श्यामत्वसत्त्वमेव रक्ताद्यसत्त्वम्, तस्यैकस्वभावत्वाद् निरंशत्वात्, इति ।।

• प्रवेशशशि •

ભાવાર્થ : અહીં આવું કહો કે – “સ્વદ્રવ્યરૂપે સત્ત્વ જ પરદ્રવ્યરૂપે અસત્ત્વ, સ્વક્ષેત્રરૂપે સત્ત્વ જ પરક્ષેત્રરૂપે અસત્ત્વ, સ્વકાળરૂપે સત્ત્વ જ પરકાળરૂપે અસત્ત્વ, એ પ્રમાણે સ્વભાવરૂપે સત્ત્વ જ પરભાવરૂપે અસત્ત્વ છે. એટલે કે ઘટવસ્તુનું પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ અબાદિદ્રવ્યનું અસત્ત્વ છે, ઈહક્ષેત્રસત્ત્વ જ પાટલિપુત્રકાદિનું અસત્ત્વ છે, ઘટકાળસત્ત્વ જ મૃત્પિંડ-કપાલકાળનું અસત્ત્વ છે, તથા શ્યામત્વસત્ત્વ જ રક્તત્વાદિનું અસત્ત્વ છે... કારણ કે તે વસ્તુ નિરંશ એકસ્વભાવી છે.”

• વસ્તુની માત્ર સદ્રૂપતાસાધક બૌદ્ધ વક્તવ્ય •

વિવેચન : (બૌદ્ધ :) ઘટાદિ દરેક વસ્તુઓ નિરંશ-એકસ્વભાવી છે, એટલે તેમાં જુદા જુદા અનેક સ્વભાવ (સદસદાદિ) ન હોઈ શકે... તે માટે આવું માનવું જોઈએ કે, ઘટાદિ વસ્તુઓનું પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે જે સત્પણું છે, તે જ બીજાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપેનું અસત્પણું છે. એટલે વસ્તુની અસદ્રૂપતા કોઈ જુદી નથી, પણ સદ્રૂપતા સ્વરૂપ જ છે.

તેથી,

(૧) ઘડાનું પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે જે સત્પણું છે, તે જ જળાદિદ્રવ્યરૂપેનું અસત્પણું છે.

(૨) ઘડાનું મથુરારૂપે જે સત્પણું છે, તે જ પાટલિપુત્ર-આદિરૂપેનું અસત્પણું છે.

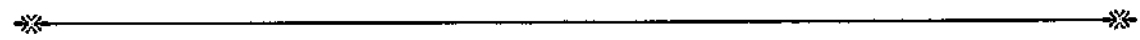
(૩) ઘડાનું ઘટકાલરૂપે જે સત્પણું છે, તે જ મૃત્પિંડાદિકાળરૂપેનું અસત્પણું છે.

(૪) ઘડાનું કૃષ્ણવર્ણરૂપે જે સત્પણું છે, તે જ લાલવર્ણરૂપેનું અસત્પણું છે.

અને આવું માનવામાં પૂર્વોક્ત દોષ પણ ન રહે, અર્થાત્ પૂર્વે સ્યાદાદીએ કહ્યું હતું કે, વસ્તુ સદસદ્રૂપ ન હોય તો તેનો અભાવ થાય; તે દોષ હવે નહીં રહે, કારણ કે અમે માત્ર સદ્રૂપ જ માની અને પરદ્રવ્યરૂપે અસત્ત્વ તે સત્ત્વરૂપ જ માની લીધું.

(ભાવ એ કે, ઘટને પટાદિરૂપે અસત્ત્વ ન માનો, તો તે પટાદિરૂપ થવાથી ઘટાભાવ થવાની આપત્તિ આવે. પણ હવે તેનું ઘટરૂપે સત્ત્વ એ જ પટાદિરૂપે અસત્ત્વ હોવાથી તે પટાદિરૂપ નથી, એટલે ઘટાભાવ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.)

આમ અમારા મતે કોઈ દોષનો અવકાશ ન હોવાથી, વસ્તુની અસદ્રૂપતા જુદી નહીં, પણ સદ્રૂપતા સ્વરૂપ જ માનવી રહી અને તો વસ્તુ માત્ર સદ્રૂપ જ ફલિત થઈ, સદસદ્ ઉભયરૂપ નહીં.

एतदप्यसारम्, तस्यैकस्वभावत्वेऽवस्तुत्वप्रसङ्गात्; तथाहि-‘यदि पार्थिवद्रव्य-सत्त्वमेवाबादिद्रव्यासत्त्वम्’, एवं तर्हि यथा तत्पार्थिवद्रव्यत्वेन सत् एवमबादिद्रव्यत्वेनापि

સદેવ સ્યાત્, તત્સત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાદિતરાસત્ત્વસ્ય; યથા વા અબાદિદ્રવ્યત્વેનાસત્ તથા પાર્થિવત્વેનાપિ અસદેવ સ્યાત્, તદસત્ત્વાવ્યતિરિક્તત્વાત્તત્સત્ત્વસ્ય ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : આ વાત પણ અસાર છે, કારણ કે તે એકસ્વભાવી હોવામાં તેને અવસ્તુ માનવાનો પ્રસંગ આવે. તે આ પ્રમાણે - પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ અબાદિદ્રવ્યરૂપેનું અસત્ત્વ હોય, તો જેમ તે પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે સત્ જ છે, તેમ અબાદિદ્રવ્યરૂપે પણ સદ્ જ થાય, કારણ કે અબાદિઅસત્ત્વ પાર્થિવસત્ત્વથી અભિન્ન છે અથવા તો જેમ અબાદિદ્રવ્યરૂપે અસત્ છે, તેમ પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે પણ અસત્ થઈ જાય, કારણ કે પાર્થિવસત્ત્વ અબાદિઅસત્ત્વથી અભિન્ન છે.

❁ માત્ર સદ્રૂપ માનવામાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ ❁

વિવેચન : (સ્યાદ્વાદી :) અહીં પૂર્વપક્ષી અસત્ત્વનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનતો જ નથી, તો પછી તો સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને એક જ છે એવું કહી જ ન શકાય, કારણ કે અસત્ત્વશબ્દ કોઈનો વાચક ન હોવાથી, 'અસત્ત્વ' એવો શબ્દપ્રયોગ જ નિરર્થક થાય... પણ પૂર્વપક્ષીએ જ તેવો શબ્દપ્રયોગ તો કર્યો છે જ, એટલે, અસત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ નથી, એવી તેમની માન્યતાનું પોતે જ ખંડન કરી નાંખ્યું છે. તેથી તે માન્યતાને અવગણીને ગ્રંથકારશ્રી ઉત્તર આપે છે -

જો વસ્તુનું સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેનું સત્પણું જ પરદ્રવ્યાદિરૂપેનું અસત્પણું મનાય, તો વસ્તુનો અભાવ થઈ જાય. તે આ પ્રમાણે -

(૧) ઘડાનું પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે જે સત્પણું છે, તેને જ જો જલાદિરૂપેનું અસત્પણું કહો, તો તો પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ અને જલાદિદ્રવ્ય-અસત્ત્વ બંને એક થઈ જાય અને એટલે તો (ક) અસત્ત્વ પણ સત્ત્વરૂપ બને, અને (ખ) સત્ત્વ પણ અસત્ત્વરૂપ બને.

તેથી તો,

(ક) ઘડો જેમ પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે સત્ છે, તેમ જલાદિદ્રવ્યરૂપે પણ સત્ થાય; કેમ કે જલાદિઅસત્ત્વ પાર્થિવસત્ત્વરૂપ જ છે... અને (ખ) ઘડો જેમ જલાદિદ્રવ્યરૂપે અસત્ છે, તેમ પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે પણ અસત્ થાય; કેમ કે પાર્થિવસત્ત્વ જલાદિઅસત્ત્વરૂપ જ છે.

અહીં (ક) પ્રમાણે ઘડો જળરૂપ બની જાય અને (ખ) પ્રમાણે ઘડો પાર્થિવરૂપે પણ નિઃસ્વરૂપ બની જાય - એમ બંને પ્રમાણે ઘડાનો અભાવ થાય છે.

આ જ પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિમાં પણ સમજવું. તે આ પ્રમાણે -

∴

एवं यदि 'इहक्षेत्रसत्त्वमेव पाटलिपुत्राद्यसत्त्वम्', ततश्च तद्यथेह सत् तथा पाटलिपुत्रादावपि स्यात्, इहसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात् तत्रासत्त्वस्य; यथा वा पाटलिपुत्रादावसत् तथेहापि स्यात्, तदसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वादिहसत्त्वस्य । एवं यदि 'घटकालसत्त्वमेव

मृत्पिण्डकपालकालासत्त्वम्', ततश्च तद्यथा घटकाले सत् एवं मृत्पिण्डकपालकालेपि स्यात्, तत्सत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात्तदसत्त्वस्य; यथा वा मृत्पिण्डकपालकालेऽसत् तथा घटकालेऽपि स्यात्, तदसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात्तत्सत्त्वस्य । एवं यदि 'श्यामत्वसत्त्वमेव रक्तत्वाद्यसत्त्वम्', ततश्च तद्यथा श्यामत्वेन सत् एवं रक्तत्वादिनापि स्यात्, तत्सत्त्वाव्यतिरिक्तत्वादितरासत्त्वस्य; यथा वा रक्तत्वादिनाऽसत् एवं श्यामत्वेनापि स्यात्, तदसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात्तत्सत्त्वस्य । ततश्च तदितररूपापत्त्यादिनाऽवस्तुत्वप्रसङ्गः, इति ॥

◆ प्रवेशरश्मि ◆

ભાવાર્થ : (૨) ક્ષેત્ર : એ પ્રમાણે જો ઈહક્ષેત્રરૂપેનું સત્પણું જ પાટલિપુત્રરૂપેનું અસત્પણું મનાય, (તો તે સત્ત્વ-અસત્ત્વ બે એક થઈ જતાં), (ક) ઘડો જેમ અહીં સત્ છે, તેમ પાટલિપુત્ર વગેરેમાં પણ સત્ થાય, કારણ કે પાટલિપુત્રરૂપેનું અસત્ત્વ ઈહત્વસત્ત્વથી અભિન્ન છે, અથવા તો (ખ) ઘડો જેમ પાટલિપુત્રમાં નથી, તેમ અહીં પણ નહીં રહે; કેમ કે ઈહક્ષેત્રરૂપેનું સત્ત્વ, પાટલિપુત્રરૂપેના અસત્ત્વથી અભિન્ન છે.

(૩) કાળ : એ પ્રમાણે જો ઘટકાળરૂપેનું સત્પણું જ મૃત્પિંડ - કપાલકાળરૂપેનું અસત્પણું હોય, તો તો (ઘટકાળસત્ત્વ અને કપાલકાલઅસત્ત્વ બંને એક થઈ જતાં), (ક) ઘડો જેમ ઘટકાળે સત્ છે, તેમ મૃત્પિંડ-કપાલકાળે પણ સત્ થાય; કેમ કે મૃત્પિંડાદિકાળનું અસત્ત્વ ઘટકાલીન સત્ત્વથી અભિન્ન છે, અથવા તો (ખ) ઘડો જેમ મૃત્પિંડ-કપાલકાળે અસત્ છે, તેમ ઘટકાળે પણ અસત્ થઈ જાય; કેમ કે ઘટકાલીન સત્ત્વ મૃત્પિંડાદિકાલીન અસત્ત્વથી અભિન્ન છે.

(૪) ભાવ : એ પ્રમાણે જો શ્યામરૂપેનું સત્પણું જ રક્તરૂપેનું અસત્પણું હોય, તો (શ્યામસત્ત્વ અને રક્તઅસત્ત્વ બંને એક થઈ જતાં), (ક) ઘડો જેમ શ્યામરૂપે સત્ છે, તેમ લાલરંગરૂપે પણ સત્ થાય; કેમ કે લાલવર્ણનું અસત્ત્વ શ્યામવર્ણના સત્ત્વથી અભિન્ન છે, અથવા તો (ખ) જેમ ઘડો લાલવર્ણરૂપે અસત્ છે, તેમ શ્યામવર્ણરૂપે પણ અસત્ થાય; કેમ કે શ્યામવર્ણનું સત્ત્વ લાલવર્ણના અસત્ત્વથી અભિન્ન છે.

અને એટલે વસ્તુ પરક્ષેત્રાદિરૂપ બની જાય અથવા સ્વક્ષેત્રાદિરૂપ પણ ન રહે; એથી તો ઘટવસ્તુનો અભાવ થવાનો જ...

વિવેચન : દ્રવ્યની જેમ ક્ષેત્રાદિમાં પણ ભાવના સુગમ હોવાથી, ભાવાર્થને અનુસારે તાત્પર્ય સમજવું. એટલે સાર એ કે, વસ્તુના સત્પણાને જ અસત્પણારૂપ માનો, તો ઘડો જળાદિરૂપ પણ બની જતાં અને પોતાના દ્રવ્યાદિસ્વરૂપથી ચ્યુત થતાં, એ ઘડાનો જ અભાવ થાય...

એટલે વસ્તુની સદસદ્રૂપતા જુદી જુદી જ માનવી જોઈએ અને તો વસ્તુની ઉભયરૂપતા જ ફલિત થાય.

હવે એકાંતવાદી, વસ્તુને એકાંત-એકરૂપ સિદ્ધ કરવા, પોતાના જુદા જુદા પૂર્વપક્ષો રજૂ કરે છે -

◆◆◆ અથોચ્યેત-નહિ ન: કિઞ્ચિદ્બાદ્યસત્ત્વં નિરુપાઘ્યં નામાસ્તિ, યદપેક્ષયાઽવ્યતિરિક્ત-

વિકલ્પોપન્યાસેનાવસ્તુત્વાપત્યાઽઽત્મનો ન્યાયાભિજ્ઞતા ય્યાપ્યતે; અપિ તુ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ વિશિષ્ટમેકસ્વભાવમબાદ્યસત્ત્વમુચ્યતે । તત્ત્વચ યથોક્તદોષાભાવાદ્ વ્યર્થો વિકલ્પો-પન્યાસપરિશ્રમઃ, એવં શોષેષ્વપિ ભાવનીયમ્; ઇતિ ॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : હવે કહેવાય છે - અમે કાંઈ અબાદિઅસત્ત્વ નિરુપાખ્ય-તુચ્છ નથી માનતા, કે જેને લઈને અવ્યતિરિક્ત - વિકલ્પના ઉપન્યાસ દ્વારા ઘટને અવસ્તુરૂપ માનવાની આપત્તિ બતાવીને પોતાની ન્યાયકુશળતા તમે બતાવી શકો... પણ અમે તો વિશિષ્ટ-એકસ્વભાવવાળું પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ અબાદિઅસત્ત્વ કહીએ છીએ અને એટલે યથોક્ત દોષ ન હોવાથી વિકલ્પ-ઉપન્યાસનો પરિશ્રમ વ્યર્થ છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વગેરેમાં પણ સમજવું.

● વિશિષ્ટસત્ત્વને જ અસત્ત્વ માનીએ તો... ●

વિવેચન : (એકાંતવાદી) “ઘટાદિ વસ્તુમાં રહેલ પાર્થિવસત્ત્વ એ જ જળાદિઅસત્ત્વરૂપ હોય તો ઘટ જળાદિરૂપે પણ સત્ થઈ જશે કે પાર્થિવાદિરૂપે પણ અસત્ થઈ જશે અને તેનું નિયત સ્વરૂપ ન રહેવાથી તે અવસ્તુ જ બની જશે.” એવું કહીને તમે તમારી ન્યાયકુશળતા બતાવી, પણ અમે ઘટાદિમાં રહેલ જળાદિઅસત્ત્વને કંઈ તુચ્છ-અભાવરૂપ નથી માનતાં કે તે વાત સાચી પડે.

પ્રશ્ન : તો તમે તે જળાદિઅસત્ત્વને કેવા રૂપે માનો છો ?

ઉત્તર : અમે તો ત્રણ લોકના બીજા પદાર્થોથી ભિન્નરૂપે રહેલું, માત્ર સદ્મરૂપ એકસ્વભાવવાળું એવું પાર્થિવરૂપેનું જે સત્પણું છે, તે જ જળાદિના અસત્પણારૂપ છે, એવું માનીએ છીએ, અર્થાત્ પાર્થિવસત્ત્વથી ભિન્ન જલાસત્ત્વ નથી, પણ વિશિષ્ટ પાર્થિવસત્ત્વનો જ જલાસત્ત્વરૂપે વ્યપદેશ કરાય છે.

તે જ રીતે ઘડાનું (૨) મથુરારૂપેનું સત્ત્વ જ ઈતરવ્યાવૃત્તિથી પાટલિપુત્રરૂપેનું અસત્ત્વ છે, (૩) ઘટકાળરૂપેનું સત્ત્વ જ ઈતરવ્યાવૃત્તિથી મૃત્પિંડકાળરૂપેનું અસત્ત્વ છે, (૪) કૃષ્ણરૂપેનું સત્ત્વ જ ઈતરવ્યાવૃત્તિથી રક્તરૂપેનું અસત્ત્વ છે.

આમ અસત્ત્વને નિઃસ્વભાવી માન્યું જ ન હોવાથી પૂર્વોક્ત એક પણ દોષો ન આવે. એટલે અમારા ખંડન માટે તમે કરેલા વિકલ્પ - ઉપન્યાસનો પરિશ્રમ વ્યર્થ જ ફલિત થયો.

હવે ગ્રંથકારશ્રી આ વિશે પોતાનું મંતવ્ય બતાવે છે -

❖-----❖

અહો ! દુરન્તો મોહઃ, સ્વવાચાઽપિ પ્રતિપાદયત્રનેકાન્તં ન પ્રતિપદ્યતે । તથાહિ-
‘પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વમેવ વિશિષ્ટમબાદ્યસત્ત્વમ્’, ઇતિ વક્તિ, ન ચ સદસદ્દૂપં વસ્તુ પ્રતિપદ્યતે;
ઇત્યપૂર્વો વિભ્રમઃ । ન હિ સ્વપરસત્તાભાવાભાવોભયરૂપતાં વિહાય વસ્તુનો વિશિષ્ટતૈવ
સંભવતિ ।

✦ प्रवेशशक्ति ✦

ભાવાર્થ : અહો ! દુરંત મોહ ! પોતાની વાણીથી કહેતા પણ અનેકાંતને સ્વીકારતા નથી. તે આ પ્રમાણે – વિશિષ્ટ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ અબ્યાદિઅસત્ત્વ છે, એવું કહે છે અને સદસદ્દરૂપ વસ્તુ માનતો નથી, એ તો અપૂર્વ ભ્રમ છે... સ્વસત્તાની અપેક્ષાએ ભાવ અને પરસત્તાની અપેક્ષાએ અભાવ - એમ ઉભયરૂપતાને છોડીને વસ્તુની વિશિષ્ટતા જ સંભવતી નથી.

✦ તો અનેકાંતવાદનું જ શરણ ✦

વિવેચન : અહો ! પોતાની વાણીથી અનેકાંતનું પ્રતિપાદન કરવા છતાં પણ અનેકાંતવાદને સ્વીકારતા નથી, કેવો પ્રબળ મોહ !!

તમે પાર્થિવદ્રવ્યરૂપેના વિશિષ્ટ સત્ત્વને જ જળાદિરૂપેના અસત્ત્વરૂપ કહો છો અને છતાં જે વસ્તુમાં તે બંને (સત્ત્વ-અસત્ત્વ) રહ્યા છે, તે વસ્તુને ઉભયરૂપ માનતા નથી. કેવો અપૂર્વ ભ્રમ છે ? (ઉભયના જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત ઉભય હોવા છતાં ઉભયનું જ્ઞાન નથી થતું તે વિભ્રમ કહેવાય... તદ્વતિ તદ્વપ્રકારકજ્ઞાનં એ અજ્ઞાનરૂપ વિભ્રમનું લક્ષણ છે.)

પ્રશ્ન : પણ અમે વસ્તુમાં ઉભય ક્યાં માન્યું છે ?

ઉત્તર : તમે વસ્તુમાં વિશિષ્ટસત્ત્વને જ અસત્ત્વરૂપ કહ્યું, હવે તે વિશિષ્ટતા; વસ્તુમાં પરદ્રવ્યાદિથી અસત્ત્વરૂપ વિશેષણ માન્યા વિના આવી ન શકે...

એટલે વિશેષણ માનવા, સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ભાવ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અભાવ-એમ ભાવાભાવ (સદસદ્દરૂપ) માનવા જ રહ્યા અને તો વસ્તુ ઉભયરૂપ જ સિદ્ધ થઈ. એટલે વિશિષ્ટસત્ત્વને અસત્ત્વ કહેવામાં, ફલતઃ અનેકાંતવાદ જ શરણ બન્યો.

न च तद्येनैव स्वभावेन पार्थिवद्रव्यत्वेन सद्वर्तते, तेनैवाबादिद्रव्यत्वेनासत्, अभिन्ननिमित्तत्वे सति एकत्र सदसत्त्वयोर्विरोधात्; तथाहि-तेनैव स्वभावेन सच्चासच्च, इति विरुद्धमेतत् ॥

✦ પ્રવેશશक्ति ✦

ભાવાર્થ : તે જે સ્વભાવે પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે સત્ છે. તે જ સ્વભાવે જળાદિરૂપે અસત્ નથી, કારણ કે એક નિમિત્તને લઈને એકત્ર સદસદ્દપણાનો વિરોધ છે. તે આ પ્રમાણે - તે એક જ સ્વભાવે વસ્તુ સત્-અસત્ શી રીતે ? આ તો વિરુદ્ધ છે.

✦ વસ્તુને એકસ્વભાવી જ મનાય ✦

વિવેચન : (પૂર્વપક્ષ :) અમે, પાર્થિવસત્ત્વ અને જલાસત્ત્વને જુદા જુદા નથી માનતા, કે જેથી ઉભયરૂપતા માનવી પડે, પણ વસ્તુમાં રહેલા જે સ્વભાવને કારણે તે પાર્થિવત્વને સત્ છે, તે સ્વભાવને

કારણે જ તે જળાદિત્વેન અસત્ છે. આ રીતે જ અમે સત્ત્વને અસત્ત્વરૂપ માની લઈએ છે. એટલે ઉભયરૂપતા નથી.

(ઉત્તરપક્ષ :) પણ અમારું કહેવું એ કે, ત્યાં વસ્તુ જે સ્વભાવથી પાર્થિવત્વેન સત્ છે, તે જ સ્વભાવથી જળાદિત્વેન અસત્ ન હોઈ શકે, કારણ કે એક જ વસ્તુમાં, એક જ નિમિત્તથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ એવા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો આવી શકે નહીં. (આશય એ કે, એક વસ્તુમાં જુદા જુદા નિમિત્તને લઈને સત્ત્વ/અસત્ત્વ આવી શકે. જેમ કે ઘટમાં પાર્થિવત્વ/ઘટત્વ... પણ એક જ સ્વભાવરૂપ નિમિત્તથી બંને ન આવી શકે.)

એટલે વસ્તુને એકસ્વભાવી માનવામાં સદસદ્ રૂપતાનો વ્યવહાર સંગત ન થાય. તેથી વસ્તુને સદસદ્ ઉભયરૂપ જ માનવી રહી.

 સ્યાદેતદ્-તત્રાબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વસ્ય પરિકલ્પિતત્વાદ્યથોક્તદોષાભાવઃ; ઇતિ । સોડયં ગડુપ્રવેશેડક્ષિતારિકાવિનિર્ગમન્યાયઃ; તથાહિ-તત્રાબાદિદ્રવ્યાસત્ત્વસ્ય પરિકલ્પિતત્વાત્ અસત્ત્વાત્ તદ્દૂપેનાપ્યસ્તિત્વપ્રસન્ગઃ; અનિષ્ટં ચૈતદ્, ઇતિ ।।

*** પ્રવેશરશ્મિ ***

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : ત્યાં, અબાદિદ્રવ્યરૂપેનું અસત્પણું કલ્પિત હોવાથી ઉપરોક્ત દોષ નથી. ઉત્તરપક્ષ : આ તો ગૂમડાના પ્રવેશમાં આંખની કીકી નીકળવાનો ન્યાય લાગ્યો. તે આમ - ત્યાં અબાદિદ્રવ્યરૂપેનું અસત્ત્વ કલ્પિત હોવાથી છે જ નહીં અને તો અબાદિરૂપે પણ અસ્તિત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવે ! અને એ તો અનિષ્ટ છે.

❁ અસત્ત્વની કલ્પિતતાનું નિરાકરણ ❁

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનું પાર્થિવદ્રવ્યરૂપેનું સત્ત્વ જ પારમાર્થિક છે, બાકી જળાદિદ્રવ્યરૂપેનું અસત્ત્વ તો કલ્પિત હોઈ અવાસ્તવિક છે. એટલે પરમાર્થથી વસ્તુ સદ્ રૂપ જ ફલિત થઈ, સદસદ્ ઉભયરૂપ નહીં.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી આવી ચેષ્ટા તો મોટા દોષને ઉત્પન્ન કરનાર બને છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિને આંખ પાસે ગૂમડું થયું, ત્યારબાદ કોઈક વૈદ્યે ઔષધપ્રયોગથી એવો ઉપચાર કર્યો કે ગૂમડું ત્યાંથી નીકળીને આંખની અંદર પેસી ગયું અને તેનાથી આંખની કીકી બહાર નીકળી ગઈ. આમ તે, દૂર કરવા ગયો નાના દોષને અને પામી ગયો મોટા દોષને !

બસ, તમે પણ તેની જેમ નાના દોષને દૂર કરવા ગયા, પણ ઉલટાના અધિકતર દોષો પામી બેઠા. જુઓ -

જો જળાદિરૂપેનું અસત્ત્વ કલ્પિત હોય, તો એનો મતલબ એ થયો કે વાસ્તવમાં છે જ નહીં, અર્થાત્ તે જળાદિઅસત્ત્વ અસત્ છે.

तो, જેમ સ્વસત્ત્વનું અસત્ત્વ ન હોવાથી ઘડાનું સ્વસત્ત્વ મનાય છે, તેમ જળાદિનું અસત્ત્વ ન હોવાથી (તે અસત્ત્વ કલ્પિત હોવાથી) ઘડાનું જળાદિસત્ત્વ પણ મનાશે ! (જો જળાદિસત્ત્વ ન હોય તો જળાદિઅસત્ત્વ નથી, કલ્પિત છે, તેવું કહી જ ન શકાય. એટલે તેવું કહેવા, ઘડાનું જળાદિસત્ત્વ માનવું જ રહ્યું.) અને તો ઘટનું જળરૂપે પણ અસ્તિત્વ માનવું પડશે ! જે કોઈને ઈષ્ટ નથી.

એટલે જળાદિઅસત્ત્વ કલ્પિત નહીં, પણ વાસ્તવિક જ માનવું રહ્યું અને તો વસ્તુની સદસદ્ ઉભયરૂપતા નિર્બાધ જ રહી.

स्यादेतद्, पार्थिवद्रव्यसत्त्वव्यतिरिक्तमबाद्यसत्त्वं परिकल्पितं, पार्थिवद्रव्यसत्त्वमेव पुनरबाद्यसत्त्वस्वभावमिष्यत एव, इत्यतोऽनपराधः; इति ।।

अहो ! दुरन्तः स्वदर्शनानुरागः, प्रत्युक्तमपि नावधारयति; यतः-न च तद् येनैव स्वभावेन पार्थिवद्रव्यत्वेन सद्वर्तते तेनैवाबादिद्रव्यत्वेनासद्; इत्यादि तदेवावर्तते, इति, अलं स्वदर्शनानुरागाकृष्टचेतसा सह प्रसङ्गेन, इति ।।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વથી જુદું અબાદિઅસત્ત્વ કલ્પિત છે, વળી પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ અબાદિઅસત્ત્વસ્વભાવવાળું તો ઈષ્ટ જ છે, એટલે કોઈ અપરાધ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : અહો ! દુરંત સ્વદર્શનનો અનુરાગ છે. પ્રત્યુક્ત પણ અવધારણ કરતા નથી, કારણ કે અહીં ફરી એ જ વાતો આવૃત્ત થશે કે, તે જે સ્વભાવે પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે સત્ છે, તે જ સ્વભાવે અબાદિદ્રવ્યરૂપે અસત્ નથી... ઈત્યાદિ એટલે સ્વદર્શન-અનુરાગગ્રસ્ત મનવાળા સાથે હવે ચર્ચા કરવાથી સર્યું.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : અમો જળાદિઅસત્ત્વનો સર્વથા નિષેધ નથી કરતાં, પણ અમારું કહેવું એ કે, જે પાર્થિવદ્રવ્યરૂપેના સત્પણાથી જુદું જળાદિરૂપેનું અસત્પણું છે, તે કલ્પિત છે, પણ જે પાર્થિવદ્રવ્યરૂપેનું સત્પણું છે, તે જ જળાદિરૂપેનું અસત્પણું છે.

એટલે આમ પાર્થિવદ્રવ્યસત્ત્વ જ જળાદિઅસત્ત્વરૂપ છે અને તો જળસત્ત્વની આપત્તિ પણ ન આવે અને એકસ્વભાવિતા પણ સિદ્ધ થઈ જાય.

ઉત્તરપક્ષ : અહો ! પોતાના દર્શનનો કેવો ગાઢ અનુરાગ ! અને એ દુરન્ત દર્શનરાગના સામર્થ્યથી જ તમે, કહ્યું હોવા છતાં સાંભળતા નથી, અને એ પ્રત્યુક્ત જ કહી રહ્યા છો.

જો પાર્થિવદ્રવ્યરૂપેના સત્પણાને જ જળાદિરૂપેના અસત્પણારૂપ કહો, તો ફરી પૂર્વોક્ત વાત જ આવૃત્ત થશે કે - “વસ્તુ જે સ્વભાવે પાર્થિવદ્રવ્યરૂપે સત્ હોય, તે જ સ્વભાવે જળાદિરૂપે અસત્ શી રીતે હોઈ શકે ? કેમ કે એક જ સ્વભાવે સદ્-અસદ્ હોવામાં તો વિરોધ છે... ઈત્યાદિ”

એટલે હવે, પોતાના દર્શનના ગાઢ અનુરાગથી વ્યાપ્ત મનવાળા વ્યક્તિ સાથે ચર્ચા કરવાથી સર્યું. કારણ કે તે અપ્રજ્ઞાપનીય હોવાથી, તેને સમજાવવાથી કોઈ લાભ નથી.

અપરસ્ત્વાહ, 'સદસદ્દૂપં વસ્તુ' इत्यत्रासत्यक्षे प्रसज्यप्रतिषेधो वा स्यात् ? पर्युदासो वा ? ।

किञ्चातः ? ।

उभयथाऽपि दोषः; तथाहि-यदि 'सत्र भवति' इत्यसत्, सत्रिवृत्तिमात्रं निरुपाख्यमसत्; ततश्च तस्य प्रमाणगोचरातीतत्त्वाद्द्वस्तुधर्मत्वानुपपत्तिः ।

अभ्युपगमे वा वस्तुन एव निरुपाख्यत्वप्रसङ्गः; तथाहि-न निरुपाख्यस्वभावं सोपाख्यस्वभावं भवितुमर्हति । अथ सतोऽन्यदसद्, सदन्तरमेवासत्, इति एवमपि तस्य सदात्मकत्वादेव सदसदरूपत्वानुपपत्तिः; तथाहि-न 'सत् सदन्तरात्मकम्' इति सचेतसो वक्तुं युज्यते, इति ।।

◆ प्रवेशरश्मि ◆

ભાવાર્થ : બીજા વળી કહે છે : 'વસ્તુ સદસદ્દૂપ છે' તો અહીં અસત્પક્ષમાં પ્રસજ્યપ્રતિષેધ છે ? કે પર્યુદાસ ? તેનાથી શું ? એ જ કે બંને પ્રકારે દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે —

જો 'સદ્ નથી એ અસત્' એવું કહો (પ્રસજ્ય), તો તે અસત્ માત્ર સદ્ની નિવૃત્તિરૂપ; તુચ્છરૂપ ફલિત થયું અને તેથી તેવું અસત્ તો પ્રમાણના વિષયથી અતીત હોવાથી વસ્તુના ધર્મ તરીકે સંગત ન થાય... થાય તો પણ વસ્તુ જ નિરુપાખ્ય થવાનો પ્રસંગ આવે ! તે આમ - નિરુપાખ્ય એવી અસત્સ્વભાવવાળી વસ્તુ સોપાખ્ય ન હોઈ શકે. હવે જો 'સદ્થી અન્ય તે અસત્' એવું કહો (પર્યુદાસ), તો એક બીજો સત્ પદાર્થ જ ફલિત થાય અને એ રીતે પણ તે સદાત્મક હોવાથી જ તેની સદસદ્દૂપતા ઉપપન્ન થાય નહીં. તે આમ- 'સદ્ બીજા સદ્દૂપ છે' એવું સમનસ્ક વ્યક્તિને બોલવું યોગ્ય નથી.

● असद्दूपता अघटिततादर्शक पूर्वपक्ष ●

વિવેચન : તમે વસ્તુને સદસદ્દૂપ માનો છો, અહીં તમને 'અસત્'થી કેવો પ્રતિષેધ અભિપ્રેત છે ? (૧) પ્રસજ્યપ્રતિષેધ, કે (૨) પર્યુદાસ-પ્રતિષેધ ? આ બંને પ્રમાણે દોષ આવે છે —

(૧) જો 'સદ્ નથી એ અસત્' એમ સદ્ના નિષેધમાત્રરૂપ અસત્ કહેતા હો, તો અસત્ની વ્યુત્પત્તિ આવી થશે : 'સત્ ન ભવતિ=અસત્=સત્નિવૃત્તિ' અને એથી તો અસત્, સત્નિવૃત્તિરૂપ હોઈ નિઃસ્વભાવ થાય, અર્થાત્ સ્વભાવરહિત - તુચ્છ થાય.

અને તેવી તુચ્છ (=અસત્) વસ્તુ ખપુષ્પની જેમ પ્રમાણનો વિષય ન બને અને જે પ્રમાણનો વિષય ન બને, તે વસ્તુનો ધર્મ પણ ન બને ! (અર્થાત્ અસદ્દૂપતા વસ્તુનો ધર્મ નહીં બની શકે.)

જો તેવા સ્વભાવરહિત અસત્ત્વને પણ વસ્તુનો ધર્મ મનાય, તો વસ્તુને પણ સ્વભાવરહિત-તુચ્છ માનવાનો પ્રસંગ આવે ! કારણ કે તુચ્છ એવા (અસદ્દૂપ) સ્વભાવવાળી વસ્તુ, અતુચ્છ ન હોઈ શકે.

(ભાવ એ કે, જે વસ્તુનો સ્વભાવ તુચ્છ હોય, તે વસ્તુ પોતે પણ તુચ્છ જ હોય, અતુચ્છ-વાસ્તવિક નહીં. એટલે પ્રસજ્યપક્ષે તો વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ વિલુપ્ત થાય છે.)

(૨) જો અસત્ને પર્યુદાસપ્રતિષેધરૂપ મનાય, તો અસત્ની વ્યુત્પત્તિ આવી થશે : 'સતઃ અન્યત્=અસત્=સદન્તરમ્' અર્થાત્ વિવક્ષિત સત્થી જુદો બીજો સત્પદાર્થ' અને આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો અસત્ એક પ્રકારનું સદ્રૂપ જ બનવાથી, વસ્તુની માત્ર સદ્રૂપતા જ સિદ્ધ થાય, અસદ્રૂપતા નહીં.

વળી ઘટનું અસદ્રૂપ; સદંતરરૂપ (બીજા પટાદિ પદાર્થરૂપ) હોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ બની શકે નહીં, કારણ કે ઘટ તે અસત્=સદંતર=પટરૂપ હોય એવું કોઈને માન્ય નથી.

એટલે આમ અસદ્રૂપ ન રહેવાથી, ઘટાદિ વસ્તુની અસદ્રૂપતા સંગત થાય નહીં અને તો વસ્તુ સદસદ્ ઉભયરૂપ છે, તેવું કથન પણ સંગત ન થાય.

एतदप्ययुक्तम्, भगवदर्हन्मतापरिज्ञानात्, पक्षद्वयेऽपि दोषाभावात् ।।

कथमभावः ? इति ।।

उच्यते-यद्यपि सन्नित्वृत्तिमात्रं निरुपाख्यमसत्, तथापि स्वरूपेण सत्त्वात्, तद्रूपेण चासत्त्वात्, सदसद्रूपतैव; इति ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ભગવાન અરિહંતના મતનું તમને જ્ઞાન નથી, ખરેખર તો બંને પક્ષમાં દોષનો અભાવ છે. કેવી રીતે અભાવ ? કહેવાય છે - જો કે અસત્ માત્ર સદ્નિવૃત્તિરૂપ નિરુપાખ્ય છે, પણ તે સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ હોવાથી તેની સદસદ્રૂપતા છે જ.

❁ पूर्वोक्त विकल्प अयुक्ततादर्शक उत्तरपक्ष ❁

વિવેચન : તમારું આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ભગવાન અરિહંતના મતનું તમને યથાર્થ જ્ઞાન નથી. પહેલાં ભગવાન અરિહંતનો મત સમજો - આર્હંતમતે ઘટાદિ તમામ વસ્તુઓ સદસદ્ ઉભયરૂપ છે, સત્વથી તદ્દન ભિન્ન (અનનુવિદ્ધ) એવા અસત્વની અપેક્ષાએ અસદ્રૂપ નથી. (એવું હોય, તો વસ્તુના અસત્વની આપત્તિ આવે, પણ એવું નથી.)

એટલે, અસત્માં છે તો પ્રસજ્ય પ્રતિષેધ જ, 'સત્ ન ભવતિ' ઈતિ અસત્' એ જ રૂપ લેવાનું છે, પણ છતાં તેનાથી તમે આપેલ (વસ્તુ તુચ્છ બનવાની) આપત્તિ આવતી નથી, કારણ કે તે અસત્માં પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ સત્નો જ નિષેધ છે, સર્વથા નહીં (પરદ્રવ્યાદિનું તો સત્વ નથી જ.) અને એ અસત્વ, (સ્વદ્રવ્યાદિના) સત્વથી અનુવિદ્ધ હોવાથી (કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી) સર્વથા તુચ્છરૂપ બનતું નથી. આમ તે પ્રમાણનો વિષય પણ બનશે, વસ્તુધર્મ પણ બનશે અને છતાં વસ્તુ પણ તુચ્છ નહીં બને.

અને પર્યુદાસ પક્ષ તો અમે સ્વીકાર્યો જ ન હોવાથી, તે પક્ષગત દોષો અમને ક્ષતિકારક નથી.

આમ બંનેમાંથી એક પણ પક્ષભાવી દોષ અમારા મતે નથી. એટલે વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ એમ સદસદ્ ઉભયરૂપ માનવી જ રહી.

તતશ્ચૈવં ન સર્વથા સત્ત્વમસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવસ્થિતમ્, ન ચાસત્ત્વં સત્ત્વપરિહારેણ ।।
 ન ચાનયોરવિશેષ એવ, ભિન્નનિમિત્તત્વાત્; તથા હિ-‘સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણ સત્, પરદ્રવ્યાદિરૂપેણ ચાસત્;’ इत्युक्तम् । તતશ્ચ તદ્ યત એવ સત્ અત એવાસત્, પરદ્રવ્યાદિરૂપાસત્ત્વે સતિ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેણ સત્ત્વાત્; તથા યત એવાસત્ અત એવ સત્, સ્વદ્રવ્યાદિરૂપસત્ત્વે સતિ પરદ્રવ્યાદિરૂપેણાસત્ત્વાત્ ।

અત એવ ચૈકત્ર સદસત્ત્વયોર્વિરોધો ન સંભવતિ, ભિન્નનિમિત્તાદ્ ધર્મિભાવાત્ ।
 એતચ્ચોત્તરત્ર પ્રપञ्चयिष्याम: । અનુભવસિદ્ધત્વાચ્ચ; તથાહિ-સ્વપરરૂપાવ્યાવૃત્તવ્યાવૃત્તરૂપમેવ તદ્વસ્તુ અનુભૂયતે ।।

△ પૂર્વમુદ્રિતે ‘નિમિત્તત્વાદ્’ इति पाठः, अत्र D-प्रतपाठः ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને તેથી સત્ત્વ અસત્ત્વને છોડીને નથી રહ્યું અને અસત્ત્વ સત્ત્વને છોડીને નથી રહ્યું અને તે બંને એક જ નથી, કારણ કે બંનેનું નિમિત્ત ભિન્ન છે. તે આમ - સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે સત્ અને પરદ્રવ્યાદિરૂપે અસત્, એવું કહ્યું છે. અને એટલે વસ્તુ જેથી સત્ છે, તેથી જ અસત્ છે, કારણ કે તેનું પરદ્રવ્યાદિરૂપે અસત્પણું હોવાથી જ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે સત્પણું છે. તથા, જેથી અસત્ છે, તેથી જ સત્ છે, કારણ કે તેનું સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે સત્પણું હોવાથી જ પરદ્રવ્યાદિરૂપે અસત્પણું છે. અને એટલે જ એકત્ર સત્ત્વ-અસત્ત્વનો વિરોધ પણ ન સંભવે, કારણ કે વસ્તુ બે જુદા નિમિત્તે ધર્મી બને છે. આ વાત અમે આગળ વિસ્તારીશું. અને તેવું અનુભવસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે - દરેક વસ્તુઓ, સ્વરૂપ - અવ્યાવૃત્ત અને પરરૂપવ્યાવૃત્ત એમ ઉભયરૂપે જ અનુભવાય છે.

❁ સદસદ્ ઉભયરૂપતાસિદ્ધિ ❁

વિવેચન : પૂર્વોક્ત કથનથી ફલિત થાય કે, ઘટમાં રહેલું પાર્થિવસત્ત્વ, પૂર્ણપણે જળાદિઅસત્ત્વને છોડીને નથી રહ્યું અને જળાદિઅસત્ત્વ પણ પૂર્ણપણે પાર્થિવસત્ત્વને છોડીને નથી રહ્યું. એટલે તેઓ કથંચિદ્ પરસ્પર અનુવિદ્ધ છે. (અર્થાત્ કથંચિદ્ તેઓ બે એક છે.)

અને તેઓ બે સર્વથા એક જ છે, એવું પણ નથી, કારણ કે બંનેનું નિમિત્ત જુદું જુદું છે. તે આ પ્રમાણે - વસ્તુ, સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિરૂપે અસત્ છે - આવું અમે પૂર્વે કહ્યું હતું, તેનાથી સિદ્ધ થાય કે પાર્થિવસત્ત્વનું નિમિત્ત સ્વદ્રવ્યાદિ છે અને જળાદિઅસત્ત્વનું નિમિત્ત પરદ્રવ્યાદિ છે અને એમ નિમિત્તો જુદા હોવાથી તે બેની સર્વથા ઐક્યતા ન મનાય.

અને એટલે જ (=સત્ત્વાસત્ત્વ બંને કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન હોવાથી જ) ઘટ વગેરે વસ્તુઓ, જે કારણથી સત્ છે, તે કારણથી જ અસત્ છે. કારણ કે તેઓ પરદ્રવ્યાદિરૂપે અસત્ હોવા સાથે

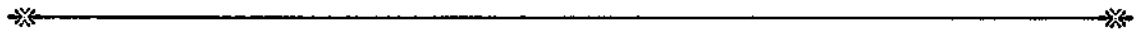
જ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે સત્ છે. (એટલે તેઓનું સત્ત્વ સિદ્ધ થયે અસત્ત્વ પણ સિદ્ધ થાય જ.) અને તેઓ જે કારણથી અસત્ છે, તે કારણથી જ સત્ છે, કારણ કે તેઓ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે સત્ હોવા સાથે જ પરદ્રવ્યાદિરૂપે અસત્ છે. (એટલે તેઓના અસત્ત્વની સિદ્ધિ થયે સત્ત્વ પણ સિદ્ધ થાય જ.)

અને એટલે જ એક વસ્તુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વનો વિરોધ પણ ન હોઈ શકે, કારણ કે એક જ વસ્તુ જુદા જુદા નિમિત્તે ધર્મા (ધર્મવાળી) બને છે... જુઓ; સ્વદ્રવ્યાદિ એ સત્ત્વનું નિમિત્ત છે અને પરદ્રવ્યાદિ એ અસત્ત્વનું નિમિત્ત છે. (આમ એક વસ્તુમાં, જુદા જુદા નિમિત્તે જુદા જુદા ધર્મો હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.) આ વાતનો વિસ્તાર, ગ્રંથકારશ્રી આગળ કરશે.

અને વળી તેવું (=સદસદ્ગુણ) અનુભવસિદ્ધ છે, કારણ કે દરેક વસ્તુઓ સ્વદ્રવ્યાદિથી અવ્યાવૃત્ત અને પરદ્રવ્યાદિથી વ્યાવૃત્ત - એમ વ્યાવૃત્ત /અવ્યાવૃત્તરૂપે (=ભાવાભાવરૂપે= સદસદ્ગુણે) અનુભવાય છે, તો તેની અનેકરૂપતામાં વિરોધ શું ?

તાત્પર્ય એ કે, જેમ વસ્તુની સત્ત્વરૂપતા - નીલરૂપતા કે જ્ઞાનની સત્ત્વાકાર-નીલાકાર વગેરે અનેકરૂપતામાં કોઈ વિરોધ નથી, તેમ સ્વદ્રવ્યથી સત્ પરદ્રવ્યથી અસત્નો અનુભવ થતો હોય તો તેમાં પણ વિરોધ ન જ કરાય.

આમ પરમાર્થથી સ્વરૂપ અવ્યાવૃત્તિ અને પરરૂપવ્યાવૃત્તિ બંને અનુભવાય છે, એટલે વસ્તુ ઉભયાત્મક જ છે. તે છતાં પૂર્વપક્ષી હજી પોતાની આશંકા ઊભી કરે છે -

स्यादाशङ्का-‘स्वरूपाव्यावृत्तिरेव पररूपव्यावृत्तिः’ इति । एषाप्ययुक्ता, विहितो-
त्तरत्वात् ।।

यस्मादेवं तस्मात् समुत्सारितपक्षपातैर्न्यायविद्भिर्भयुक्तियुक्तत्वात् सदसद्रूपं वस्त्वङ्गी-
कर्तव्यम् । आह च -

यस्मात्सत्त्वमसत्त्वं च न विरुद्धं मिथो द्वयम् ।

वस्त्वेकं सदसद्रूपं ननु तत् किं न युज्यते ? ।।१।।

ભાવાર્થ : આશંકા : સ્વરૂપ - અવ્યાવૃત્તિ જ પરરૂપ વ્યાવૃત્તિ છે, જુદી નહીં. સમાધાન : એ પણ અયુક્ત છે, તેનો ઉત્તર પૂર્વે કહી દીધો છે. એટલે પક્ષપાતને છોડીને ન્યાયને જાણનારાઓએ યુક્તિયુક્ત હોવાથી સદસદ્ગુણ વસ્તુ સ્વીકારવી જોઈએ, કહે છે કે - ‘જેથી સત્ત્વ-અસત્ત્વ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી, તેથી એક વસ્તુ સદસદ્ગુણ કેમ ન ઘટે ?’

● વસ્તુની એકરૂપતાની આશંકા અયુક્ત ●

વિવેચન : આશંકા : વસ્તુની સ્વરૂપઅવ્યાવૃત્તિ જ પરરૂપવ્યાવૃત્તિ છે. અર્થાત્ સર્વ ભાવો, સજાતીય બીજા પદાર્થો (બીજા ઘટાદિ)થી કે વિજાતીય (પટાદિ)થી; પોતાના સ્વભાવથી જ જુદા પડે

છે. (તે માટે તેમાં પરપદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિરૂપ સ્વતંત્ર અસત્ત્વ માનવાની જરૂર નથી) કારણ કે પદાર્થો, સ્વભાવમાં જ રહેલા છે અને તે સ્વભાવ જ અન્ય પદાર્થોથી અસાધારણ છે.

એટલે, જે જે પદાર્થોથી ઘટાદિની વ્યાવૃત્તિ થાય છે, તે તે વ્યાવૃત્તિના કારણરૂપ, વિશેષ ધર્મોનું અવગાહન કરનારી જાતિઓની કલ્પના, અતત્ત્વજ્ઞાનીઓ કરે છે, પણ વાસ્તવમાં તેવા વિશેષો હોતા નથી.

દા.ત., રક્ત ઘટ, પીતઘટ કે પટથી જુદો વડે છે, તેમાં તેનો પોતાનો સ્વભાવ જ કારણ છે; પણ અતત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે, તેને પીતઘટાદિથી કે પટાદિથી જુદો પાડવાના હેતુભૂત, રક્તત્ત્વ-ઘટત્ત્વાદિ જાતિઓની કલ્પના કરાય છે... અને પછી તેવો વ્યવહાર કરાય છે કે રક્ત એટલે પીતાદિ નહીં અને ઘટ એટલે પટાદિ નહીં.

પણ હકીકતમાં તો પર-અસત્ત્વ પણ સ્વભાવસત્ત્વરૂપ જ છે, તેનાથી જુદું નહીં અને તો વસ્તુની માત્ર સદ્ગુણતા જ ફલિત થાય, સદસદ્ ઉભયરૂપતા નહીં.

સમાધાન : તમારી આ આશંકા પણ અયુક્ત છે, કારણ એનો ઉત્તર અમે પૂર્વે જ આપી દીધો હતો કે - વસ્તુનું સ્વરૂપસત્ત્વ જ પરરૂપ - અસત્ત્વ ન બની શકે... અને તો સ્વરૂપે પણ અસત્ત્વ આવી જાય વગેરે...

(વળી ઉપરોક્ત કથનથી તો વસ્તુની સદસદ્ગુણતા જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અન્યથી વ્યાવૃત્તિ ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે વસ્તુમાં પરરૂપે અસત્ત્વ સ્વીકારાય... જો વસ્તુમાં સ્વ-અસત્ત્વની જેમ પર-અસત્ત્વ પણ ન હોય, તો પર-અસત્ત્વની કલ્પના પણ ન થઈ શકે.

અર્થાત્ જેમ રક્ત ઘટને પોતાનાથી વ્યાવૃત્ત માનવા માટે કોઈ જાતિની કલ્પના કરતું નથી, કારણ કે તેની પોતાનાથી વ્યાવૃત્તિ નથી. તેમ જો બીજાથી વ્યાવૃત્તિ ન હોય, તો તેના માટે પણ કોઈ કલ્પના કરે જ નહીં... પણ કલ્પના કરે છે, એ પરથી સિદ્ધ થાય કે વસ્તુની પરવ્યાવૃત્તિ છે અને તે અસત્ત્વ વિના થઈ શકે નહીં. એટલે વસ્તુમાં અસત્ત્વ નામનો ધર્મ પણ માનવો જ રહ્યો.)

એટલે પક્ષપાતને છોડીને વિદ્વાનોએ વસ્તુને સદસદ્ગુણ જ માનવી જોઈએ, કારણ કે તે જ યુક્તિસંગત છે. કહ્યું છે કે -

“જે કારણથી એક વસ્તુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ બંને ધર્મો પરસ્પર વિરોધી નથી, તે કારણથી એક વસ્તુ સદસદ્ ઉભયરૂપ હોવી કેમ યોગ્ય નથી ?”

❖

यदप्युक्तम्-‘सदसद्रूपं वस्त्वभ्युपगच्छता सत्त्वमसत्त्वं च वस्तुधर्मतयाभ्युपगतं भवति’;
एतदिष्यत एव ।।

यत्पुनरिदमुक्तम्-‘ततश्चात्रापि वक्तव्यम्; धर्मधर्मिणोः किं तावद्भेदः’ इत्यादि ।

अत्रापि सर्वथा भेदपक्षोदितोऽभेदपक्षोदितश्च दोषोऽनभ्युपगमतिरस्कृतत्वादेव न नः क्षतिमावहति । भेदाभेदपक्षस्त्वभ्युपगम्यत एव ॥

❖ प्रवेशश्चिम् ❖

ભાવાર્થ : પૂર્વે જે પણ તમે કહ્યું હતું કે – “વસ્તુને સદસદ્રૂપ માનનારા વડે ‘સત્ત્વ’ અને ‘અસત્ત્વ’ વસ્તુના ધર્મ તરીકે મનાયેલા થાય” - એ તો અમને ઈષ્ટ જ છે, (કારણ કે સત્ત્વાસત્ત્વને વસ્તુના ધર્મ તરીકે અમે માનીએ જ છે.)

તે પછી તમે જે કહ્યું હતું કે – “તો પછી અહીં પણ તમારે કહેવું જોઈએ કે, શું ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ છે, અભેદ છે કે ભેદાભેદ ? ઈત્યાદિ” - એ વિશે પણ, ભેદ અને અભેદ પક્ષમાં કહેલ દોષ તો અનભ્યુપગમથી તિરસ્કૃત હોવાથી જ અમને ક્ષતિવાહક નથી (અર્થાત્ એકાંત ભેદ/અભેદ અમે માનતા જ નથી અને એટલે તેના પક્ષમાં આવતા દોષો અમને લાગે નહીં.)

અને ભેદાભેદપક્ષ તો અમે માનીએ જ છીએ. (અર્થાત્ ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદ તો અમને અભિમત જ છે.)

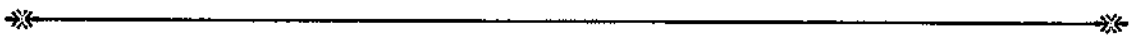
❖ પૂર્વપક્ષપ્રલપિત દોષપરિહાર ❖

વિવેચન : એકાંતવાદીએ મૂળપૂર્વપક્ષમાં, ધર્મ-ધર્મીના ખંડન માટે ભેદ, અભેદ અને ભેદાભેદના વિકલ્પો પાડ્યા હતા, તેની અહીં વાત ચાલે છે.

પહેલા બે પક્ષો તો સ્વીકાર્યા જ ન હોવાથી તેમાં આવતા દોષો સ્યાદ્વાદીને ન લાગે અને છેલ્લો પક્ષ તો સ્યાદ્વાદીને ઈષ્ટ જ છે.

(एताः पङ्क्तयः भावार्थानुसारेण सुगमत्वाद् न विवृताः ।)

હવે છેલ્લા પક્ષમાં કોઈ દોષ નથી, એવું જણાવવા ગ્રંથકારશ્રી તર્કબદ્ધ વાતો રજૂ કરે છે –

आह-नन्वत्रापि ‘येनाकारेण भेदस्तेन भेद एव,’ इत्यादि दूषणमुक्तम् ।

उक्तमिदम्, अयुक्तं तूक्तम्, अधिकृतविकल्पस्यार्थापरिज्ञानात्, अन्योन्यव्याप्तिभावेन भेदाभेदपक्षस्य जात्यन्तरात्मकत्वात् केवलभेदाभेदानुपपत्तेः । न हि ‘अन्योन्याननुविद्धावेतौ’ इति जैनमतम्, अभेदाननुविद्धस्य केवलभेदस्यासिद्धेः, भेदाननुविद्धस्य चाभेदस्यासिद्धेः । अतः-‘येनाकारेण भेदस्तेन भेद एव’ इत्यर्थशून्यमेव ॥

❖ प्रवेशश्चिम् ❖

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : અહીં પણ ‘જે આકારે ભેદ, તે આકારે ભેદ જ’ – ઈત્યાદિ દૂષણ કહ્યું જ છે. ઉત્તરપક્ષ : કહ્યું પણ અયુક્ત કહ્યું, કારણ કે અધિકૃત વિકલ્પના અર્થનું તમને જ્ઞાન નથી, પરસ્પર વ્યાપ્તિભાવ હોવાથી ભેદાભેદપક્ષ જાત્યંતરરૂપ હોઈ કેવળ ભેદ-અભેદ અનુપપન્ન છે. ‘બંને પરસ્પર

અનનુવિદ્ધ છે' એવો જૈનમત નથી, કારણ કે અભેદ-અનનુવિદ્ધ કેવળ ભેદ કે ભેદ-અનનુવિદ્ધ કેવળ અભેદ સિદ્ધ નથી. એટલે 'જે આકારે ભેદ, તે આકારે ભેદ જ' એ કથન અર્થશૂન્ય જ થાય.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : તમે ત્રીજો વિકલ્પ; ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદરૂપ વિકલ્પ માનો છો, પરંતુ એ વિકલ્પમાં પણ પૂર્વે અમે દોષો કહ્યા જ હતાં કે - "જે આકારે ભેદ હોય, તે આકારે તો ભેદ જ હોવાનો, અભેદ શી રીતે ? અને જે આકારે અભેદ હોય, તે આકારે તો અભેદ જ હોવાનો, ભેદ શી રીતે ?..."

ઉત્તરપક્ષ : તમે કહ્યું હતું એ વાત એકદમ સાચી, પણ તમે બધું તર્ક-અસંબદ્ધ કહ્યું હતું, કારણ કે ભેદાભેદરૂપ ત્રીજા વિકલ્પનો વાસ્તવિક અર્થ શું ? એ જ તમને હજી ખ્યાલ નથી. પહેલા એનો અર્થ સમજો-

અમે ભેદાભેદ એ એક સ્વતંત્ર જાતિ માનીએ છીએ, જેમાં અન્યોન્યથી અનનુવિદ્ધ કેવળ ભેદ અને કેવળ અભેદ નથી હોતા, પણ અન્યોન્યવ્યાપ્ત એવો ભેદાભેદ એક જ હોય છે.

તેનું કારણ એ કે, અભેદથી રહિત કેવળ ભેદ સિદ્ધ નથી. (લાલ રંગ અને ઘડો બંને એકાંતે જુદા કદી દેખાતા ન હોવાથી તેઓનો એકાંતભેદ ન મનાય) અને ભેદથી રહિત કેવળ અભેદ પણ સિદ્ધ નથી. (લાલ રંગ અને ઘડો સર્વથા અભિન્ન ન મનાય, નહીંતર તો તેમનું જુદું જુદું જ્ઞાન અને જુદા જુદા શબ્દપ્રયોગો ન જ થઈ શકે.)

એટલે 'ભેદ-અભેદ બંને પરસ્પર અનનુવિદ્ધ છે' એવો જૈનમત નથી જ અને તો 'જે આકારે ભેદ, તે આકારે ભેદ જ' ઈત્યાદિ કથન અર્થશૂન્ય જ થવાનું. (કારણ કે એકાંત ભેદ-અભેદ અમે માનતા જ નથી કે જેને લઈને તમારી તે યુક્તિઓ યથાર્થ ફલિત થાય.)

એટલે ઘટાદિ ધર્મી અને સત્વાદિ ધર્મી વચ્ચે ભેદાભેદ છે અને એ ભેદાભેદરૂપ વિકલ્પમાં પૂર્વોક્ત એક પણ દોષોનો અવકાશ નથી, એવું ફલિત થયું.

❖

અથ 'ધર્મધર્મિણોર્ભેદાભેદઃ' इति कोऽर्थः ? कथञ्चिद्भेदः कथञ्चिदभेदः, इति । तत्र धर्माणां मिथो भेदात् प्रतिनियतधर्म्याश्रितत्वाच्च कथञ्चिद्भेदः । तथाहि-न धर्माणां धर्मिणा सर्वथैकत्वे धर्मतयापि भेदो युज्यते, इति प्रतीतमेतत् । तथा धर्माणामेवाभ्यन्तरीकृतधर्मिस्वरूपत्वाद्धर्मिणोऽपि चाभ्यन्तरीकृतधर्मस्वरूपत्वाच्च कथञ्चिदभेदः, इति । न चात्यन्तभेदे धर्मधर्मिकल्पना युज्यते, अतिप्रसङ्गात् ।।

❖ **પ્રવેશરશ્મિ :** ❖

ભાવાર્થ : પ્રશ્ન : ધર્મ-ધર્મીના ભેદાભેદનો અર્થ શું ? ઉત્તર : કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ... ત્યાં (ક) ધર્મીનો પરસ્પર ભેદ હોવાથી અને તેઓ પ્રતિનિયત ધર્મીને આશ્રિત હોવાથી કથંચિદ્ ભેદ છે. તે આમ - ધર્મી, ધર્મીની સાથે સર્વથા એક-અભિન્ન હોય, તો ધર્મરૂપે પણ તેઓનો ભેદ ન ઘટે પણ એ ભેદ

તો પ્રતીત છે. તથા (બ) ધર્મમાં જ ધર્મીસ્વરૂપ ગૌણરૂપે છે અને ધર્મીમાં પણ ધર્મસ્વરૂપ ગૌણરૂપે છે. તેથી કથંચિદ્ અભેદ છે. અને અત્યંતભેદમાં ધર્મ-ધર્મીની કલ્પના ન ઘટે, કારણ કે અતિપ્રસંગ છે.

❁ ભેદાભેદની આવશ્યકતા ❁

વિવેચન : પ્રશ્ન : ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદ એટલે શું ?

ઉત્તર : ભેદાભેદ એટલે કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ (એટલે પાર્થિવત્વાદિ ધર્મોનો અને ઘટરૂપ ધર્મીનો કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ છે.) આ બંને આપણે જોઈએ-

(૧) કથંચિદ્ ભેદ : પાર્થિવત્વ, સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે ધર્મો પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન છે, એટલે ધર્મો અનેક છે, જ્યારે ધર્મી તો એક છે. એટલે એક ધર્મી, અનેક ધર્મોથી અભિન્ન ન થઈ શકે અને તો ધર્મ-ધર્મીનો કથંચિદ્ ભેદ ફલિત થાય.

વળી ધર્મો જુદા જુદા છે; અને એક જ ધર્મીમાં રહ્યા છે, એટલે ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ સિદ્ધ થાય. તે આ પ્રમાણે -

જો ધર્મો સર્વથા ધર્મીરૂપ જ હોય, તો તેઓનું સ્વતંત્ર ધર્મસ્વરૂપ ન રહેવાથી, ધર્મરૂપે તેઓનો ભેદ જ નહીં રહે. (દા.ત. પાર્થિવત્વ ઘટથી અભિન્ન હોય તો તે ઘટ જ બની જાય અને તો ઘટમાં પાર્થિવત્વ એવું નહીં બોલાય, પણ ઘટમાં ઘટ એવું બોલાશે ! જે પ્રતીતિસિદ્ધ નથી.)

(વળી ધર્મો ધર્મીરૂપ જ હોય, તો ઘટના મૂળમયત્વ, રક્તત્વ વગેરે તદ્દન વિલક્ષણ ધર્મો જ નહીં ઘટે, કારણ કે તે બધા જ, એક ધર્મીથી અભિન્ન હોવાથી વિલક્ષણ ન હોઈ શકે.)

એ બધા તર્કોથી સિદ્ધ થાય છે કે, ધર્મ-ધર્મીનો કથંચિદ્ ભેદ છે જ.

(૨) કથંચિદ્ અભેદ : ધર્મો અને ધર્મી પરસ્પર વ્યાપ્ત* (અનુવિદ્ધ) હોવાથી ધર્મો પણ ગૌણરૂપે ધર્મીરૂપ છે. અને ધર્મી પણ ગૌણરૂપે ધર્મરૂપ છે - આમ ગૌણરૂપે બંને પરસ્પર એકબીજા રૂપ હોવાથી, તેઓનો કથંચિદ્ અભેદ પણ છે જ.

જો ધર્મ-ધર્મી એકાંતે જુદા હોય, એવું માનો, તો પ્રતિનિયત ધર્મ-ધર્મીભાવની વ્યવસ્થા જ ઉપપન્ન નહીં થાય, કારણ કે તેવું માનવામાં અતિપ્રસંગ એ આવે કે, મૂળમયત્વ ધર્મ, જેમ પોતાનાથી અત્યંત ભિન્ન ઘટમાં રહે છે, તેમ પોતાનાથી અત્યંત ભિન્ન પટમાં પણ કેમ ન રહે ? અત્યંત ભિન્નપણું તો બંનેમાં સમાન છે. એટલે માનવું જ રહ્યું કે, એ ધર્મનો ઘટની સાથે કથંચિદ્ અભેદ છે.

આમ, ધર્મ-ધર્મીનો કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ એમ ભેદાભેદ જ યથાર્થ અને નિર્બાધ જણાય છે એટલે તેવું (=ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદવિકલ્પ) માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

★ ધર્મો બધા જુદા જુદા છે. પણ એક ધર્મી એ બધામાં વ્યાપ્ત છે, એ રીતે ધર્મોનો પરસ્પર અનુવેધ પણ છે, અર્થાત્ અભેદ પણ છે અને તેથી જ ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ પણ નક્કી થાય, કારણ કે એક ધર્મિત્વેન જ તેમનો અભેદ છે. આમ ધર્મ-ધર્મી પરસ્પર વ્યાપ્ત (અનુવિદ્ધ) થાય.

સ્યાદેતદ્-ઉત્પ્રેક્ષિતેયં ધર્મધર્મિકલ્પના, ન તત્ત્વતઃ; ઇતિ ।

एतदप्ययुक्तम्, दृष्टविरोधात् । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, अनुवृत्तव्यावृत्तस्वभावं च वस्त्वध्यक्षतोऽवसीयते । न चाऽऽविद्वद्ङ्गनादिप्रतीतानुभवापलापः शक्यते कर्तुम् । अनुभवश्च पुरोऽवस्थिते घटादौ तदतद्रूप एवोपजायते; अन्यथा तदभावप्रसङ्गात् ।।

• પ્રવેશરશ્મિ •

ભાવાર્થ : કદાચ કોઈ આવો પ્રશ્ન કરે કે - ધર્મ-ધર્મીની કલ્પના સમુત્પ્રેક્ષિત-કલ્પિત છે, પરમાર્થથી નથી - તો એ પણ યુક્ત નથી, કારણ કે તેમાં દૃષ્ટનો વિરોધ છે અને દૃષ્ટમાં કોઈ અસંગતિ ન હોય અને અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્તસ્વભાવવાળી વસ્તુ તો પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે અને આવિદ્વદ્-અંગના બધાને પ્રતીત અનુભવનો અપલાપ ન કરી શકાય... અને સામે રહેલ ઘટાદિ વિશે અનુભવ તો તદ્દરૂપ અને અતદ્દરૂપ જ થાય છે, અન્યથા વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવે.

• ધર્મ-ધર્મીભાવની ઉત્પ્રેક્ષિતતાનો નિરાસ •

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : ઘટાદિ ધર્મી અને સત્વાદિ ધર્મો - એવી જે ધર્મ-ધર્મીભાવની કલ્પના કરાય છે, તે માત્ર ઉત્પ્રેક્ષારૂપ છે, પરમાર્થથી ધર્મ-ધર્મીભાવ હોતો જ નથી; કેમ કે તમામ વસ્તુઓ નિરંશ એકસ્વભાવી હોય છે, એટલે ધર્મીમાં જુદા જુદા અનેક ધર્મોનો અનુવેધ થઈ શકે નહીં.

વળી ઘટાદિમાં, પૂર્વાપર ક્ષણોમાં મૃન્મયત્વેન અનુગત હોવાથી અનુગતત્વ ધર્મ અને પટાદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી વ્યાવૃત્તત્વ ધર્મ હોય છે, એવું તમે માનો છો. પણ ઘટ તો ક્ષણિક હોવાથી તેનો પૂર્વાપર-અનુગતભાવ હોતો જ નથી અને બીજાથી વ્યાવૃત્તિ તો અપોહરૂપ (=પટાપોહાદિરૂપ=તુચ્છ અભાવરૂપ) હોઈ એ વ્યાવૃત્તભાવ પણ હોતો જ નથી.

એટલે ફલિત થાય કે ઘટમાં અનુગતત્વ-વ્યાવૃત્તત્વની કલ્પના; એમ જ ધર્મ-ધર્મીની કલ્પના માત્ર ઉત્પ્રેક્ષા રૂપ છે, પરમાર્થથી નહીં.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તેમાં અનુભવનો વિરોધ થાય છે અને અનુભવમાં અસંગતિનું ઉદ્ભાવન કરી શકાય નહીં.

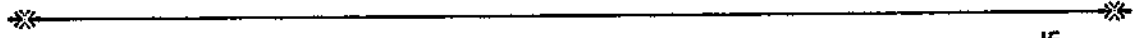
જુઓ; મૃન્મયત્વેન પૂર્વાપર ક્ષણોમાં અનુગતરૂપે અને પટાદિથી વ્યાવૃત્તરૂપે; એમ અનુગત-વ્યાવૃત્તરૂપે જ ઘટાદિ વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, એવું વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના બધા જીવોને અનુભવસિદ્ધ છે, તો આવા અનુભવસિદ્ધ સ્વરૂપનો અપલાપ કેમ કરી શકાય ?

(એટલે ઘટરૂપ ધર્મી અને મૃન્મયત્વ આદિ ધર્મો એમ ધર્મ-ધર્મીની કલ્પના ઉત્પ્રેક્ષારૂપ નહીં, પણ પરમાર્થથી છે, એવું અનુભવના આધારે વ્યવસ્થાપિત થાય છે.)

અને સામે રહેલ ઘટાદિ વસ્તુઓ વિશે અનુભવ તો તદતદ્દરૂપ જ થાય છે, અર્થાત્ અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્ત આકારરૂપે (ઘટ છે, પટ નથી એ રૂપે) જ થાય છે, જો એવું ન માનો, તો વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવે. (કેમ કે વાસ્તવિક સ્વરૂપનો તમે અનુભવ નથી માનતા અને તે સિવાય તેમાં કોઈ

બીજું સ્વરૂપ જ નથી કે જેનો અનુભવ થઈ શકે... ફલતઃ અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્તસ્વરૂપી ઘટનો અનુભવ જ નહીં થાય અને અનુભવ વિના તો તેનું સ્વરૂપ જ ઉપપન્ન ન થાય. એટલે ઘટના અભાવનો પ્રસંગ આવે જ.)

स्यादेतद्-एकस्वभाव एवासावनुभवो घटप्रतिच्छायतयोपजायमानः पटादि प्रतिभासव्यवच्छेदेन ख्याप्यते । न पुनरस्य भावतो द्वे रूपे । तथा चोक्तम्-‘एकोपलम्भानुभवाद् ‘इदं नोपलभे’ इति बुद्धेः ‘उपलभे’ वा’ इति कल्पितायाः समुद्भवः’ ।

एतदप्ययुक्तम्-विहितोत्तरत्वात्, ‘तत्स्वरूपसत्त्वमेव पररूपासत्त्वम्’ इति निर्लोठितम् ॥

‡ पूर्वमुद्रिते ‘घटादि’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र B-प्रतपाठः ।

★ पूर्वमुद्रिते ‘उपलम्भे’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र D-C-प्रतपाठः ।

+ पूर्वमुद्रिते ‘समुद्भवति’ इत्यशुद्धपाठः, अत्र B-C-D-प्रतपाठः ।

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : એક સ્વભાવી જ અનુભવ ઘટપ્રતિબિંબરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો પટાદિ પ્રતિભાસના વ્યવચ્છેદરૂપે કહેવાય છે, પણ પરમાર્થથી તેના બે રૂપ નથી અને તેવું કહ્યું છે કે – “એક ઉપલંભવાળા અનુભવથી (૧) મને આ દેખાય છે, અથવા (૨) આ નથી દેખાતું, એમ કલ્પિત બુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.”

ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તેનો ઉત્તર પૂર્વે જ કહેવાઈ ગયો, ‘સ્વરૂપસત્ત્વ જ પરરૂપ-અસત્ત્વ છે’ એનું પૂર્વે જ નિરાકરણ થઈ ગયું.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : ઘટનો અનુભવ એકરૂપ જ છે, તેમાં તદ્દરૂપ-અતદ્દરૂપ જુદા જુદા જણાય એવું નથી. પરમાર્થથી તે અનુભવમાં ઘટાકારે જણાતો ઉપલંભ જ પટપ્રતિભાસના વ્યવચ્છેદરૂપે; અર્થાત્ ‘આ પ્રતિભાસ પટનો નથી’ એ રૂપે કહેવાય છે. એટલે અનુભવમાં જણાતો પટ-અનુપલંભ જુદો નથી, પણ ઘટ-ઉપલંભરૂપ જ છે અને તેથી અનુભવમાં ‘ઘટોપલંભ-પટાનુપલંભ’ એવા બે જુદા જુદા આકારો નથી. ફલતઃ અનુભવ એકસ્વભાવી જ સિદ્ધ થાય. ★

આ વિશે કહ્યું છે કે –

“ઘટાદિનો સાક્ષાત્કાર કરનાર અનુભવ એકસ્વરૂપી જ છે અને તેનાથી જ ‘આ પટાદિને હું સાક્ષાત્કાર કરતો નથી’ અથવા ‘આ ઘટાદિને હું સાક્ષાત્કાર કરું છું’ એવી વિકલ્પાત્મક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.”

સાર એ કે, અનુભવ તો ઘટોપલંભરૂપ જ છે, જુદા એવા પટાનુપલંભરૂપ નહીં... અને આવા અનુભવથી જુદા જુદા ઘટ-ઉપલંભક અને પટ-અનુપલંભક વિકલ્પો થાય છે.

★ બૌદ્ધ-પૂર્વપક્ષી, અનુભવને એકસ્વભાવી એટલા માટે સિદ્ધ કરે છે કે જેથી તે અનુભવના આધારે વ્યવસ્થા પામનારી વસ્તુ પણ એકસ્વભાવી સિદ્ધ થાય, એવો બૌદ્ધનો ગૂઢ આશય જણાય છે.

એટલે વસ્તુ અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્ત એમ જુદા જુદા સ્વરૂપે અનુભવમાં જણાય છે એવું નથી.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તેનો જવાબ અમે આપી જ દીધો છે. 'વસ્તુનું સ્વદ્રવ્યાદિરૂપેનું સત્ત્વ જ પરદ્રવ્યાદિરૂપેનું અસત્ત્વ છે.' એ વાતનું નિરાકરણ અમે પૂર્વે જ કરી દીધું છે.

તેના નિરાકરણથી 'અનુભવનો ઘટોપલંભરૂપ આકાર જ પટાનુપલંભરૂપ છે' - એ વાતનું પણ નિરાકરણ થઈ જાય છે. (જો ઉપલંભ જ અનુપલંભરૂપ માનો, તો ઉપલંભ જ ન રહે.)

એટલે અનુભવના 'ઘટોપલંભ' 'પટાનુપલંભ' એવા આકારો પણ જુદા જુદા જ માનવા રહ્યા અને તો તે અનુભવના આધારે અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્ત ઉભયસ્વરૂપી વસ્તુ પણ સિદ્ધ થઈ જ.

(આ પ્રમાણે બૌદ્ધની સાથે ચર્ચા થઈ, આ પ્રસંગને લઈને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે, એકાંત પર્યાયાસ્તિકનયવાદી-બૌદ્ધમતે તો 'કલ્પના-વિકલ્પજ્ઞાન' પણ સંગત થતું નથી. કેમ સંગત થતું નથી, તે માટે ગ્રંથકારશ્રી હવે તર્કબદ્ધ વક્તવ્ય રજૂ કરે છે -)

કિञ्च-एकान्तपर्यायनयमतानुसारिपक्षे कल्पनाऽयोगात्; तथाहि-सा वस्तुनि समुत्पन्ने वा स्याद् ? अनुत्पन्ने वा ? न तावदनुत्पन्ने, तस्यैवासत्त्वात्; उत्पन्नेऽपि च गृहीते वा स्याद् ? अगृहीते वा ? न तावदगृहीते, अतिप्रसङ्गात्; गृहीतेऽपि च तद्ग्राहकज्ञानस्या-विकल्पकत्वात्, विकल्पज्ञानस्य चातद्विषयत्वात्, तद्भावकाले च तदसत्त्वात् । तत्रैव कल्पना, इति चेत् ? न, विकल्पानुपपत्तेः; तथाहि-तत्राप्युत्पन्ने वा स्याद् ? अनुत्पन्ने वा ? नानुत्पन्ने, असत्त्वात्; नाप्युत्पन्ने, उत्पत्त्यनन्तरापवर्गित्वात् ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : વળી એકાંત પર્યાયનયના મતાનુસારિપક્ષે કલ્પના ઘટતી નથી. તે આ પ્રમાણે - કલ્પના ઉત્પન્ન વસ્તુ વિશે થાય ? કે અનુત્પન્ન વસ્તુ વિશે ? અનુત્પન્ન વિશે તો ન થાય, કારણ કે તે વસ્તુનું જ અસત્પણું છે. ઉત્પન્નમાં પણ ગૃહીત વસ્તુ વિશે થાય ? કે અગૃહીત વસ્તુ વિશે ? અતિપ્રસંગને કારણે અગૃહીત વિશે તો ન મનાય. ગૃહીતમાં પણ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન તો અવિકલ્પરૂપ હોય (કલ્પનારૂપ નહીં.) અને કલ્પનાજ્ઞાન તો તેને વિષય જ નથી કરતું અને કલ્પના વખતે તો તે વસ્તુનું સત્ત્વ જ હોતું નથી. તે જ્ઞાન વિશે જ કલ્પના થાય એવું પણ ન કહેવાય, કારણ કે તેમાં વિકલ્પોની ઉપપત્તિ થતી નથી. તે આ પ્રમાણે - ત્યાં પણ ઉત્પન્ન વિશે થાય ? કે અનુત્પન્ન વિશે ? અનુત્પન્ન તો અસત્ હોવાથી તે વિશે ન થઈ શકે અને ઉત્પન્ન તો ઉત્પત્તિ પછી તરત નષ્ટ થતું હોવાથી તે વિશે પણ ન થઈ શકે.

❁ એકાંત પર્યાયનયમતે કલ્પનાની અસંગતિ ❁

વિવેચન : એકાંત પર્યાયનયવાદીઓ વસ્તુને ક્ષણસ્થિતિક માને છે, તેઓના મતે અતીત-અનાગત ક્ષણ અસત્ મનાય છે. તો આ લોકોના મતે 'કલ્પના-વિકલ્પજ્ઞાન' સંગત થઈ શકે નહીં. તે આ પ્રમાણે -

તે કલ્પના, કેવી વસ્તુ વિશે થાય ? (૧) ઉત્પન્ન, કે (૨) અનુત્પન્ન ?

(૨) અનુત્પન્ન વસ્તુ વિશે થાય એવું તો ન કહી શકાય, કારણ કે અનુત્પન્ન વસ્તુનું તો અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી તે વિશે કલ્પના થઈ શકે નહીં. (શું અનુત્પન્ન - અસત્ ખપુષ્પની કલ્પના થાય છે ? જો ના, તો અહીં પણ ના જ સમજવી.)

(૧) ઉત્પન્ન વસ્તુ વિશે કલ્પના થાય એવું કહો, તો અહીં પણ વિકલ્પો ઊભા થશે કે, ઉત્પન્ન વસ્તુ પણ કેવી હોવી જોઈએ ? (ક) ગૃહીત, કે (ખ) અગૃહીત ?

(ખ) અગૃહીત વિશે કલ્પના થાય એવું તો ન કહી શકાય, નહીંતર તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે ઘટજ્ઞાનથી જેમ અગૃહીત ઘટની કલ્પના થાય છે, તેમ અગૃહીત પટાદિની પણ કલ્પના થવા લાગે ! (અને તો જગત આખાના વિકલ્પો એક સાથે થશે.)

(ક) ગૃહીત વિશે પણ કલ્પના ન થઈ શકે, કારણ કે વસ્તુનું પ્રહણ કરનાર જ્ઞાનને તો નિર્વિકલ્પ તરીકે મનાય છે. *

અને કલ્પનાજ્ઞાન તો વસ્તુને વિષય જ કરતું નથી, કારણ કે કલ્પના વખતે તો વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી રહેતું. † (તો કલ્પનાજ્ઞાન તેને શી રીતે વિષય કરે ? એટલે વસ્તુ અગૃહીત જેવી જ થઈ અને તો બધાના વિકલ્પનો પ્રસંગ આવે.)

એટલે આ પક્ષ પણ યોગ્ય નથી જ.

પૂર્વપક્ષ : ઊભા રહો... બાહ્ય અર્થ વિશે તો કલ્પના થતી જ નથી, કલ્પના તો જ્ઞાન વિશે જ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ : આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે અહીં પણ વિકલ્પોની સંગતિ થતી નથી. જુઓ; કલ્પના કેવા જ્ઞાન વિશે થાય છે ? (૧) ઉત્પન્ન, કે (૨) અનુત્પન્ન ?

(૨) અનુત્પન્ન વિશે તો ન માની શકાય, કારણ કે અનુત્પન્ન જ્ઞાનનું તો અસ્તિત્વ જ નથી કે જેથી તેના વિશે કલ્પના થઈ શકે.

(૧) હવે ઉત્પન્ન વિશે કહો, તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે એ ‡પૂર્વક્ષણોમાં ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન તો ક્ષણસ્થિતિક હોવાથી, ઉત્પન્ન થયા પછી તરત નષ્ટ થાય છે. (એટલે કલ્પના વખતે

★ બૌદ્ધમતે માત્ર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન જ વસ્તુસ્પર્શી - વસ્તુગ્રાહક મનાય છે, સવિકલ્પ નહીં. (જો સવિકલ્પ પણ મનાય, તો સવિકલ્પમાં સામાન્યાદિ આકારો ભાસતા હોવાથી, તેના આધારે વસ્તુમાં પણ સામાન્યાદિ આકારો વ્યવસ્થાપિત થાય, જે બૌદ્ધને ઈષ્ટ નથી.)

❖ બૌદ્ધમત પ્રમાણે પ્રથમક્ષણે વસ્તુ, બીજી ક્ષણે નિર્વિકલ્પ અનુભવ અને ત્રીજી ક્ષણે કલ્પનાજ્ઞાન... હવે દરેક વસ્તુઓ ક્ષણિક હોવાથી, કલ્પનાજ્ઞાન વખતે વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી.

‡ એક ક્ષણે બે જ્ઞાન ન જ હોય, એટલે એ ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન, કલ્પનાજ્ઞાન વખતે નહીં; પણ તેની પૂર્વની ક્ષણે વખતે થાય એવું માનવું જ રહ્યું. અન્યથા અગ્નિમ હેતુ સંગત થાય નહીં.

તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી રહેતું કે જેથી તેના વિશે કલ્પના કરી શકાય...)

આમ એકે વિકલ્પો પ્રમાણે, અર્થ-જ્ઞાનવિષયક કલ્પના સંગત થતી નથી.

કલ્પનારૂપમેવોત્પદ્યતે, ઇતિ ચેત્ ? ન, તસ્ય હેત્વયોગાત્ । હેત્વયોગશ્ચ સ્વલક્ષણાદનુત્પત્તેઃ । સ્વલક્ષણાનુભવાહિતસંસ્કારાત્ તજ્જન્મ, ઇતિ ચેત્ ? ન, સંસ્કારસ્યાપિ સ્વલક્ષણેતરરૂપાનતિક્રમાત્; સ્વલક્ષણરૂપત્વે સ એવ દોષઃ । સામાન્યલક્ષણરૂપત્વે તુ તતસ્તદુદય એવ કથમ્ ? ઇતિ વાચ્યમ્ ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : કલ્પનારૂપ જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્તરપક્ષ : ના, કારણ કે તેનો કોઈ હેતુ ઘટતો નથી અને તે એટલા માટે કે સ્વલક્ષણથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. પૂર્વપક્ષ : સ્વલક્ષણના અનુભવથી આહિત સંસ્કાર થકી તેનો જન્મ થાય. ઉત્તરપક્ષ : ના. કારણ કે તે સંસ્કાર પણ સ્વલક્ષણ કે સામાન્યરૂપતાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. જો તે સ્વલક્ષણરૂપ હોય, તો તે જ દોષ રહેવાનો અને જો સામાન્યલક્ષણરૂપ હોય, તો તેનાથી તેનો ઉદય કેવી રીતે થાય ? એ તમે જ કહો.

● કલ્પનાના હેતુનો અયોગ ●

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જ્ઞાન તે કલ્પનારૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કલ્પનાજ્ઞાનની અસંગતિ નથી. (પરમાર્થ : જૈને કહ્યું કે, કલ્પના કયા વિષયમાં ઉત્પન્ન થાય છે ? વસ્તુ-જ્ઞાન વગેરે વિકલ્પોમાં તો ખંડન કરી દીધું... તેથી બૌદ્ધ કહે છે કે, કોઈ વિષયમાં નહીં. એમ જ તે જ્ઞાન કલ્પનારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે !)

ઉત્તરપક્ષ : પણ એ કલ્પનારૂપ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ હેતુ વિના તો ન જ થઈ શકે. એટલે હેતુ તો જોઈશે જ, પણ હકીકતમાં તેનો કોઈ હેતુ ઘટતો નથી. જુઓ —

સ્વલક્ષણને તો હેતુ તરીકે ન મનાય, કારણ કે સ્વલક્ષણથી તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી. (સ્વલક્ષણથી નિર્વિકલ્પની જ ઉત્પત્તિ થાય, કલ્પનારૂપ સવિકલ્પની નહીં, એવું બૌદ્ધો કહે છે.)

પૂર્વપક્ષ : સ્વલક્ષણને વિષય કરનારા અનુભવથી, પોતાની જ્ઞાનપરંપરામાં 'સંસ્કાર'નું આધાન થાય છે અને એ સંસ્કારથી જ કલ્પનાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. (આમ કલ્પનાજ્ઞાનનો સંસ્કારરૂપ હેતુ સંગત જ છે.)

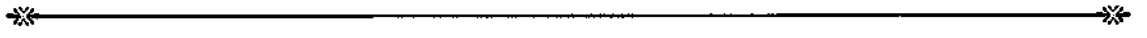
ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે એ સંસ્કાર પણ હશે તો (૧) સ્વલક્ષણરૂપ, કે (૨) સામાન્યલક્ષણરૂપ જ, તે સિવાય ત્રીજું તો તેનું કોઈ રૂપ નહીં જ હોવાનું.

(૧) હવે જો એ સ્વલક્ષણરૂપ હોય, તો ફરી એ જ દોષ આવે, અર્થાત્ સ્વલક્ષણથી તો કલ્પનાની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તો સ્વલક્ષણરૂપ સંસ્કારથી પણ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ? ઈત્યાદિ.

(२) હવે જો એ સામાન્ય લક્ષણરૂપ હોય, તો હકીકતમાં બૌદ્ધમતે તેનું અસ્તિત્વ જ નથી, કારણ કે કોઈપણ વસ્તુ સામાન્યલક્ષણરૂપ હોતી જ નથી એવું બૌદ્ધો કહે છે. ★ તો સામાન્યલક્ષણરૂપ તેવા અસત્ સંસ્કારથી શી રીતે કલ્પનાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકે ?

એટલે આમ એકે વિકલ્પ પ્રમાણે કલ્પનાનો હેતુ સંગત થતો નથી અને તો એકાંત પર્યાયનયમતે કલ્પનાનું અસ્તિત્વ અસંગત જ રહે.

स्यादेतद्-नहि कल्पनाऽस्वलक्षणमेव, तस्या अपि स्वसंवित्तौ स्वलक्षणत्वात्; उक्तं च-‘कल्पनाऽपि स्वसंवित्ताविष्टा, नार्थे, विकल्पनात्’ इति ।

एतदप्ययुक्तम्, अर्थविकल्पनाऽऽकारव्यतिरेकेण तत्त्वसंवित्त्यसिद्धेः; सिद्धौ वा, कल्पनाऽयोगात् ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : કલ્પના અસ્વલક્ષણરૂપ જ નથી, કારણ કે તે પણ સ્વસંવિત્તિમાં તો સ્વલક્ષણરૂપ છે અને કહ્યું છે કે, - ‘કલ્પના પણ સ્વસંવિત્તિમાં ઈષ્ટ છે. હા, અર્થમાં નહીં, કારણ કે તે વિકલ્પરૂપ છે.’
ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે અર્થવિકલ્પાકાર વિના તેની સ્વસંવિત્તિ સિદ્ધ થાય નહીં અથવા જો સિદ્ધ થાય તો તે કલ્પના જ ન રહે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : (બૌદ્ધમતે દરેક વસ્તુઓ સ્વલક્ષણરૂપ છે, એટલે કલ્પનાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા તેને પણ સ્વલક્ષણરૂપ માનવી પડે... પણ એ સ્વલક્ષણરૂપ કેવી રીતે ? એ જણાવવા બૌદ્ધ પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે —) કલ્પના માત્ર અસ્વલક્ષણરૂપ (સામાન્યાકારલક્ષણરૂપ) જ નથી, કારણ કે તે પણ સ્વસંવેદન અંશમાં તો (અભ્રાન્તરૂપ હોઈ) સ્વલક્ષણરૂપ જ છે...

આ વિશે કહ્યું છે કે —

“કલ્પના પણ સ્વસંવિત્તિમાં ઈષ્ટ છે, અર્થ વિશે નહીં, કારણ કે અર્થ વિશે વિકલ્પરૂપ હોઈ અભ્રાન્ત છે. (જ્યારે સ્વસંવેદન અંશમાં દરેક જ્ઞાનો અભ્રાન્ત હોય છે.)”

ઉત્તરપક્ષ : તમારું આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે અર્થના વિકલ્પાકાર વિના તેની સ્વસંવિત્તિ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. (આશય એ કે, અર્થને જાણવું ‘આ ઘટ છે - આ પટ છે’ એ પ્રમાણે જાણવું; એ જ જ્ઞાનનું પોતાનું સ્વરૂપ છે. હવે જો જ્ઞાનમાં અર્થનો વિકલ્પાકાર ન આવે, તો તે જ્ઞાન દ્વારા અર્થને જાણવારૂપ સ્વસ્વરૂપનું સંવેદન શી રીતે થઈ શકે ? એટલે અર્થવિકલ્પાકાર વિના સ્વસંવિત્તિની સિદ્ધિ ન જ થાય.)

પ્રશ્ન : તે જ્ઞાનમાં અર્થવિકલ્પાકાર માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તે કલ્પનાજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ ન રહે, કારણ કે તે જ્ઞાનમાં આવતો અર્થવિકલ્પાકાર,

★ બૌદ્ધમતે નિરંશ સ્વલક્ષણરૂપ જ વસ્તુ છે.

સામાન્યાકારરૂપ હોઈ અવસ્તુ-અસત્ છે અને તો તદાકારમય જ્ઞાન પણ અસત્ થાય.

પ્રશ્ન : (સિદ્ધૌ વા=) તો અર્થવિકલ્પાકાર વિના પણ, નિર્વિકલ્પની જેમ તેમાં (=કલ્પના જ્ઞાનમાં) સ્વસંવિત્તિની સિદ્ધિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તે કલ્પના જ નહીં રહે, કારણ કે જેમાં અર્થવિકલ્પ ન હોય, તે જ્ઞાન વિકલ્પરૂપ= કલ્પનારૂપ શી રીતે કહેવાય ? તે તો માત્ર સ્વસંવેદનરૂપ હોઈ નિર્વિકલ્પ જ ફલિત થાય.

આમ બૌદ્ધમતે કલ્પનાજ્ઞાનની સંગતિ કથમપિ થતી નથી.

અતીતકાલાનુભૂતસંસ્કારસ્તથાપરિપચ્યમાનઃ સ્વલક્ષણાનુભવજનિતસંસ્કારોપપાદિત-વિશેષો હેતુઃ, ઇતિ ચેત્ ? ન, તસ્ય સ્વલક્ષણાનુભવજનિતસંસ્કારાદ્વિશેષાસિદ્ધેઃ ।

અસિદ્ધિશ્ચ તત્ત્વતસ્તતોડનુપકારાત્; તથાહિ-સ તસ્ય વિકલ્પાહિતસંસ્કારવિશેષ-સ્થાનુત્પન્નસ્યોત્પન્નસ્ય નિરુદ્ધસ્ય વોપકુર્યાદ્ ? ઇતિ ભેદાઃ ।

❁ 'દ્વિશેષઃ, અસિદ્ધેઃ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર ક-પાઠઃ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : સ્વલક્ષણાના અનુભવથી જન્ય સંસ્કાર થકી જેમાં વિશેષ ઉત્પન્ન કરાયો છે એવો ભૂતકાળમાં અનુભવેલા વિકલ્પથી થયેલો પરિપક્વ સંસ્કાર કલ્પનાનો હેતુ થાય, એમ કહો તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે સ્વલક્ષણાના અનુભવથી જન્ય સંસ્કાર થકી તેમાં વિશેષની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, તેનું કારણ એ કે પરમાર્થથી તેના દ્વારા કોઈ ઉપકાર થતો નથી. જુઓ; તે સંસ્કાર, અતીતકાલીન વિકલ્પજનિત કેવા સંસ્કાર વિશેષ ઉપર ઉપકાર કરે ? (૧) અનુત્પન્ન, (૨) ઉત્પન્ન, કે (૩) નિરુદ્ધ ?

❁ સંસ્કારની હેતુતાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❁

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : ભૂતકાળમાં અનુભવેલા વિકલ્પથી થયેલો સંસ્કાર, જ્યારે પરિપક્વ અવસ્થા પામે અને જ્યારે વર્તમાનકાલીન સ્વલક્ષણાના અનુભવથી થયેલા સંસ્કાર થકી તેમાં વિશેષતાનું આધાન થાય, ત્યારે તે (=ભૂતકાલીન સંસ્કાર) વિકલ્પજ્ઞાનનું કારણ બને છે.

(આશય એ કે, ભૂતકાળમાં ઘટના* અનુભવથી જ્ઞાનપરંપરામાં સંસ્કારનું આધાન થયું હતું. હવે હમણાં ઘટરૂપ સ્વલક્ષણાના અનુભવથી જન્ય સંસ્કાર, તે પૂર્વકાલીન સંસ્કારમાં વિશેષનું આધાન કરે છે અને એટલે પૂર્વકાલીન સંસ્કાર પરિપક્વ અવસ્થાને પામતા તેના દ્વારા ઘટવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે.)

આમ કલ્પનાજ્ઞાનનો (ભૂતકાલીન સંસ્કારરૂપ) હેતુ સંગત જ છે.

★ ભૂતકાલીન અનુભવ એટલે સંકેતકાલીન અનુભવ, 'ઘટોડયં' એમ કોઈએ ઘટ બતાવ્યો, ત્યારનું જે નિર્વિકલ્પ/વિકલ્પ સંવેદન તે...

उत्तरपक्षः तमारी आ वात पक्ष बराबर नथी, कारण के वर्तमानकालीन स्वलक्षणना अनुभवथी थयेला संस्कार द्वारा, भूतकालीन संस्कारमां विशेषनुं आधान थाय अेवुं सिद्ध थतुं नथी. तेनुं (=सिद्ध न थवानुं) कारण अे के, परमार्थथी वर्तमानकालीन संस्कार द्वारा भूतकालीन संस्कार पर उपकार थतो नथी. जूओ -

वर्तमानकालीन संस्कार, भूतकालमां उत्पन्न थयेला विकल्पथी आहित (=ज्ञानपरंपरामां आधान पामेला) केवा संस्कार पर उपकार करे ? (अर्थात् वर्तमानकालीन संस्कार जेना पर उपकार करे छे, ते भूतकालीन संस्कार केवो छे ?) (१) अनुत्पन्न, (२) उत्पन्न, के (३) निरुद्ध ?

आ त्रशेमांथी अेके विकल्पो घटता नथी. ते आ प्रमाणे -

न तावदनुत्पन्नस्य, तस्यैवासत्त्वाद्, असतश्चोपकाराकरणात्; नाप्युत्पन्नस्य, तस्यानाथेयातिशयत्वात्, अतिशयाधानमन्तरेण चोपकाराभावाद्, अतिशयाधाने च तदन्यत्वप्रसङ्गात् । द्वाभ्यामप्येकीभूय तदन्यकरणमेवातिशयाधानं, स एवोपकारः, इति चेत् ? न, उपादानकारणविशेषाधानमन्तरेण ततः कार्यविशेषासिद्धेः । न चैककाल-भाविनाऽन्यतो भवतोऽन्यत एव भवतातिशयाधानं युज्यते, तन्निबन्धनस्य तत्कृतविशेषासिद्धेः, तदभ्युपगमे च तत्राप्ययमेव वृत्तान्तः, इति यत्किञ्चिदेतत्, एवं निबन्धनपरम्परायामपि वाच्यम्, इति । नापि निरुद्धस्य, तस्यैवाविद्यमानत्वात्, असतश्चोपकारकरणायोगाद् अभ्युपगमे चातिप्रसङ्गात् । अतः साधुत्वं 'हेत्वयोगात्' इति । क्षणिकैकान्तपक्षे च फलभावानुपपत्तेः, इति; एतच्च वक्ष्यामः ॥

• प्रवेशश्लोः •

भावार्थः (१) अनुत्पन्न पर तो उपकार न मनाय, कारण के ते पोते ज असत् छे अने असत् पर उपकार करी शकय नही. (२) उत्पन्न पर पक्ष उपकार न मनाय, कारण के तेमां अतिशयनुं आधान थई शकतुं नथी अने अतिशयना आधान विना उपकार न थाय अने अतिशयनुं आधान मानो, तो ते अतिशय अथवा वस्तुने जुदा मानवानो प्रसंग आवे. पूर्वपक्षः अंने द्वारा त्मेगा मणीने अन्यने करवुं अे ज अतिशयनुं आधान छे, ते ज उपकार छे. उत्तरपक्षः तेवुं नथी, कारण के उपादान कारणमां विशेषना आधान विना तेमनाथी कार्यविशेषनुं थवुं सिद्ध नथी. वणी, बीजा (अन्यतो भवतः) हेतुथी थनारामां, (एककालभाविना) अेककालीन पक्ष (अन्यत एव भवता) बीजा हेतुथी थनारा वडे अतिशयनुं आधान थई शकतुं नथी, कारण के तेना कारणमां बीजाना कारण द्वारा विशेष थवो सिद्ध नथी अने जो थाय अेम कछो, तो त्यां पक्ष इरी आ ज वृत्तान्त लागु पडे, अे रीते तो संपूर्ण कारण परंपरामां पक्ष (अतिशयनुं आधान) कडेवुं पडे. अेटवे आ वात असार ज्ञाय छे. (३) निरुद्ध (नष्ट) पर पक्ष उपकार न मनाय, कारण के ते ज विद्यमान नथी अने असत् पर उपकार करी शकय नही अने मानो तो अतिप्रसंग आवे. अेटवे 'हेतु घटे नही' अे कथन बराबर ज छे अने क्षणिक अेकांतमते इणभाव पक्ष घटतो नथी, अे अमे आगण कडीशुं.

❁ ત્રણ વિકલ્પની સચોટ સમીક્ષા ❁

વિવેચન : (૧) વર્તમાનકાલીન સંસ્કાર અનુત્પન્ન સંસ્કાર પર ઉપકાર કરે એવું તો ન કહી શકાય, કારણ કે અનુત્પન્ન સંસ્કાર તો અવિદ્યમાન હોઈ અસત્ છે અને અસત્ પર ઉપકાર કરી શકાય નહીં, નહીંતર તો ખપુષ્પ પર પણ ઉપકાર માનવો પડે !

(૨) વર્તમાનકાલીન સંસ્કાર ઉત્પન્ન સંસ્કાર પર ઉપકાર કરે એવું પણ ન કહેવાય, કારણ કે ઉત્પન્ન સંસ્કાર તો પૂર્ણપણે ઉત્પન્ન થઈ ગયો હોવાથી તેમાં કોઈ નવા અતિશયનું આધાન થઈ શકે નહીં અને અતિશયના આધાન વિના તો 'વર્તમાનકાલીન સંસ્કાર ઉત્પન્ન સંસ્કાર પર ઉપકાર કરે છે' એવું પણ ન મનાય... (અર્થાત્ અતિશયનું આધાન ન થવાથી એ સંસ્કારમાં ઉપકાર થવાનું પણ અસિદ્ધ થાય છે.)

અને જો અતિશયનું આધાન માનો, તો તે અતિશય ઉત્પન્ન સંસ્કારથી અથવા તે ઉત્પન્ન સંસ્કાર અતિશયથી જુદા માનવાનો પ્રસંગ આવે ! (અને બે જુદા હોય, તો સંસ્કારમાં કોઈ વિશેષતા ન થઈ શકે.)

પૂર્વપક્ષ : ભૂતકાળના વિકલ્પથી થયેલો સંસ્કાર અને વર્તમાનકાળના અનુભવથી થયેલો સંસ્કાર તે બંને ભેગા મળીને, જુદા એવા ઘટવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે એ જ અતિશયનું આધાન છે અને એ જ એકમાં બીજા દ્વારા થનારો ઉપકાર છે. (આમ ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ સંગત જ છે.)

ઉત્તરપક્ષ : આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે ઉપાદાન કારણમાં વિશેષના આધાન વિના તેમનાથી કાર્યવિશેષનું થવું સિદ્ધ નથી, અર્થાત્ ભેગા મળીને વિશિષ્ટ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા, તે કારણોમાં પણ વિશિષ્ટ સામર્થ્ય જોઈએ અને તેવું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય તેમના (=સંસ્કારરૂપ કારણના) કારણોમાં પણ વૈશિષ્ટ્ય માન્યા વિના ન આવી શકે.

એટલે તેવું સામર્થ્ય ઘટાવવા તેમના કારણોમાં પણ પરસ્પર અતિશયનું આધાન (=ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ) માનવું પડે.

પ્રશ્ન : તો તેવું માની લઈશું... અર્થાત્ તેમના કારણોમાં પણ, એક કારણ બીજા કારણમાં અતિશયનું આધાન કરે છે એવું માની લઈશું, પછી તો વાંધો નહીં ને ?

ઉત્તર : પણ તેવું માનવું યોગ્ય ઠરતું નથી, કારણ કે બંને કારણો એક જ કાળે જુદા જુદા હેતુથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે જુદા હેતુથી થનારા પ્રથમ કારણમાં, એકકાલીન એવા જુદા હેતુથી થનારા બીજા કારણ દ્વારા અતિશયનું આધાન થઈ શકતું નથી.

તેનું કારણ એ જ કે, તે બંને કારણોના (સંસ્કારરૂપ કાર્યના કારણોના) કારણોમાં પણ, એક કારણમાં બીજા કારણ દ્વારા અતિશયનું આધાન થઈ શકતું નથી (એટલે પહેલા તો આ કારણોમાં પરસ્પર ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ સાબિત કરવો પડે, તો જ તેમની કાર્યશૃંખલામાં પરસ્પર ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ સિદ્ધ થાય.)

प्रश्न : (=तदभ्युपगमे) એવું હોય તો એ પૂર્વના કારણોમાં પણ ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ માની લઈશું.

ઉત્તર : પણ તેવું માનવા, તે પૂર્વના કારણોના કારણોમાં પણ પરસ્પર ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ માનવો પડે અને પછી તેના પણ કારણોમાં ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ માનવો પડે અને એ જ રીતે પૂર્વ-પૂર્વના કારણોમાં પણ... આમ તો ક્યાંય અંત ન આવવાથી અનવસ્થા થશે ! એટલે તમારું કથન અસાર જણાઈ આવે છે.

એટલે વર્તમાનકાલીન સંસ્કાર ઉત્પન્ન સંસ્કાર પર ઉપકાર કરે, અતિશયનું આધાન કરે - એવું કથમપિ સંગત નથી.

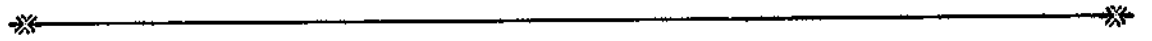
(૩) વર્તમાનકાલીન સંસ્કાર નષ્ટ સંસ્કાર પર ઉપકાર કરે એવું પણ ન કહેવાય, કારણ કે તે સંસ્કાર જ અવિદ્યમાન હોઈ અસત્ છે અને અસત્ પર ઉપકાર કરવો શક્ય નથી, જો (અસત્ પર ઉપકાર) માનો, તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે જેનો અનુભવ નથી થતો તેનો પણ વિકલ્પ થશે !

એટલે આમ ત્રણે વિકલ્પો દ્વારા, કલ્પનાના હેતુ તરીકે સંસ્કાર સિદ્ધ થતો નથી.

નિષ્કર્ષ : એટલે અમે જે કહ્યું હતું કે 'એકાંત પર્યાયનયમતે કોઈ હેતુ જ ઘટતો નથી' તે બરાબર જ છે.

વળી એકાંત પર્યાયનયમતે (=ક્ષણિકમતે) તો માત્ર હેતુ ભાવ નહીં; પરંતુ ફળભાવ પણ ઘટતો નથી. કેમ નથી ઘટતો ? એ અમે આગળ બતાવીશું.

હવે એકાંતવાદીએ પૂર્વપક્ષમાં જે દોષો બતાવ્યા હતા, તેઓનું કમશઃ નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરે છે -

यच्चोक्तम्- 'भेदाभेदमभ्युपगच्छताऽवश्यं चेदमङ्गीकर्तव्यम्-इह धर्मधर्मिणो धर्मधर्मितया भेदः, स्वभावतः पुनरभेदः' इत्यादि । एतदपि 'धर्माणां मिथो भेदात् प्रतिनियतधर्म्या-श्रितत्वाच्च कथञ्चिद्भेदः' इत्यादिना प्रत्युक्तम्, प्रकारान्तरेण भेदाभेदासिद्धेः ॥

यदप्युक्तम्, 'संविन्निष्ठाश्च विषयव्यवस्थितयः; न च सदसद्रूपं वस्तु संवेद्यते उभयरूपस्य संवेदनस्याभावाद्' इत्यादि । एतदपि 'अनुवृत्तव्यावृत्तस्वभावं च वस्त्वध्यक्षतो-ऽवसीयते' इत्यादिना परिहृतम्, उभयरूपस्य संवेदनस्याबाधितत्वात् ॥

⊙ 'સંવિન્નિષ્ઠાશ્ચ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર A-પાઠઃ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

● પૂર્વપક્ષદત્ત દોષોનો પરિહાર ●

ભાવાર્થ : તમે જે કહ્યું હતું કે - 'ભેદાભેદ માનનારે પણ આટલું તો અવશ્ય માનવું જોઈએ કે, અહીં

ધર્મ-ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મીરૂપે ભેદ છે, સ્વભાવથી વળી અભેદ છે.’ તે પણ ‘ધર્મોનો પરસ્પર ભેદ હોવાથી અને તેઓ પ્રતિનિયત ધર્મને આશ્રિત હોવાથી કથંચિદ્ ભેદ છે’ ઇત્યાદિ કથનથી નિરાકૃત થાય છે, કારણ કે બીજી રીતે ભેદાભેદ સિદ્ધ થાય નહીં. અને બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - ‘વિષયની વ્યવસ્થા સંવેદનને આધીન છે અને સદસદ્‌રૂપ વસ્તુ સંવેદાતી નથી, કારણ કે ઉભયરૂપ સંવેદનનો અભાવ છે’ - તે વાત પણ ‘અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્ત સ્વભાવવાળી વસ્તુ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે’ ઇત્યાદિ કથનથી પરિહૃત થાય છે, કારણ કે ઉભયરૂપ સંવેદન અભાષિત છે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે- “ભેદાભેદ માનનારે પણ આટલું તો અવશ્ય માનવું જ પડશે કે ધર્મ-ધર્મીનો ધર્મ-ધર્મીરૂપે ભેદ છે, પણ સ્વભાવથી તો અભેદ જ છે” - તે કથનનો પણ પરિહાર થાય છે. (તે કથનમાં તમે એકાંત ભેદ/અભેદને લઈને દોષો આપ્યા હતા, પણ અમે એકાંત ભેદ/અભેદ માનતાં જ નથી, જુઓ -)

અમે પૂર્વે જ કહ્યું હતું કે - “ધર્મો પરસ્પર ભિન્ન હોવાથી અને તેઓ પ્રતિનિયત એક ધર્મીરૂપ આધારમાં રહ્યા હોવાથી, ધર્મ-ધર્મીનો કથંચિદ્ ભેદ છે” - એ કથનથી અમે કથંચિદ્ ભેદ પણ માનીએ છીએ, સર્વથા અભેદ નહીં.

અને પૂર્વે અમે કહ્યું હતું કે - “ધર્મ-ધર્મી પરસ્પર વ્યાપ્ત હોવાથી ગૌણરૂપે બંને એકબીજારૂપ છે અને તો તેઓનો કથંચિદ્ અભેદ પણ છે જ” - એ કથનથી અમે કથંચિદ્ અભેદ પણ માનીએ છીએ, સર્વથા ભેદ નહીં.

એટલે અમે ધર્મ-ધર્મીના ભેદાભેદની સિદ્ધિ, તમે કહો છો તેવા સ્વતંત્ર ભેદ કે અભેદરૂપે નહીં, પણ જાત્યન્તર એવા ભેદાભેદરૂપે જ કરીએ છીએ અને એટલે તે સિવાય બીજી રીતે ભેદાભેદ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં કે જેને લઈને તમે દોષ આપી શકો.

વળી, પૂર્વપક્ષમાં બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે “વિષયની વ્યવસ્થા સંવેદનને આધીન છે અને સદસદ્‌રૂપ વસ્તુનું સંવેદન થતું નથી, કારણ કે ઉભયરૂપ સંવેદનનો અભાવ છે” - તે વાત પણ નિરાકૃત થાય છે. કારણ કે અમે પૂર્વે જ કહ્યું હતું કે - “ઘટાદિ પદાર્થો, પૂર્વાપરિક્ષણોમાં મૃન્મયત્વેન અનુગત-રૂપે (સદ્‌રૂપે) અને પટાદિથી વ્યાવૃત્તરૂપે (અસદ્‌રૂપે) એમ અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્તરૂપે પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે” - એ કથનથી સિદ્ધ થાય કે, વસ્તુનું સંવેદન ઉભયરૂપે (=સદસદાકારરૂપે) થાય છે જ અને તો તેના આધારે વસ્તુ પણ ઉભયરૂપ ફલિત થાય જ. (એટલે સંવેદનના આધારે વસ્તુની ઉભયરૂપતાનું નિરાકરણ કરવું; એ તમારું દુઃસાહસ જ છે.)

❖

यच्चोक्तम्-‘न च कार्यद्वारेणापि सदसद्रूपं वस्तु प्रतिपत्तुं शक्यते, यतो नोभयरूपं कार्यमुपलभ्यते’ इत्यादि । एतदप्यनवकाशम्, वस्तुस्थित्योभयरूपस्योपलम्भस्य साधितत्वात् ।

❖ :- પ્રવેશરશ્મિ :- ❖

ભાવાર્થ : બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “વસ્તુ સદસદ્‌રૂપ છે, એવું કાર્ય દ્વારા પણ જણાતું નથી, કારણ

કે ઉભયરૂપ (સદસદ્રૂપ) કાર્ય કદી ઉપલબ્ધ થતું નથી” - એ બધું કથન પણ નિરવકાશ છે, કારણ કે વસ્તુનો ઉપલંભ (=જ્ઞાન) ઉભયરૂપે (સદસદાકારે) જ થાય છે, એવું અમે પૂર્વે જ સિદ્ધ કરી ગયા. (એટલે કાર્ય દ્વારા સદસદ્રૂપ કારણ જણાય જ.)

વિવેચન : ભાવાર્થને અનુસારે સુગમ હોવાથી વિવરણ કર્યું નથી.

‘ન ચ તત્કાર્યકરણો પ્રવર્તમાનં કેનચિદાકારેણ કરોતિ કેનચિન્ન કરોતિ, એકસ્ય કરણાકરણવિરોધાત્;’ इत्याद्याप्यसारम्, विरोधासिद्धेः; तथाहि-पर्यायात्मना करोति, द्रव्यात्मना न करोति; कुत एकस्य करणाकरणविरोधः ? इति । अथवा स्वकार्यकर्तृत्वेन करोति, कार्यान्तराकर्तृत्वेन न करोति; अतः केनचिदाकारेण करोति, केनचिन्न करोतीति; कोऽत्र विरोधः ? । न च स्वकार्यकर्तृत्वमेव कार्यान्तराकर्तृत्वम्; यदि स्यात्, यथा स्वकार्य करोति, एवं कार्यान्तरमपि कुर्यात्, कर्तृत्वानन्यत्वादकर्तृत्वस्य; विपर्ययो वा, ततश्चा- कारणत्वमिति ।।

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : બીજું - “તે કાર્ય કરવા પ્રવર્તે, ત્યારે અમુક આકારે કરે અને અમુક આકારે ન કરે એવું ન બને, કારણ કે એકના કરણ-અકરણનો વિરોધ છે” - એ બધું પણ અસાર છે, કારણ કે વિરોધ સિદ્ધ નથી. તે આમ - પર્યાયરૂપે કરે અને દ્રવ્યરૂપે ન કરે, તો એકના કરણ-અકરણનો વિરોધ કેવી રીતે ? અથવા, સ્વકાર્ય-કર્તૃરૂપે કરે અને કાર્યાન્તર-અકર્તૃરૂપે ન કરે. એટલે કોઈક આકારે કરે અને કોઈક આકારે ન કરે, એવું હોય તો વિરોધ શું ? અને સ્વકાર્યકર્તૃપણું જ કાર્યાન્તર-અકર્તૃપણું નથી, જો હોય, તો જેમ પોતાનું કાર્ય કરે છે, તેમ બીજાનું કાર્ય પણ કરવા લાગે, કારણ કે અકર્તૃપણું કર્તૃપણાથી અભિન્ન છે. અથવા તેનાથી ઉંધું થઈ જાય અને તેથી તો પોતાના કાર્યનું પણ કારણ ન બને.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષમાં બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “કારણ સદસદ્રૂપ ન હોઈ શકે, કારણ કે વસ્તુ જ્યારે કાર્ય કરવા પ્રવર્તે, ત્યારે તે અમુક આકારે કાર્ય કરે અને અમુક આકારે કાર્ય ન કરે - એવું ન બને, કારણ કે એક જ વસ્તુ કરે અને ન પણ કરે તે બંનેનો વિરોધ છે” - એ બધું કથન પણ અસાર જણાઈ આવે છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ જુદા જુદા નિમિત્તને લઈને કરે અને ન પણ કરે, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧) માટી વગેરે કારણો, ઘટ-કપાલાદિ પર્યાયરૂપે જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, માટી-આદિ દ્રવ્યરૂપે નહીં, કારણ કે માટી આદિ દ્રવ્ય તો પોતામાં છે જ તેને લઈને કાર્ય નથી કરાતું, પણ પર્યાયને લઈને કરાય છે. આમ એક જ કારણ, પર્યાયને લઈને કાર્ય કરે છે અને દ્રવ્યને લઈને કાર્ય નથી કરતું.

(૨) માટી વગેરેનો સ્વભાવ, પોતાના ઘટાદિ કાર્ય કરવાનો જ છે, બીજા પેટાદિ કાર્ય કરવાનો નહીં એટલે એક જ કારણ, સ્વકાર્યકર્તૃપણે કરે અને પરકાર્ય-અકર્તૃપણે નથી કરતું.

આમ જુદા જુદા નિમિત્તને લઈને એક જ કારણ કોઈક આકારે કરે અને કોઈક આકાર ન કરે એવું નિર્બાધ ઘટી શકે, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

એટલે કારણમાં અવચ્છેદકભેદે કર્તૃત્વ (સત્ત્વ) અને અકર્તૃત્વ (અસત્ત્વ) ઉભય છે અને તો તે કારણ ઉભયરૂપ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

❁ કર્તૃત્વને જ અકર્તૃત્વરૂપ ન મનાય ❁

પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનું સ્વકાર્યકર્તૃપણું જ પરકાર્યનું અકર્તૃપણું છે, તેનાથી જુદું નહીં. (અને તો વસ્તુમાં એક જ નિમિત્ત રહેવાથી કરણ-અકરણનો વિરોધ થવાનો જ.)

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે જો સ્વકાર્યકર્તૃપણું જ પરકાર્યનું અકર્તૃપણું મનાય, તો (૧) અકર્તૃત્વ પણ કર્તૃત્વરૂપ બને, અથવા (૨) કર્તૃત્વ પણ અકર્તૃત્વરૂપ બને ! અને તો શું દોષ આવે, તે જુઓ -

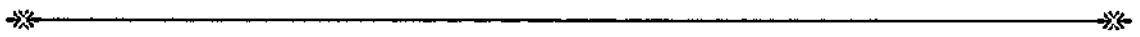
(૧) અકર્તૃત્વ પણ કર્તૃત્વરૂપ બને, તો પરકાર્યઅકર્તૃત્વ પણ પરકાર્યકર્તૃત્વ રૂપ બને અને તેથી તો વસ્તુ જેમ પોતાનું કાર્ય કરે, તેમ બીજાનું કાર્ય પણ કરવા લાગે ! અર્થાત્ માટીથી કપડા પણ થવા લાગે !

અથવા જો

(૨) કર્તૃત્વ પણ અકર્તૃત્વરૂપ બને, તો સ્વકાર્યકર્તૃત્વ પણ સ્વકાર્યઅકર્તૃત્વરૂપ બને અને તેથી તો વસ્તુ જેમ બીજાનું કાર્ય ન કરે, તેમ પોતાનું કાર્ય પણ નહીં કરે, અર્થાત્ માટીથી જેમ કપડું નથી થતું, તેમ ઘટ પણ નહીં થાય ! અને એ રીતે તો તેનાથી કોઈ કાર્ય ન થતા, તે કારણ જ નહીં રહે.

એટલે સ્વકાર્યકર્તૃત્વ (સત્ત્વ) અને પરકાર્ય - અકર્તૃત્વ (અસત્ત્વ) બંને જુદા જુદા જ માનવા રહ્યા અને તો વસ્તુની ઉભયરૂપતા જ સિદ્ધ થઈ (અને એ રીતે વસ્તુમાં બે નિમિત્ત મળતાં કરણ - અકરણનો વિરોધ પણ ન જ રહે.)

આટલું સચોટ તર્કોથી સમજાવ્યા પછી પણ હજી એકાંતવાદી પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરે છે, જેનો પ્રંથકારશ્રી નિરાસ કરશે -

स्यादेतत्-किं हि नाम कार्यान्तराकर्तृत्वमन्यत् ? यदाश्रित्यानन्यत्वयुक्त्यनुसारेणा-कारणात्वं प्रतिपाद्यते; किन्तु स्वकार्यकर्तृत्वमेवैकस्वभावं कार्यान्तराकर्तृत्वम्, इति ।

હન્ત, તર્હિ 'येनैवाकारेण करोति, तेनैव न करोति' इत्येतदापन्नम् । एवं चाभिन्ननिमित्तत्वे सत्येकत्र कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधः, इति; तथाहि-तेनैव स्वभावेन करोति न करोति च इति व्याहतमेतत्, एकस्वभावस्यैकत्रोपयोगात् ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : વસ્તુમાં કાર્યાતર-અકર્તૃત્વ જેવું જુદું કાંઈ છે જ નહીં કે જેના અભિન્નપણારૂપ યુક્તિને અનુસારે તમે અકારણપણું કહી શકો... પણ સ્વકાર્યકર્તૃત્વરૂપ એક સ્વભાવ જ પરકાર્ય - અકર્તૃત્વરૂપ છે. ઉત્તરપક્ષ : તો તો 'જે આકારે કરે તે જ આકારે ન કરે' - એવું માન્યું કહેવાય અને એ રીતે અભિન્ન નિમિત્ત હોવામાં તો એકત્ર કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વનો વિરોધ થવાનો જ. તે આ પ્રમાણે - તે જ સ્વભાવે કરે અને ન કરે, એ તો પૂર્વાપર વ્યાહત છે, કારણ કે એકસ્વભાવનો એકત્ર જ ઉપયોગ હોઈ શકે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : વસ્તુમાં માત્ર સ્વકાર્યકર્તૃત્વ જ છે, તેનાથી જુદું પરકાર્ય-અકર્તૃત્વ જેવું કશું છે જ નહીં, તો તમે "સ્વકાર્યકર્તૃત્વ અને પરકાર્યઅકર્તૃત્વ બંનેનો અભેદ માનો, તો તે પરકાર્ય પણ કરવા લાગે અથવા તો સ્વકાર્ય પણ ન કરે અને સ્વકાર્ય ન કરવાથી તો એ કારણ જ ન બને" - એ બધા દોષોનું આપાદન કેવી રીતે કરી શકો ? (અર્થાત્ પરકાર્યઅકર્તૃત્વ જેવું કશું જ નથી, તો તેને લઈને દોષો શી રીતે અપાય ?)

શંકા : પરકાર્યઅકર્તૃત્વ નહીં હોય, તો વસ્તુ પરકાર્ય પણ કરવા લાગશે ને ?

સમાધાન : એવું પણ નથી, કારણ કે વસ્તુનો જે સ્વકાર્યકર્તૃત્વસ્વભાવ છે, તે જ પરકાર્ય-અકર્તૃત્વ-સ્વભાવ પણ છે. (અર્થાત્ વસ્તુ, એક જ સ્વભાવથી સ્વકાર્યકર્તા અને પરકાર્ય-અકર્તા છે.) એટલે પરકાર્ય કરવાની આપત્તિ નહીં આવે.

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! એ રીતે તો કારણ જે સ્વભાવથી કાર્ય કરે તે જ સ્વભાવથી કાર્ય ન કરે એવું માનવું પડશે અને તો એક જ નિમિત્તથી એક જ વસ્તુમાં કર્તૃત્વ - અકર્તૃત્વ બે ધર્મોનો વિરોધ થવાનો જ. તે આ પ્રમાણે -

વસ્તુ જે સ્વભાવે કાર્ય કરે, તે જ સ્વભાવે 'કાર્ય ન કરે' એવું શી રીતે કહેવાય ? કારણ કે એકસ્વભાવનો તો એક ઠેકાણે જ ઉપયોગ હોઈ શકે. જો અનેક ઠેકાણે જુદો જુદો ઉપયોગ હોય, તો તેની એકસ્વભાવતા જ ન રહે. એટલે સ્વભાવનો જો કાર્ય કરવામાં ઉપયોગ હોય, તો 'કાર્ય ન કરવામાં' ઉપયોગ ન રહે... એમ વિરોધ હોવાથી, સ્વકાર્યકર્તૃત્વસ્વભાવ જ પરકાર્યઅકર્તૃત્વરૂપ ન મનાય.

कार्यान्तराकर्तृत्वं तत्र परिकल्पितम् इति चेत् ? तदप्यमनोहरम्, कार्यान्तराकर्तृत्वस्य तत्र परिकल्पितत्वाद् वस्तुतोऽसत्त्वात् तद्भावापत्त्या कार्यान्तरकर्तृत्वप्रसङ्गात् ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : આશંકા : ત્યાં કાર્યાતરઅકર્તૃત્વ કલ્પિત છે. સમાધાન : તે પણ અમનોહર છે, કારણ કે ત્યાં કાર્યાતરઅકર્તૃત્વ પરિકલ્પિત હોઈ પરમાર્થથી અસત્ છે અને તો તે રૂપે પણ ભાવ થતાં કાર્યાતરના કર્તૃત્વનો પ્રસંગ આવે.

વિવેચન : આશંકા : વસ્તુનું સ્વકાર્ય-કર્તૃત્વ જ વાસ્તવિક છે, બાકી તેમાં રહેલું પરકાર્યઅકર્તૃત્વ તો કાલ્પનિક છે. (એટલે વસ્તુ તો માત્ર કર્તૃરૂપ જ ફલિત થાય.)

સમાધાન : તમારું આ કથન પણ અમનોહર છે, કારણ કે પરકાર્ય-અકર્તૃત્વ કાલ્પનિક હોઈ પરમાર્થથી તો એ અસદ્ જ ફલિત થાય અને તો એ પરકાર્ય-અકર્તૃત્વ રહે જ નહીં... અને પરકાર્ય-અકર્તૃત્વ ન રહે, તો વસ્તુમાં પરકાર્યકર્તૃત્વ આવી જતાં, વસ્તુ દ્વારા બીજા પણ કાર્યો થવા લાગે, અર્થાત્ માટીથી કપડાં વગેરે પણ થવા લાગે ! (કારણ કે જો કપડાં વગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન ન કરે, તો તેના અકર્તૃત્વનો અભાવ ન કહી શકાય.)

અથાશંકા-સ્વકાર્યકર્તૃત્વવ્યતિરિક્તં કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વં પરિકલ્પિતમ્, સ્વકાર્યકર્તૃત્વમેવ પુનઃ કાર્યાન્તરાકર્તૃત્વસ્વભાવમભ્યુપગમ્યત એવ, ઇતિ ।

एतदप्ययुक्तम्, दत्तोत्तरत्वात्; तथाहि-येनैव स्वभावेन करोति तेनैव न करोति, इत्येतदापन्नम्, इत्यादि तदेवावर्तते । अनेनैव 'सर्वात्मना च करणे तद्भावरूपमेव स्यात्' इत्यादि प्रतिक्षिप्तम्, अभावस्य वस्तुधर्मत्वात् कथञ्चिदव्यतिरेकात्, कार्यान्तराकारणत्वात्; इति । तस्माद् व्यवस्थितमेतत्सदसद्रूपं वस्तु; तथा चोक्तम्-
'यस्मात् प्रत्यक्षसંवेद्यं, कार्यतोऽप्यवगम्यते ।

तस्मादवश्यमेष्टव्यं, वस्त्वेकं सदसदात्मकम् ॥१॥' इति ॥

—: પ્રવેશરશ્મિ :—

ભાવાર્થ : આશંકા : સ્વકાર્યકર્તૃત્વથી જુદું કાર્યાન્તરઅકર્તૃત્વ કલ્પિત છે, પણ વળી સ્વકાર્યકર્તૃત્વ જ કાર્યાન્તરઅકર્તૃત્વસ્વભાવી તો મનાય જ છે. **સમાધાન :** આ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ઉત્તર અપાઈ જ ગયો છે. તે આ પ્રમાણે - આવું કહેવાથી 'જે સ્વભાવે કરે તે જ સ્વભાવે ન કરે' એવું માનવું પડે... ઈત્યાદિ એ જ વાતો આવૃત્ત થાય... એટલે જ "પૂર્ણપણે કરવામાં તો એ ભાવરૂપ જ થાય" - એ કથન પણ નિરાકૃત થઈ ગયું, કારણ કે અભાવ પણ કથંચિદ્ અભિન્ન હોઈ વસ્તુના ધર્મરૂપ છે, કારણ કે વસ્તુ પરકાર્યના અકારણરૂપ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે. કહ્યું છે કે - "જે કારણથી પ્રત્યક્ષથી સંવેદ્ય છે અને કાર્યથી પણ જણાય છે, તે કારણથી એક વસ્તુ સદસદ્રૂપ અવશ્ય માનવી જોઈએ."

વિવેચન : આશંકા : વસ્તુનું જે સ્વકાર્યકર્તૃત્વ છે, તેનાથી જુદું પરકાર્ય-અકર્તૃત્વ જ કલ્પિત છે, બાકી પરકાર્ય-અકર્તૃત્વનો સાવ જ અભાવ નથી, કારણ કે સ્વકાર્યકર્તૃત્વનો જ 'પરકાર્ય-અકર્તૃત્વ' એવો એક સ્વભાવ છે. (એટલે પરકાર્ય કરવાની આપત્તિ ન આવે.)

સમાધાન : આ આશંકા પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તેનો ઉત્તર અમે પૂર્વે જ આપી દીધો. તે આ રીતે - "કર્તૃત્વનો જ અકર્તૃત્વસ્વભાવ મનાય, તો જે સ્વભાવથી કાર્ય કરે, તે જ સ્વભાવથી કાર્ય ન કરે એવું માનવું પડે... પણ એકસ્વભાવનો એક ઠેકાણે જ ઉપયોગ હોવાથી, કર્તૃત્વનો ઉપયોગ

હોય તો અકર્તૃત્વનો ઉપયોગ ન રહે, અર્થાત્ એકસ્વભાવે જ કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વનો વિરોધ છે” - એમ પૂર્વોક્ત રીતે પૂર્વપક્ષીનું કથન અયુક્ત જ જણાય છે.

એટલે પૂર્વપક્ષમાં બીજું તમે જે કહ્યું હતું કે - “કારણ જો સર્વાત્મના કાર્ય કરે, તો એ કારણ ભાવરૂપ જ થાય, કારણ કે અભાવ તો તુચ્છ હોવાથી કશું કરતો નથી વગેરે.” - તે બધું પણ ખંડિત થયું, કારણ કે અભાવ પણ વસ્તુનો ધર્મ છે, એટલે વસ્તુથી (=ભાવથી) કથંચિદ્ અભિન્ન છે. (એટલે કાર્યાતરનું અકારણ હોઈ અભાવ પણ વસ્તુધર્મ છે અને તેથી વસ્તુથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે.)

તાત્પર્ય એ કે, વસ્તુ સર્વાત્મના કાર્ય કરતી હોય, તો તેનો અભાવાંશ પણ કંઈ કરતો હોય, તે પૂર્વપક્ષને માન્ય નથી, પણ તેનું ખંડન થયું. તે આ રીતે - અભાવરૂપ વસ્તુ ધર્મ, કંઈ કરે નહીં તેવું નથી... અને તે શું કરે ? તો કહે છે કે, કાર્યાતરાકર્તૃત્વેન અભાવાંશ વ્યાપૃત થાય છે, અર્થાત્ માટી, મૃત્વેન ઘટ કરે છે, અતન્તુત્વેન પંટાદિ નથી કરતી... આમ ઘટ કરવા માટે પટાદિનું અકારણ પણ જરૂરી છે જ. એટલે અભાવ પણ વસ્તુથી અભિન્ન છે.

નિષ્કર્ષ : એટલે કાર્યાતરાકર્તૃત્વેન વસ્તુમાં અભાવરૂપતા પણ વાસ્તવિક જ માનવી રહી અને તો વસ્તુ સદસદ્ રૂપ જ છે, એવું વ્યવસ્થિત થયું.

આ વિશે કહ્યું છે કે -

“પ્રત્યક્ષ દ્વારા તેવું જ સંવેદન થાય છે અને કાર્ય દ્વારા પણ તેવું જ જણાય છે, તેથી એક જ વસ્તુ સદસદ્ ઉભયરૂપ છે, એવો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો જોઈએ.”

अत्रान्यस्त्वाह-ननु च 'वस्तुनः स्वरूपेण सत्त्वम्, पररूपेण चासत्त्वम्' इति एतदिष्यत एव इति सिद्धसाध्यता ।।

एतदप्ययुक्तम्, स्वमतविरोधात्; तथाहि- एवमिच्छता 'वस्तुन एव सत्त्वमसत्त्वं च धर्मो' इत्येष्टव्यं, वक्तव्यं च-धर्मधर्मिणोरन्यत्वमनन्यत्वमन्यानन्यत्वं वा, इति । किञ्चातः ? यद्यन्यत्वम्, अवस्तुत्वादिप्रसङ्गः । कथम् ? इह 'वस्तु धर्मव्यतिरिक्तं स्वरूपेण सत्पररूपेण चासद्' इत्यभ्युपगमात् । धर्माणां च परत्वात्तद्रूपेणासत्त्वादवस्तुत्वप्रसङ्गः । एवं धर्माणामपि वस्तुव्यतिरिक्तत्वात्स्वरूपेण सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वम्, इति धर्मान्तरप्राप्तिः; तत्राप्ययमेव न्यायः; इत्यनिष्ठा ।।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : અરે ! 'વસ્તુનું સ્વરૂપે સત્પણું અને પરરૂપે અસત્પણું' એવું તો ઈષ્ટ જ છે. એટલે સિદ્ધસાધ્યતા થઈ. ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે સ્વમતનો વિરોધ થાય છે. જુઓ - આવું કહેવા ઈચ્છનારે 'વસ્તુના જ સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મ છે' એવું માનવું જ જોઈએ અને કહેવું જોઈએ કે, ધર્મ-ધર્મીનું શું છે ? (૧) ભિન્નત્વ, (૨) અભિન્નત્વ, કે (૩) ભિન્નાભિન્નત્વ ? (૧) જો ભિન્નત્વ કહો, તો

અવસ્તુત્વાદિનો પ્રસંગ આવે, કારણ કે ‘ધર્મથી જુદી વસ્તુ, સ્વરૂપેણ સત્ અને પરરૂપેણ અસત્ છે’ એવું તમે અહીં માન્યું અને હવે ધર્મો પણ ‘પર’ હોવાથી તે રૂપે પણ તે અસત્ થઈ જાય અને તો અવસ્તુત્વનો પ્રસંગ આવે જ. એ જ રીતે ધર્મો પણ વસ્તુથી જુદા હોવાથી તેઓ પણ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ હોઈ તેઓમાં પણ ધર્માતર માનવા પડે અને એ રીતે તે ધર્માતરોમાં પણ બીજા ધર્મો માનવા પડે, એટલે તો અનવસ્થા જ થાય.

❁ વૈશેષિકદર્શિત સિદ્ધસાધ્યતા અયુક્ત ❁

વિવેચન : વૈશેષિક : અરે ! ઘટાદિ દરેક વસ્તુઓ ‘સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ હોય અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ હોય’ - એવું તો અમે માનીએ જ છીએ, એમાં તમે નવું શું સિદ્ધ કર્યું ? એટલે પૂર્વે કહેલું સંપૂર્ણ કથન, સિદ્ધસાધ્યતા દોષથી ગ્રસ્ત છે.

સ્થાદ્વાદી : આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તમારા મતે સદસદ્રૂપ વસ્તુ સિદ્ધ નથી, તે છતાં જો વસ્તુ સદસદ્રૂપ મનાય, તો પોતાના મતનો વિરોધ થવાનો જ... તે આ પ્રમાણે —

જો વસ્તુને સદસદ્રૂપ મનાય, તો વસ્તુના બે ધર્મો સ્વીકારવા પડે : સ્વરૂપે સત્ત્વ અને પરરૂપે અસત્ત્વ... પણ અહીં તમારે કહેવું પડશે કે સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ધર્મ અને ધર્મો વચ્ચે શું છે ? (૧) ભેદ, (૨) અભેદ, કે (૩) ભેદાભેદ ? વૈશેષિકમતે એ ત્રણે વિકલ્પો સંગત નથી. જુઓ —

❁ પ્રથમ વિકલ્પની અસંગતિ ❁

જો ધર્મ-ધર્મીનો ભેદ મનાય, તો તો ધર્મ-ધર્મીની વસ્તુરૂપતા જ ન રહે. તે આ રીતે—

(ક) વસ્તુ તે ધર્મથી જુદી હોવાથી, વસ્તુ માટે ધર્મ પણ ‘પર’ બને અને તો ‘દરેક વસ્તુ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ હોય’ એવા તમારા અભ્યુપગમ પ્રમાણે, પર એવા ધર્મરૂપે (= સત્ત્વાસત્ત્વરૂપે) પણ વસ્તુ અસત્ બને ! (હવે જો સ્વરૂપસત્ત્વ ન હોય, તો વસ્તુનું કોઈ સ્વરૂપ જ ન રહે અને જો પરરૂપ અસત્ત્વ ન હોય, તો ઘડો પટરૂપ પણ બની જાય.) એટલે તો ઘટરૂપ વસ્તુનો અભાવ થવાનો જ. (આમ પ્રથમ પક્ષે ધર્મીના અવસ્તુત્વનો પ્રસંગ આવે.)

(ખ) ધર્મો તે વસ્તુથી જુદા હોવાથી, તેઓનું પણ એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય અને તો તેઓ પણ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ માનવા પડે અને તેવું માનવામાં તે ધર્મોમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ બીજા ધર્મો માનવા પડે ! અને એ બીજા ધર્મોમાં પણ સ્વરૂપે સત્ત્વ અને પરરૂપે અસત્ત્વ એવા બીજા ધર્મો માનવા પડે... એ રીતે તો અનવસ્થા જ થવાની.

(આમ અનવસ્થાના ભયથી તે ધર્મોમાં સ્વરૂપસત્ત્વ અને પરરૂપ અસત્ત્વ નહીં મનાય, તો તે ધર્મોનું સ્વરૂપ પણ ન રહે અને તેઓ પરરૂપ બની જાય. એટલે તો તેઓનો અભાવ થવાનો જ.)

આમ ધર્મ-ધર્મીનો સર્વથા ભેદ માનવામાં તેઓની વસ્તુરૂપતા જ ન રહે.

❁ સ્યાદેતત્, ન ધર્માણાં ધર્માન્તરમિધ્યતે, અપિ તુ ‘ત એવ સ્વરૂપેણ સન્તિ, પરરૂપેણ

ન સન્તિ' ઇતિ; ન તદ્વિલક્ષણે સદસત્ત્વે ઇતિ ।

एतदप्यसमीचीनम्, वस्तुन्यपि समानत्वाद्, धर्माभावप्रसङ्गेनाभ्युपगमविरोधात्, तद्भावेऽपि 'तस्य' इति सम्बन्धानुपपत्तेः, समवायकल्पनायाः स्वधर्मेष्वपि तुल्यत्वात् ।।

✦ પ્રવેશરશ્મિ ✦

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : ધર્મોના જુદા ધર્મો ઈષ્ટ નથી, પણ તેઓ જ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ છે. એટલે તેઓથી વિલક્ષણ સત્ત્વ-અસત્ત્વ નથી. **ઉત્તરપક્ષ :** આ પણ અસમીચીન છે, કારણ કે તેવું તો વસ્તુમાં પણ સમાન છે અને એટલે તો ધર્મનો અભાવ થતાં અભ્યુપગમનો વિરોધ થાય. કદાચ ધર્મોને જુદા માની લો, તો પણ 'તેના ધર્મો' એવો સંબંધ ઉપપન્ન નહીં થાય અને સમવાયની કલ્પના તો પોતાના ધર્મોમાં પણ તુલ્ય છે.

વિવેચન : વૈશેષિક : વસ્તુમાં રહેલ સત્ત્વાદિ મૂળધર્મો (વસ્તુથી) જુદા છે- એ વાત તો બરાબર જ છે, પણ એ મૂળધર્મોમાં બીજા ધર્મો અમને ઈષ્ટ નથી, કારણ કે તે મૂળધર્મો પોતે જ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ છે, એટલે તેમનાથી જુદા સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ધર્મ તેઓમાં હોય એવું નથી... અને તેથી ધર્મોમાં પણ બીજા ધર્મો માનવાની આપત્તિ ન આવે.

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે તો પછી વસ્તુ વિશે પણ તેમ જ માની લો કે, વસ્તુ પણ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ છે, તેનાથી જુદા સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ધર્મ તેમાં નથી. (એટલે એવું કથન તો વસ્તુમાં પણ સમાન છે.)

અને જો એવું (=વસ્તુમાં જુદા ધર્મો નથી, પણ વસ્તુ જ સ્વરૂપે સત્ અને પરરૂપે અસત્ છે, એવું) માની લેશો, તો - ધર્મોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ ન થવાથી - તમે જે ધર્મોથી ધર્મનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનો છો, તે તમારા અભ્યુપગમનો વિરોધ થાય જ.

✦ ભેદ માનવામાં સંબંધની અસંગતિ ✦

જો ધર્મોને જુદા માની લેવામાં આવે, તો 'આ ધર્મોના આ ધર્મો છે' એમ ધર્મ-ધર્મોનો સંબંધ જ ઉપપન્ન ન થાય. કારણ કે તે તો ધર્મોથી જુદા છે. આશય એ કે, જેમ ઘટ અને પટ જુદા હોવાથી ઘટનો પટ એમ કહેવાતું નથી, તેમ ઘટ અને ધર્મો જુદા હોય તો ઘટના ધર્મો પણ કહી ન શકાય.

વૈશેષિક : જુદા પણ ધર્મો સાથે ધર્મોનો સંબંધ ઉપપન્ન કરવા અમે 'સમવાય' સંબંધ માનીએ છીએ. આ સમવાયના બે સ્વભાવ છે : (૧) સ્વસંબંધક-સ્વભાવ (=ધર્મ-ધર્મો સાથે પોતાનો સંબંધ કરવાનો સ્વભાવ) અને (૨) સમવાયીસંબંધક સ્વભાવ (=ધર્મ-ધર્મોનો પરસ્પર સંબંધ કરવાનો સ્વભાવ)

આવો દ્વિસ્વભાવી સમવાય, 'અહીં ધર્મોમાં ધર્મો છે' એવા પ્રત્યયનું કારણ બને છે. એટલે હવે કોઈ અસંગતિ નથી.

સ્યાદ્વાદી : અહીં પણ વિકલ્પદોષરૂપી વીજળી માથે પડશે જ. તે આ રીતે - સમવાયના જે બે સ્વભાવ કહ્યા, તે સ્વભાવદ્વય સમવાયથી (૧) ત્મિન્ન છે, કે (૨) અત્મિન્ન ?

(૧) જો ત્મિન્ન કહો, તો 'સમવાયના બે સ્વભાવ છે' એવો સમવાય અને સ્વભાવદ્વયનો સંબંધ કયો ? તેમાં પાછો સમવાય વગેરે માનવાથી અનવસ્થા થાય.

(૨) જો અત્મિન્ન કહો, તો તે બંને સ્વભાવ એક થઈ જાય, કારણ કે સમવાયથી અત્મિન્ન હોવાથી જેમ સમવાયનું સ્વરૂપ જુદું જુદું નથી, તેમ તે સ્વભાવ પણ જુદા જુદા ન રહે... અથવા તો સમવાય અનેક થઈ જાય, કારણ કે જેમ સ્વભાવદ્વયનું સ્વરૂપ જુદું જુદું છે, તેમ સ્વભાવદ્વયથી અત્મિન્ન સમવાયનું સ્વરૂપ પણ જુદું જુદું થઈ જાય.

આમ સમવાય થકી, જ્યારે પોતાનો સ્વભાવદ્વયની સાથે પણ સંબંધ સિદ્ધ નથી થતો, ત્યારે તે સમવાય, બીજા ધર્મ-ધર્મીનો સંબંધ શી રીતે સિદ્ધ કરી શકે ?

એટલે સમવાયના આધારે પણ સંબંધની સંગતિ થઈ શકે નહીં. ફલતઃ ધર્મ-ધર્મીનો સર્વથા ભેદ માનવામાં સંબંધની અનુપપત્તિ રહે જ.

अथानन्यत्वं, तयोरेकत्वप्रसङ्गः, एकस्माद्धर्मिणोऽनन्यत्वात्, तत्स्वात्मवत्; एवं च सति सदसत्त्वयोरभिन्नत्वात् तद्यथा स्वरूपेण सत्, एवं पररूपेणापि स्यात्; इत्याद्युक्तम् । असम्भविनौ च निराधारौ धर्मो सदसद्रूपौ ।।

✦ પ્રવેશરશ્મિ ✦

ભાવાર્થ : હવે અત્મિન્નપણું હોય, તો તેઓ બે એક થવાનો પ્રસંગ આવે, કારણ કે એક ધર્મીથી અત્મિન્ન હોઈ ધર્મીના સ્વરૂપની જેમ એક થાય... અને એવું હોવામાં તો સત્ત્વ-અસત્ત્વ અત્મિન્ન થવાથી, વસ્તુ જેમ સ્વરૂપે સત્ છે, તેમ પરરૂપે પણ સત્ થાય વગેરે દોષો અમે પૂર્વે જ કહ્યા અને સદસદરૂપ ધર્મો પણ નિરાધાર ન રહી શકે.

● દ્વિતીય વિકલ્પની અસંગતિ ●

વિવેચન : (૨) જો ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ મનાય, તો ધર્મ-ધર્મીની વ્યવસ્થા જ ન રહે, કારણ કે બંને એક થવાથી એકબીજાનો વિલોપ થાય. જુઓ :

(ક) જો ધર્મીથી ધર્મો અત્મિન્ન મનાય, તો ધર્મીથી અત્મિન્ન હોવાથી જેમ ધર્મીનું સ્વરૂપ જુદું નથી, તેમ ધર્મીનું સ્વરૂપ પણ જુદું જુદું ન રહે ! અને તો સત્ત્વાસત્ત્વ ધર્મો પણ એક થઈ જાય... અને એટલે તો સત્ત્વ પણ અસત્ત્વરૂપ અને અસત્ત્વ પણ સત્ત્વરૂપ અને તેથી તો વસ્તુ જેમ સ્વરૂપે સત્ છે, તેમ પરરૂપે પણ સત્ થાય અથવા તો જેમ પરરૂપે અસત્ છે, તેમ સ્વરૂપે પણ અસત્ થાય... એ બધા દોષો અમે પૂર્વે આપ્યા જ હતા. (એટલે તો ધર્મીનો વિલોપ થવાનો જ.)

(ખ) જો ધર્મોથી ધર્મી અભિન્ન મનાય, તો તે ધર્મી ધર્મસ્વરૂપ જ બની જશે, તેનાથી જુદું સ્વતંત્ર ધર્મીનું અસ્તિત્વ નહીં રહે અને તો ધર્મનો વિલોપ પણ થવાનો જ.

તેનું કારણ એ કે, જો ધર્મીનું અસ્તિત્વ ન રહે, તો ધર્મો પણ નિરાધાર (=આધાર વિના) તો ન જ રહી શકે. એટલે તો ધર્મનો વિલોપ પણ થાય જ.

તેથી બીજો અભેદવિકલ્પ પણ યુક્ત નથી.

तथान्यानन्यत्वम्, अतोऽनेकान्तवादाभ्युपगमादेकान्तवादिनः स्वमतविरोधः; इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

इति सदसदुभयरूपैकवस्तुवादः ॥

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : હવે ભિન્નાભિન્નપણું કહો, તો અનેકાંતવાદનો અભ્યુપગમ થવાથી એકાંતવાદીને સ્વમતનો વિરોધ થાય. હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ. આ પ્રમાણે એક વસ્તુ સદસદ્ ઉભયરૂપ છે, એવો વાદ થયો.

● તૃતીય વિકલ્પની અસંગતિ ●

વિવેચન : (૩) જો ધર્મ-ધર્મીનો એકાંત ભેદ કે એકાંત અભેદ નહીં, પણ ભેદાભેદ માનો, તો તો અનેકાંતવાદનો જ સ્વીકાર થાય. (અનેકાંતમતે ઘટ અને તેના સત્ત્વાદિ ધર્મો બંને કથંચિદ્ ભિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન મનાય છે.)

અને તો એકાંતવાદીઓને પોતાના મતનો વિરોધ થાય જ. એટલે હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ.

નિષ્કર્ષ : તેથી વસ્તુને સદસદ્ ઉભયરૂપ જ માનવી રહી અને તેની સદસદ્રૂપતા પણ કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન જ માનવી રહી, એવું ઉપરોક્ત ચર્ચાથી ફલિત થયું.

॥ આ પ્રમાણે સદસદ્ અનેકાંતવાદરૂપ પ્રથમ અધિકાર પૂર્ણ થયો ॥

॥ નિત્યાનિત્ય-અનેકાન્તવાદઃ ॥

દરેક વસ્તુઓ સદસદ્વરૂપ છે - એવું સિદ્ધ કરી, હવે વસ્તુની નિત્યાનિત્યરૂપતા સિદ્ધ કરવા ગ્રંથકારશ્રી બીજા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે -

યચ્ચોક્તમ્-‘એતેન નિત્યાનિત્યમપિ પ્રત્યુક્તમવગન્તવ્યં વિરોધાદેવ’ इत्यादि; एतदपि न सम्यक्, प्रमाणतस्तथाऽवगमात्; तथाहि-अध्यक्षेण नित्यानित्यमेव तदवगम्यते, अन्यथा तदवगमाभावप्रसङ्गात् ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : તમે જે કહ્યું હતું કે - “એનાથી વિરોધને કારણે જ નિત્યાનિત્ય પણ નિરાકૃત થયું સમજવું” - એ બધું પણ સમ્યક્ નથી, કારણ કે પ્રમાણથી તે પ્રમાણે જ અવગમ થાય છે. તે આમ - પ્રત્યક્ષથી નિત્યાનિત્યરૂપ જ વસ્તુ જણાય છે નહીંતર તેનો અવગમ ન થવાનો પ્રસંગ આવે !

❁ વસ્તુની નિત્યાનિત્યરૂપતા ❁

વિવેચન : પૂર્વપક્ષગ્રંથમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “નિત્ય અને અનિત્યનો વિરોધ હોવાથી, એક જ વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપ છે, એનું પણ ખંડન થયું સમજવું” - તે બધું કથન પણ સમુચિત નથી, કારણ કે વસ્તુનો નિત્યાનિત્યરૂપે જ બોધ થાય છે (એટલે વસ્તુને નિત્યાનિત્યરૂપ જ માનવી જોઈએ.)

જો વસ્તુ નિત્યાનિત્ય નહીં માનો, તો તેનો બોધ જ નહીં થાય.

હવે ગ્રંથકારશ્રી, એકાંત નિત્ય કે અનિત્ય માનવામાં વસ્તુનો બોધ જ ન થાય, એવું બતાવવા પોતાની વિસ્તૃત વિચારણા મૂકી રહ્યા છે.

तथा च, यदि तत्राप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं सर्वथा नित्यमभ्युपगम्यते; एवं तर्हि तद्विज्ञानजननस्वभावं वा स्याद् ? अजननस्वभावं वा ? यद्वाद्यः पक्षः, एवं सति सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां तद्विज्ञानप्रसङ्गः, तस्यैकस्वभावत्वात्; न चैतदेवम् । क्वचित्कदाचित्कस्यचिदेव तद्विज्ञानभावात् । न च ‘सर्वथैकस्वभावस्य देशादिकृतो विशेषः’ इति कल्पना युज्यते, तद्भावेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને વળી, જો અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિર-એકસ્વભાવી સર્વથા નિત્ય મનાય, તો તે વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવી હોય ? કે વિજ્ઞાન-અજનનસ્વભાવી ? જો પહેલો પક્ષ લો, તો સર્વત્ર-સર્વદા બધાને

ते वस्तुना ज्ञाननो प्रसंग आवे; કેમ કે તે એકસ્વભાવી છે. પણ એવું નથી જ, કારણ કે ક્યાંક, ક્યારેક, કોઈકને જ તે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. હવે સર્વથા એકસ્વભાવીમાં દેશાદિકૃત વિશેષની કલ્પના પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેવું માનવામાં તેની અનિત્યતાનો પ્રસંગ આવે.

❁ વસ્તુને માત્ર નિત્યરૂપ માનવામાં દોષપરંપરા ❁

વિવેચન : વસ્તુને જો અપ્રચ્યુત (=વિનાશ ન પામનારી), અનુત્પન્ન (=ઉત્પન્ન ન થનારી) અને સ્થિર (=અપ્રચલિત રહેનારી) એવા એકસ્વભાવવાળી સર્વથા નિત્ય મનાય, તો તે વિશે વિકલ્પો ઘટતા નથી. જુઓ -

તે સર્વથા-એકસ્વભાવી નિત્યવસ્તુ કેવી છે ?

(૧) વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવી, કે (૨) વિજ્ઞાન-અજનનસ્વભાવી ? *

(અર્થાત્ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે કે નહીં ?)

(૧) જો તેને વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવી મનાય, તો - તે વસ્તુ સર્વથા એકસ્વભાવી હોવાથી - તેનો વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવ કાયમ માટે અવસ્થિત રહે અને તેથી તો બધે ઠેકાણે, બધા કાળે, બધા પ્રમાતાઓને તે પદાર્થનું જ્ઞાન થવા લાગે ! પણ તેવું તો દેખાતું નથી, કારણ કે કો'ક ક્ષેત્રમાં, કો'ક કાળે, કો'ક પ્રમાતાને જ વસ્તુનો બોધ થતો દેખાય છે.

પૂર્વપક્ષ : વસ્તુ તો સર્વથા એકસ્વભાવી જ છે, પણ દેશ-કાળાદિ દ્વારા તેમાં તેવી વિશેષતાનું આધાન થાય છે કે જેથી વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવ સર્વથા હોવા છતાં પણ નિયત દેશ-કાળમાં નિયત પ્રમાતાને જ પદાર્થનો બોધ થાય છે. એટલે પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા અનુપપન્ન નથી.

ઉત્તરપક્ષ : જો નિત્ય વસ્તુમાં, દેશાદિથી કરાયેલી વિશેષતાનું આધાન માનો, તો તો એ વસ્તુ અનિત્ય જ બની જાય, કારણ કે વિશેષતાનું આધાન ત્યારે જ થાય કે જ્યારે પૂર્વસ્વભાવની નિવૃત્તિ થાય... અને પૂર્વસ્વભાવની નિવૃત્તિ એ જ તો અનિત્યતાનું લક્ષણ છે.

'સહકારિણમપેક્ષ્ય જનયતિ' इति चेत् ? न, एकान्तनित्यस्यापेक्षायोगात्; तथाहि-सहकारिणा तस्य विशेषः क्रियते ? न वा ? इति वक्तव्यम्, यदि क्रियते; किमर्थान्तरभूतः ? अनर्थान्तरभूतो वा ? इति, यद्यर्थान्तरभूतः, तस्य किमायातम् ? 'स तस्य विशेषकारकः' इति चेत् ? न, अनवस्थाप्रसङ्गात्; तथाहि-स विशेषस्ततो भिन्नः ? अभिन्नो वा ? तदेवावर्तते, इत्यनवस्था, (चक्रकं वा) । अथानर्थान्तरभूतः, स विद्यमानः ? अविद्यमानो वा ? यदि विद्यमानः, कथं क्रियते ? करणे वाऽनवस्थाप्रसङ्गः ।

★ બીજા વિકલ્પનો ખુલાસો યદ્યપિ ગ્રંથમાં નથી કર્યો, પણ જો વિજ્ઞાનજનન સ્વભાવ ન હોય, તો જ્ઞાન જ ન થાય અને તો વસ્તુ જ સિદ્ધ ન થાય. એટલે તેનું નિરાકરણ સ્વયં સમજી લેવું.

અથાવિદ્યમાનઃ, વ્યાહતમેતત્, સ તતોડનર્થાન્તરભૂતોડવિદ્યમાનશ્ચેતિ, કરણે વાડનિત્યતાડડપત્તિરિતિ; તથાહિ-તસ્મિન્ ક્રિયમાણે પદાર્થ એવ કૃતઃ સ્યાત્, તદવ્યતિરિક્ત-ત્વાત્તસ્ય ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : સહકારીને અપેક્ષીને તે ઉત્પન્ન કરે છે. ઉત્તરપક્ષ : એવું નથી, કારણ કે એકાંત નિત્યને અપેક્ષા ન ઘટે. તે આ પ્રમાણે - સહકારી વડે તેનો વિશેષ કરાય છે કે નહીં ? એ કહેવું જોઈએ. જો કરાય, તો ભિન્ન કરાય, કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન કરાય, તો તે વસ્તુને શું આવ્યું ? તે વિશેષ; વસ્તુમાં વિશેષ કરનાર છે, તેમ કહો, તો તે પણ બરાબર નથી; કેમ કે અનવસ્થા થાય. જુઓ-તે વિશેષ, વસ્તુથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ... એમ એ જ પ્રશ્નપરંપરા ફરી આવૃત્ત થતા અનવસ્થા થાય. હવે જો અભિન્ન વિશેષ કરાય એવું કહો, તો તે વિશેષ વિદ્યમાન છે કે અવિદ્યમાન ? જો વિદ્યમાન હોય, તો કેવી રીતે કરાય ? અને જો કરાય તો અનવસ્થા થાય. જો અવિદ્યમાન હોય, તો પૂર્વાપર વ્યાહત વાત થઈ; કેમ કે તે વિશેષ તેનાથી અભિન્ન હોય ને અવિદ્યમાન હોય તેવું તો વળી શી રીતે ? અથવા તો તેવા વિશેષને કરવામાં વસ્તુ અનિત્ય બનવાની આપત્તિ આવે. તે આમ - તે વિશેષ કરાતા પદાર્થ જ કરાયેલો થાય, કારણ કે તે વિશેષ પદાર્થથી અભિન્ન છે.

❁ સહકારી - અપેક્ષાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❁

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : વસ્તુઓ આલોક વગેરે સહકારીની અપેક્ષા રાખીને નિયતરૂપે જ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે... અર્થાત્ ઘડો વિજ્ઞાનજનનસ્વભાવી હોવા છતાં પણ, તે ત્યારે જ વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે કે જ્યારે પ્રકાશાદિ સહકારીસામગ્રી હાજર હોય... આમ સહકારીની અપેક્ષા હોવાથી સર્વદા વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે સર્વથા નિત્ય વસ્તુને કોઈની અપેક્ષા ન ઘટે. તે આ પ્રમાણે - સહકારી દ્વારા, તે નિત્ય વસ્તુમાં કોઈક વિશેષ (૧) કરાય છે, કે (૨) નહીં ?

(૧) જો કરાય છે એવું માનો, તો તે વિશેષ નિત્યવસ્તુથી (ક) ભિન્ન છે, કે (ખ) અભિન્ન ? (ક) જો ભિન્ન હોય, તો તેનાથી વસ્તુમાં શું ફરક પડ્યો ? (તંતુથી પટ કરાય, તો તેનાથી તદ્દન ભિન્ન ઘટમાં શું ફરક પડે ? તેમ અહીં પણ.)

પૂર્વપક્ષ : તે ભિન્ન વિશેષ; વસ્તુમાં વિશેષ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ : તો તે નવો વિશેષ, ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?... વગેરે વિકલ્પો ફરી ફરી લાગુ પડતાં અનવસ્થા થાય.

(ખ) જો સહકારી દ્વારા કરાતો વિશેષ, નિત્ય વસ્તુથી અભિન્ન હોય, તો તે (ખ-૧) વિદ્યમાન છે, કે (ખ-૨) અવિદ્યમાન ?

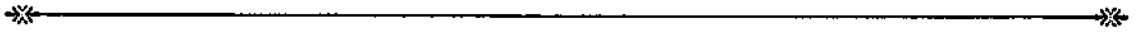
(ખ-૧) વિદ્યમાન છે, તો કરવાનું શા માટે ? વિદ્યમાન હોવા છતાં કરવાનું હોય, તો સતત

કર્તા કરો, કારણ કે એક વાર કર્યા પછી પણ વિદ્યમાન જ છે, તો'ય પાછું કરવાનું એટલે ફરી-ફરી કરો... એમ અનવસ્થા થાય.

(ખ-૨) હવે અવિદ્યમાન છે એવું કહો, તો તે તો શક્ય જ નથી, કારણ કે એક બાજુ સત્ પદાર્થથી અભિન્ન છે અને પાછો અવિદ્યમાન છે તેવું તો ન જ હોઈ શકે. (સત્ પદાર્થથી અભિન્ન વિશેષ વિદ્યમાન જ હોય.)

વળી નિત્યવસ્તુથી અભિન્ન-અવિદ્યમાન વિશેષ કરો, તો પદાર્થથી અભિન્ન વિશેષ કરવાથી પદાર્થ જ કરાયેલો થશે અને તો પદાર્થ અનિત્ય જ થશે !

अथ मा भूदेष दोषः, 'न क्रियते' इत्याश्रीयते, न तर्हि स तस्य सहकारी, अकिञ्चित्करत्वात्, भावे वाऽतिप्रसङ्ग इति; तथाहि- यदि कञ्चन विशेषमकुर्वन्नपि स तस्य सहकार्यभ्युपगम्यते, सर्वभावानामेव तत्सहकारित्वप्रसङ्गः, तद्विशेषाकरणेनाविशेषात्, इति व्यर्था सहकारिकल्पना ।।

:- प्रवेशरश्मि :-

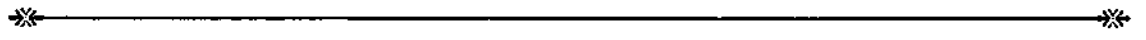
ભાવાર્થ : હવે જો આ દોષ ન થાય એ માટે 'વિશેષ ન કરાય' એ પક્ષનો આશ્રય કરો, તો તે તેનો સહકારી જ ન બને, કારણ કે તે અકિંચિત્કર છે. અથવા બને, તો અતિપ્રસંગ આવે. તે આ પ્રમાણે - જો કોઈપણ વિશેષ ન કરનાર પણ તેને તેનો સહકારી મનાય, તો બધા જ પદાર્થો તેના સહકારી માનવાનો પ્રસંગ આવે, કારણ કે તેમાં વિશેષ ન કરવા રૂપે તો તેઓ પણ સમાન છે. એટલે સહકારીની કલ્પના વ્યર્થ છે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : એ બધા દોષોથી છૂટવા, અમે એવું માનીશું કે (૨) સહકારી દ્વારા વસ્તુમાં કોઈ વિશેષ કરાતો જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : જો વિશેષ ન કરાય તો તે આલોકાદિને સહકારી જ ન કહેવાય. જો અકિંચિત્કરને પણ (કોઈ વિશેષ ન કરનારને પણ) સહકારી માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગ આવે. તે આ પ્રમાણે -

જો તે પદાર્થમાં કોઈ વિશેષ ન કરવા છતાં પણ ચક્રાદિને સહકારી માનવામાં આવે, તો જગતવર્તી તમામ પદાર્થો - વિશેષ ન કરવા છતાં પણ - સહકારી માનવા પડે ! અર્થાત્ જેમ માટીના ચક્રાદિ સહકારી છે, તેમ કપડાદિ પણ સહકારી થવા લાગે ! અને તો લોકસિદ્ધ નિયતવ્યવસ્થા અસમંજસ થઈ જાય.

સાર : એટલે સહકારીની કલ્પના વ્યર્થ છે. (અને તો સહકારીના આધારે ક્યાંક, ક્યારેક અને કોઈ પ્રમાતાને જ ઘટજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, એવું કહેવું પણ અસંગત ઠરે. એટલે તો વિજ્ઞાનજનન-સ્વભાવી નિત્યવસ્તુથી, સર્વત્ર-સર્વદા સર્વને જ્ઞાન થવાની આપત્તિ આવે જ.)

अथोच्यते-एवंभूत एव तस्य वस्तुनः स्वभावः, येनाविशेषकारकमपि प्रतिनियतमेव सहकारिणामपेक्ष्य कार्यं जनयति, इति ।

एतदपि मनोरथमात्रम्, विकल्पानुपपत्तेः; तद्धि यदाभीष्टसहकारिसन्निधौ कार्यं जनयति, तदाऽस्यानन्तरोदितसहकार्यपेक्षालक्षणः स्वभावो व्यावर्तते ? न वा ? इति वक्तव्यम् । यदि व्यावर्तते, अनित्यत्वप्रसङ्गः; स्वभावव्यावृत्तौ स्वभाववतोऽपि तदव्यतिरेकेण तद्वदेव निवृत्तेः । अथ न व्यावर्तते, कार्याजननप्रसङ्गः, तत्स्वभावानिवृत्तेः, पूर्ववत्; तथाहि-य एव तस्य कार्याजननावस्थायां स्वभावः, जननावस्थायामपि स एव, इति कथं जनयति ? सर्वदा वा जननप्रसङ्गः; इत्येवं तावदेकान्तनित्यपक्षे विज्ञानादिकार्यायोगात् तदवगमाभावः, इति ।।

◆ प्रवेशरश्मि ◆

ભાવાર્થ : હવે કહો કે - એવો જ તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે કે જેથી વિશેષ ન કરનાર પણ પ્રતિનિયત જ સહકારીને અપેક્ષીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તો તે પણ મનોરથમાત્ર છે, કારણ કે વિકલ્પોની અનુપપત્તિ છે. જ્યારે તે અભીષ્ટ સહકારીના સામીપ્યમાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે તેનો પૂર્વોક્ત 'સહકારીની અપેક્ષા રાખવારૂપ' સ્વભાવ નિવર્તે છે કે નહીં ? એ કહો. જો નિવર્તે, તો તે અનિત્ય બનવાનો પ્રસંગ આવે; કેમ કે સ્વભાવની નિવૃત્તિમાં તદ્દભિન્ન હોવાથી સ્વભાવની જેમ સ્વભાવવાનૂની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. જો ન નિવર્તે, તો કાર્ય ઉત્પન્ન નહીં થાય; કેમ કે પૂર્વની જેમ તેનો સ્વભાવ નિવૃત્ત થયો નથી. તે આમ - જે સ્વભાવ તેનો કાર્ય-અજનન-અવસ્થામાં હતો, તે જ સ્વભાવ કાર્યજનન-અવસ્થામાં પણ છે, તો તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે ? અથવા તો સર્વદા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રસંગ આવે. એટલે આમ એકાંત નિત્યપક્ષમાં તો વિજ્ઞાનાદિ કાર્ય ન ઘટવાથી વસ્તુનું જ્ઞાન ન જ થઈ શકે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : વસ્તુનો તેવો સ્વભાવ જ છે કે, વિશેષ ન કરનાર હોવા છતાં પણ પ્રતિનિયત આલોકાદિ સહકારીની અપેક્ષા રાખીને જ, જ્ઞાનાદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. (એટલે કોઈ અસમંજસતા નથી.)

ઉત્તરપક્ષ : આ વાત પણ મનોરથ પૂરતી છે, કારણ કે અહીં પણ વિકલ્પોની વણઝાર ઉપપન્ન થતી નથી. તે આ પ્રમાણે -

જ્યારે આલોકાદિ અભિપ્રેત સહકારીનું સંનિધાન થાય અને વસ્તુ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે, ત્યારે પૂર્વોક્ત 'સહકારીની અપેક્ષા રાખવા' રૂપ સ્વભાવની નિવૃત્તિ (૧) થાય, કે (૨) નહીં ?

(૧) જો થાય, તો વસ્તુની પણ નિવૃત્તિ થઈ માનવી પડે, કારણ કે સ્વભાવની નિવૃત્તિ થવાથી સ્વભાવની જેમ તેનાથી અભિન્ન સ્વભાવવાળી વસ્તુની પણ નિવૃત્તિ થાય જ. અને તો વસ્તુ અનિત્ય બનવાની આપત્તિ આવે !

(૨) જો તેવા સ્વભાવની નિવૃત્તિ ન થાય, તો પહેલાની જેમ, કાર્યોત્પત્તિ વખતે પણ 'સહકારીની અપેક્ષા રાખવારૂપ' સ્વભાવ નિવૃત્ત ન થયો અને તો ત્યારે પણ સહકારીની અપેક્ષા ઊભી જ રહે અને તેથી કાર્ય ઉત્પન્ન જ નહીં થાય. તે આ રીતે -

વસ્તુનો જે સ્વભાવ કાર્ય-અજનન વખતે હતો, તે જ સ્વભાવ કાર્યજનન વખતે છે. તેથી જેમ તે સ્વભાવ પહેલા કાર્ય નહોતો કરતો, તેમ હમણાં પણ કાર્ય નહીં કરે (એટલે તો કાર્ય ઉત્પન્ન ન થવાનો પ્રસંગ આવે) અથવા તો જેમ તે સ્વભાવ હમણાં કાર્ય કરે છે, તેમ પૂર્વે પણ કાર્ય કરવા લાગે ! અને તો સર્વદા કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવે !

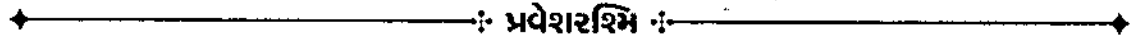
નિષ્કર્ષ : આમ વસ્તુને એકાંત નિત્ય માનવામાં તે વસ્તુ થકી વિજ્ઞાનાદિ કાર્યો સંગત થાય નહીં અને વિજ્ઞાન સંગત ન થાય તો તે વસ્તુનું જ્ઞાન પણ સંગત ન થાય.

એટલે તો એકાંત નિત્યમતે વસ્તુના જ્ઞાનનો અભાવ થવાનો જ... માટે વસ્તુને એકાંત નિત્યરૂપ માની શકાય નહીં.

આ પ્રમાણે એકાંત નિત્યપક્ષમાં અસંગતિ બતાવીને, હવે ગ્રંથકારશ્રી એકાંત અનિત્યપક્ષમાં પણ અસંગતિ બતાવે છે —

अथापि प्रकृत्यैकक्षणस्थितिधर्मकं एकान्तानित्यमभ्युपगम्यते, एवमपि विज्ञानादि-कार्यायोगात् तदवगमाभाव एव । न च सर्वथैकक्षणस्थितिधर्मिणो विज्ञानादिजनक-त्वमुपपद्यते, तस्यैवायोगात्; तथाहि-क्षणस्थितिधर्मकं-क्षणस्थितिस्वभावमुच्यते, इति; अतोऽर्थादेवास्य द्वितीयादिष्वस्थितिः, इत्यकामेनापि प्रतिपत्तव्यम्, न्यायानुगतत्वात्; तयोश्च स्थित्यस्थित्योः परस्परतोऽन्यत्वम् ? अनन्यत्वं वा ? इति वाच्यम् ॥

ભાવાર્થ : હવે જો સ્વભાવથી એકક્ષણસ્થિતિધર્મક એકાંત અનિત્ય મનાય, તો એ રીતે પણ વિજ્ઞાનાદિ કાર્યો ન ઘટવાથી તેના અવગમનો અભાવ જ થવાનો. અને સર્વથા એકક્ષણસ્થિતિસ્વભાવી વસ્તુ વિજ્ઞાનજનક ન બની શકે, કારણ કે તેવી વસ્તુ જ ઘટતી નથી. તે આમ - ક્ષણસ્થિતિધર્મક એટલે ક્ષણસ્થિતિસ્વભાવી હવે અર્થતઃ જ એ વસ્તુની બીજી ક્ષણે અસ્થિતિ છે, એવું ઈચ્છા વિના પણ સ્વીકારવું પડશે; કેમ કે ન્યાયાનુસારી છે અને હવે એ સ્થિતિ અને અસ્થિતિ બંનેનું પરસ્પર ભિન્નપણું છે કે અભિન્નપણું ? એ કહેવું જોઈએ.

❁ વસ્તુને એકાંત અનિત્ય માનવામાં પણ દોષપરંપરા ❁

વિવેચન : જો માત્ર એક ક્ષણ રહેવાના ધર્મવાળી એકાંત-અનિત્યરૂપ વસ્તુ મનાય, તો અહીં પણ વિજ્ઞાનાદિ કાર્યો સંગત થાય નહીં અને તો વસ્તુનો અવગમ પણ ન જ થાય.

અને જે વસ્તુ સર્વથા માત્ર એક જ ક્ષણસ્થિતિધર્મક છે, તે વસ્તુ વિજ્ઞાનાદિને ઉત્પન્ન કરનાર બની જ ન શકે, કારણ કે તે ક્ષણસ્થિતિક પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ ઘટતું નથી. તે આ પ્રમાણે —

‘ક્ષણસ્થિતિધર્મક’ એટલે એકક્ષણસ્થિતિસ્વભાવી... હવે વસ્તુ એકક્ષણસ્થિતિક છે; એવું કહેવાથી જ જણાઈ આવે છે કે તે વસ્તુની બીજી આદિ ક્ષણે સ્થિતિ નથી. અને એવું ઈચ્છા વિના પણ માનવું જ રહ્યું; કેમ કે એકક્ષણસ્થિતિક વસ્તુની બીજી ક્ષણે અસ્થિતિ હોય એવું ન્યાયસંગત જ છે.

એટલે વસ્તુની પ્રથમ ક્ષણે સ્થિતિ અને બીજી ક્ષણે અસ્થિતિ હોય, એવું કહિત થયું.

પણ હવે અહીં વિકલ્પો એ કે, તે સ્થિતિ અને અસ્થિતિ બંને પરસ્પર (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ? આ બે વિકલ્પો તમારી સમક્ષ મૂકીએ છીએ.

કિંચાત્ ?

યદ્યન્યત્વં, કિં સર્વથા ? આહોશ્ચિત્ કથञ्ચિત્ ? यदि सर्वथा, ततो द्वितीयादिक्षणेष्वपि स्थितिप्रसङ्गः, प्रथमक्षणस्थितेः द्वितीयादिक्षणास्थितिविभित्रत्वान्यथानुपपत्तेः; तथाहि- अनन्तराक्रान्तविग्रहाणां भावानामस्थित्वैकान्तभिन्नया वर्तमानसमयभाविनां स्थितिर्न विरुध्यते, इति; एवं द्वितीयादिक्षणास्थितेरपि तदत्यन्तभेदे तद्भावविरोधः, इति भावना ।।

अथ कथञ्चिदन्यत्वम्, इति ? अतोऽनेकान्तवादापत्त्याऽभीष्टसिद्धिरेवास्माकमिति ।।

◆ **પ્રવેશરશ્મિ** ◆

ભાવાર્થ : એથી શું ? જો ભિન્નપણું હોય તો સર્વથા કે કથંચિત્ ? એ કહેવું જોઈએ. જો સર્વથા, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણોમાં પણ સ્થિતિ થવાનો પ્રસંગ આવે, અન્યથા પ્રથમક્ષણસ્થિતિથી દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિનું ભિન્નપણું ઉપપન્ન ન થાય. તે આમ - અનંતરક્ષણે જે નાશ પામવાના છે તેવા વર્તમાનકાળવર્તી ભાવોની સ્થિતિ જેમ અત્યંત ભિન્ન (પછીના સમયની) અસ્થિતિ સાથે વિરોધી નથી, તેમ બીજી ક્ષણે પણ તેમની સ્થિતિનો અત્યંત ભિન્ન અસ્થિતિ સાથે વિરોધ નહીં રહે. એમ ભાવના સમજવી. કથંચિદ્ ભિન્નપણું કહો, તો અનેકાંતવાદની આપત્તિ થતાં અમારી તો ઈષ્ટસિદ્ધિ જ છે.

◆ **વિકલ્પશઃ ક્ષણસ્થિતિકતાનો નિરાસ** ◆

વિવેચન : પ્રશ્ન : આવા વિકલ્પો મૂકવાથી શું થાય ?

ઉત્તર : થાય એ જ કે, દોષો આવે. જુઓ -

(૧) જો સ્થિતિ-અસ્થિતિનો પરસ્પર ભેદ હોય, તો તે કેવી રીતે ભેદ હોય ? (ક) સર્વથા કે (ખ) કથંચિત્ ?

(ક) જો સર્વથા કહો, તો બીજી ક્ષણે પણ વસ્તુની સ્થિતિ થવાનો પ્રસંગ આવે ! (અર્થાત્, બીજી ક્ષણે પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ થાય) આવું માનો, તો જ પ્રથમક્ષણસ્થિતિથી દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિનું જુદાપણું સંગત થાય, અન્યથા નહીં. તે આ પ્રમાણે -

વર્તમાન સમયમાં રહેનારા ઘટાદિ પદાર્થો અનંતર ક્ષણે નષ્ટ થવાના છે, એટલે તેઓની બીજી ક્ષણે અસ્થિતિ છે. હવે અહીં બીજી ક્ષણે અસ્થિતિ હોવા છતાં પણ, એ અસ્થિતિ એકાંતે ભિન્ન છે અને એટલે તે ભાવોની પ્રથમ ક્ષણે સ્થિતિ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

તો જેમ અહીં એકાંત ભિન્ન અસ્થિતિ સાથે, પ્રથમક્ષણીય સ્થિતિનો કોઈ વિરોધ નથી, તેમ

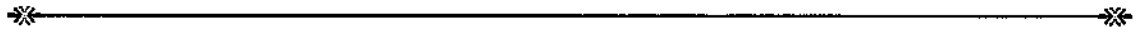

એકાંત ભિન્ન અસ્થિતિ સાથે, દ્વિતીયક્ષણીય સ્થિતિનો પણ કોઈ વિરોધ નહીં રહે, અર્થાત્ દ્વિતીયક્ષણે પણ વસ્તુની સ્થિતિ થાય !

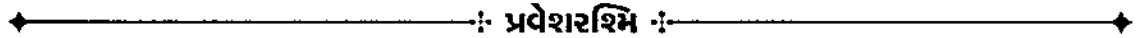
એટલે જો સ્થિતિ-અસ્થિતિનો સર્વથા ભેદ માનો, તો બીજી ક્ષણે પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનવું પડે અને એ તો તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.

(ખ) હવે જો કથંચિદ્ ભેદ કહો, તો એનો મતલબ એ થાય કે સ્થિતિ-અસ્થિતિ બંને કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન છે અને તો અનેકાંતવાદનું આપાદન થતાં અમારું ઈષ્ટ જ સિદ્ધ થવાનું.

એટલે ભેદવિકલ્પ તો ઉપાદેય જણાતો નથી.

अथानन्यत्वम्, तदपि सर्वथा ? कथञ्चिद्वा ? इति कथनीयम् । यदि सर्वथा, प्रथमक्षणस्थितिरेव द्वितीयादिक्षणास्थितिः, सा च भावरूपा, ततश्च द्वितीयादिक्षणेष्वपि स्थितिरेव स्यात् । द्वितीयादिक्षणास्थितेर्वा निरुपाख्यत्वात्तस्या एव प्रथमक्षणस्थितित्वात् प्रथमक्षणेऽप्यभावप्रसङ्गः । अथ कथञ्चिदनन्यत्वम्, इति ? पूर्वोक्तो दोषः ।

ભાવાર્થ : હવે અભિન્નપણું પણ સર્વથા કે કથંચિત્ ? જો સર્વથા, તો પ્રથમક્ષણસ્થિતિ જ દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ થાય અને તે ભાવરૂપ છે અને તેથી તો દ્વિતીયાદિક્ષણોમાં પણ સ્થિતિ જ થાય... અથવા તો દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ તુચ્છ હોવાથી અને તે જ પ્રથમક્ષણ-સ્થિતિરૂપ હોવાથી, પ્રથમક્ષણે પણ વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવે. હવે કથંચિદ્ અભિન્નપણું કહો, તો પૂર્વોક્ત દોષ આવે.

વિવેચન : (૨) જો સ્થિતિ-અસ્થિતિ બંનેનો પરસ્પર અભેદ છે, તો તે અભેદ કેવી રીતે છે ? (ક) સર્વથા, કે (ખ) કથંચિત્ ?

(ક) જો સર્વથા, તો (ક-૧) પ્રથમક્ષણસ્થિતિરૂપ જ દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ થઈ જાય. હવે એ પ્રથમક્ષણ સ્થિતિ તો ભાવરૂપ છે, વસ્તુના અસ્તિત્વરૂપ છે અને તો દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ પણ ભાવરૂપ; વસ્તુના અસ્તિત્વરૂપ સિદ્ધ થાય, અને એટલે તો બીજી વગેરે ક્ષણે પણ વસ્તુની સ્થિતિ જ થવાની...

અથવા તો

(ક-૨) દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિરૂપ જ પ્રથમક્ષણ-સ્થિતિ બની જાય. હવે એ દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ તો નિરુપાપ્ય છે. (વસ્તુના અભાવરૂપ તુચ્છ છે.) અને તો પ્રથમક્ષણસ્થિતિ પણ નિરુપાપ્ય (=વસ્તુના અભાવરૂપ) ફલિત થાય અને એટલે તો બીજી વગેરે ક્ષણોની જેમ પ્રથમ ક્ષણે પણ વસ્તુનો અભાવ થાય !

એટલે બંનેનો સર્વથા અભેદ તો ન મનાય.

❖ ————— ❖

(ખ) હવે જો કથંચિદ્ અભેદ કહો, તો એનો મતલબ એ થાય કે, સ્થિતિ-અસ્થિતિ બંને પરસ્પર ભિન્નાભિન્ન છે અને એવું કહેવામાં તો અનેકાન્તવાદ જ સિદ્ધ થતાં અમારું ઈષ્ટ જ સિદ્ધ થવાનું. એટલે આમ અભેદવિકલ્પ પણ ઉપાદેય નથી.

❖ ————— ❖

અથ દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિતેરભાવરૂપત્વાન્ન પ્રથમક્ષણસ્થિત્યા અન્યાનન્યત્વકલ્પના યુક્તિમતી ।

સ્યાદેતત્ યદિ અભાવાદ્ભેદાભેદૌ વિહાય વર્તેત । અથ તદુત્તરકાલભાવિપદાર્થાન્તર-સ્થિતિરેવ વિવક્ષિતસ્ય દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિતિરિતિ । હન્ત ! તર્હિ સુતરામન્યાનન્યત્વકલ્પનાયાઃ પ્રસરઃ, તથા ચ સતિ પૂર્વોક્તદોષાનતિવૃત્તિરેવ ।

❖ ————— ❖

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ અભાવરૂપ હોવાથી, તેની સાથે પ્રથમક્ષણસ્થિતિના ભિન્નાભિન્નપણાની કલ્પના યોગ્ય નથી. ઉત્તરપક્ષ : આવું ત્યારે થાય કે અભાવથી ભેદાભેદ છોડીને તે રહે.

પૂર્વપક્ષ : ઉત્તરકાળવર્તી બીજા પદાર્થની સ્થિતિ જ વિવક્ષિત પદાર્થની દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ છે. ઉત્તરપક્ષ : અરે ! તો તો સુતરાં ભિન્નાભિન્નપણાની કલ્પનાનો અવકાશ રહે અને તો પૂર્વોક્ત દોષનું ઉલ્લંઘન થાય જ નહીં.

❖ સ્થાહાદીકૃત વિકલ્પની સમુચિતતા ❖

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ તો અભાવરૂપ છે, અર્થાત્ તે છે જ નહીં. તો તેની સાથે; ભાવરૂપ પ્રથમક્ષણસ્થિતિના ભેદાભેદની કલ્પના કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ? (શું ખપુષ્પ સાથે ઘટના ભેદાભેદની કલ્પના કરાય છે ?)

ઉત્તરપક્ષ : જો અભાવરૂપ દ્વિતીયાદિક્ષણ - અસ્થિતિથી; ભેદાભેદને છોડીને કોઈ બીજા જ પ્રકારે પ્રથમક્ષણસ્થિતિ રહેતી હોત, તો તમારી વાંત યોગ્ય થાત... પણ હવે તમે જ કહો કે, દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ કેવાં સ્વરૂપે રહી છે ?

પૂર્વપક્ષ : પ્રથમક્ષણની ઉત્તરકાલીન બીજા ક્ષણમાં રહેનાર બીજા વસ્તુની સ્થિતિ; એ જ પ્રથમક્ષણીય વસ્તુની અસ્થિતિ છે. (અર્થાત્ ઉત્તરકાલીન વસ્તુની સ્થિતિ જ પ્રથમક્ષણીય વસ્તુની અસ્થિતિ છે.)

ઉત્તરપક્ષ : તો તો એ દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ ભાવરૂપ (દ્વિતીયાદિક્ષણગત વસ્તુની સ્થિતિરૂપ) જ ફલિત થઈ અને તો તેની સાથે ભેદાભેદની કલ્પના યોગ્ય જ છે. (આશય : તમે કહ્યું હતું કે, દ્વિતીયાદિક્ષણ - અસ્થિતિ અભાવરૂપ છે, એટલે તેની સાથે પ્રથમક્ષણસ્થિતિના ભેદાભેદની કલ્પના

योग्य नથી. પણ હવે તે આશંકા ન રહે, કારણ કે પૂર્વોક્ત કથનથી દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ ભાવરૂપ જ ફલિત થઈ.)

એટલે તો પૂર્વોક્ત વિકલ્પગત દોષો તદવસ્થ જ રહે ! અર્થાત્ જો સ્થિતિ-★અસ્થિતિ બંનેને પરસ્પર (૧) ભિન્ન કહો, તો ઉત્તરકાલીન વસ્ત્વંતરની સ્થિતિક્ષણે પણ પૂર્વકાળભાવી પદાર્થક્ષણની સ્થિતિ માનવી પડે ! (યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજવી.) અને જો (૨) અભિન્ન કહો, તો પદાર્થાંતરસ્થિતિરૂપ દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ અને પ્રથમક્ષણસ્થિતિ બંને એક થઈ જાય અને તો બેમાંથી કોઈ એક જ રહે. એટલે તો પૂર્વોક્ત દોષ આવવાનો જ.

તેથી, દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિને; ઉત્તરકાલીન પદાર્થાંતરની સ્થિતિરૂપ તો ન માની શકાય.

અથ દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિતિઃ પરિકલ્પિતત્વાત્ર પરિકલ્પનીયા, ઇતિ । एवं तर्हि तस्याः परिकल्पितत्वादसत्त्वाद् द्वितीयादિક्ષणेष्वपि स्थितिः स्यात् । अथ प्रथमक्षणस्थितिव्यतिरिक्ता द्वितीयादિક્ષणास्થितिः परिकल्पिता, इति प्रथमक्षणस्थितिरेव । तर्हि द्वितीयादિક્ષणास्थितिरित्यत्र चोक्तो दोषः ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : જો દ્વિતીયક્ષણ - અસ્થિતિ કલ્પિત હોવાથી તેને માનવી નહીં એવું કહો, તો તે કલ્પિત હોઈ અસદ્ જ થઈ અને તો દ્વિતીયાદિક્ષણે પણ સ્થિતિ થાય. હવે જો પ્રથમક્ષણસ્થિતિથી જુદી દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ કલ્પિત છે એવું કહો, તો દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ વિશે પૂર્વોક્ત દોષ આવવાનો જ.

❖ અસ્થિતિની કલ્પિતતાનો નિરાસ ❖

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : વસ્તુની બીજી ક્ષણે થનારી અસ્થિતિ તો પરિકલ્પિત છે, એટલે તેની કલ્પના કરવાની કોઈ જરૂર નથી.

ઉત્તરપક્ષ : જો તે કલ્પિત હોય, તો પરમાર્થથી તે અસત્ જ થઈ; અર્થાત્ દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ જેવું કંઈ ન રહ્યું ! અને અસ્થિતિ ન રહેતાં, બીજી ક્ષણે પણ વસ્તુની સ્થિતિ માનવાનો પ્રસંગ આવે !

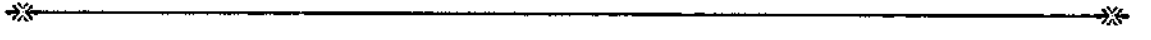
પૂર્વપક્ષ : અમે દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિને સર્વથા કલ્પિત નથી માનતા, પણ અમારા કહેવાનો ભાવ એ કે, પ્રથમક્ષણસ્થિતિથી ભિન્ન દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ કલ્પિત છે. (અર્થાત્ દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ જુદી નથી, પણ પ્રથમક્ષણસ્થિતિરૂપ જ છે.) એટલે તમે કહેલ દોષ ન આવે. (અર્થાત્ અમે એ રૂપે અસ્થિતિનું અસ્તિત્વ માનીએ જ છીએ. એટલે તમે જે કહ્યું હતું કે, અસ્થિતિ ન રહેતાં બીજી ક્ષણે પણ વસ્તુની સ્થિતિ માનવાનો પ્રસંગ આવે, તે દોષ નહીં આવે.)

★ અહીં દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિને ઉત્તરકાલીન પદાર્થાંતરની સ્થિતિરૂપ સમજવી અને તેના વિશે વિકલ્પો થઈ રહ્યા છે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત પણ ઉચિત નથી, કારણ કે આવું કહેવામાં પણ પૂર્વોક્ત દોષ અકબંધ જ રહે છે. જુઓ; જો પ્રથમક્ષણસ્થિતિરૂપ જ દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ માનવામાં આવે, તો સ્થિતિ-અસ્થિતિ બંને પરસ્પર અભિન્ન થઈ જાય ! અને તો વસ્તુની પ્રથમક્ષણે પણ અસ્થિતિ અથવા દ્વિતીયક્ષણે પણ સ્થિતિ... એવી બધી અસમંજસતાઓ પૂર્વવત્ સર્જાય જ.

એટલે દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિને જુદી અને અકલ્પિત જ માનવી રહી.

અથ ક્ષણસ્થિતિધર્મકં વસ્ત્વેવ દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિતિઃ, ઇતિ ? ન, તસ્યૈવાયોગાત્; તથાહિ-‘ક્ષણસ્થિતિધર્મકં ક્ષણસ્થિતિસ્વભાવમુચ્યતે’ ઇત્યાદિ તદેવાવર્તતે, ઇતિ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : હવે જો ક્ષણસ્થિતિધર્મક વસ્તુ જ દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિરૂપ કહો, તો તે બરાબર નથી, કારણ કે તે જ ઘટતી નથી. તે આમ- ‘ક્ષણસ્થિતિધર્મક એટલે ક્ષણસ્થિતિસ્વભાવી વસ્તુ...’ ઈત્યાદિ એ બધી જ વાતો ફરી ફરી આવતી થાય.

વિવેચન : હવે બૌદ્ધ, સ્થિતિ-અસ્થિતિના ભેદાભેદ વિકલ્પો ન ઘટે, એવું સાબિત કરવા પોતાનો એક તર્ક રજૂ કરે છે.

બૌદ્ધ : ક્ષણસ્થિતિધર્મક વસ્તુ જ દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિરૂપ છે. (એટલે ક્ષણિક વસ્તુરૂપ જ અસ્થિતિ છે, તેનાથી કોઈ જુદી નહીં કે જેને લઈને તમે ભેદાભેદ વિકલ્પો કરી શકો.)

સ્યાદ્વાદી : અરે, ભાઈ ! પણ ક્ષણસ્થિતિધર્મક વસ્તુ જ ઘટતી નથી. જુઓ - “ક્ષણસ્થિતિધર્મક એટલે એકક્ષણસ્થિતિસ્વભાવી વસ્તુ... હવે અહીં અર્થતઃ જણાય કે, એ ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુની દ્વિતીય ક્ષણે અસ્થિતિ જ હોવાની. તો હવે એ સ્થિતિ-અસ્થિતિ બંને પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?” - એ બધી પૂર્વોક્ત વાતો જ કરી આવતી થશે.

(એટલે ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ઘટતું નથી કે જેને તમે અસ્થિતિરૂપ કહી શકો.)

હવે, બૌદ્ધ, પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -

અથોચ્યેત-દ્વિતીયાદિક્ષણાસ્થિતૌ સત્યાં પ્રથમક્ષણસ્થિતેરભાવાદ્, ભાવે વા તદનુપપત્તેઃ, પ્રતિયોગ્યભાવાદન્યાનન્યત્વકલ્પનાઽસમ્ભવતસ્તદુત્થદોષાભાવઃ; તથાહિ-દ્વિતીયાદિક્ષણે તદેવ ન ભવતિ ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : બૌદ્ધ : દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ વખતે પ્રથમક્ષણસ્થિતિ નથી હોતી, જો હોય, તો તે અસ્થિતિની ઉપપત્તિ ન થાય. આમ પ્રતિયોગી ન હોવાથી ભિન્નાભિન્નપણાની કલ્પના ન થઈ શકે અને તો તેનાથી થયેલ દોષ ન રહે. તે આમ - બીજી ક્ષણે તે જ વસ્તુ નથી થતી.

● **બોદ્ધવૃત્ત ક્ષણિકતાની સંગતિ** ●

વિવેચન : બોદ્ધ : પૂર્વોક્ત ભેદાભેદ વિકલ્પો ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે (૧) પ્રથમક્ષણસ્થિતિ, અને (૨) દ્વિતીયક્ષણ-અસ્થિતિ રૂપ બંને પ્રતિયોગી વિદ્યમાન હોય. પણ તે બંને પ્રતિયોગી એક સાથે વિદ્યમાન હોતા જ નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જ્યારે દ્વિતીયાદિક્ષણ - અસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે પ્રથમક્ષણસ્થિતિ હોતી નથી, જો હોય, તો વસ્તુની સ્થિતિ જ થાય અને તો વસ્તુની દ્વિતીયક્ષણ - અસ્થિતિ ઉપપન્ન થાય નહીં. (એટલે અસ્થિતિ વખતે સ્થિતિનું અસ્તિત્વ નથી હોતું.)

અને

(૨) જ્યારે પ્રથમક્ષણસ્થિતિ છે, ત્યારે દ્વિતીયાદિક્ષણ-અસ્થિતિ નથી, કારણ કે જેની સ્થિતિ છે, તેની જ અસ્થિતિ ન હોય.

આ પ્રમાણે બંને રીતે, સ્થિતિ-અસ્થિતિ રૂપ *પ્રતિયોગીનું યુગપદ્ અસ્તિત્વ ન હોવાથી, તે બેને લઈને ભેદાભેદવિકલ્પો સંગત થાય નહીં.

પ્રશ્ન : તો શું ક્ષણસ્થિતિકતાની સિદ્ધિ નિર્બાધ થઈ જાય છે ?

ઉત્તર : હા, જુઓ - જે વસ્તુ પ્રથમક્ષણે હતી, તે જ વસ્તુ બીજી ક્ષણે નથી હોતી - આમ વસ્તુ માત્ર એકક્ષણસ્થિતિક હોવાથી ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ થાય જ. એટલે અમારો ક્ષણિકવાદ નિર્બાધ જણાઈ આવે છે.

હવે ગ્રંથકારશ્રી આનું નિરાકરણ કરવા કહે છે -

❖-----❖

નન્વેવમપિ તસ્યૈવાસ્થિતત્વાત્ સ્થિતિવત્ તદનવસ્થિતેસ્તદ્ધર્મત્વપ્રસન્ગઃ, અતદ્ધર્મત્વે ચ તદા સ્થિત્યાપન્તિઃ; તથાહિ-દ્વિતીયક્ષણે તસ્યૈવ સ્થિતિરિતિ, તતશ્ચ 'સ્વહેતુભ્ય એવ સ્થિત્યનવસ્થિતિધર્મકં સમુત્પદ્યતે' ઇતિ પ્રતિપત્તવ્યમ્ । ન ચાક્રમવતઃ કારણાત્ ક્રમવદ્ધર્માધ્યાસિતકાર્યોત્પત્તિર્યુજ્યતે, ઇતિ । અતો યદૈવ સ્થિતિસ્તદૈવાસ્થિતિઃ સ્યાત્, કુતઃ ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વમ્ ઇતિ । સત્યાં વા સ્થિતૌ, ક્ષણસ્થાયિત્વે તયા સ્થિત્યાઽવિરોધાત્ પ્રથમક્ષણવત્ સદા સ્થિતિપ્રસન્ગઃ ।

❖-----❖ **:- પ્રવેશરશ્મિ :-** ❖-----❖

ભાવાર્થ : સ્યાદ્વાદી : આવું કહો તો પણ તે વસ્તુ જ અસ્થિત હોવાથી, સ્થિતિની જેમ અસ્થિતિને પણ તેનો ધર્મ માનવો પડે. જો અસ્થિતિને ધર્મ ન માનો, તો ત્યારે સ્થિતિ થવાનો પ્રસંગ આવે. જુઓ - બીજી

★ પૂર્વોક્ત ભેદાભેદ વિકલ્પો, સ્થિતિ-અસ્થિતિરૂપ ઉભયસંબંધી=ઉભયપ્રતિયોગિક છે. એટલે જ સ્થિતિ-અસ્થિતિને વિકલ્પના પ્રતિયોગી તરીકે કહ્યા.

ક્ષણે તે વસ્તુની જ સ્થિતિ થાય... એટલે પોતાના હેતુથી જ સ્થિતિ-અસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, એવું માનવું જોઈએ અને વળી અક્રમવાળા કારણથી ક્રમવાળા ધર્મથી અધ્યાસિત કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય નથી... એટલે જ્યારે સ્થિતિ, ત્યારે જ અસ્થિતિ થાય, તો તેનું ક્ષણસ્થિતિધર્મપણું કેવી રીતે ? સ્થિતિ થાય તો પણ ક્ષણસ્થિતિ હોવાથી પ્રથમક્ષણસ્થિતિ સાથે વિરોધ ન હોવાથી પ્રથમક્ષણની જેમ સદા સ્થિતિનો પ્રસંગ આવે !

❁ બૌદ્ધ-પ્રલાપનું નિરસન ❁

વિવેચન : સ્યાદ્વાદી : આવું કહો, તો પણ ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ ન થઈ શકે, કારણ કે તે સ્થિત વસ્તુ જ બીજી ક્ષણે અસ્થિત થાય છે, તો જેમ તે વસ્તુમાં 'સ્થિતિ' નામનો ધર્મ છે, તેમ 'અસ્થિતિ' નામનો ધર્મ પણ માનવો પડે.

જો અસ્થિતિ નામનો ધર્મ ન માનો, તો બીજી ક્ષણે વસ્તુની અસ્થિતિ ન* રહે અને તો ત્યારે પણ વસ્તુની સ્થિતિ માનવાનો પ્રસંગ આવે ! તે આ પ્રમાણે — (અસ્થિતિ વસ્તુનો ધર્મ ન હોવાથી) પ્રથમક્ષણીય વસ્તુની જ બીજી ક્ષણે સ્થિતિ થાય છે.

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, ઘટ વગેરે પદાર્થો, પોતાના હેતુથી જ સ્થિતિ-અસ્થિતિ ઉભયધર્મવાળા ઉત્પન્ન થાય છે. (એટલે જ તેઓની પ્રથમક્ષણે સ્થિતિ અને બીજી ક્ષણે અસ્થિતિ થાય છે.)

અને હવે મોટી સમસ્યા એ સર્જાય છે કે, બૌદ્ધમતે તો નિરંશ-એકસ્વભાવી કારણ મનાય છે, તો આવા અક્રમિક કારણથી, ક્રમિક ધર્મવાળા કાર્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? (આશય એ કે, સ્થિતિ-અસ્થિતિ પ્રથમ-દ્વિતીયક્ષણે ક્રમિક થાય છે, એટલે સ્થિતિ-અસ્થિતિરૂપ ધર્મો ક્રમિક કહેવાય, આવા ધર્મોવાળી ઘટાદિ વસ્તુઓ છે. પણ પ્રશ્ન એ કે, અક્રમ-નિરંશ કારણથી ક્રમિક ધર્મવાળી વસ્તુ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?)

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, અક્રમ-નિરંશ કારણથી અક્રમિક ધર્મવાળી (સ્થિતિ - અસ્થિતિરૂપ ધર્મ જેમાં ક્રમિક નથી, પણ યુગપત્ છે, તેવા સ્વરૂપવાળી) વસ્તુ જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તો ઘટની એક જ સમયમાં સ્થિતિ-અસ્થિતિ માનવી પડે !

એટલે તો ઘટની જ્યારે (પ્રથમક્ષણે) સ્થિતિ હોય, ત્યારે જ અસ્થિતિ માનવી પડે અને તો તેનું એકક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું (=એક ક્ષણ રહેવાપણું) પણ ક્યાં રહ્યું ? (અર્થાત્ સ્થિતિ વખતે જ અસ્થિતિ થતાં, તેની ક્ષણસ્થિતિકતા પણ ન રહી.)

અથવા, જો તેની સ્થિતિ માનો, તો તે ક્ષણસ્થાયી થાય, અર્થાત્ એક ક્ષણ રહેનાર બને. તો હવે જેમ તે વસ્તુનો પ્રથમક્ષણસ્થિતિ સાથે વિરોધ નથી, તેમ દ્વિતીયાદિ ક્ષણસ્થિતિ સાથે પણ વિરોધ નહીં રહે ! અને એટલે તો પ્રથમ ક્ષણની જેમ બીજી વગેરે સર્વ ક્ષણોમાં વસ્તુની સ્થિતિ થવાનો

★ જેમ સ્થિતિ નામનો ધર્મ હોય તો જ વસ્તુની સ્થિતિ રહે, તેમ અસ્થિતિ નામનો ધર્મ હોય તો જ વસ્તુની અસ્થિતિ રહે, અન્યથા નહીં.

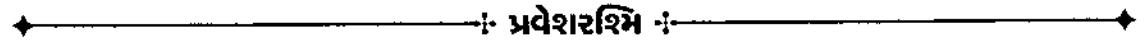

प्रसंग आवे.

आ रीते पण वस्तुनी क्षणिकता सिद्ध न थाय.

न च 'निरंशतत्त्वभावेभ्यो हेतुभ्यस्तत्त्वभावमेवोत्पद्यते', इत्युच्यमानं विद्वज्जनसमवाये राजते, युक्तिवैकल्यात्, उभयत्र कारणे कार्ये च स्वभावान्तरकल्पनाया अपि शक्यत्वात् ।

∴ प्रवेशशशि ∴

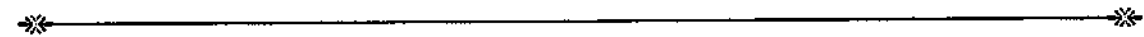
ભાવાર્થ : વળી 'નિરંશ એવા તાદૃશસ્વભાવી હેતુથી તેવા સ્વભાવવાળું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય' એવું વિદ્વાન લોકોના સમુદાયમાં કહેવું શોભતું નથી, કારણ કે તેમાં યુક્તિવિકલતા છે અને કાર્ય-કારણ બંને ઠેકાણે બીજા સ્વભાવની કલ્પના પણ શક્ય જ છે.

● યુક્તિવિકલ સ્વભાવશરણો નિરાસ ●

વિવેચન : બૌદ્ધ : નિરંશ અને તાદૃશ-કાર્યજનનસ્વભાવી કારણથી, 'પ્રથમક્ષણે સ્થિતિ અને બીજા ક્ષણે અસ્થિતિ' એવા સ્વભાવવાળું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. (એટલે વસ્તુની ક્ષણસ્થિતિધર્મકતા સંગત જ છે.)

સ્યાદ્વાદી : પણ આવું વિદ્વાન જનોના સમુદાયમાં કહેવું શોભે નહીં; કેમ કે 'કારણનો તેવો જ સ્વભાવ અને તેનાથી કાર્ય તેવા જ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થાય' એ વાતને સિદ્ધ કરવા તમારી પાસે કોઈ યુક્તિ નથી.

અને યુક્તિ વિના પણ જો કાર્ય-કારણનો તેવો સ્વભાવ કલ્પી શકાતો હોય, તો તેની જેમ બીજા સ્વભાવો કલ્પવામાં પણ કોઈ વિરોધ નહીં રહે ! (અર્થાત્, યુક્તિવિકલ કલ્પના તો આવી પણ થઈ શકે કે, કારણ નિત્યસ્વભાવી છે અને તેનાથી અનેકક્ષણ સ્થિતિસ્વભાવી વસ્તુ જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇત્યાદિ...)

स्यादेतत्, अशक्या स्वभावान्तरकल्पना, अर्थक्रियाऽभावप्रसङ्गात्, इति ।

एतदप्यभद्रकम्, क्षणस्थितिधर्मक एव वस्तुतस्तदभावप्रसङ्गात्; तथाहि-यथोक्तस्वभावं वस्त्वेवार्थक्रिया, यथोक्तम्-'भूतिर्येषां क्रिया सैव' इत्यादि-तच्च न घटामटति, इति निर्दिशितमेतत्, अलं विस्तरेणेति ।

∴ प्रवेशशशि ∴

ભાવાર્થ : જો એવું કહો કે - 'બીજા સ્વભાવની કલ્પના શક્ય નથી, કારણ કે તેમાં અર્થક્રિયાનો અભાવ છે' - તો એ પણ અભદ્રક છે; કેમ કે પરમાર્થથી ક્ષણસ્થિતિધર્મક વસ્તુમાં જ અર્થક્રિયાનો અભાવ થાય છે. તે આમ - યથોક્ત સ્વભાવી વસ્તુ જ અર્થક્રિયા છે, કહ્યું છે કે, 'જેઓની ઉત્પત્તિ તે જ અર્થક્રિયા છે' ઇત્યાદિ. પણ તે વસ્તુ જ ઘટતી નથી. એ બધું અમે બતાવી દીધું. એટલે હવે વિસ્તારથી સર્યું.

વિવેચન : બૌદ્ધ : 'કારણનો તાદૃશ સ્વભાવ (નિત્યસ્વભાવ) અને કાર્યનો અનેકક્ષણ સ્થિતિસ્વભાવ' એવું કલ્પવું શક્ય નથી, કારણ કે જો કાર્યમાં અનેકક્ષણ સ્થિતિસ્વભાવ માનો, તો તેના દ્વારા કોઈ અર્થક્રિયા નહીં થઈ શકે ! (અર્થક્રિયા ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુથી જ થાય, એવું અમે અમારા ગ્રંથોમાં તર્કોથી સાબિત કર્યું છે. નિત્ય વસ્તુ, અપ્રત્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિર એકસ્વભાવી હોવાથી કમથી કે યુગપત્થી અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ નથી.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ બરાબર નથી, કારણ કે પરમાર્થથી તો ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુમાં જ અર્થક્રિયાનો અભાવ થાય છે. જુઓ -

તમારા મતે એકક્ષણ રહેવાના સ્વભાવવાળી વસ્તુ જ અર્થક્રિયા તરીકે મનાય છે. કહ્યું છે કે- "ક્ષણિક મૃત્પિંડ આદિથી, ક્ષણિક એવા ઘટ આદિની સત્તા; તે જ અર્થક્રિયા છે" - આમ ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુ જ અર્થક્રિયા છે.

પણ ઉપર કહેલા સચોટ તર્કોથી, એ ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ઘટતું નથી, તો તદ્દરૂપ અર્થક્રિયા શી રીતે ઘટે ?

એટલે હકીકતમાં તો ક્ષણિકમતે જ અર્થક્રિયાના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી વસ્તુની ક્ષણસ્થિતિકતા બિલકુલ યોગ્ય નથી, એવું નિર્બાધ જણાઈ આવે છે.

किञ्च-अत्रापि 'धर्मधर्मिणोर्नानात्वम् ? अनानात्वं च ?' इति वाच्यम् । यद्यनानात्वम्, किं सर्वथा ? उत कथंचिद् ? यदि सर्वथा, ततः स्थित्यस्थित्योरेकत्वम्, एकस्माद् धर्मिणोऽनानात्वात्, तत्स्वरूपवत् । एवं च स्थितिप्रसङ्गोऽस्थितिप्रसङ्गो वा; धर्मिणो वा भेदः, स्थित्यस्थित्योरनानात्वात्, तत्स्वात्मवदेव, तथा च-अन्यदेव स्थितिमद्, अन्यच्च तच्छून्यम्, इति कुतः क्षणस्थितिधर्मकत्वम् ? । अथ कथंचित्, अभ्युपगमविरोधः । अथ नानात्वम्, तदपि सर्वथा ? कथंचिद्वा ? इति; यदि सर्वथा, हन्त ! तर्हि स्थित्यस्थिति-स्वभावशून्यत्वाग्निःस्वभावत्वात् कुतोऽभीष्टवस्तुस्थितिः ? । अथ कथंचित्, अत्रोक्तो दोषः ॥

ભાવાર્થ : વળી અહીં પણ ધર્મ-ધર્મીનું (૧) ભિન્નપણું, કે (૨) અભિન્નપણું ? એ કહો. (૨) જો અભિન્નપણું; તો તે સર્વથા કે કથંચિત્ ? જો સર્વથા, તો સ્થિતિ-અસ્થિતિનું એકપણું થાય; કેમ કે એકધર્મીથી અભિન્ન હોઈ ધર્મીસ્વરૂપની જેમ એક જ થાય અને એ પ્રમાણે તો સ્થિતિ કે અસ્થિતિનો પ્રસંગ આવે, અથવા તો, સ્થિતિ-અસ્થિતિથી અભિન્ન હોવાથી તે બેના સ્વરૂપની જેમ ધર્મીનો પણ ભેદ થાય અને તેથી તો સ્થિતિવાળો જુદો અને સ્થિતિશૂન્ય પણ જુદો જ ફલિત થાય, તો વસ્તુનું ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું કેવી રીતે ? જો કથંચિત્ કહો તો અભ્યુપગમવિરોધ થાય. (૧) જો ભિન્નપણું હોય, તો તે સર્વથા કે કથંચિત્ ? જો સર્વથા,

तो वस्तु स्थिति-अस्थितिस्वभाव शून्य ढोवाथी तेनो कोर्ध स्वभाव न रडे अने तो ते अढीष्ट वस्तुनुं अस्तित्व केवी रीते ? जो कथंयित्, तो पूर्वोक्त ढोष आवे.

❁ क्षणस्थितिधर्मकतानो विकल्पशः निरास ❁

विवेचन : वस्तुने क्षणस्थितिधर्मक मानो, तो वस्तु धर्मा बने अने स्थिति-अस्थिति तेना धर्म बने. हवे अर्ही पण विकल्प अे के, स्थिति-अस्थितिरूप धर्म अने धर्मा वर्ये शुं छे ? (१) भेद, के (२) अभेद ?

(२) जो अभेद, तो ते अभेद पण केवो ? (क) सर्वथा, के (ख) कथंयित् ?

(क) जो सर्वथा अभेद कडो, तो (क-१) स्थिति-अस्थिति बने धर्मा परस्पर अेक थर्ध जाय, कारण के जेम अेक धर्माथी अभिन्न ढोवाथी धर्मानुं स्वरूप जुहुं जुहुं नथी, तेम (अेक धर्माथी अभिन्न ढोवाथी) धर्मानुं स्वरूप पण जुहुं जुहुं न रडे ! अने तो बने अेकबीजरूप बनी जाय.

अेटले तो अस्थिति पण स्थितिरूप बनवाथी, वस्तुनी सर्वदा स्थिति ज थशे, कडी अस्थिति नर्ही रडे ! अथवा तो स्थिति पण अस्थितिरूप बनवाथी, वस्तुनी सर्वदा अस्थिति ज रडे, कडी स्थिति न थाय !

अथवा तो सर्वथा अभेद मानवामां (क-२) अेक ज धर्माना जुहा जुहा टुकडा थर्ध जाय, कारण के जेम स्थिति-अस्थितिरूप धर्मथी अभिन्न ढोवाथी ते धर्मानुं स्वरूप जुहुं जुहुं छे, तेम जुहा जुहा धर्मथी अभिन्न ढोर्ध ते धर्मानुं स्वरूप पण जुहुं जुहुं थाय !

अेटले तो स्थितिधर्मवाणो धर्मा जुहो अने अस्थितिधर्मवाणो धर्मा जुहो - अेम जुहा जुहा बे धर्मा थाय ! अने तो अेक ज धर्मानी प्रथम क्षणे स्थिति अने बीज्ण क्षणे अस्थिति न रडे, तो ते धर्मा अेकक्षणस्थितिक ज छे अेवुं शी रीते कडेवाय ?

(ख) जो धर्म-धर्मानो कथंयिद् अभेद कडो, तो तो अनेकांतवाढ ज स्वीकृत थाय अने तो तमारा अभ्युपगमनो (=अेकांतवाढनो) विरोध थवानो ज.

अेटले अभेदविकल्प तो संगत नथी.

(१) हवे जो भेद कडो, तो ते भेद पण केवो ? (क) सर्वथा, के (ख) कथंयित् ?

(क) सर्वथा भेद कडो, तो तो घटादि धर्मा स्थिति-अस्थितिस्वभावथी शून्य बनी जाय, अर्थात् तेनो स्थिति-अस्थितिरूप स्वभाव न रडे अने तेथी तो ते निःस्वभाव बनी जतां अपुष्पनी जेम तेनुं अस्तित्व ज न रडे ! तो पछी तमे अभिप्रेत वस्तुनी स्थिति शी रीते संगत करशो ?

(ख) जो कथंयिद् भेद कडो, तो तो अनेकांतवाढ ज स्वीकृत थाय अने तो तमारा अभ्युपगमनो विरोध थवानो ज.

निष्कर्ष : आम धर्म-धर्मानुं अस्तित्व अेके विकल्पो प्रमाणे संगत थतुं नथी.

સ્યાદેતત્, પરિકલ્પિતો ધર્મધર્મિભાવઃ, ન પુનર્વાસ્તવઃ, ઇતિ; એવમપિ ધર્મધર્મિણોઃ પરિકલ્પિતત્વાચ્છૂન્યતાપ્રસન્ગઃ, તદેવમપિ કુતઃ ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વમ્ ? ઇતિ ।

તદિતરવ્યાવૃત્તિદ્વારાયાતા ધર્મા એવ પરિકલ્પિતાઃ, ન ધર્મા, ઇતિ ચેત્ ? એવમપિ સ્થિત્યસ્થિત્યાદિલક્ષણપરિકલ્પિતધર્મવ્યતિરિક્તસ્ય ધર્મિણઃ કિં સ્વરૂપમ્ ? ઇતિ વાચ્યમ્ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : ધર્મ-ધર્મીભાવ પરિકલ્પિત છે, વાસ્તવિક નહીં. ઉત્તરપક્ષ : એ પ્રમાણે તો ધર્મ-ધર્મી પરિકલ્પિત હોઈ તેમની શૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે ! તો પછી તો ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું કેવી રીતે ? પૂર્વપક્ષ : તેનાથી જુદી વસ્તુની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા આવેલા ધર્મો જ પરિકલ્પિત છે, ધર્મી નહીં. ઉત્તરપક્ષ : તો એ પ્રમાણે પણ સ્થિતિ-અસ્થિતિરૂપ કલ્પિત ધર્મોથી જુદા એવા ધર્મોનું સ્વરૂપ શું ? એ કહેવું.

● ધર્મ-ધર્મીભાવની કલ્પિતતામાં દોષપરંપરા ●

વિવેચન : બૌદ્ધ : ધર્મ-ધર્મીભાવ તો કલ્પિત છે, વાસ્તવિક નહીં (એટલે તેને લઈને ભેદાભેદના વિકલ્પનો પરિશ્રમ નિરર્થક છે.)

સ્યાદ્વાદી : આવું ન કહો, જો ધર્મ ધર્મીભાવ કલ્પિત મનાય, તો હકીકતમાં તેઓનું અસ્તિત્વ જ ન રહે અને તો સ્થિતિ-અસ્થિતિરૂપ ધર્મો અને ઘટાદિ ધર્મો જેવું કંઈ જ ન રહે ! તો પછી ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું કેવી રીતે ? (આશય એ કે, કોઈ ધર્મો હોય અને સ્થિતિ-અસ્થિતિ જેવા ધર્મો હોય, તો જ વસ્તુનું ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું સંગત થાય, અન્યથા નહીં.)

બૌદ્ધ : વસ્તુમાં રહેલા ધર્મો; જેઓ બીજી વસ્તુની વ્યાવૃત્તિરૂપ છે, તે ધર્મો જ અપારમાર્થિક છે, બાકી એકસ્વરૂપી વસ્તુ તો પારમાર્થિક જ છે. (તાત્પર્ય એ કે, ઘટમાં નશ્વરસ્વભાવ, મૃત્સ્વભાવ, પાર્થિવસ્વભાવ, દ્રવ્યસ્વભાવ આ બધા સ્વભાવરૂપ ધર્મો છે. હવે આ ધર્મો; ઈતર પદાર્થની વ્યાવૃત્તિરૂપ છે. જેમ કે મૃત્સ્વભાવરૂપ ધર્મ, અમૃત્સ્વભાવી એવા પટાદિની વ્યાવૃત્તિરૂપ છે. એટલે તેઓ વાસ્તવિક નથી, પણ પરિકલ્પિત છે અને એટલે માત્ર એકસ્વભાવ ધર્મો જ પારમાર્થિક ફલિત થાય. ★)

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે સ્થિતિ-અસ્થિતિ આદિ કલ્પિત ધર્મોથી જુદી એવી તે વસ્તુનું સ્વરૂપ શું ? (અર્થાત્ ધર્મવિહોણી વસ્તુ કેવી હોય ?) એ તમારે કહેવું જોઈએ.

∴

ક્ષણસ્થિતિધર્મકત્વમ્ ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યૈવાયોગાદ્, ઇત્યાદિ તદેવાવર્તતે; ઇત્યલં પ્રસન્ગેન ।।

તદેવમિહાપિ વિજ્ઞાનાદિકાર્યાયોગઃ, ઇતિ સ્થિતમ્ ।

★ બૌદ્ધમતે, વસ્તુ નિરંશ-એકસ્વભાવી મનાય છે. એટલે તેઓનું કહેવું છે કે, વસ્તુમાં જુદા જુદા અનેક ધર્મો ન હોઈ શકે. હવે જે ઘટત્વ આદિ ધર્મો છે, તે તો પટાપોહ આદિરૂપ હોઈ કલ્પિત છે.

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : તેનું સ્વરૂપ; ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું એવું કહો, તો તે બરાબર નથી, કારણ કે તે જ ઘટતું નથી. ઈત્યાદિ તે જ વાતો આવૃત્ત થશે. એટલે હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ. આ પ્રમાણે એકાંત અનિત્યમતે પણ વિજ્ઞાનાદિ કાર્યો ઘટતાં નથી. એમ સ્થિત થયું.

વિવેચન : બૌદ્ધ : (તમે ઘટાદિ ધર્માનું સ્વરૂપ પૂછો છો, તો સાંભળો-) ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું; એક ક્ષણ રહેવાપણું એ જ ઘટાદિ ધર્માનું સ્વરૂપ છે.

સ્યાદ્વાદી : આવું કહેવું પણ બરાબર નથી, કારણ કે હજી ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું જ સંગત થતું નથી. જુઓ - “ક્ષણસ્થિતિધર્મક એટલે એક ક્ષણ સ્થિતિસ્વભાવી વસ્તુ... હવે અહીં અર્થતઃ જણાય કે, એક ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુની દ્વિતીયક્ષણે અસ્થિતિ જ હોવાની. તો હવે એ સ્થિતિ - અસ્થિતિ બંને પરસ્પર ત્મિન્ન છે કે અત્મિન્ન ?” - એ બધી પૂર્વોક્ત વાતો જ ફરી - ફરી આવૃત્ત થાય.

એટલે હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ.

નિષ્કર્ષ : આ પ્રમાણે ઘટાદિ વસ્તુઓને એકાંતે અનિત્ય મનાય, તો પણ વિજ્ઞાનાદિ કાર્યો સંગત થાય નહીં. એટલે વસ્તુને એકાંત નિત્ય કે અનિત્યરૂપ નહીં, પણ નિત્યાનિત્યરૂપ જ માનવી જોઈએ, એવું ફલિત થયું.

હવે ગ્રંથકારશ્રી, નિત્યાનિત્યનું સ્વરૂપ, તેની સચોટ તર્કોથી સિદ્ધિ અને તેમાં સર્વસમંજસતાઓ બતાવવા, પોતાનું યુક્તિગર્ભિત મંતવ્ય રજૂ કરે છે.

**નિત્યાનિત્યં પુનઃ કથञ્ચિદવસ્થિતત્વાદનેકસ્વભાવત્વાજ્જનયતીતિ વિજ્ઞાનાદિકમિ-
ત્યતોઽવગમ્યતે, ઇતિ ।**

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : વળી નિત્યાનિત્ય વસ્તુ તો કથંચિદ્ અવસ્થિત હોવાથી અને અનેકસ્વભાવી હોવાથી વિજ્ઞાનાદિને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે તે જણાય છે.

❖ નિત્યાનિત્યમતે વિજ્ઞાનની સંગતિ ❖

વિવેચન : નિત્ય વસ્તુ; શ્લેષસ્વભાવી હોય તો સદા જ્ઞાન થાય અને ન હોય તો ક્યારેય જ્ઞાન ન થાય... અનિત્ય વસ્તુ; બીજી ક્ષણે ન હોવાથી જ તેનું પ્રત્યક્ષ ન થાય... આ બધા કારણોસર એકાંત નિત્ય/અનિત્યના જ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો.

તો નિત્યાનિત્યનું જ્ઞાન કેમ થાય ?

તેના જવાબમાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે,

નિત્યાનિત્યરૂપ વસ્તુ તો (૧) કથંચિત્ (માટી આદિ દ્રવ્યરૂપે) અવસ્થિત હોય છે. તેથી અનિત્યની જેમ - બીજી ક્ષણે નથી તેવું નથી. એટલે જ્ઞાન થઈ શકે. અને પાછી તે વસ્તુ (૨)

અનેકસ્વભાવી છે, જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે જ્ઞેયસ્વભાવી અને જ્યારે જ્ઞાન ન થાય ત્યારે અજ્ઞેય સ્વભાવી... એટલે સદા જ્ઞાન આદિરૂપ આપત્તિ ન આવે.

આવું હોવાથી નિત્યાનિત્યરૂપ વસ્તુનું જ્ઞાન નિર્ભય થઈ શકે, કારણ કે જ્ઞાનના કારણ (૧) વસ્તુ હોવી, અને (૨) વસ્તુનો જ્ઞેય સ્વભાવ હોવો - તે બંને હાજર છે. એટલે વિજ્ઞાનાદિ કાર્યોની અસંગતિ એકાંતમતે જ છે, અનેકાંતમતે નહીં.

હવે ગ્રંથકારશ્રી, નિત્યાનિત્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

નિત્યાનિત્યત્વં ચ વસ્તુનો દ્રવ્યપર્યાયોભયરૂપત્વાદનુવૃત્તવ્યાવૃત્તાકારસંવેદનગ્રાહ્યત્વાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમેવ, તથાહિ-મૃત્પિંડશિવકસ્થાસકઘટકપાલાદિષ્વવિશેષેણ સર્વત્રાનુવૃત્તો મૃદન્વચ: સંવેદ્યતે, પ્રતિભેદં ચ પર્યાયવ્યાવૃત્તિ:; તથા ચ ન યથાપ્રતિભાસં મૃત્પિંડે સંવેદનં તથાપ્રતિભાસમેવ શિવકાદિષુ, આકારભેદાનુભવાત્ । ન ચ યથાપ્રતિભાસભેદં તદ્વિજાતીયે-ષૂદકદહનપવનાદિષુ તથાપ્રતિભાસભેદમેવ શિવકાદિષુ, મૃદન્વયાનુભવાત્ । ન ચાસ્ય સ્વસંવેદ્યસ્યાપિ સંવેદનસ્થાપટ્નવ: કર્તુ યુજ્યતે, પ્રતીતિવિરોધાત્ ।

•: પ્રવેશરશ્મિ :•

ભાવાર્થ : નિત્યાનિત્યપણું તો, વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ હોવાથી અનુવૃત્ત-વ્યાવૃત્ત આકારવાળા સંવેદનથી ગ્રાહ્ય છે અને તેથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જ છે. તે આ પ્રમાણે - મૃત્પિંડ, શિવક, સ્થાસક, ઘટ, કપાલાદિમાં સમાનપણે સર્વત્ર અનુવૃત્ત માટીનો અન્વય અનુભવાય છે અને દરેક ભેદે પર્યાયની વ્યાવૃત્તિ છે. અને તથા, જેવા પ્રતિભાસવાળું સંવેદન મૃત્પિંડ વિશે થાય છે, તેવા પ્રતિભાસવાળું સંવેદન જ શિવકાદિમાં નથી થતું; કેમ કે આકારભેદ અનુભવાય છે અને જે પ્રમાણે તેનાથી વિજાતીય ઉદક, અગ્નિ, પવન વગેરેમાં જુદું સંવેદન થાય છે, તે પ્રમાણે શિવકાદિમાં જુદા જ પ્રતિભાસવાળું સંવેદન થાય છે એવું પણ નથી; કેમ કે માટીનો અન્વય અનુભવાય છે. હવે આ સ્વસંવેદ્ય પણ સંવેદનનો અપલાપ કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે તેમાં પ્રતીતિવિરોધ છે.

• નિત્યાનિત્યનું સ્વરૂપ અને સિદ્ધિ •

વિવેચન : ઘટ - સુવર્ણાદિ દરેક વસ્તુઓ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ છે. એટલે તેઓ માટી-સુવર્ણ આદિ દ્રવ્યરૂપે 'નિત્ય' છે અને ઘટ-કપાલાદિ, કટક-કુંડલાદિ પર્યાયરૂપે 'અનિત્ય' છે. આમ વસ્તુઓ નિત્યાનિત્યરૂપ છે.

પ્રશ્ન : પણ વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ છે તેવું શી રીતે જણાય ?

ઉત્તર : પ્રત્યક્ષથી જણાય, કારણ કે વસ્તુ અનુવૃત્ત આકારના સંવેદનથી દ્રવ્યરૂપ જણાય છે અને વ્યાવૃત્ત આકારના સંવેદનથી પર્યાયરૂપ જણાય છે. તે આ પ્રમાણે-

(૧) મૃત્પિંડ, શિવક, સ્થાસક, ઘટ, કપાલ વગેરે બધા ભેદોમાં સમાનપણે માટીની અનુગતરૂપતા અનુભવાય છે. આમ સર્વત્ર અનુગતરૂપે સંવેદિત મૃદંશ જ 'દ્રવ્ય' છે, અને (૨)

મૃત્પિંડ, શિવક વગેરે બધા ભેદોમાં જુદા જુદા આકારાદિરૂપે પર્યાયનું સંવેદન થાય છે, તો અહીં સર્વત્ર વ્યાવૃત્તિરૂપે સંવેદિત ભેદાંશ જ 'પર્યાય' છે.

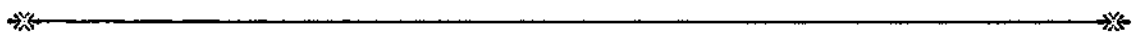
પ્રશ્ન : આપણને અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ શી રીતે અનુભવાય છે ?

ઉત્તર : જુઓ; (૨) જેવા પ્રતિભાસવાળું સંવેદન મૃત્પિંડ વિશે થાય છે, તેવા પ્રતિભાસવાળું સંવેદન જ શિવકાદિમાં નથી થતું; કેમ કે બંનેમાં જુદા જુદા આકારો અનુભવાય છે. આમ દરેક ભેદોની વ્યાવૃત્તિ અનુભવાય છે. અને (૧) જેવા પ્રતિભાસવાળું સંવેદન માટીથી વિજાતીય એવા ઉદક, અગ્નિ, પવન વગેરેમાં થાય છે, તેવા પ્રતિભાસવાળું જુદું જુદું સંવેદન જ શિવકાદિમાં નથી થતું (અર્થાત્ જળ-અગ્નિની જેમ સર્વથા ભિન્ન પ્રતિભાસવાળું સંવેદન નથી થતું.) કેમ કે શિવક, સ્થાસક વગેરેમાં તો માટીરૂપે એક સરખું જ સંવેદન થાય છે. આમ દરેક ભેદોની અનુવૃત્તિ અનુભવાય છે.

આ પ્રમાણે સંવેદન દ્વારા અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિરૂપે દ્રવ્ય-પર્યાયની સિદ્ધિ થાય છે અને તો વસ્તુ દ્રવ્યાંશને લઈને નિત્યરૂપ અને પર્યાયાંશને લઈને અનિત્યરૂપ - એમ નિત્યાનિત્યરૂપ પણ સિદ્ધ થાય જ, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

વળી આવું નિત્યાનિત્યરૂપ સંવેદન તો સ્વસંવેદિત છે, એટલે તેનો અપલાપ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં પ્રતીતિનો વિરોધ છે.

આશય : અનુવૃત્તિ - વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું. હવે કોઈ કહે કે - તેવું સંવેદન જ થતું નથી. તો તેનો જવાબ એ કે, તે સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે. અર્થાત્ સ્વ એટલે દરેક વ્યક્તિ; એટલે પૂર્વપક્ષીને પોતાને પણ એનો અનુભવ થાય છે કે આવું જ્ઞાન થાય છે. પછી તેનો અપલાપ કરી ન શકાય, કારણ કે તેમાં પ્રતીતિવિરોધ છે.

**न च निराकारं संवेदनमर्थान्तरस्येव ततो विवक्षितार्थापरिच्छेदात् । न ह्यर्थाकारानु-
भवव्यतिरेकेणापरोऽर्थपरिच्छेदः, अतिप्रसङ्गात्, सर्वस्य सर्वार्थपरिच्छेत्तत्वाऽऽपत्तेश्च ।**

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને આ સંવેદન નિરાકાર નથી, નહીંતર તો અર્થાંતરની જેમ તેનાથી વિવક્ષિત અર્થનો પણ પરિચ્છેદ નહીં થાય અને અર્થાકારના અનુભવ વિના બીજો કોઈ અર્થપરિચ્છેદ હોતો જ નથી, કારણ કે તેમાં અતિપ્રસંગ આવે છે અને બધા અર્થનો પરિચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે છે.

◉ નિરાકારવાદીની દલીલનું નિરાકરણ ◉

વિવેચન : નિરાકારવાદી : સંવેદન તો નિરાકાર છે, તેમાં અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ કોઈ આકાર નથી, તો પછી તેના આધારે નિત્યાનિત્યતાની સિદ્ધિ શી રીતે કરાય ?

સ્યાદ્વાદી : જો સંવેદન નિરાકાર હોય, અર્થાત્ વિષયનો કોઈ આકાર તેમાં ન આવતો હોય,

તો જેમ ઘટજ્ઞાનમાં પટનો બોધ નથી થતો, તેમ આકાર ન હોવાથી ઘટનો બોધ પણ નહીં થાય !

અને પદાર્થના આકારનો અનુભવ; તે જ પદાર્થનું જ્ઞાન છે, તે સિવાય બીજો કોઈ અર્થપરિચ્છેદ હોતો જ નથી. એટલે સંવેદનમાં અર્થાકારનો અનુભવ માનવો જ રહ્યો.

અન્યથા, અતિપ્રસંગ એ આવે કે, ઘટજ્ઞાનમાં, જેમ ઘટની આકારતા ન હોવા છતાં પણ ઘટનો બોધ થાય છે, તેમ ઘટ સિવાયના પટાદિનો પણ બોધ થવા લાગશે ! અને તેનાથી એ દોષ પણ આવશે કે, ઘટજ્ઞાન, ઘટની જેમ પટાદિ સર્વ પદાર્થનો ગ્રાહક બનશે, અને એમ બીજા પણ જ્ઞાનો બધા પદાર્થના ગ્રાહક બનશે ! ફલતઃ બધા જ્ઞાનો બધા પદાર્થના બોધક બનવાની આપત્તિ આવશે !

એટલે જ્ઞાનમાં અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ આકાર માનવા જ રહ્યા અને એટલે વસ્તુની નિત્યાનિત્ય-રૂપતા પણ સિદ્ધ થાય જ.

ન ચ 'ઇદં સંવેદનં भ्रान्तम्' इति शक्यते वक्तुम्, देशकालनरावस्थान्तरेऽविशेषेण प्रवृत्तेः; तथाहि-देशान्तरे कालान्तरे नरान्तरेऽवस्थान्तरे च मृत्पिण्डादिषु यथोक्तसंवेदनं प्रवर्तते । न चार्थप्रभवमविसंवादिसंवेदनं विहाय जातिविकल्पेभ्यः पदार्थव्यवस्था युज्यते, प्रतीतिबाधितत्वेन तेषामनादेयत्वात् ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : અને આ સંવેદનને ભ્રાન્ત કહેવું શક્ય નથી, કારણ કે જુદા દેશ, કાળ, નર, અવસ્થામાં પણ સમાનપણે તે પ્રવર્તે છે. તે આ પ્રમાણે - દેશાંતરમાં, કાળાંતરમાં, નરાંતરમાં અને અવસ્થાંતરમાં મૃત્પિંડાદિ વિશે યથોક્ત સંવેદન જ પ્રવર્તે છે અને અર્થજન્ય અવિસંવાદિ સંવેદનને છોડીને જાતિવિકલ્પોથી પદાર્થની વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે જાતિવિકલ્પો તો પ્રતીતિબાધિત હોવાથી અનાદેય છે.

❖ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સંવેદનની અભ્રાન્તતા ❖

વિવેચન : શિવકાદિમાં માટી-અંશને લઈને જે અનુવૃત્તિનું સંવેદન થાય છે અને કથંચિદ્ ભેદાંશને લઈને જે વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન થાય છે, તે સંવેદનને ભ્રાન્ત કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તે તો અભ્રાન્તરૂપે પ્રતીત છે. તે આ રીતે -

(૧) ગુજરાત કે રાજસ્થાન કોઈપણ ઠેકાણે, (૨) ઠંડી કે ગરમી કોઈપણ કાળમાં, (૩) ચૈત્ર કે મૈત્ર કોઈપણ વ્યક્તિને, (૪) બાળ કે યુવા કોઈપણ અવસ્થામાં, મૃત્પિંડાદિમાં અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન જ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ : બધા સંવેદનો સત્ય જ હોય એવું જરૂરી નથી, કેટલાક ભ્રાન્ત પણ હોઈ શકે છે. જેમ કે (૧) દૂરના દેશથી થતું આકાશના ઢલાણનું જ્ઞાન, (૨) ગરમીમાં થતું રણમાં પાણીનું જ્ઞાન, (૩) વ્યક્તિને થતું ઠૂંકામાં પુરુષનું જ્ઞાન, (૪) પીળીયા રોગમાં થતું શંખના પીળાવર્ણનું જ્ઞાન... તો આ બધા જ્ઞાનોની જેમ પ્રસ્તુત જ્ઞાન પણ ભ્રાન્ત હોઈ જ શકે ને ?

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! તે બધા જ્ઞાનોનો તો અનુક્રમે (૧) દેશાંતરમાં, (૨) કાળાંતરમાં, (૩) પુરુષાંતરમાં, અને (૪) અવસ્થાંતરમાં બાધ થતો દેખાય છે. એટલે તેઓને બ્રાન્ત કહેવા યોગ્ય છે. પણ અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિ આકારે થતું સંવેદન તો નિર્બાધ છે, એટલે તેને બ્રાન્ત કહેવું બિલકુલ યોગ્ય નથી.

વળી યથોક્ત સંવેદન તો; અર્થ હોય તો થાય અને ન હોય તો ન થાય - એમ અર્થ સાથે અવિનાભાવી હોવાથી, ‘અર્થજન્ય’ છે અને તેનો બાધ કદી ન થવાથી તે ‘અવિસંવાદી’ છે... તો આવું જો અર્થજન્ય અવિસંવાદી સંવેદન થતું હોય, તો વસ્તુને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપે નિત્યાનિત્ય માનવી જ રહી.

આવું યથાર્થ સંવેદન હોવા છતાં પણ, “દ્રવ્ય-પર્યાય બે વચ્ચે શું છે ? (૧) ભેદ, (૨) અભેદ, કે (૩) ભેદાભેદ” - એવા બધા વિકલ્પો પાડીને એકાંત નિત્ય કે અનિત્યરૂપે પદાર્થની વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે તે બધા કુવિકલ્પો તો અર્થજન્ય અવિસંવાદી પ્રતીતિથી બાધિત થઈ જવાથી - તેઓનું અસ્તિત્વ નિર્બાધ ન રહેતાં - તેઓ ઉપાદેય બંને નહીં. એટલે વસ્તુને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપે માનવામાં તે વિકલ્પો બાધક બનતા નથી.

न चैकान्तनित्येषु यथोक्तसंवेदनसम्भवः, व्यावृत्ताकारनिबन्धनस्य पर्यायभेदस्याभावात्; अन्यथा, एकान्तनित्यत्वानुपपत्तेः; तथा चोक्तम् -

‘भावेष्वेकान्तनित्येषु नान्वयव्यतिरेकवत् ।

संवेदनं भवेद् धर्मभेदाभावादिह स्फुटम् ॥૧॥’ इत्यादि ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : અને એકાંત નિત્ય વિશે યથોક્ત સંવેદનનો સંભવ નથી, કારણ કે પર્યાયભેદ; જે વ્યાવૃત્તાકારનું મૂળ કારણ છે તે નથી. જો તેવું ન માનો, તો એકાંત નિત્યતા ઉપપન્ન થાય નહીં. કહ્યું છે કે- “એકાંતનિત્ય પદાર્થો વિશે અન્વય - વ્યતિરેકવાળું સંવેદન ન થાય; કેમ કે પર્યાયભેદનો અભાવ છે. એ અહીં સ્પષ્ટ છે.”

❖ એકાંતનિત્યમતે યથોક્તસંવેદનની અસંગતિ ❖

વિવેચન : જો પદાર્થને એકાંતે નિત્ય મનાય, તો મૃત્પિંડાદિમાં થનારું વ્યાવૃત્તિનું સંવેદન સંગત થાય નહીં, કારણ કે તે બે સંવેદન અનુક્રમે દ્રવ્ય-પર્યાય અંશને લઈને થાય છે.

પણ એકાંતનિત્યમાં તો માત્ર દ્રવ્યાંશ જ છે, પર્યાયભેદ નહીં. જો પ્રતિક્ષણ જુદા જુદા પર્યાયો મનાય, તો પર્યાયો બદલાતા વસ્તુ પણ બદલાઈ જતાં, વસ્તુની નિત્યતા જ ન રહે. એટલે પર્યાયભેદ તો ન મનાય અને તો તન્મૂલક વ્યાવૃત્તાકાર પણ ન મનાય. ફલતઃ વ્યાવૃત્તિરૂપેનું અવિસંવાદી સંવેદન સંગત થાય નહીં. આ વિશે કહ્યું છે કે -

“અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર એક સ્વભાવવાળા એકાંત નિત્ય પદાર્થોમાં; પર્યાયભેદ ન હોવાથી, અનુવૃત્તિ વ્યાવૃત્તિરૂપેનું યથોક્ત સંવેદન થઈ શકે નહીં. એ વાત અહીં સ્પષ્ટ છે.”

તથા એકાન્તનશ્વરેષ્ઠપિ નાધિકૃતસંવેદનભાવો યુજ્યતે, અનુવૃત્તાકારનિબન્ધનસ્ય દ્રવ્યસ્યાન્વયાભાવાત્ । ન ચ નિરન્વયનશ્વરવાદિનઃ તદન્યપ્રભવઃ સમ્ભવતિ, સર્વથા હેતુનિવૃત્તાવહેતુકત્વપ્રસન્ગાત્; અન્યથા, અન્વયસિદ્ધેઃ, ઇતિ । ઉક્તં ચ –

‘સર્વથા કારણોચ્છેદાદ્ભવેત્ કાર્યમહેતુકમ્ ।

તચ્છક્ત્યવયવાધારસ્વભાવાનામનન્વયાત્ ॥૧॥’ ઇત્યાદિ ॥

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : તથા એકાંત નશ્વર પદાર્થોમાં પણ અધિકૃત સંવેદનનું અસ્તિત્વ ઘટે નહીં; કેમ કે તે દ્રવ્યના અનુવૃત્તાકારનું કારણ એવા અન્વયનો અભાવ છે અને નિરન્વય-નશ્વર કહેનારાઓને તો તેનાથી અન્યની ઉત્પત્તિ પણ સંભવે નહીં, કારણ કે સર્વથા હેતુની નિવૃત્તિમાં તે કાર્ય અહેતુક થવાનો પ્રસંગ આવે. અન્યથા અન્વય સિદ્ધ થઈ જાય. કહ્યું છે કે - ‘સર્વથા કારણના ઉચ્છેદથી કાર્ય નિર્હેતુક થાય, કારણ કે કાર્યને રાખવાનો જેમાં સ્વભાવ છે, તેવા કારણના અવયવોનો અન્વય રહેતો નથી.’

◆ એકાંત અનિત્યમતે પણ યથોક્ત સંવેદનની અસંગતિ ◆

વિવેચન : જો પદાર્થને એકાંત-અનિત્ય મનાય, તો પણ મૃત્પિંડાદિનું અનુવૃત્તિ-વ્યાવૃત્તિરૂપેનું સંવેદન સંગત થાય નહીં, કારણ કે એકાંતનિત્યમાં તો માત્ર પર્યાયભેદ જ છે અને તે પર્યાયોમાં અનુગત કોઈ દ્રવ્યાંશ જ નથી. ફલતઃ દ્રવ્યાંશ ન રહેતાં, તન્મૂલક અનુવૃત્તાકાર પણ ન રહે અને તો અનુવૃત્તિ - વ્યાવૃત્તિરૂપેનું સંવેદન સંગત થાય નહીં.

પ્રશ્ન : કારણ દ્વારા પોતાના જેવું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે પૂર્વાપરવર્તી કારણ-કાર્યની સદૃશતાને લઈને જ અનુવૃત્તાકારે સંવેદન થાય છે.

ઉત્તર : તેવું નથી, કારણ કે એકાંત નિરન્વય ક્ષણિકમતે હેતુવિનાશે જ કાર્યોત્પત્તિ થતી હોવાથી, કાર્ય નિર્હેતુક બને છે. (એટલે, કારણ દ્વારા સદૃશ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં.)

તાત્પર્ય : ઘડાની ઉત્પત્તિ વખતે મૃત્પિંડરૂપ કારણ ત્રણે લોકમાં ક્યાંય હોતું નથી; કેમ કે બૌદ્ધમતે કારણનાશ પછી જ કાર્યોત્પત્તિ મનાય છે. એટલે કારણની અવિદ્યમાનતામાં જ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોવાથી એ કાર્ય નિર્હેતુક બનવાની આપત્તિ આવે. ફલતઃ કાર્યકાળે કોઈ તેવો પદાર્થ રહે જ નહીં કે જે પોતાના સદૃશ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે.

(અન્યથા) જો કારણ સર્વથા નાશ પામતું ન હોય અને તેની સદૃશતા કાર્યમાં મૂકીને જતું હોય, તો અન્વય સિદ્ધ થવાથી ક્ષણિકવાદ અસિદ્ધ થશે !

આ વિશે કહ્યું છે કે –

“कारणानो सर्वथा उच्छेद यतो होवाथी कार्य निर्हेतुक बने, कारण के कार्यने राभवानो जेमां स्वभाव छे, तेवा कारणना अवयवोनो (घटरूप कारण माटे मृत्पिंडना परमाणुओनो) उच्छेद थई जतो होवाथी (अनन्वयम्-उच्छेदात्) तेओ हेतु तरीके रहे नहीं.”

नचास्य संवेदनस्य बाधकः प्रत्ययोऽस्ति, कदाचिदप्यनुपलब्धेः । न च ‘योगिप्रत्ययो बाधकः’ इति युज्यते वक्तुम्, प्रमाणाभावात् । उक्तं च—

‘क्षणिकं योगी विजानाति, न नित्यं चेति का प्रमा ?।

देशनाया विनेयानुगुण्येनापि प्रवृत्तितः ॥१॥’ इत्यादि ॥

:- प्रवेशरश्मि :-

भावार्थ : अने आ संवेदननो कोई बाधक प्रत्यय नथी, कारण के ते क्यारे पण उपलब्ध थतो नथी अने योगीप्रत्यय तेमां बाधक छे - अेवुं कडेवुं योग्य नथी; केम के प्रमाणनो अभाव छे . कहुं छे के - ‘योगी क्षणिकने ज्ञाणे, नित्यने नहीं - अेमां प्रमाण शुं ? कारण के देशना तो शिष्यने अनुसारे पण प्रवर्त छे.’

● यथोक्त संवेदननी निर्बाधकता ●

विवेचन : अनुवृत्त - व्यावृत्ताकारे थनारा संवेदननो बाधक कोई प्रत्यय नथी, कारण के तेना बाधक प्रत्ययनी उपलब्धि कही थती नथी. तमे त्नेदात्नेद वगेरेना विकल्पो उठावो, तो पण प्रत्यक्षप्रतीति तो अनुवृत्त-व्यावृत्त संवेदननी ज थाय छे.

पूर्वपक्ष : ‘क्षणिकाः सर्वे संस्काराः’ अे रूपा थतुं योगीओनुं ज्ञान बाधक बनशे... आशय अे के, आपणने सहुने थतुं ज्ञान वासनाजन्य छे, तेथी तेमां विकल्पो-अन्वय वगेरे होय छे. योगीने जे ज्ञान थाय छे, ते शुद्ध छे - वासनादिथी रक्षित छे अने ते ज्ञान आपणा ज्ञाननुं बाधक बनीने क्षणिक वस्तुने सिद्ध करे छे.

उत्तरपक्ष : पण योगीओने वस्तुनी क्षणिकतानुं ज ज्ञान थाय छे, अेवुं कडेवामां कोई प्रमाण नथी, कारण के योगीना ज्ञाननुं ज्ञान तो आपणने थतुं ज नथी.

पूर्वपक्ष : ‘क्षणिकाः सर्वे संस्काराः’ अेवी अपाती देशनाथी ज जज्ञाय के योगीने मात्र क्षणिकतानुं ज ज्ञान छे.

उत्तरपक्ष : पण अेवुं नथी के जेवी देशना अपाय तेवुं ज ज्ञान होय, कारण के देशना तो घड़ीवार श्रोताने अनुसारे पण अपाय छे. जेम के - (१) वस्तु पर द्वेष राभवनार व्यक्तित्ने, त्मूत (जडवस्तु) अने आत्माना अद्वैतने प्रधान करीने देशना अपाय के ‘आ वस्तु आत्मस्वरूप ज छे, तेना पर द्वेष केम करो छे?’... (२) वस्तु पर राग करनारने त्मूत अने आत्माना द्वैतने प्रधान करीने देशना अपाय के ‘आ पर वस्तु उपर राग केम?’ (३) ब्राह्मणनी अत्यंत प्रिय पत्नी मरी गई, ते छतां अेकाअेक आघात न लागे अे माटे देशना अपाय के ‘ते उज्ज मरी नथी’

તો તે બધા ઉદાહરણોની જેમ 'ક્ષણિકા: સર્વે સંસ્કારા:' એ દેશના પણ; શ્રોતાને વૈરાગ્ય ઊભો કરવા જ અપાઈ હોય એવું પણ હોઈ જ શકે છે. એટલે તેના આધારે યોગીને ક્ષણિકનું જ જ્ઞાન છે એવો નિશ્ચય ન થઈ શકે.

આ વાતનો જ સંગ્રહ કરનાર શ્લોક કહ્યો છે કે -

“યોગી ક્ષણિકને જાણે છે, નિત્યને નહીં - એમાં પ્રમાણ શું ? કારણ કે દેશના તો શિષ્યને અનુસારે પણ પ્રવર્તે છે.”

તસ્માદ્ 'અન્વયાવિનાભૂતો વ્યતિરેકઃ, વ્યતિરેકાવિનાભૂતશ્ચાન્વય' इति वस्तुस्वभावः, तथा चोक्तम् -

'નાન્વયઃ સહભેદિત્વાન્ન ભેદોઽન્વયવૃત્તિતઃ ।

મૃદ્ભેદદ્વયસંસર્ગવૃત્તિજાત્યન્તરં ઘટઃ ॥૧॥' इत्यादि ।

તસ્માદ્ તદ્ યત એવ નિત્યમ્, અત એવાનિત્યમ્; દ્રવ્યાત્મના નિત્યત્વાત્, તસ્ય ચાભ્યન્તરીકૃતપર્યાયત્વાત્ । યત એવ ચાનિત્યમ્, અત એવ નિત્યમ્; પર્યાયાત્મનાઽનિત્યત્વાત્, તસ્ય ચાભ્યન્તરીકૃતદ્રવ્યત્વાત્ । ઉભયરૂપસ્ય ચાનુભવસિદ્ધત્વાત્ । એકાન્તભિન્નસ્ય ચોભયસ્યાભાવાત્ । ઉક્તં ચ -

'દ્રવ્યં પર્યાયવિયુતં પર્યાયા દ્રવ્યવર્જિતાઃ ।

ક્વ કદા કેન કિંરૂપા દૃષ્ટા માનેન કેન ચ ॥૧॥' इत्यादि ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : તેથી અન્વયથી અવિનાભૂત વ્યતિરેક છે અને વ્યતિરેકથી અવિનાભૂત અન્વય છે, આવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે અને તે પ્રમાણે જ કહ્યું છે કે - 'અન્વય નથી; કેમ કે ભેદ છે. ભેદ નથી; કેમ કે અન્વય છે. એટલે મૃદ્ અને ભેદ, એ બંને સંબંધથી રહેલ જાત્યન્તર - ભેદાભેદવાળો ઘટ છે' તેથી તે જેથી નિત્ય છે, એથી જ અનિત્ય છે; કેમ કે દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે અને દ્રવ્ય ગૌણરૂપે પર્યાયસ્વરૂપ છે. અને જેથી અનિત્ય છે, તેથી નિત્ય છે; કેમ કે પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે અને પર્યાય ગૌણરૂપે દ્રવ્યસ્વરૂપ છે અને ઉભયરૂપ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે અને એકાન્તભિન્ન એવા ઉભયનો અભાવ છે. કહ્યું છે કે - 'પર્યાયરહિત દ્રવ્ય અને દ્રવ્યરહિત પર્યાય ક્યાં ક્યારે કોના વડે કેવા રૂપે અને ક્યા પ્રમાણથી દેખાયા છે ? નથી જ દેખાયા.'

❁ દ્રવ્ય-પર્યાયની અવિનાભાવિતા ❁

વિવેચન : તેથી (૧) મૃત્પિંડ-શિવકાદિનો પરસ્પર ભેદ; તે અન્વયથી અવિનાભૂત છે, અર્થાત્ મૃત્પિંડાદિનો સર્વથા ભેદ નથી, કથંચિદ્ અન્વય પણ છે, અને (૨) તેઓનો પરસ્પર અન્વય; તે ભેદથી અવિનાભૂત છે, અર્થાત્ મૃત્પિંડાદિનો સર્વથા અન્વય નથી, કથંચિદ્ ભેદ પણ છે.

आवो ज वस्तुनो स्वभाव डोवाथी, वस्तुने अन्वय - व्यतिरेकवाणी मानवी ज रही. कहुं छे डे -

“मृत्पिंडादिनो परस्पर मात्र अन्वय ज नथी; केम डे उर्धादि आकारे तेओनो भेद पण छे अने परस्पर मात्र भेद नथी; केम डे माटीरूपे अभेद पण छे. परंतु मृद् (अन्वय) अने भेद, अे अने संबंधथी रडेल, ज्ञात्यंतर-भेदाभेदवाणो घट छे.”

● वस्तुनी नित्यानित्यरूपे सिद्धि ●

(१) अेटले वस्तु जे कारणथी नित्य छे, ते ज कारणथी अनित्य पण छे; केम डे मृत्पिंडादि द्रव्यरूपे (=माटीरूपे) नित्य छे अने द्रव्यरूप वस्तु पण गौणरूपे पर्याय ज छे, नहीतर ‘ते ते पर्यायोमां जवारूप’ द्रव्यनुं लक्षण उपपन्न न थाय. (आम द्रव्य-पर्यायनो कथंचिद् अभेद डोवाथी, जेम द्रव्यने लईने वस्तु नित्य छे, तेम द्रव्यथी अभिन्न पर्यायने लईने वस्तु अनित्य पण छे.)

अने वणी

(२) वस्तु जे कारणथी अनित्य छे, ते ज कारणथी नित्य पण छे; केम डे मृत्पिंडादि वस्तुओ शिवकादिपर्यायरूपे अनित्य छे अने पर्यायरूप वस्तु पण गौणरूपे द्रव्य ज छे, नहीतर ‘अवस्थाअे - अवस्थाअे बढलावारूप’ पर्यायनुं लक्षण उपपन्न न थाय. (आम द्रव्य-पर्यायनो कथंचिद् अभेद डोवाथी, जेम पर्यायने लईने वस्तु अनित्य छे, तेम पर्यायथी अभिन्न द्रव्यने लईने वस्तु नित्य पण छे.)

अने अनुवृत्त-व्यावृत्त आकारे वस्तुनुं संवेदन थतुं डोवाथी, वस्तुनी द्रव्य-पर्यायरूपता तो अनुभवसिद्ध छे. अेटले ते मानवी ज रही.

प्रश्न : वस्तुने द्रव्य - पर्याय उभयरूप मानी लईअे, पण तेओने जुदा जुदा मानीअे तो ?

उत्तर : पण तेवुं न मनाय; केम डे अेकांते जुदा जुदा द्रव्य-पर्याय डोता ज नथी अने तेनुं कारण अे डे, जुदा जुदा द्रव्य-पर्यायनी उपलब्धि कही थती नथी. कहुं छे डे -

“पर्यायरहित मात्र द्रव्य, अने द्रव्यरहित मात्र पर्यायो, कया ठेकाणे, कया काणे, कई व्यक्ति वडे, कया स्वरूपे, कया प्रमाणथी शुं जेवाया छे ? नथी ज जेवाया.”

अेटले घटादि वस्तुओ, कथंचिद् भिन्नाभिन्न अेवा द्रव्य-पर्याय उभयरूप डोई, तेओनी नित्यानित्यरूपता निर्बाध सिद्ध थाय छे.

स्यादेतत्-पर्यायनिवृत्तौ द्रव्यनिवृत्तिर्भवति ? किं वा न ? इति । किञ्चातः ? यदि भवति, अनित्यमेव तत्, निवृत्तिमत्त्वात्, पर्यायस्वात्मवत् । अथ न भवति, हन्त ! तर्हि द्रव्यपर्याययोर्भेदप्रसङ्गः; तथाहि-पर्यायेभ्योऽन्यद् द्रव्यम्, तन्निवृत्तावपि तस्यानिवृत्तेः, क्रमेलकादिव कर्कः, इति । एतदप्ययुक्तम्, कथंचिन्निवृत्तिभावात् । अस्य

चानुभवसिद्धत्वात्; तथाहि-घटपर्यायनिवृत्तौ कपालकालेऽपि तद्बुद्ध्या मृदनुभूयत एव;
तदेकान्तनिवृत्तौ चोर्ध्वादिपर्यायवन्नानुभूयेत ।

प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : પર્યાયની નિવૃત્તિમાં દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થાય છે કે નહીં ? જો થાય છે; તો તે અનિત્ય જ થયું; કેમ કે પર્યાયસ્વરૂપની જેમ તે નિવૃત્ત થાય છે. જો નથી થતી, તો તો દ્રવ્ય-પર્યાયના ભેદનો પ્રસંગ આવે, તે આ પ્રમાણે - ઊંટથી શ્વેત ઘોડાની જેમ, પર્યાયથી દ્રવ્ય જુદું છે; કેમ કે પર્યાયની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે, દ્રવ્યની કથંચિદ્ નિવૃત્તિ થાય છે અને એ અનુભવસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે - ઘટપર્યાયની નિવૃત્તિ થયે કપાલકાળે પણ ઘટની બુદ્ધિથી માટીનો અનુભવ થાય છે જ. જો એકાંતે નિવૃત્તિ હોય, તો ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયની જેમ તે પણ ન અનુભવાય.

● દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયનો અનુવેદ ●

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જ્યારે શિવકાદિ પર્યાયની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે માટીરૂપ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ (૧) થાય છે, કે (૨) નહીં ?

(૧) જો થાય છે, તો - નિવૃત્તિ થતી હોવાથી - જેમ પર્યાયનું સ્વરૂપ અનિત્ય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ અનિત્ય બની જશે ! (અને તો વસ્તુની નિત્યાનિત્યરૂપતા નહીં રહે.)

(૨) જો ન થાય, તો દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ જ સિદ્ધ થયો. તે આ પ્રમાણે - જેમ ઊંટની નિવૃત્તિ (=મરણ) થવા છતાં પણ શ્વેતાશ્વની નિવૃત્તિ ન થવાથી, ઊંટથી સફેદ ઘોડો જુદો છે, તેમ પર્યાયની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ ન થવાથી, પર્યાયથી દ્રવ્ય જુદું છે એવું નિર્બાધ સિદ્ધ થાય છે. (અને તો દ્રવ્ય-પર્યાયનો અભેદ નહીં માની શકાય.)

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત અયુક્ત છે, કારણ કે પર્યાયની નિવૃત્તિ થયે દ્રવ્યની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ થાય છે જ. (અર્થાત્ નાશ પામેલા પર્યાયના નિમિત્તરૂપે (=કારણ-આશ્રયરૂપે) દ્રવ્યની પણ નિવૃત્તિ થાય છે; કેમ કે તે દ્રવ્યનો પર્યાય નિવૃત્ત થયો એમ કહેવાતું હોવાથી દ્રવ્ય-પર્યાય વચ્ચે ષષ્ઠી દ્વારા વ્યક્ત થતો સંબંધ છે જ અને એટલે પર્યાયની નિવૃત્તિ થયે તત્સંબદ્ધ દ્રવ્યની પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ થાય જ.)

વળી આ પ્રમાણે દ્રવ્યની કથંચિદ્ નિવૃત્તિ અનુભવસિદ્ધ પણ છે જ. તે આ પ્રમાણે - ઘડો ફૂટ્યા પછી ઠીકરા વખતે પણ ઘડાની બુદ્ધિથી માટીનો અનુભવ થાય છે જ (ઠીકરાને જોઈને 'આ પેલા ઘડાના ઠીકરા છે' એવો અનુભવ સંવેદનસિદ્ધ છે.)

એ પરથી જણાઈ આવે છે કે, ઘડાની સર્વથા નિવૃત્તિ નથી થતી, પણ કથંચિદ્ નિવૃત્તિ થાય છે. જો સર્વથા નિવૃત્તિ થાય એવું માનો, તો ઉર્ધ્વાદિ-આકારની જેમ માટીરૂપે પણ ઘટનો અનુભવ થાય નહીં.

सार : એટલે દરેક વસ્તુઓની દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનિવૃત્તિ અને પર્યાયની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિ હોય છે.

‘ऊर्ध्वादिनिवृत्तित एव भेदसिद्धिः’ इति चेत् ? न, ऊर्ध्वादेरपि मृदः सर्वथा भेदासिद्धेः । न चासौ कपालमृद् घटमृदः सर्वथाऽन्यैव, तदत्यन्तभेदे तस्या अमृत्वप्रसङ्गात्; यथोदकं न मृत्, ततोऽत्यन्तभेदाद्; एवमसावपि स्यात्, तस्याविशेषात्, इति ।

:- प्रवेशशक्ति :-

ભાવાર્થ : પ્રશ્ન : ઉર્ધ્વાદિની નિવૃત્તિ થવાથી જ તેમનો ભેદ સિદ્ધ થઈ જાય.

ઉત્તર : ના, ઉર્ધ્વાદિનો પણ માટીથી સર્વથા ભેદ સિદ્ધ નથી. અને આ કપાલમાટી ઘટમાટીથી સર્વથા જુદી જ નથી, જો અત્યંત જુદી માનો, તો તેને ‘અમૃત્’ માનવાનો પ્રસંગ આવે; કેમ કે માટીથી અત્યંત ભેદ હોવાથી જેમ પાણી મૃત્ નથી, તેમ આ પણ મૃત્ ન રહે; કેમ કે અત્યંત ભિન્નપણું તો એનું પણ સમાન છે.

● દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદ ●

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : માટીની નિવૃત્તિ ન થવા છતાં પણ ઉર્ધ્વાદિ આકારની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, માટીદ્રવ્યથી ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયો જુદા જ છે. (અન્યથા, માટીની જેમ ઉર્ધ્વાદિ આકારો પણ નિવૃત્ત ન થાત) એટલે દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદ જ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત યુક્ત નથી; કેમ કે માટી દ્રવ્યથી ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયોનો સર્વથા ભેદ હોય એવું સિદ્ધ નથી અને તેનું કારણ એ કે, માટીદ્રવ્યથી રહિત કેવળ ઉર્ધ્વાદિ પર્યાયો કદી ઉપલબ્ધ થતા નથી.

એટલે દ્રવ્ય-પર્યાયનો કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ - એમ ભેદાભેદ જ માનવો જોઈએ.

● પર્યાયોનો પણ પરસ્પર કથંચિદ્ અભેદ ●

કપાલની માટી ઘટની માટીથી સર્વથા જુદી જ નથી, કારણ કે જો સર્વથા જુદી માનવામાં આવે, તો કપાલમાટીની માટીરૂપતા જ ન રહે. તે આ રીતે - ઘટમાટીથી અત્યંત ભિન્ન પાણી જેમ માટીરૂપ નથી, તેમ અત્યંત ભિન્ન કપાલમાટી પણ માટીરૂપ નહીં રહે; કેમ કે બંનેમાં રહેલ અત્યંતભેદ તો સમાન છે. ફલતઃ તે ‘અમૃત્’ બનવાની આપત્તિ આવે.

એટલે ઘટ-કપાલરૂપ પર્યાયોનો પણ કથંચિદ્ અભેદ માનવો જોઈએ.

स्यादेतद्-अमृत्वस्वभावेभ्यो व्यावृत्तत्वात् कपालपदार्थस्य मृत्वस्वभावता, नोदकस्य, तेभ्यो व्यावृत्त्यभावाद्, इति ।

एतदप्यसमीक्षिताभिधानम्, वस्तुनो सजातीयेतरव्यावृत्ताव्यावृत्तोभयस्वभावापत्तेः;

તથાહિ-અમૃત્સ્વભાવેભ્ય એવોદકાદિભ્યો વ્યાવૃત્તસ્વભાવ એવં સતિ કપાલપદાર્થઃ સ્યાત્; ન તુ મૃત્પિંડશિવકઘટાદિભ્યો મૃત્સ્વભાવેભ્યોઽપિ, તદ્વ્યાવૃત્તાવમૃત્સ્વભાવત્વપ્રસન્નગાત્; યથૈવામૃત્સ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તઃ સન્ મૃત્સ્વભાવો ભવતિ, એવં મૃત્સ્વભાવેભ્યોઽપિ વ્યાવૃત્તોઽમૃત્સ્વભાવઃ સ્યાત્, ન્યાયાનુગતમેતત્; અન્યથા અમૃત્સ્વભાવવ્યાવૃત્તાવપિ મૃત્સ્વભાવાનુપપત્તેઃ ।

૧- પ્રવેશરશ્મિ -૧-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : અમૃત્સ્વભાવીઓથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી, કપાલ પદાર્થની મૃત્સ્વભાવતા છે, પાણીની નહીં; કેમ કે પાણીની તેઓથી વ્યાવૃત્તિ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અસમિક્ષિત કથન છે; કેમ કે આવું કહેવામાં વસ્તુને સજાતીયથી અવ્યાવૃત્ત અને વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત - એમ ઉભયસ્વભાવી માનવાની આપત્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે - તે કપાલ પદાર્થ અમૃત્સ્વભાવી ઉદકાદિથી જ વ્યાવૃત્ત સ્વભાવવાળો થાય, મૃત્પિંડ, શિવક-ઘટાદિ મૃત્સ્વભાવીથી પણ વ્યાવૃત્ત નહીં; કેમ કે તેનાથી વ્યાવૃત્તિ થવામાં તો તેને અમૃત્સ્વભાવી માનવો પડે ! જે પ્રમાણે અમૃત્સ્વભાવીઓથી વ્યાવૃત્ત હોઈ મૃત્સ્વભાવી થાય, તે પ્રમાણે મૃત્સ્વભાવીઓથી વ્યાવૃત્ત હોઈ અમૃત્સ્વભાવી થાય; આ વાત ન્યાયાનુસારી છે, અન્યથા અમૃત્સ્વભાવીઓથી વ્યાવૃત્તિ હોવામાં પણ મૃત્સ્વભાવ ઉપપન્ન ન થાય.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : પાણી તો અમૃત્સ્વભાવી એવા ઉદકાદિ પદાર્થથી અવ્યાવૃત્ત છે, એટલે એ માટીરૂપ ન હોય એ તો સહજ છે. પણ કપાલમાટી તો અમૃત્સ્વભાવી ઉદકાદિથી વ્યાવૃત્ત જ છે, તો તે - ઘટમાટીથી અત્યંત ભિન્ન હોવા છતાં પણ - માટી રૂપ કેમ ન બને ?

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત સમીક્ષા વિનાની છે, કારણ કે એવું માનવામાં તો કપાલાદિના બે સ્વભાવ માનવા પડે : (૧) વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત, અને (૨) સજાતીયથી અવ્યાવૃત્ત - અને એટલે તો વસ્તુને ઉભયસ્વભાવી માનવાની આપત્તિ આવે.

અને તેનું (=ઉભયસ્વભાવ હોવાનું) કારણ એ કે, કપાલ તે અમૃત્સ્વભાવી ઉદકાદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી જ કપાલરૂપ બને (નહીંતર તો તે ઉદકાદિ રૂપ જ બની જાય.) અને તે કપાલ, ઉદકાદિની જેમ મૃત્સ્વભાવી એવા મૃત્પિંડ, શિવક, ઘટાદિથી પણ સર્વથા વ્યાવૃત્ત નથી; કેમ કે જો મૃત્પિંડાદિથી વ્યાવૃત્ત માનો, તો કપાલ અમૃત્ થઈ જાય !

એટલે કપાલાદિ પદાર્થો વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત અને સજાતીયથી અવ્યાવૃત્ત એમ ઉભયસ્વભાવી ફલિત થાય.

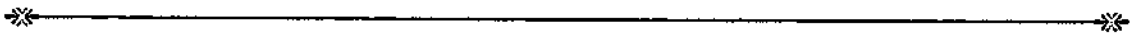
(હવે ગ્રંથકારશ્રી, ઘટ-કપાલમાટીનો કથંચિદ્ અભેદ સિદ્ધ કરવા એક નવો તર્ક આપે છે -)

જે રીતે કપાલાદિ, ઉદકાદિ અમૃત્થી વ્યાવૃત્ત હોવાથી મૃત્ છે, તેમ મૃત્પિંડાદિ મૃત્થી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અમૃત્ થઈ જાય ! આ વાત ન્યાયાનુસારી જ છે, કારણ કે 'જે જે સ્વભાવથી વ્યાવૃત્ત હોય,

ते ते स्वभाववाणो न लोय' એ ન્યાય છે. જો એ ન્યાય ન માનો, તો, ઉદકાદિ અમૃત્થી વ્યાવૃત્ત હોવા છતાં તમે તેને મૃત્ નહીં માની શકો (જે ઉપર માન્યું છે.)

એટલે પૂર્વોક્ત નિયમ માનવો જ પડે અને તો મૃત્સ્વભાવતા માટે કપાલને મૃત્સ્વભાવી ઘટાદિથી સર્વથા વ્યાવૃત્ત ન મનાય. ફલતઃ સજાતીયથી અવ્યાવૃત્તસ્વભાવ હોવાથી ઘટ-કપાલમૃદ્ બંને સર્વથા વ્યાવૃત્ત ન થાય અને તો તેઓનો કથંચિદ્ અભેદ નિર્બાધ સિદ્ધ થાય.

स्यादेतद्-वस्तुतः सजातीयेतरव्यावृत्तस्वरूपत्वात् प्रतिनियतैकस्वभावत्वात्सर्वभावानां यथोक्तदोषाभावः, तथा च यथैवासौ कपालभाव उदकादिभ्यो व्यावृत्तः सन् मृत्स्वभावः एवं घटादिभ्योऽपि तस्यैकस्वभावत्वात्तेनैव रूपेण व्यावृत्तत्वात्, इति ।

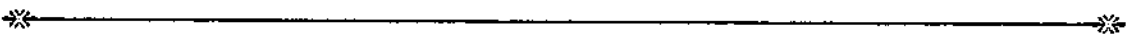
ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : પરમાર્થથી તમામ પદાર્થો પ્રતિનિયત-એકસ્વભાવી હોવાથી સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત છે. એટલે ઉપરોક્ત દોષ ન રહે અને એવું હોવામાં જેમ તે કપાલ ઉદકાદિથી વ્યાવૃત્ત હોઈ મૃત્સ્વભાવી છે, તેમ તે એકસ્વભાવી હોઈ તે એકસ્વભાવરૂપે જ ઘટાદિથી પણ વ્યાવૃત્ત છે. (એટલે તેના ઉભયસ્વભાવ નહીં માનવા પડે.)

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : પરમાર્થથી દરેક વસ્તુઓ, સજાતીય-વિજાતીયથી ★વ્યાવૃત્તસ્વરૂપવાળી છે, કારણ કે સર્વ ભાવો પ્રતિનિયત એક સ્વભાવવાળા જ હોય છે. (આશય એ કે, કપાલ, ઉદકાદિથી તો વ્યાવૃત્ત છે જ, સાથે મૃત્પિંડાદિથી પણ વ્યાવૃત્ત જ છે; કેમ કે તેનો નિયત એક જ સ્વભાવ-કપાલત્વ છે, જે મૃત્પિંડમાં નથી.) એટલે તમે ઉપર ઉભયસ્વભાવનો દોષ આપ્યો તે નહીં આવે.

એટલે કપાલ, જેમ જળાદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી મૃત્સ્વભાવી છે, તેમ ઘટાદિથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી પણ મૃત્સ્વભાવી જ છે; કેમ કે તેનો એક જ સ્વભાવ છે અને એ એકસ્વભાવથી જ તે જળ-ઘટાદિથી વ્યાવૃત્ત છે.

જેમ ગૌ, ગોત્વ સ્વભાવથી જ, અશ્વ-ઉંટ બંનેથી વ્યાવૃત્ત થાય છે, તેમ કપાલ એક મૃત્સ્વભાવથી જ ઉદક-મૃત્પિંડ બંનેથી વ્યાવૃત્ત થાય છે.

એટલે કપાલ, મૃત્પિંડ-ઘટાદિથી સર્વથા વ્યાવૃત્ત હોઈ અમૃત્સ્વભાવી બની જાય એ દોષ હવે નહીં રહે; કેમ કે વ્યાવૃત્ત હોવા છતાં પણ પોતાનો પ્રતિનિયત મૃત્સ્વભાવ હયાત જ છે.

एतदप्ययुक्तम्, अनुभवविरुद्धत्वात्; तथाहि-यदि स येनैव स्वभावेनामृत्स्वभावेभ्यो व्यावृत्तः, तेनैव मृत्स्वभावेभ्योऽपि; हन्त ! तर्हि यथैवामृत्स्वभावभावभावैकान्तविभिन्नावभासहेतुः,

★ પૂર્વપક્ષીનો સજાતીયથી પણ વ્યાવૃત્ત કરવાનો આશય એ કે, જેથી કપાલમૃદ્ અને ઘટમૃદ્ બંને જુદી જુદી સિદ્ધ થાય અને તેથી તે બેનો અભેદ પણ ન રહે.

તથૈવ મૃત્સ્વભાવાપેક્ષયાપિ સ્યાત્; ન ચ ભવતિ, મૃત્સ્વભાવસ્યાનુભૂયમાનત્વાત્ તસ્યૈવ તથાપરિણતિદર્શનાત્; અનુભવસ્ય ચાપહનોતુમશક્યત્વાત્ 'અનુભવપ્રમાણકાશ્ચ સન્તોઽર્થાધિગમે' ઇતિ । પ્રતિનિયતૈકસ્વભાવાનુભવનિબન્ધનાભ્યુપગમે ચ પર્યાયતઃ સમાનપરિણામ એવાભ્યુપગતઃ, ઇતિ ન કાચિન્નો બાધા । ઇત્યલં વિસ્તરેણ ।

◄ પ્રવેશરશ્મિઃ ►

ભાવાર્થ : ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે; કેમ કે તે અનુભવસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે - જો તે જે સ્વભાવે અમૃત્સ્વભાવથી વ્યાવૃત્ત હોય, તે જ સ્વભાવે મૃત્સ્વભાવથી પણ વ્યાવૃત્ત હોય, તો તો જે પ્રમાણે અમૃત્સ્વભાવની પદાર્થથી એકાંતભિન્ન અવભાસનું કારણ બને છે, તે પ્રમાણે મૃત્સ્વભાવની પદાર્થની અપેક્ષાએ પણ થાય. અને મૃત્સ્વભાવ તો અનુભવાય છે, કારણ કે તે સ્વભાવની જ કપાલરૂપે પરિણતિ થાય છે અને અનુભવનો અપલાપ ન કરી શકાય; કેમ કે સજ્જનો અર્થાધિગમ વિશે અનુભવને પ્રમાણ માને છે. અને જો વસ્તુને પ્રતિનિયત - એક સ્વભાવવાળા અનુભવના કારણ તરીકે માનો, તો પર્યાયથી સમાનપરિણામ જ માની લીધો અને એમાં અમારે કોઈ બાધ નથી. એટલે હવે વિસ્તારથી સર્થું.

વિવેચન : ઉત્તરપક્ષ : તમારું આ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે તેમાં અનુભવનો વિરોધ છે, તે આ પ્રમાણે - કપાલ, જે સ્વભાવે અમૃત્ સ્વભાવથી વ્યાવૃત્ત હોય, તે જ સ્વભાવે જો મૃત્ સ્વભાવથી વ્યાવૃત્ત હોય, તો તો... જેમ કપાલ, અમૃત્સ્વભાવની ઉદકાદિથી વ્યવર્તમાન એવી અત્યંત વિલક્ષણ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવાના વ્યાવૃત્તિના સ્વભાવવાળો હોવાથી, તેનાથી તેનો એકાંતભિન્નપણે અવભાસ થાય છે;

તેમ તેનો મૃત્સ્વભાવની પિંડાદિથી પણ એકાંતભિન્નપણે અવભાસ થશે, કારણ કે તેનાથી પણ તે તેવી જ વ્યાવૃત્તિવાળો છે. જો તેવો એકાંતભિન્ન અવભાસ ન થાય, તો તેને, તેનાથી તેવી વ્યાવૃત્તિવાળો પણ ન માની શકાય.

અને તેવો (=મૃત્પિંડાદિથી અત્યંતવિલક્ષણ) અવભાસ તો થતો નથી, કારણ કે મૃત્પિંડાદિમાં રહેલા મૃત્સ્વભાવનો અનુભવ તો કપાલમાં પણ થાય છે જ. અને તેનું (=કપાલમાં મૃત્સ્વભાવનો અનુભવ થવાનું) કારણ એ કે, તે મૃત્સ્વભાવની જ કપાલરૂપે પરિણતિ દેખાય છે. (એટલે કપાલમાં એ મૃત્સ્વભાવનો અનુભવ થવો યુક્તિયુક્ત જ છે.)

અને જે નિર્બાધ અનુભવ થતો હોય, તેનો અપલાપ ન કરી શકાય; કેમ કે સજ્જન પુરુષો અનુભવને જ અર્થાધિગમ વિશે પ્રમાણ માને છે. (અર્થાત્ અનુભવ પ્રમાણે જ અર્થની વ્યવસ્થા કરે છે.)

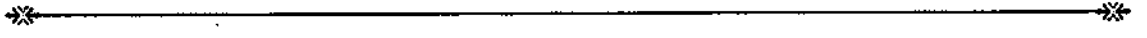
એટલે અનુભવના આધારે તો; ઘટ-કપાલાદિમાં અનુગત એવો મૃત્સ્વભાવ માનવો જ રહ્યો અને તો પૂર્વાપર પર્યાયોનો કથંચિદ્ અભેદ પણ સિદ્ધ થાય જ.

પૂર્વપક્ષ : જેમ અનેક ઔષધિમાં, જવરશમનનો એક જ સ્વભાવ હોય છે, તેમ ઘટ-કપાલાદિ પણ, નિયત એક (મૃત્) સ્વભાવના અનુભવના કારણ છે - એવું માનીએ તો ?

उत्तरपक्ष : तो तमे नाम बढलीने, बंने वख्ये समानपरिणाम ज मान्यो ! अने तेमां तो अमने वांधो ज नथी. હવે આ વિશે વિસ્તારથી સર્થુ.

એટલે ઘટ-કપાલાદિ પર્યાયોની કથંચિદ્ જ નિવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ કથંચિદ્ અનુવૃત્તિ પણ થાય છે.

तथैकान्तानिवृत्तौ तद्विलक्षणबुद्ध्यभाव एव, इति न स्यात्कपालबुद्धिः, विशेषाभावात्; तस्याप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावत्वात्, इति ।

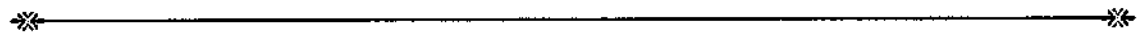
ભાવાર્થ : તથા એકાંતે અનિવૃત્તિમાં, ઘટથી વિલક્ષણ બુદ્ધિનો અભાવ જ થાય અને તો કપાલબુદ્ધિ જ ન થાય; કેમ કે વિશેષનો અભાવ છે અને તેનું કારણ એ કે, ઘટપર્યાય અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિર એકસ્વભાવી છે.

વિવેચન : વસ્તુનો કોઈપણ અંશ નિવૃત્ત નથી જ થતો - એવું પણ નથી (અર્થાત્ કોઈક અંશ તો નિવૃત્ત થાય છે જ)

જો કોઈપણ અંશ નિવૃત્ત ન થતો હોય, તો તો ઘટપર્યાય અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર એકસ્વભાવી ફલિત થાય અને તો ઠીકરાદિ અવસ્થામાં પણ એ ઘટપર્યાય તદવસ્થ જ રહે.

એટલે તો ઘટક્ષણથી ઠીકરાની ક્ષણમાં કોઈ વિશેષ નહીં રહે, અર્થાત્ બંને ક્ષણ સમાન જ થશે અને તો (જેમ ઘટ વખતે ઘટની જ બુદ્ધિ થાય છે, તેનાથી વિલક્ષણ બુદ્ધિ નહીં, તેમ) કપાલ વખતે પણ ઘટની જ બુદ્ધિ થશે, તેનાથી વિલક્ષણ ઠીકરાની બુદ્ધિ નહીં.

એટલે ઘટાદિ પર્યાયોની કથંચિદ્ નિવૃત્તિ પણ માનવી જ રહી. એટલે આમ દરેક વસ્તુની કથંચિદ્ નિવૃત્તિ અને કથંચિદ્ અનિવૃત્તિ થાય છે.

एतेन स्यादारेका-‘नहि कूटस्थनित्यतया-’ इत्यादि यदाशङ्क्योक्तम्-‘पर्यायव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्यासिद्धिः’ इत्यादि । तदपि प्रतिक्षिप्तमेवावगन्तव्यम्, कथंचिद्व्यतिरेकसिद्धेः, इति । तथा चोक्तम् -

‘द्रव्यपर्याययोः सिद्धो भेदाभेदः प्रमाणतः ।

संवेदनं यतः सर्वमन्वयव्यतिरेकवत् ॥१॥

स्वसंवेदनसिद्धे च विरोधोद्भावनं नृणाम् ।

व्यसनं धीजडत्वं वा प्रकाशयति केवलम् ॥२॥’ इत्यादि कृतं विस्तरेण ॥

इति नित्यत्वानित्यत्ववादः ॥२॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : એનાથી 'કૂટસ્થ નિત્યરૂપે નહીં, પણ પરિણામિનિત્યરૂપે' એવી આશંકા ઉપાડીને પૂર્વપક્ષમાં જે કહ્યું હતું કે - "પર્યાયથી જુદું દ્રવ્ય સિદ્ધ નથી" - એ બધું કથન નિરાકૃત થયું જાણવું; કેમ કે કથંચિદ્ વ્યતિરેક સિદ્ધ જ છે. કહ્યું છે કે - (૧) દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, કારણ કે બધું સંવેદન અન્વય-વ્યતિરેકવાળું થાય છે. (૨) અને આવા સ્વસંવેદનસિદ્ધમાં માણસોનું વિરોધનું ઉદ્ભાવન કરવું; એ કેવળ વ્યસન કે બુદ્ધિનું જડપણું પ્રગટ કરે છે. ઈત્યાદિ હવે વિસ્તારથી સર્યું. આ પ્રમાણે એક વસ્તુ નિત્યાનિત્ય ઉભયરૂપ છે, એવો વાદ થયો.

વિવેચન : ઉપરોક્ત કથનથી, 'અમે દ્રવ્યને કૂટસ્થ નિત્યરૂપે નથી માનતા, પણ પરિણામિનિત્યરૂપે માનીએ છીએ' એવી આશંકા ઉપાડીને પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - "પર્યાયથી જુદું દ્રવ્ય સિદ્ધ જ નથી" - તે બધું કથન પણ નિરાકૃત થયું સમજવું, કારણ કે ઉપરોક્ત તર્કોથી પર્યાયથી દ્રવ્યનો કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ જ છે.

આ વિશે કહ્યું છે કે -

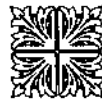
"દ્રવ્ય અને પર્યાયનો ભેદાભેદ (=કથંચિદ્ ભેદ અને કથંચિદ્ અભેદ - એમ ભેદાભેદ) પ્રમાણથી સિદ્ધ છે; કેમ કે વસ્તુનું અન્વય - વ્યતિરેકરૂપે સંવેદન થાય છે."

"અને આવા સ્વસંવેદનસિદ્ધ ભેદાભેદમાં પણ માણસોનું વિરોધનું ઉદ્ભાવન કરવું, એ કેવળ વ્યસન (કુટેવ) અથવા બુદ્ધિનું જડપણું જ પ્રગટ કરે છે."

હવે આ વાતના વિસ્તારથી સર્યું.

નિષ્કર્ષ : એટલે ઘટાદિ દરેક વસ્તુઓ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ હોવાથી, દ્રવ્યને લઈને નિત્ય અને પર્યાયને લઈને અનિત્ય-એમ નિત્યાનિત્યરૂપ જ માનવી રહી, એવું ઉપરોક્ત ચર્ચાથી ફલિત થયું.

॥ આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્ય અનેકાન્તવાદરૂપ દ્વિતીય અધિકાર પૂર્ણ થયો ॥

॥ सामान्यविशेष-अनेकान्तवादः ॥

દરેક વસ્તુઓ નિત્યાનિત્યરૂપ છે - એવું સિદ્ધ કરી, હવે ગ્રંથકારશ્રી, વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષરૂપતા સિદ્ધ કરવા ત્રીજા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે -

यच्चोक्तम्-‘एतेन सामान्यविशेषरूपमपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्’ इत्यादि । तदप्ययुक्तम्, सामान्यविशेषरूपस्य वस्तुनोऽनुभवसिद्धत्वात्; तथाहि-घटादिषु ‘घटो घटः’ इति सामान्याकारा बुद्धिरुत्पद्यते, ‘मार्तिकस्ताम्रो राजतः’ इति विशेषाकारा च; पटादिर्वा न भवति, इति । नार्थसद्भावोऽर्थसद्भावादेव निश्चीयते, सर्वसत्त्वानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । सर्वार्थानामेव सद्भावस्याविशेषात् । किं तर्हि ? अर्थविज्ञानसद्भावान्निश्चयः, ज्ञानं च सामान्यविशेषाकारमेवोपजायते । इत्यतोऽनुभवसिद्धत्वात्सामान्य-विशेषरूपं वस्तु; इति । न च ‘अयमनुभवो भ्रान्तः’ इति युज्यते वक्तुं, घटादिसन्निधावविकलतदन्यकारणानां सर्वेषामेवाविशेषणोपजायमानत्वात् ॥

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : અને જે કહ્યું હતું કે - ‘એનાથી, સામાન્ય - વિશેષરૂપ પણ નિરાકૃત થયું સમજવું’ - તે બધું પણ અયુક્ત છે; કેમ કે સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે - ઘટાદિમાં ‘ઘટ-ઘટ’ એવી સામાન્યાકારે અને ‘આ માટીનો, તાંબાનો, ચાંદીનો’ અથવા ‘આ પટાદિ નથી’ એવી વિશેષાકારે બુદ્ધિ થાય છે. હવે અર્થનો સદ્ભાવ અર્થસદ્ભાવથી જ નિશ્ચિત ન થઈ જાય; કેમ કે સર્વ જીવો સર્વજ્ઞ બનવાનો પ્રસંગ આવે; કેમ કે બધા પદાર્થોનો સદ્ભાવ સમાન છે. એટલે અર્થજ્ઞાનના સદ્ભાવથી નિશ્ચય થાય અને જ્ઞાન તો સામાન્ય-વિશેષાકાર જ થાય છે, તેથી અનુભવસિદ્ધ હોવાથી વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષરૂપ છે અને આ અનુભવ ભ્રાન્ત કહેવો યોગ્ય નથી; કેમ કે ઘટાદિની નજીક રહેલા અને બાકી બધી પૂર્ણ સામગ્રી જેમની પાસે રહી છે, તે બધા પ્રમાતાઓને સમાનપણે આ અનુભવ થાય છે.

∴ જ્ઞાન દ્વારા સામાન્ય-વિશેષરૂપતાસિદ્ધિ ∴

વિવેચન : પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “સામાન્યવિશેષ બંને વચ્ચે વિરોધ હોવાથી, સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુનું પણ નિરાકરણ થાય છે” - તે બધું કથન પણ અયુક્ત છે; કેમ કે સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ તો અનુભવસિદ્ધ છે, તે આ પ્રમાણે -

ઘટાદિ પદાર્થો વિશે (૧) ‘આ ઘડો - આ પણ ઘડો’ એમ સામાન્યાકારે બુદ્ધિ થાય છે, અને (૨) ‘આ ઘડો માટીનો, આ તાંબાનો, આ ચાંદીનો’ એમ, અથવા ‘આ પટ નથી, આ મઠ નથી’ એમ વિશેષાકારે પણ બુદ્ધિ થાય છે. આમ વસ્તુ વિશેનો બોધ, સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાકારે થાય છે.

પૂર્વપક્ષ : તમે પદાર્થનું જ્ઞાન સામાન્ય-વિશેષરૂપે થાય એવું સિદ્ધ કરો છો, પણ તેથી પદાર્થ સામાન્ય-વિશેષરૂપ છે, એવું શી રીતે સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ; પહેલાં તો આપણે એ વિચારીએ કે પદાર્થનો સદ્ભાવ કોના આધારે નિશ્ચિત થાય.

પદાર્થના સદ્ભાવથી જ પદાર્થનો સદ્ભાવ નિશ્ચિત થાય એવું તો ન માની શકાય, કારણ કે ઘડો વિદ્યમાન હોય તેટલા માત્રથી ઘડાનો નિશ્ચય નથી થઈ જતો. જો નિશ્ચય માનો, તો ઘડાની જેમ, તમામ પદાર્થનો સદ્ભાવ સમાનપણે રહ્યો હોવાથી, એ તમામ પદાર્થોનો નિશ્ચય થવા લાગે ! અને એટલે તે બધા પ્રમાતાઓ સર્વજ્ઞ બની જાય ! જે અત્યંત અસંભવિત છે.

પ્રશ્ન : તો અર્થનો સદ્ભાવ કોના આધારે નિશ્ચિત થાય ?

ઉત્તર : પદાર્થના જ્ઞાનના આધારે... અર્થાત્ ઘડાનું જ્ઞાન થવાથી ખ્યાલ આવે કે - 'અહીં ઘડો છે' અને તે સિવાયના પદાર્થોનું જ્ઞાન ન થવાથી, તેઓના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય અને તો સર્વજ્ઞ બનવાની આપત્તિ પણ ન આવે.

હવે જ્ઞાન તો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાકારે જ થાય છે અને તો તેના આધારે વસ્તુ પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ જ માનવી રહી - એવું નિર્બંધ સિદ્ધ થાય છે.

વળી, સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાકારે થનારું સંવેદન ભ્રાન્ત છે, એવું કહેવું બિલકુલ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થના સંનિધાન વખતે, આલોકાદિ બીજા પણ કારણો જેમની પાસે વિદ્યમાન છે, તે બધા પ્રમાતાઓને સમાનરૂપે તેવું જ્ઞાન થાય છે. પછી તે પ્રમાતા બૌદ્ધ - જૈન કે બીજો કોઈપણ હોય !

આમ બધાને થતું હોવાથી, તે સંવેદનની યથાર્થતા નિર્બંધ સિદ્ધ થાય છે.

स्यादेतद्-विकल्पोयं 'घटो घटः' इत्येतद्रूपपरावृत्तवस्तुजन्यः संकेतवासनोत्थापितत्त्वात्र वस्तुस्वरूपग्राही, तद्ग्राही तु सजातीयसजातीयव्यावृत्तवस्तुस्वलक्षणविषयत्वात्र यथोक्तप्रकारः; इत्यतो 'अनुभवसिद्धत्वाद्' इत्ययुक्तम् ।

△ પૂર્વમુદ્રિતે 'નોત્યોપિ' इति पाठः, अत्र A-B-C-D-E-प्रतपाठः ।

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : **પૂર્વપક્ષ :** 'આ ઘટ- આ ઘટ' એવો વિકલ્પ, પારમાર્થિક સ્વરૂપથી નિવૃત્ત એવી સામાન્યાકાર વસ્તુથી જન્ય છે, તે સંકેત - વાસનાથી જન્ય હોવાથી પરમાર્થથી વસ્તુગ્રાહી નથી અને જે વસ્તુગ્રાહી છે, તે તો સજાતીય - વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુને વિષય કરનારું હોવાથી યથોક્ત પ્રકારનું નથી. એટલે 'અનુભવસિદ્ધ છે' એવું કહેવું અયુક્ત છે.

❁ બૌદ્ધકૃત આશંકા ❁

વિવેચન : બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ : પરમાર્થથી વસ્તુનું સ્વરૂપ; સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત પ્રતિનિયત-એકસ્વભાવી છે, એટલે તેમાં સામાન્યાકાર (=સજાતીયનો સમાનપરિણામ) હોતો જ નથી.

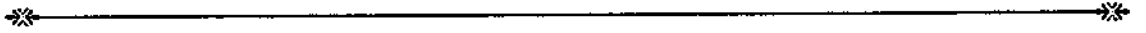
પણ 'આ ઘટ, આ ઘટ' એમ સામાન્યાકારે થનારો વિકલ્પ, વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપથી જુદા એવા સામાન્યાકારરૂપ *વસ્તુથી જન્ય છે. એટલે હકીકતમાં તો એ વિકલ્પ અવસ્તુથી જ જન્ય છે.

જો કે કોઈએ સંકેત ❖ કર્યો હોય, તો આપણને ઘટવિષયક વાસના ઊભી થાય છે અને તેના આધારે જ તેવો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પરમાર્થથી તે વિકલ્પ વસ્તુસ્વરૂપનું ંહણ કરનાર નથી (કારણ કે તે, વસ્તુમાં રહેલ સજાતીય વ્યાવૃત્તસ્વરૂપને ંહણ કરતો નથી અને વસ્તુમાં ન રહેલ સમાનાકારને ંહણ કરે છે.)

પ્રશ્ન : તો વસ્તુનું ંહણ કોણ કરે છે ?

ઉત્તર : નિર્વિકલ્પજ્ઞાન... અને આ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન તો; સજાતીય (અન્યઘટાદિ) અને વિજાતીય (પટાદિ) તે બંનેથી વ્યાવૃત્ત (=ભિન્ન) એવા ઘટરૂપ સ્વલક્ષણમાત્રને જ વિષય કરે છે, એટલે તે સામાન્ય-વિશેષાકારરૂપ નથી.

આમ જે વસ્તુસ્વરૂપગ્રાહી યથાર્થ સંવેદન છે, તેમાં તો સામાન્ય-વિશેષાકાર ભાસતો નથી, તો 'સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે' એવું શી રીતે કહેવાય ? (યથાર્થ અનુભવમાં તો વસ્તુ, સજાતીયથી પણ વ્યાવૃત્તરૂપે જણાય છે, સમાન પરિણામરૂપે નહીં.)

ન, નિર્વિકલ્પકાનુભવસ્યાપિ તત્ત્વતો યથોક્તપ્રકારત્વાત્, ગૃહીતગ્રાહિત્વેન વિકલ્પસ્ય પ્રામાણ્યાનભ્યુપગમાત્; અન્યથા ગૃહીતગ્રાહિત્વાનુપપત્તે; એકસ્યાકારભેદેનાપ્રતિભાસનાત્, હેત્વયોગેન ચ પરપક્ષે વિકલ્પાભાવસ્ય પ્રતિપાદિતત્વાત્; ઇતિ ।।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : ઉત્તરપક્ષ : ના, નિર્વિકલ્પ - અનુભવ પણ યથોક્તસ્વરૂપવાળો છે, કારણ કે તમે ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી જ વિકલ્પની પ્રમાણતા સ્વીકારી નથી, અન્યથા તેનું ગૃહીતગ્રાહીપણું સંગત ન થાય. વળી જે એક છે, તેનો જુદા જુદા આકારે પ્રતિભાસ ન થાય અને હેતુ ન ઘટવાથી બૌદ્ધમતે વિકલ્પનો અભાવ છે - એવું અમે પૂર્વે જ કહી ગયા.

★ બૌદ્ધમતે સામાન્યાકારરૂપ કોઈ વસ્તુ જ નથી, પણ પરદર્શનને તેવું માન્ય હોવાથી તેનો અભ્યુપગમ કરીને અહીં વસ્તુરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

❖ 'આ ઘટ કહેવાય' તે સંકેત અને તેનાથી ઘટવિષયક સંસ્કાર ઊભા થયા.

❁ બૌદ્ધ - આશંકાનું ઉન્મૂલન ❁

❁ નિર્વિકલ્પની પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાકારતા ❁

વિવેચન : સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે વસ્તુનો નિર્વિકલ્પ - અનુભવ પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાકારે જ થાય છે. જુઓ - વિકલ્પજ્ઞાન કેમ અપ્રમાણ છે ? તો તમે કહો છો કે, તે ગૃહીતગ્રાહી છે - એટલે.

પણ હવે એ ગૃહીતગ્રાહી ત્યારે જ હોઈ શકે કે, જ્યારે તેમાં જણાતો સામાન્ય-વિશેષાકાર પૂર્વક્ષણીય નિર્વિકલ્પથી ગૃહીત થતો હોય... (અન્યથા) જો નિર્વિકલ્પ વિશેષગ્રાહી જ હોય તો વિકલ્પ સામાન્યગ્રાહી હોવાથી ગૃહીતગ્રાહી ન થાય. અને તો તેની ગૃહીતગ્રાહિતા ન રહે એટલે તો તે પ્રમાણ જ બની જાય ! જે તમને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, વિકલ્પમાં જણાતો સામાન્ય-વિશેષાકાર, પૂર્વક્ષણીય નિર્વિકલ્પથી પણ ગૃહીત છે જ. અને તો નિર્વિકલ્પમાં પણ સામાન્ય-વિશેષાકાર નિર્બંધિ સિદ્ધ થાય.

બૌદ્ધ : તમે ઉપર સામાન્ય-વિશેષાકાર નિર્વિકલ્પજ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું; પણ તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અમે નિરંશ-એકસ્વભાવી વસ્તુથી જ માની લઈશું. (એટલે જ્ઞાનની સામાન્ય-વિશેષાકારતા સિદ્ધ કરવા વસ્તુને પણ સામાન્ય-વિશેષાકારરૂપ માનવી જરૂરી નહીં રહે.)

સ્યાદ્વાદી : જો વસ્તુ એકસ્વભાવી હોય, તો તેનાથી જુદા જુદા (સામાન્ય-વિશેષ) આકારે પ્રતિભાસ ન થઈ શકે.

બૌદ્ધ : તમારી વાત એકદમ સાચી છે, નિર્વિકલ્પમાં તો તેવો જુદા જુદા આકારે પ્રતિભાસ થતો જ નથી.

સ્યાદ્વાદી : તો શેમાં થાય છે ?

બૌદ્ધ : વિકલ્પજ્ઞાનમાં...

સ્યાદ્વાદી : - અરે ! બૌદ્ધમતે તો વિકલ્પજ્ઞાન જ ઘટતું નથી; કેમ કે “તે વિકલ્પજ્ઞાન કેવી વસ્તુ વિશે થાય ? (૧) ઉત્પન્ન, (૨) અનુત્પન્ન, કે (૩) નિરુદ્ધ” એ બધા વિકલ્પોથી પૂર્વે જ અમે તેનું ખંડન કરી દીધું છે.

એટલે જુદા જુદા આકારે (સામાન્ય-વિશેષાકારે) થનારો પ્રતિભાસ નિર્વિકલ્પમાં જ માનવો રહ્યો (સવિકલ્પ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી.) અને એટલે એ નિર્વિકલ્પના આધારે વસ્તુ પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ જ સિદ્ધ થશે.

તેથી ‘સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે’ એવું કહેવું યોગ્ય જ છે.

કિञ्च-यद्यसौ सजातीयासजातीयव्यावृत्तवस्तुस्वलक्षणप्रभवो निर्विकल्पकानुभवः;
इति । अथ कस्मात्तत्पृष्ठभावी तत्सामर्थ्यजन्मा विजातीयभेदग्राहकविकल्पवत्सर्वथा

सजातीयभेदग्राहकविकल्पो न भवति ? न च भवति, तथाऽनुभवाभावात्; तस्मात्समाना-
समानपरिणामविशिष्टवस्तुप्रभव एवासावपि प्रतिपत्तव्यः, युक्तियुक्तत्वात् ।

◆ प्रवेशरश्मि ◆

ભાવાર્થ : વળી આ નિર્વિકલ્પ અનુભવ; સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુથી જન્ય છે. તો તેની પછી થનારો અને તેના સામર્થ્યથી જ ઉત્પન્ન થનારા વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની જેમ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ પણ કેમ થતો નથી? (થવો જોઈએ ને?) પણ થતો તો નથી; કેમ કે અનુભવનો અભાવ છે. તેથી આ નિર્વિકલ્પ પણ સમાન-અસમાનપરિણામવાળી વસ્તુથી જન્ય જ માનવો રહ્યો; કેમ કે તેવું યુક્તિયુક્ત છે.

● નિર્વિકલ્પની સમાન-અસમાનપરિણામી વસ્તુજન્યતા ●

વિવેચન : જો નિર્વિકલ્પ અનુભવ; સજાતીય અને વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણથી ઉત્પન્ન થતો હોય, તો તેની પછી થનારા અને એ નિર્વિકલ્પના સામર્થ્યથી જ ઉત્પન્ન થનારા વિકલ્પો પણ, સજાતીય અને વિજાતીયના ભેદના ગ્રાહક હોવા જ જોઈએ.

પણ વિકલ્પ તો માત્ર વિજાતીયભેદગ્રાહક જ થાય છે, સજાતીયભેદગ્રાહક નહીં (અર્થાત્ ઘટના નિર્વિકલ્પ અનુભવ પછી ‘આ પટ નથી’ એવો જ વિકલ્પ થાય છે, ‘આ કપાલમૂઢ નથી’ એવો વિકલ્પ નથી થતો.) પણ તે ન થવાનું કારણ શું? (નિર્વિકલ્પ તો સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત વસ્તુને જ વિષય કરે છે, તો તેના પછી તેનાથી જેમ વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ થાય છે, તેમ સજાતીયભેદ ગ્રાહક વિકલ્પ પણ થવો જોઈએ ને?)

પણ થતો તો નથી; કેમ કે તેવા સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પનો અનુભવ થતો નથી. (ઊલ્ટાનું સજાતીય-સમાનાકારરૂપ વિકલ્પનો અનુભવ થાય છે.)

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, તે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પણ સમાન-અસમાનપરિણામવાળી વસ્તુથી જ જન્ય છે; કેમ કે એવું યુક્તિસંગત જ છે. (યુક્તિ એ જ કે, જો નિર્વિકલ્પ આવી વસ્તુથી જન્ય મનાય, તો તેની પછી તેના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થનારા સજાતીયસમાન ગ્રાહક અને વિજાતીય - અસમાનતાગ્રાહક વિકલ્પો; જે અનુભવસિદ્ધ છે, તેઓ નિર્બાધ સંગત થઈ જાય.)

અને આવી વસ્તુથી જન્ય હોવામાં એ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન સામાન્ય-વિશેષાકાર જ ફલિત થાય અને તો તેના આધારે વસ્તુ પણ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય જ.

स्यादेतत्-कुशलमायाकारविनिर्मितव्यापारविनियुक्तेषु सर्वथा विलक्षणस्वभाव-
मायागोलकेषु विभिन्ननिर्विकल्पानुभवानुभूयमानेष्वपि विजातीयभेदग्राहकविकल्पवन्न
सजातीयभेदग्राहकविकल्पसंभवो दृष्टः, सादृश्यात्, एवमिहापि भविष्यन्ति ।

 † પ્રવેશરશ્મિ †

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : કુશળ માયાપ્રયોગ કરનારના નિર્માણ કરેલા વ્યાપારથી વિનિયુક્ત સર્વથા વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા માયાગોલકો; જો કે વિભિન્ન એવા નિર્વિકલ્પ અનુભવથી અનુભવાય છે, તો પણ સાદૃશ્યના કારણે તેમાં વિજાતીય-ભેદગ્રાહક વિકલ્પની જેમ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પનો સંભવ દેખાતો નથી. એ રીતે અહીં પણ થશે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : કોઈ માયાપ્રયોગમાં નિષ્ણાત વ્યક્તિ, એવી રીતે નાના નાના ગોલકો ફેરવે, કે એક આખો સંપૂર્ણ પદાર્થ જ લાગે.

હવે અહીં નિર્વિકલ્પ અનુભવ તો; દરેક ગોલકોનું જુદું જુદું જ થાય છે, પણ તેની પછી તેના સામર્થ્યથી થનારા વિકલ્પજ્ઞાનમાં, વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તરૂપે જ તે ગોલકો જણાય છે, સજાતીયથી વ્યાવૃત્તરૂપે નહીં. (અર્થાત્ પટાદિથી આ ગોલક જુદો છે - એવું જ જણાય છે, પણ વિવક્ષિત ગોલક સજાતીય, અન્યગોલકથી પણ જુદો છે - એવું નથી જણાતું.)

તો જેમ અહીં સજાતીય - વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થવા છતાં પણ માત્ર વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ જ થાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. અર્થાત્ ઘટાદિ વિશે પણ (તેવો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થવા પછી પણ) વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ જ થશે, સજાતીયભેદ ગ્રાહક વિકલ્પ નહીં, તેનું કારણ સાદૃશ્ય છે.

एतदप्यसारम्, सादृश्यस्य परिकल्पितत्वात्; परिकल्पितस्य च सजातीयभेदग्राहक-
विकल्पप्रभवाप्रतिबन्धकत्वात्; प्रतिबन्धकत्वे च विजातीयभेदग्राहकविकल्पोदयोऽपि न
स्यात्; तस्य तैरपि सह सादृश्यस्य परिकल्पयितुं शक्यत्वात्; कल्पनायाः पुरुषेच्छामात्र-
निबन्धनत्वात् ।।

 † પ્રવેશરશ્મિ †

ભાવાર્થ : ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અસાર છે; કેમ કે સાદૃશ્ય પરિકલ્પિત છે અને પરિકલ્પિત સાદૃશ્ય સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની ઉત્પત્તિને રોકી શકે નહીં. જો રોકે, તો વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની ઉત્પત્તિ પણ નહીં થાય; કેમ કે તેની વિજાતીય સાથે પણ સાદૃશ્યની કલ્પના શક્ય જ છે અને તેનું કારણ એ કે, કલ્પના તો માત્ર પુરુષેચ્છામૂલક છે.

વિવેચન : ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત પણ અસાર છે, કારણ કે તમારા મતે તો સાદૃશ્ય પરિકલ્પિત છે. (બૌદ્ધમતે, સજાતીયથી જુદી પ્રતિનિયત એકસ્વભાવી અને પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણ એવાં સ્વલક્ષણોને વસ્તુરૂપ મનાય છે. હવે આવા સ્વલક્ષણોમાં તો સાદૃશ્ય હોતું જ નથી.)

તો આવું પરિકલ્પિત સાદૃશ્ય, સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની ઉત્પત્તિને રોકી શકે નહીં. (અર્થાત્ તેવું કોઈ સાદૃશ્ય જ નથી કે, જેને દેખવાથી સજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરનાર વિકલ્પની ઉત્પત્તિ અટકી જાય.)

प्रश्न : तेवुं परिकल्पित सादृश्य પણ, સજાતીયભેદ ગ્રાહક વિકલ્પની ઉત્પત્તિને અટકાવી દે-
એવું માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો તેની જેમ વિજાતીયભેદગ્રાહક ('આ ઘડો પટ નથી' એવું ગ્રહણ કરનાર) વિકલ્પની ઉત્પત્તિ પણ નહીં થાય; કેમ કે ઘટનું કલ્પિત સાદૃશ્ય તો વિજાતીય એવા પટાદિની સાથે પણ કલ્પી જ શકાય છે. (જેમ ઘડો લાલ છે તેમ પટ લાલ છે; જેમ ઘડો પાર્થિવ છે તેમ પટ પાર્થિવ છે... એમ સાદૃશ્ય સમજવું.)

અને તેમાં કોઈ બાધ પણ નથી; કેમ કે તમારા મતે તો જેમ વિવક્ષિત ઘટથી અત્યંત વિલક્ષણ અન્ય ઘટમાં સાદૃશ્ય કલ્પાય છે, તેમ અત્યંત વિલક્ષણ પટાદિમાં પણ સાદૃશ્ય કલ્પી જ શકાય છે.

અને કલ્પના તો માત્ર પુરુષેચ્છાને આધીન છે. એટલે સજાતીયની જેમ વિજાતીયમાં પણ સાદૃશ્ય કલ્પી જ શકાય અને તો વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની ઉત્પત્તિ પણ અટકી જાય ! (અર્થાત્ 'આ ઘડો પટ નથી' એવો વિકલ્પ પણ નહીં થઈ શકે.)

તદકારણાઽતત્કાર્યવ્યાવૃત્ત્યાદિલક્ષણસ્ય સાદૃશ્યનિબન્ધનસ્ય મિથોઽત્યન્તવિલક્ષણ-
સ્વભાવસકલભાવવાદિનો વાઙ્માત્રત્વાત્; તથાહિ-સજાતીયાસજાતીયવ્યાવૃત્ત્યા અવિશેષેણ
વિલક્ષણત્વે સર્વભાવાનાં કઃ કેન સમાનકારણઃ ? સમાનકાર્યો વા ? ઇતિ સ્વદર્શનાનુરાગં
પરિત્યજ્ય લોચને નિમીલ્ય ચિન્ત્યતામ્, ઇતિ । અસતિ ચ સમાનકારણત્વાદાવતત્કારણા-
તત્કાર્યવ્યાવૃત્તિરિતિ કૈષા વાચો યુક્તિઃ ? સ્વકારણપ્રભવસ્વકાર્યપ્રસાધકસ્વરૂપવ્યતિરેકેણ
વસ્તુતઃ સર્વભાવાનાં સર્વભાવેભ્ય એવાવિશેષેણ વ્યાવૃત્તત્વાત્, ઇતિ । પર્યાપ્તં પ્રસન્નગેન,
પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ -

Δ પૂર્વમુદ્રિતે '૦પ્રભવશ્ચ કાર્યસા૦' ઇતિ પાઠઃ, અત્ર તુ B-C-D-પ્રતપાઠઃ ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : અને તે કારણ નથી જેનું અને તે કાર્ય નથી જેનું તેવા પટાદિથી વ્યાવૃત્તિને સાદૃશ્યનું કારણ કહેવું; એ પણ પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણસ્વભાવવાળા સર્વભાવોનું કથન કરનારના મતે વચનમાત્ર જણાઈ આવે છે. તે આમ - સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિરૂપે જ્યારે સર્વ ભાવો સમાનપણે વિલક્ષણ છે, ત્યારે કોણ કોની સાથે સમાનકારણવાળો કે સમાનકાર્યવાળો થાય ? એ પ્રમાણે પોતાના દર્શનનો અનુરાગ છોડીને આંખ બંદ કરીને વિચારો. જ્યારે સમાનકારણતાદિ જ નથી, ત્યારે અતતકારણ-અતતકાર્યવ્યાવૃત્તિને કહેવું એ વળી કેવી વચનની યુક્તિ છે ? અને પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના કાર્ય સાધનારા સ્વરૂપ વિના તો સર્વપદાર્થો સર્વપદાર્થથી અવિશેષપણે વ્યાવૃત્ત છે. હવે આ પ્રસંગથી સર્વુ. હવે પ્રસ્તુતને વિચારીએ.

❁ બૌદ્ધમતે સાદૃશ્ય કથમપિ અસંગત ❁

વિવેચન : બૌદ્ધ : પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણ પદાર્થોમાં પણ ભેદનું ગ્રહણ ન થવાનું કારણ એ જ કે તેઓમાં પરસ્પર સાદૃશ્ય રહ્યું છે. અને સાદૃશ્ય હોવાના બે કારણ છે : (૧) અતત્કારણ-વ્યાવૃત્તિ, અને (૨) અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિ...

(૧) તત્કારણ=ઘટનું મૃત્પિંડરૂપ કારણ, તે જેનું કારણ નથી તેવા અતત્કારણ એટલે પટાદિ અને એ પટાદિથી વ્યાવૃત્તિ (=અતત્કારણવ્યાવૃત્તિ) જેની હોય, તે બધાનું પરસ્પર સાદૃશ્ય સમજવું. (એટલે પટાદિથી વ્યાવૃત્ત તમામ ઘટોનું (માટીથી ઉત્પન્ન થનારા તમામનું) પરસ્પર સાદૃશ્ય થાય.

(૨) તત્કાર્ય=જલાહરણાદિરૂપ (પાણી લાવવાદિરૂપ) કાર્ય, તે કાર્ય જેનું નથી તેવા અતત્કાર્ય એટલે પટાદિ અને એ પટાદિથી વ્યાવૃત્તિ જેની હોય, તે બધાનું પરસ્પર સાદૃશ્ય થાય (એટલે પટાદિથી વ્યાવૃત્ત તમામ ઘટોનું (પાણી લાવનાર તમામનું) પરસ્પર સાદૃશ્ય થાય.)

આમ અતત્કારણવ્યાવૃત્તિ અને અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિ જ સાદૃશ્યનું કારણ છે અને આ સાદૃશ્યના કારણે જ સજ્જાતીય ઘટોથી ભેદનું ગ્રહણ કરનાર વિકલ્પ થતો નથી.

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ માત્ર બોલવા પૂરતું છે, કારણ કે તમે તો બધા પદાર્થોને પરસ્પર - અત્યંત વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા કહો છો.

એટલે તો બધા પદાર્થો સજ્જાતીય અને વિજ્જાતીયથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી, બધા પદાર્થો સમાનપણે વિલક્ષણ છે. (વિવક્ષિત ઘટથી, જેમ પટાદિ વિલક્ષણ છે, તેમ અન્ય ઘટો પણ વિલક્ષણ છે.) તો કોણ કોની સમાનકારણવાળું કે સમાનકાર્યવાળું થાય ?

(તાત્પર્ય : વિવક્ષિત ઘટનું કારણ મૃત્પિંડ અને અન્ય ઘટનું કારણ પણ મૃત્પિંડ; પણ બંને મૃત્પિંડ પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણ છે, તો તે બે ઘડા સમાનકારણવાળા શી રીતે કહેવાય ? અને તે બેનું જલાહરણાદિ કાર્ય પણ અત્યંત વિલક્ષણ હોવાથી, તેઓ સમાનકાર્યવાળા પણ શી રીતે કહેવાય ?)

અને સમાનકારણ-સમાનકાર્યવાળા ન હોય, તો તેઓનું સાદૃશ્ય પણ શી રીતે કહેવાય ? એ બધું તમે પોતાના દર્શનનો અનુરાગ છોડીને આંખ બંદ કરીને એકદમ શાંતિથી વિચારો.

અને જો સમાનકારણવાળું કે સમાનકાર્યવાળું કોઈ ન હોય, તો 'અતત્કારણ-અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિ' એવું બોલવામાં યુક્તિ શું ? કેમ કે બધી વસ્તુઓ પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વરૂપવાળી છે અને આવું સ્વરૂપ તો દરેકનું જુદું જુદું હોવાથી, તે રૂપે તો સર્વભાવો સર્વભાવોથી વ્યાવૃત્ત છે જ.

(એટલે તો બધા પદાર્થો જુદા જુદા કારણથી ઉત્પન્ન થયા અને પોત-પોતાનું જુદું જુદું કાર્ય કરનાર થયા અને તેથી તો તેઓ બધા 'અતત્કારણ-અતત્કાર્ય' રૂપ જ સિદ્ધ થયા. ફલતઃ અતત્કારણ-અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિરૂપ કોઈ ન રહેવાથી, તન્મૂલક સાદૃશ્ય પણ સંભવી શકે નહીં.)

હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

હવે પ્રસ્તુત વાત પર આવીએ —

(પ્રસ્તુતમાં વાત એ ચાલતી હતી કે, બૌદ્ધમતે નિર્વિકલ્પમાં તો સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત વસ્તુ જ જણાય છે, તો પછી વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની જેમ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ પણ કેમ નથી થતો? તેના સમાધાન માટે બૌદ્ધે વચ્ચે સાદૃશ્ય લાવ્યું - સાદૃશ્યના કારણે સજાતીયમાં સમાનાકારનો ભ્રમ થઈ જવાથી જ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ થતો નથી. પણ ગ્રંથકારશ્રીએ બૌદ્ધમતે સાદૃશ્યનો અસંભવ બતાવીને તેની વાતનો નિરાસ કર્યો. હવે આ જ ચર્ચા પર આગળ વધીએ —)

स्यादेतत्, असौ निर्विकल्पानुभवो विजातीयभेदग्रहणोऽभ्रान्तः, सजातीयभेदग्रहणे पुनर्भ्रान्तः इत्यतस्तद्ग्राहकविकल्पासम्भवः, इति ।

एतदप्यसद्, एकस्य भ्रान्ताभ्रान्तत्वायोगाद्, अभ्रान्तविशेषणानुपपत्तेश्च ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : આ નિર્વિકલ્પ અનુભવ વિજાતીયભેદગ્રહણમાં અભ્રાન્ત છે અને સજાતીયભેદ-ગ્રહણમાં વળી ભ્રાન્ત છે. એટલે જ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પનો સંભવ નથી. **ઉત્તરપક્ષ :** આ પણ અસત્ છે; કેમ કે એકનું ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તપણું ઘટે નહીં અને અભ્રાન્તવિશેષણ ઉપપન્ન ન થાય.

વિવેચન : બૌદ્ધ : નિર્વિકલ્પ અનુભવ; જે વિશે અભ્રાન્ત હોય, તે વિશે જ પાછળથી વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે. હવે નિર્વિકલ્પ અનુભવ, વિજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં અભ્રાન્ત છે (અર્થાત્ 'પટાદિથી આ ઘટ જુદો છે' એ વિશે અભ્રાન્ત છે) પણ સજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં ભ્રાન્ત છે (અર્થાત્ 'અન્યઘટથી આ ઘટ જુદો છે' એ વિશે ભ્રાન્ત છે.)

એટલે જ તે નિર્વિકલ્પ અનુભવ, પાછળથી માત્ર વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પને જ ઉત્પન્ન કરે છે. સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પને નહીં. (આવું હોવાથી જ સજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરનાર વિકલ્પ થતો નથી.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અસત્ છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ-અનુભવ તો નિરંશ-એક સ્વભાવી છે, તો આવો એકસ્વભાવી અનુભવ, ભ્રાન્ત-અભ્રાન્ત બેરૂપ શી રીતે હોઈ શકે? (એટલે તેનું જુદા જુદા અંશમાં ભ્રાન્ત-અભ્રાન્તપણું કહેવું યોગ્ય નથી.)

વળી પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ તો 'કલ્પનાપોઠં અભ્રાન્તં પ્રત્યક્ષમ્' - કલ્પનાથી રહિત જે અભ્રાન્ત અનુભવ તે પ્રત્યક્ષ' એવું મનાય છે. પણ જો એ નિર્વિકલ્પ અનુભવ અમુક વિશે ભ્રાન્ત પણ મનાય, તો તેનું અભ્રાન્તરૂપ વિશેષણ સંગત થાય નહીં. (કારણ કે એ વિશેષણ તો ભ્રાન્તતાના વ્યવચ્છેદપૂર્વક જ પ્રવૃત્ત થાય, અન્યથા નહીં.)

એટલે નિર્વિકલ્પને ભ્રાન્ત-અભ્રાન્ત કહી તેના આધારે સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પનો અનુદ્ભવ બતાવવો તે બિલકુલ યોગ્ય નથી.

અથોચ્યતે-અસૌ વિજાતીયભેદગ્રહણે પટુઃ, ઇતરભેદગ્રહણે પુનરપટુઃ; પટ્વનુભવાહિત-સંસ્કારપ્રકોપસામર્થ્યાચ્ચ વિજાતીયભેદગ્રાહકવિકલ્પનિષ્પાદનાયૈવાલમ્, ન ઇતરભેદગ્રાહક-વિકલ્પનિષ્પાદનાય । ઇત્યેતદપ્યનલ્પસ્ય તમસો વિજૃમ્ભિતમ્; યતઃ-અસાવનુભવો યેન સ્વભાવેન વિજાતીયભેદગ્રહણે પટુઃ, કિં તેનૈવેતરભેદગ્રહણેડપટુઃ ? આહોશ્વિદન્વેન ?

કિઞ્ચાતઃ ?

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : એ, વિજાતીયભેદગ્રહણમાં પટુ છે અને સજાતીયભેદગ્રહણમાં વળી અપટુ છે અને પટુ-અનુભવથી પડેલ સંસ્કારના ઉદયના સામર્થ્યથી તે માત્ર વિજાતીયભેદગ્રહકવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા જ સમર્થ છે, સજાતીયભેદગ્રહક વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા નહીં. **ઉત્તરપક્ષ :** આ પણ અનલ્પ અજ્ઞાનનો વિસ્તાર છે; કેમ કે આ અનુભવ જે સ્વભાવે વિજાતીયભેદગ્રહણમાં પટુ છે, શું તે જ સ્વભાવે સજાતીયભેદગ્રહણમાં અપટુ છે ? કે બીજા કોઈ સ્વભાવે ? તેનાથી શું ?

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : નિર્વિકલ્પ અનુભવ બંનેને ગ્રહણ કરવામાં અભ્રાન્ત છે (ભ્રાન્ત-અભ્રાન્ત નહીં) પણ વસ્તુસ્થિતિ એ કે, તે, વિજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં કુશળ (હોંશિયાર) છે અને સજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં અકુશળ છે (અર્થાત્ ગ્રહણ કરે ખરો, પણ તેના ગ્રહણથી જે સંસ્કાર પડવા જોઈએ, તે ન પડે.)

હવે વિજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં પટુ-અનુભવથી, આત્મામાં તેવા (=વિજાતીયભેદને ગ્રહણ કરવાના) સંસ્કારનું આધાન થાય અને તે સંસ્કારોદયના સામર્થ્યથી, નિર્વિકલ્પ અનુભવ, વિજાતીયભેદગ્રહક વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા જ સમર્થ છે.

અને તે, સજાતીયભેદને ગ્રહણ કરવામાં અકુશળ હોઈ, આત્મામાં તદ્વિષયક સંસ્કાર ન પડે અને એટલે તે સજાતીયભેદગ્રહક વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થાય નહીં.

ઉત્તરપક્ષ : તમે આવું કહીને તમારા અનલ્પ (=પુષ્કળ) અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન જ કર્યું છે, કારણ કે તમે એક જ અનુભવને પટુ-અપટુ કહ્યો, તો આ વિશે અમારો પ્રશ્ન છે કે, તે નિર્વિકલ્પ અનુભવ, જે સ્વભાવે વિજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં પટુ છે, શું (૧) તે જ સ્વભાવે સજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં અપટુ છે, કે (૨) કોઈ બીજા સ્વભાવે ?

આ બે વિકલ્પો તમારી સમક્ષ મૂક્યા છે, તમે કયો વિકલ્પ સ્વીકારશો ? બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે. જુઓ -

❖ ❖ ❖

યદિ તેનૈવ વિજાતીયભેદગ્રહણવત્ તત એવ સજાતીયભેદગ્રહણમપ્યવિકલં સ્યાત્; વિપર્યયો વા, તથા ચ સત્યુભયત્ર પટુત્વેતરાવિશેષવત્ તદનુભવાહિતસંસ્કારપ્રકોપસામર્થ્યસ્ય

तुल्यत्वात्, विजातीयभेदग्राहकविकल्पवदितरभेदग्राहकविकल्पोऽपि स्याद्; विपर्ययो वा, तदाहितसंस्कारस्य विकल्पनिबन्धनस्योभयत्र तुल्यत्वात् ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : જો તે જ સ્વભાવે, તો વિજાતીયભેદના ગ્રહણની જેમ, તે સ્વભાવથી સજાતીયભેદનું ગ્રહણ પણ અવિકલ્પપણે થાય અથવા તેનાથી ઊંધું થાય અને તેવું હોવામાં પટુ-અપટુપણું સમાન હોવાથી તેવા અનુભવથી આહિત સંસ્કારપ્રકોપનું સામર્થ્ય પણ સમાન જ હોવાનું અને તો વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની જેમ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ પણ થાય અથવા તો ઊંધું થાય; કેમ કે વિકલ્પનું કારણ જે અનુભવાહિત સંસ્કાર છે, તે તો બંને ઠેકાણે સમાન છે.

❁ પ્રથમ વિકલ્પની અયુક્તતા ❁

વિવેચન : (૧) જે સ્વભાવે તે વિજાતીયભેદગ્રહણમાં પટુ હોય, તે જ સ્વભાવે જો સજાતીય-ભેદગ્રહણમાં અપટુ હોય, તો તો તે નિરંશ-એકસ્વભાવ પટુરૂપ હોઈ, વિજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવાની જેમ, સજાતીયથી ભેદને પણ પરિપૂર્ણપણે ગ્રહણ કરવા લાગે ! (કેમ કે અપટુસ્વભાવ પણ પટુસ્વભાવરૂપ જ છે.)

અથવા તો તે અપટુરૂપ હોઈ, જેમ સજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરતો નથી, તેમ વિજાતીયથી પણ ભેદને ગ્રહણ નહીં કરે ! (કેમ કે તેનો પટુસ્વભાવ પણ અપટુસ્વભાવરૂપ છે. એટલે વિજાતીયભેદગ્રહણમાં પટુ હોવા છતાં પણ અપટુ જ રહે !)

આમ તે, કાં' તો બંને વિશે પટુ થાય અથવા તો બંને વિશે અપટુ થાય !

આમ તેનું પટુ-અપટુપણું બંને વિશે સમાન હોવાથી, તેવા અનુભવથી આહિત સંસ્કારના ઉદયનું સામર્થ્ય પણ બંને વિશે તુલ્ય જ હોવાનું, અર્થાત્ તે પટુ-અનુભવથી જેમ વિજાતીયથી ભેદના સંસ્કાર પડે છે, તેમ સજાતીયથી પણ ભેદને ગ્રહણ કરવાના સંસ્કાર પડે જ.

આમ બંનેના સંસ્કાર સમાનપણે રહ્યા છે અને આ અનુભવથી આહિત સંસ્કાર જ વિકલ્પનું કારણ છે. એટલે એ સંસ્કારથી જેમ વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ પણ ઉત્પન્ન થાય જ.

અથવા તો,

તે અનુભવ, બંને વિશે અપટુ હોવાથી, જેમ તેનાથી સજાતીયથી ભેદના સંસ્કાર પડતા નથી, તેમ વિજાતીયથી પણ ભેદના સંસ્કાર નહીં પડે ! અને તો સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની જેમ વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ પણ ઉત્પન્ન નહીં થાય.

એટલે નિર્વિકલ્પ-અનુભવને એક જ સ્વભાવે પટુ-અપટુ ન માની શકાય.

અથાન્યેન, અનુભવસ્યોભયસ્વભાવાપત્તિઃ, તથા ચ સત્તિ સ્વભાવયોર્ધર્મત્વાદનુભવસ્ય ચ ધર્મિત્વાન્મિથો ભેદાભેદોભયવિકલ્પપ્રભવો દોષોઽનિવાર્યતે, ઇતિ; મૃગ્યતાં ત્રાણાર્થમુપાયઃ ।

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : જો બીજા સ્વભાવે, તો અનુભવ ઉભયસ્વભાવી બનવાની આપત્તિ આવે અને તેવું હોવામાં બે સ્વભાવ ધર્મ અને અનુભવ ધર્મી થાય અને તો તેઓનો પરસ્પર ભેદ, અભેદ કે ભેદાભેદ... એ બધા વિકલ્પોથી થનારા દોષો અનિવારિતપણે આવશે, તો બચવાનો ઉપાય શોધો.

◆ દ્વિતીય વિકલ્પની અચુક્તતા ◆

વિવેચન : (૨) જે સ્વભાવે તે વિજ્ઞાતીયભેદગ્રહણમાં પટુ હોય, તેનાથી જુદા સ્વભાવે સજ્ઞાતીયભેદગ્રહણમાં અપટુ કહેવાય, તો તેના પટુ-અપટુરૂપ બે જુદા જુદા સ્વભાવ ફલિત થાય અને તો તેને ઉભયસ્વભાવી માનવાની આપત્તિ આવે !

અને એવું કહેવામાં (૧) પટુ-અપટુરૂપ બે સ્વભાવ ધર્મ બને, અને (૨) અનુભવ ધર્મી બને તો અહીં પણ વિકલ્પો ઊભા થશે કે, ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે શું છે ? (ક) ભેદ, (ખ) અભેદ, કે (ગ) ભેદાભેદ ?

(ક) ભેદ કહો તો ધર્મી નિઃસ્વભાવ બની જાય (ખ) અભેદ કહો તો ધર્મ-ધર્મીમાંથી કોઈ એક જ શેષ રહે અને તેમાં જો ધર્મ શેષ રહે, તો ધર્મી વિનાના તેઓ નિરાધાર થવાથી તેઓનું સ્વરૂપ સંગત ન થાય અને જો ધર્મી શેષ રહે, તો ધર્મ વિના તે નિઃસ્વભાવ બનવાથી તેનું પણ સ્વરૂપ સંગત ન થાય, અને (ગ) જો ભેદાભેદ કહો, તો અભ્યુપગમનો ત્યાગ થઈ અનેકાંતવાદ જ શરણ થાય.

એ બધા દોષો અનિવારિતપણે આવશે, તો તેનાથી બચવાનો ઉપાય શોધો. (અર્થાત્ બીજા વિકલ્પથી આવનારા પુષ્કળ દોષોને અટકાવવાનો તમારી પાસે કોઈ ઉપાય નથી.)

પરિકલ્પિતોભયસ્વભાવાભ્યુપગમકવચોપાયસદ્ભાવાત્ પ્રયાસમાત્રફલોઽભીષ્ટફલવિકલો દોષાશ્નિઃ ઇતિ ચેત્ ? ન, પ્રચળ્લવેગમહાસ્ત્રોતઃપ્રવાહાપહિયમાણકુશકાશાવલમ્બન-પ્રાયત્વાદુપન્યસ્તોપાયસ્ય; તથાહિ-પરિકલ્પિતોભયસ્વભાવતાઽભ્યુપગમેન પરમાર્થતોઽસૌ ન વિજાતીયભેદગ્રહણપટુસ્વભાવો નાપિ સજાતીયભેદગ્રહણાપટુસ્વભાવઃ, ઇતિ । અતોઽનુભવ-સ્વભાવરહિતત્વાદનનુભવત્વપ્રસદ્ગઃ, ઇતિ । તદિદં 'પિશાચભયાત્ પિતૃવનાશ્રયણમાયાતમ્' ઇતિ ધિગ્, અહો દારુણં તમઃ ।

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : ઉભયસ્વભાવને કલ્પિત માનવાના કવચરૂપ ઉપાય હોવાથી, તમે કહેલ દોષરૂપી વીજળી ઈચ્છિત ફળથી વિકલ માત્ર પ્રયાસ પૂરતા ફળવાળી છે.

ઉત્તરપક્ષ : ના, કારણ કે આ ઉપાય તો; પ્રચંડ વેગવાળા પાણીના પ્રવાહમાં તણાતી વ્યક્તિ માટે તણખલાનું શરણું લેવા જેવો છે. તે આ પ્રમાણે - ઉભય સ્વભાવ કલ્પિત હોવાથી તો પરમાર્થથી એ અનુભવ, વિજાતીયભેદગ્રહણપટુસ્વભાવી પણ નથી અને સજાતીયભેદગ્રહણ-અપટુસ્વભાવી પણ નથી. એટલે અનુભવ સ્વભાવથી રહિત હોવાથી અનનુભવરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! આ તો ભૂતના ડરથી સ્મશાનમાં ધુસવા જેવું થયું. એટલે તમારી માન્યતા તિરસ્કારપાત્ર છે. અહો ! કેવું દારુણ અજ્ઞાન !

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : તમે કહેલ દોષોથી છૂટવા અમારી પાસે ઉપાય છે જ, તે ઉપાય એ કે, નિર્વિકલ્પમાં રહેલ પટુ-અપટુ રૂપ ઉભયસ્વભાવ કલ્પિત છે, અર્થાત્ વાસ્તવમાં છે જ નહીં અને એટલે તેઓની સાથે ભેદાદિના વિકલ્પો થઈ શકે જ નહીં.

તેથી તમે મૂકેલા વિકલ્પો, ઈચ્છિત ફળથી રહિત માત્ર પ્રયાસ પૂરતા ફળવાળા છે.

ઉત્તરપક્ષ : જેમ પ્રચંડ વેગવાળા પાણીના મોટા પ્રવાહમાં તણાતો વ્યક્તિ જો બચવા માટે તણખલાનો આશરો લે, તો તે તણખલું તેનું રક્ષક બનતું નથી, તેમ તમે કહેલ ઉપાય પણ તમને રક્ષક બનતો નથી. તે આ પ્રમાણે -

જો નિર્વિકલ્પમાં રહેલ પટુ-અપટુસ્વભાવ કલ્પિત મનાય, તો પરમાર્થથી તે બે સ્વભાવનું અસ્તિત્વ જ ન રહે અને તો પરમાર્થથી એ નિર્વિકલ્પ અનુભવ, વિજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં પટુસ્વભાવવાળો ન રહે અને સજાતીયથી ભેદને ગ્રહણ કરવામાં અપટુસ્વભાવવાળો પણ ન રહે !

અને એટલે સ્વભાવથી રહિત હોવાથી તો તે અનુભવ 'અનુભવ' રૂપ જ ન રહે, અર્થાત્ અનનુભવરૂપ બનવાનો પ્રસંગ આવે !

આ તો તમે ભૂતના ડરથી સ્મશાનનો આશ્રય કર્યો કહેવાય. આશય એ કે, કોઈક વ્યક્તિને ભૂતનો ડર લાગતો હોય ને તે સ્મશાનનો આશરો લે, તો તેનો ભય ઘટતો નથી જ, ઉપરથી વધે છે, તેમ તમે પણ દૂર કરવા ગયા નાના દોષને, પણ પામી ગયા અનુભવશૂન્યતારૂપ મોટા દોષને !

એટલે જ તમારી વાતો તિરસ્કારપાત્ર છે.

અહો ! તમારું કેવું અજ્ઞાનરૂપ અંધારું !

સાર : જો નિર્વિકલ્પમાં સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત વસ્તુ જણાતી હોય, તો તેના પછી વિજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પની જેમ સજાતીયભેદગ્રાહક વિકલ્પ પણ થવો જોઈએ ને ? કેમ થતો નથી ?

**अपरस्त्वाह-यथैवाक्रमवति सामान्यविशेषोभयस्वभावे वस्तुनि तथाविधक्षयोपशमा-
भावान्नावग्रहकाल एव भवति सतामपीहादिगोचराणां धर्माणामवगमः; अभ्युपगमे वा
गृहीतग्राहित्वेनेहादीनामप्रमाणत्वप्रसङ्गात् । तथाऽस्माकमप्यर्वाग्दृशां क्लिष्टचित्तत्वात्
सतोऽपि सजातीयभेदस्य तदाऽनवगमः; सकलरागादिवासनाकलङ्कविकलास्तु योगिनो-
ऽवगच्छन्त्येव, इति ।**

-: પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : જે પ્રમાણે અક્રમવાળી સામાન્ય-વિશેષ ઉભયસ્વભાવી વસ્તુ વિશે, તેવો ક્ષયોપશમ ન હોવાથી, અવગ્રહ વખતે જ વિદ્યમાન પણ ઈહાદિવિષયક ધર્મોનું જ્ઞાન તમારા મતે થતું નથી. જો જ્ઞાન માનો, તો ઈહાદિ ગૃહીતગ્રાહી થવાથી અપ્રમાણ માનવાનો પ્રસંગ આવે. તે પ્રમાણે અમારા મતે અર્વાગદર્શી જીવોને ક્લિષ્ટચિત્ત હોવાથી વિદ્યમાન પણ સજાતીયભેદનું ત્યારે જ્ઞાન થતું નથી. બાકી રાગાદિ તમામ વાસનારૂપી કલંકથી રહિત યોગીઓ તો તેને જાણે જ છે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : તમારા (=સ્યાદ્વાદીના) મતે દરેક વસ્તુઓ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયસ્વભાવી (અનંતધર્મક) મનાય છે અને આવી અનંતધર્મવાળી વસ્તુ ક્રમિક નથી હોતી, પણ યુગપત્ હોય છે, એટલે તેના સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ, પાર્થિવત્વ, મૃન્મયત્વ વગેરે ધર્મો એકીસાથે વિદ્યમાન હોય છે.

હવે આ વસ્તુ વિશે (૧) અવગ્રહ (૨) ઈહા, (૩) અવાય વગેરે જ્ઞાનવિશેષો પ્રવર્તે છે. હવે જ્યારે અવગ્રહ થાય, ત્યારે વસ્તુમાં ઈહાદિના વિષયભૂત ધર્મો પણ વિદ્યમાન હોય છે જ, તે છતાં ક્ષયોપશમ ન હોવાથી, તે વિદ્યમાન પણ ધર્મોનું જ્ઞાન થતું નથી.

જો ત્યારે જ (અવગ્રહ વખતે જ) ઈહાદિના વિષયભૂત ધર્મોનું જ્ઞાન માની લો, તો તો તે ધર્મો અવગ્રહથી જ ગૃહીત થયા માનવા પડશે અને તો પાછળથી થનારા ઈહા વગેરે જ્ઞાનો ગૃહીતના જ ગ્રાહી માનવા પડશે અને તો તેઓ અપ્રમાણ જ થશે ! (જે ગૃહીતગ્રાહી હોય, તે અપ્રમાણ હોય. એવી પરમાન્યતા છે.)

(અહીં આપણે પ્રસંગવશાત્ અવગ્રહાદિનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી સમજી લઈએ —)

(૧) અવગ્રહ : સ્પર્શ વગેરે પોત-પોતાની ઈન્દ્રિય વડે સ્પર્શાદિ પોતપોતાના વિષયના, સ્વરૂપનામાદિની કલ્પનાથી રહિત, અનિર્દેશ્ય (=જેને કહી ન શકાય) એવા સામાન્યાકારના બોધને 'અવગ્રહ' કહેવાય છે.

જેમ કે અંધારામાં ચાલતા પગ નીચે આવેલી વસ્તુનો જે સ્પર્શનેન્દ્રિય સાથે સંયોગ થાય, તે વ્યંજનાવગ્રહ અને ત્યારબાદ 'કંઈક થયું' એવું જે અનિર્દેશ્ય સામાન્યાકારવાળું જ્ઞાન થાય, તે અર્થાવગ્રહ.

(૨) ઈહા : અવગ્રહ દ્વારા ગૃહીત વિષયના એકદેશનો (=અનિર્દેશ્ય સામાન્ય રૂપનો) બોધ થયા પછી, તેના સદ્ભૂત વિશેષોના ઉપાદાન તરફ અને અસદ્ભૂત વિશેષોના ત્યાગ તરફ, નિશ્ચય કરાવનાર વિશેષને જાણવાની ઈચ્છાથી થનારા બોધને ઈહા કહેવાય.

જેમ કે, અવગ્રહથી 'કંઈક થયું' એવું જાણ્યા પછી માણસ વિચારે કે, અહીં ગરમ નહીં; પણ ઠંડો સ્પર્શ થાય છે. તેથી આ સ્પર્શ કમળનો હોવો જોઈએ, સાપનો નહીં. અહીં 'ઠંડો સ્પર્શ છે' એ સદ્ભૂત ધર્મનું ઉપાદાન છે, અને 'ગરમ સ્પર્શ નથી' એ અસદ્ભૂત ધર્મનો ત્યાગ છે અને ત્યારબાદ 'આ સ્પર્શ કમળનો હોવો જોઈએ' એવું નિશ્ચયાત્મિમુખ વિચારણાવાળું જ્ઞાન 'ઈહા' કહેવાય.

(३) अवाय : ઈહાથી વસ્તુનો નિર્ણયાત્મિમુખ બોધ થયા પછી, તેના ગુણ-દોષની (શીતસ્પર્શ એ કમળનો અસાધારણધર્મરૂપ ગુણ છે અને ઉષ્ણસ્પર્શ એ કમળમાં ન રહેનાર હોઈ દોષરૂપ છે, તે બેની) વિચારણા દ્વારા ‘આ કમળ જ છે’ એવા નિશ્ચયાત્મક બોધને ‘અવાય’ કહેવાય.

(૪) ધારણા : અવાયમાં થયેલા નિર્ણયરૂપ ઉપયોગને ધારી રાખવું તે ‘ધારણા’. આના ત્રણ ભેદ છે :-

(ક) અવિચ્યુતિ : પોત-પોતાની ઈન્દ્રિયના કમળસ્પર્શ વગેરેના અનુભવરૂપ ઉપયોગનો નાશ ન થવો, તે અવિચ્યુતિ કહેવાય. તેનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે.

(ખ) વાસના : આત્મામાં, અવિચ્યુતિથી વસ્તુના અનુભવનો જે સંસ્કાર પડે, તેને વાસના કહેવાય. તેનો કાળ સંખ્યાતવર્ષના આયુવાળાને સંખ્યાતવર્ષનો અને અસંખ્યાતવર્ષના આયુવાળાને અસંખ્યાતવર્ષનો છે.

(ગ) સ્મૃતિ : આત્મામાં દૃઢ થયેલ સંસ્કાર (=વાસના) જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તકાળે અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતવર્ષે જાગૃત થતાં ‘આ તે જ વસ્તુ છે કે જેને મેં પૂર્વે અનુભવી હતી’ એવું જે જ્ઞાન થાય, તેને સ્મૃતિ કહેવાય છે. આમા જાતિસ્મરણ જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ ત્રણે અર્થના અનુભવને ધારી રાખવાનું કામ કરતા હોવાથી ‘ધારણા’ શબ્દથી ઓળખાય છે.

અવગ્રહ વગેરે જ્ઞાનો આ ક્રમે જ થાય છે. જુઓ - અવગ્રહ વિના ઈહા ન થાય, ઈહા વિના નિશ્ચય ન થાય અને નિશ્ચય વિના ધારણા ન થાય. એટલે અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, ધારણા એ જ ક્રમે જ્ઞાન થાય છે.

હવે પ્રસ્તુતમાં -

જેમ અવગ્રહ વખતે, ઈહાદિના વિષયભૂત ધર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, તેવો ક્ષયોપશમ ન હોવાથી, તે વિદ્યમાન પણ ધર્મનું જ્ઞાન થતું નથી.

તેમ સજાતીયભેદ પણ વસ્તુમાં વિદ્યમાન જ છે, પણ અર્વાગ્દર્શી જીવોનું ચિત્ત ક્લિષ્ટ હોવાથી, તે વિદ્યમાન પણ સજાતીયભેદનું ગ્રહણ થતું નથી, બાકી રાગાદિ તમામ વાસનારૂપી કલંકથી રહિત યોગીઓ તો તે સજાતીયભેદને જાણે જ છે. (અને સજાતીયભેદ હોય, તો વસ્તુમાં સામાન્યાકાર શી રીતે સંભવે ?)

एतदप्ययुक्तम्, ईहादिगोचराणां प्रायोऽवग्रहोत्तरकालं प्रमातृभिर्गृह्यमाणत्वात्, सजातीयभेदस्य च कदाचित् कैश्चिदपि ग्रहणानुपपत्तेः; ‘योगिनो गृह्णन्ति’ इत्येतदपि श्रद्धागम्यम्, प्रमाणाभावादित्युक्तम् ।

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે; કેમ કે અવગ્રહની પછીના કાળે, પ્રમાતાઓને ઈલાદિના વિષયભૂત ધર્મોનું ગ્રહણ પ્રાયઃ કરીને થાય છે, જ્યારે સજાતીયભેદનું તો ક્યારેય કોઈથી પણ ગ્રહણ થતું નથી. યોગીઓ ગ્રહણ કરે છે, એ વાત પણ શ્રદ્ધાગમ્ય છે; કેમ કે એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી એ પૂર્વે જ કહ્યું.

વિવેચન : ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે અવગ્રહ પછીના કાળે ઈલાદિના વિષયભૂત ધર્મોનું ગ્રહણ, પ્રમાતાઓને પ્રાયઃ કરીને તો થાય છે જ.

પ્રશ્ન : ‘પ્રાયઃ’ કહેવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર : પ્રયોજન એ કે, જ્યારે અવગ્રહ-ઈલાદિ બધા થવાના હોય, ત્યારે તેઓનું ગ્રહણ થાય છે જ, પણ જ્યારે બધા ન થવાના હોય, તો ત્યારે તેઓનું ગ્રહણ ન પણ થાય. જુઓ; લોકમાં કેટલાકને (ક) ઈલા-અવાયાદિ વિના પણ માત્ર અવગ્રહ થતો દેખાય છે, કેટલાકને (ખ) અવાય વિના પણ ઈલા થતી દેખાય છે, તો કેટલાકને (ગ) ધારણા વિના પણ અવાય થતો દેખાય છે... તો આવા વખતે ઈલાદિના વિષયભૂત ધર્મોનું ગ્રહણ ન પણ થાય, એ બતાવવા માટે જ ‘પ્રાયઃ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો.

એટલે ભાવ એ કે, ઈલાદિના વિષયભૂત ધર્મોનું ગ્રહણ તો પાછળથી પ્રાયઃ થાય છે જ (એટલે તે ધર્મોને માનવા તો યોગ્ય છે) પણ તમે જે સજાતીયભેદ કહો છો, તેનું ગ્રહણ તો કદી કોઈને થતું નથી.

યોગીઓને ગ્રહણ થાય છે, એ વાત તો માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે, કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી, એ અમે પૂર્વે જ કહ્યું હતું (અર્થાત્ યોગીના જ્ઞાનનું જ્ઞાન તો આપણને થતું નથી, તો આપણે શી રીતે કહી શકીએ કે યોગીઓને સજાતીયભેદનું જ્ઞાન થાય છે ?)

નિષ્કર્ષ : આમ સજાતીયભેદ અસિદ્ધ હોવાથી વસ્તુને સજાતીયેતરવ્યાવૃત્ત નિરંશ સ્વલક્ષણરૂપ ન માની શકાય. એટલે વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ જ માનવી રહી, એવું નિર્બંધ સિદ્ધ થાય છે.

યચ્ચોક્તમ્-‘એકં સામાન્યમ્, અનેકે વિશેષાઃ;’ इत्यादि-तदप्ययुक्तम्, अनभ्युपगमात् । नहि यथोक्तस्वभावं सामान्यमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः, युक्तिरहितत्वात्; तथाहि-तदेकादिस्वभावं सामान्यमनेकेषु दिग्देशसमयस्वभावभिन्नेषु विशेषेषु सर्वात्मना वा ? देशेन वा वर्त्तत ? न तावत्सर्वात्मना, सामान्यानन्त्यप्रसङ्गाद्, विशेषाणामनन्तत्वात्, एकविशेषव्यतिरेकेण वाऽन्येषां सामान्यशून्यताऽऽपत्तेः, आनन्त्ये चैकत्वविरोधात् । नापि देशेन, सदेशत्व-प्रसङ्गात् ।

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : તમે જે કહ્યું હતું કે – ‘એક સામાન્ય અનેક વિશેષો... ઈત્યાદિ’ - તે પણ અયુક્ત છે;

કેમ કે અમારો તેવો અભ્યુગમ નથી, અમે યથોક્ત (એક, નિત્ય, નિરંશ વગેરે સ્વભાવવાળું) સામાન્ય નથી માનતા; કેમ કે તે તો યુક્તિરહિત છે. તે આ પ્રમાણે - તે એકાદિસ્વભાવવાળું સામાન્ય, દિશા-દેશ-કાળ-સ્વભાવાદિથી ભિન્ન-ભિન્ન વિશેષોમાં સંપૂર્ણપણે રહે કે દેશથી ? સંપૂર્ણપણે તો ન રહે, કારણ કે વિશેષો અનંત હોવથી સામાન્ય પણ અનંત થવાનો પ્રસંગ આવે ! અથવા તો એક વિશેષને છોડીને બીજા બધા વિશેષો સામાન્યશૂન્ય થવાની આપત્તિ આવે ! અને અનંતપણું હોવામાં તો તેના એકપણાનો વિરોધ છે... અને દેશથી પણ તે ન રહે; કેમ કે તેમાં સદેશતાનો પ્રસંગ આવે...

❁ મૌલિક પૂર્વપક્ષની માન્યતાઓનું નિરસન ❁

વિવેચન : તમે જે કહ્યું હતું કે - “સામાન્ય તો એક, નિત્ય, નિરવયવ, નિષ્ક્રિય અને સર્વવ્યાપી છે. જ્યારે વિશેષ તો અનેક, અનિત્ય, સાવય, સક્રિય અને અસર્વગત છે. તો એક જ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ શી રીતે બને ?” - તે બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે જે સામાન્યને લઈને તમે દોષો આપ્યા, તે સામાન્ય તો અમે માનતા જ નથી.

અર્થાત્ એક-નિત્યાદિધર્મવાળું સામાન્ય અમે માનતા જ નથી, કારણ કે તેવું સામાન્ય તો યુક્તિથી રહિત છે. (અર્થાત્ યુક્તિ દ્વારા તેવા સામાન્યનું અસ્તિત્વ જ અઘટિત છે.)

❁ અન્યદર્શનકવિત સામાન્યનો નિરાસ ❁

પ્રશ્ન : તેવા સામાન્ય વિશે યુક્તિ કેમ ન થટે ?

ઉત્તર : જુઓ - ઘટાદિ પદાર્થો દિશા, દેશ, કાળ, સ્વભાવાદિને આશ્રયીને જુદા જુદા છે. (અર્થાત્ (૧) કોઈ પદાર્થ અલગ દિશામાં, તો કોઈ પદાર્થ અલગ દિશામાં, તેમ (૨) જુદા જુદા દેશ, (૩) જુદા જુદા કાળ, (૪) જુદા જુદા સ્વભાવ... આ બધાને લઈને ઘટાદિ પદાર્થો ભિન્ન-ભિન્ન છે) તો આવા અનેક ભિન્ન પદાર્થોમાં, એક નિત્ય-નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય એવું સામાન્ય શી રીતે રહે છે ? (૧) સંપૂર્ણપણે, કે (૨) એકદેશથી ?

(૧) સંપૂર્ણપણે રહે એવું તો ન માની શકાય, કારણ કે તેવું માનવામાં અનંત સામાન્ય માનવાનો પ્રસંગ આવે. તેનું કારણ એ કે, દરેક વિશેષોમાં તે સામાન્ય સંપૂર્ણપણે રહેવાથી તો, વિશેષ જેટલા સામાન્યો માનવા પડે અને તો વિશેષ અનંત હોવાથી સામાન્ય પણ અનંત થાય.

અથવા તો, કોઈ એક ઘટરૂપ વિશેષમાં જ તે સંપૂર્ણપણે રહી જતાં, તે સિવાયના બધા વિશેષો સામાન્યથી શૂન્ય થઈ જશે !

બાકી બધા વિશેષોમાં સામાન્ય માનવામાં તો વિશેષ જેટલા સામાન્ય થઈ જતા- અનંત સામાન્યો માનવા પડે જ અને તો સામાન્યના એકાંત એકપણાનો સ્પષ્ટ વિરોધ થાય. એટલે પ્રથમ વિકલ્પ તો યુક્ત નથી.

(૨) દેશથી રહે એવું પણ ન મનાય, કારણ કે જુદા જુદા વિશેષોમાં જુદા જુદા દેશથી રહેવામાં તો, સામાન્યને સપ્રદેશી=સાવયવ માનવાનો પ્રસંગ આવે.

ન ચ ગગનવદ્ વ્યાપિત્વાદ્ વર્ત્તે, ઇતિ અકલંકન્યાયાનુસારિ ચેતોહરં વચઃ, અવિચારિતરમણીયત્વાત્ । કાત્સ્ન્યદેશવ્યતિરેકેણ વૃત્ત્યદર્શનાત્ ।

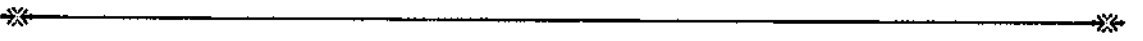
∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : તે ગગનની જેમ વ્યાપી હોવાથી સર્વત્ર રહે, એવું અકલંકના ન્યાયને અનુસરનારું વચન મનોહર નથી; કેમ કે તે અવિચારિતરમણીય છે. તેનું કારણ એ કે, સંપૂર્ણ-દેશ સિવાય વૃત્તિ દેખાતી નથી.

❁ અકલંકમતલો નિરાસ ❁

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જેમ ગગન વ્યાપીને રહે છે, તેમ એક એવું પણ સામાન્ય વ્યાપીને રહે તો વાંધો શું ?

ઉત્તરપક્ષ : *અકલંકના ન્યાયને અનુસરનારું એવું આ વચન મનને હરનારું નથી, કારણ કે પહેલી વાત તો એ કે, કોઈપણ પદાર્થની વૃત્તિ બે જ પ્રકારે દેખાય છે- (૧) સંપૂર્ણપણે, કે (૨) દેશથી... અને સામાન્યની તો આ બેમાંથી એકે પ્રકારે વૃત્તિ ઘટતી નથી અને તે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે તો વૃત્તિ દેખાતી જ નથી.

ઉભયવ્યતિરેકેણ નભસો વૃત્તિઃ, ઇતિ ચેત્ ? ન, અસિદ્ધત્વાત્, નભસઃ સપ્રદેશત્વા-ભ્યુપગમાત્ । નિઃપ્રદેશત્વે ચાનેકદોષપ્રસદ્ગાત્; તથાહિ-યેન દેશેન વિન્ધ્યેન સહ સંયુક્તં નભઃ હિમવન્મન્દરાદિભિરપિ કિં તેનૈવ ? આહોશ્વિદન્યેન ? ઇતિ । યદિ તેનૈવ, વિન્ધ્યહિમવદાદીનામેકત્રાવસ્થાનાદિપ્રસદ્ગઃ, નિઃપ્રદેશૈકાકાશસંયોગાન્યથાઽનુપપત્તેઃ । અથાન્યેન; આયાતં તર્હિ સદેશત્વમાકાશસ્ય ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : તે બેથી જુદાંરૂપે પણ આકાશની વૃત્તિ થાય છે જ ને ? ના, તેવું સિદ્ધ નથી; કેમ કે આકાશને સપ્રદેશી માનીએ છીએ. જો નિષ્પ્રદેશી માનો, તો અનેક દોષો આવે. જુઓ; આકાશ, જે દેશથી વિન્ધ્ય સાથે સંયુક્ત છે, શું તે જ દેશથી હિમવત્-મેરૂ આદિ સાથે સંયુક્ત છે કે કોઈ બીજા દેશથી ? જો તે જ દેશથી, તો વિન્ધ્ય-હિમવત્ આદિનું એક ઠેકાણે રહેકાણે માનવું પડે, અન્યથા નિષ્પ્રદેશ-એક આકાશનો સંયોગ ઉપપન્ન ન થાય. જો બીજા દેશથી તો આકાશનું સદેશીપણું જ આવી ગયું.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : (૧) સંપૂર્ણપણે, કે (૨) એકદેશ વિના પણ આકાશની વૃત્તિ તો દેખાય જ છે ને ? (આશય એ કે, આકાશ નિરંશ મનાયું છે. એટલે દેશથી વૃત્તિ નથી તેમ સર્વથી પણ તેની વૃત્તિ નથી. ઉભયભિન્ન કોઈક રીતે તે બધામાં વૃત્તિ છે તો તેની જેમ સામાન્યની વૃત્તિ પણ કેમ ન ઘટે ?)

★ આ કાંતો અકલંક નામના વિદ્વાનનું નામ છે અથવા તો સુંદર એવા અર્થમાં છે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે બીજી કોઈ રીતે આકાશની વૃત્તિ સિદ્ધ જ નથી. તેનું કારણ એ કે (આકાશને નિષ્પ્રદેશી માનવામાં પુષ્કળ દોષો આવતા હોવાથી) જૈનો વડે આકાશને સપ્રદેશી=સાવયવ મનાય છે.

❁ આકાશને નિષ્પ્રદેશ માનવામાં અનેક દોષો ❁

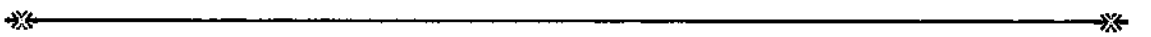
પૂર્વપક્ષ : પણ આકાશને સપ્રદેશી ન માનીએ તો ?

ઉત્તરપક્ષ : તો તો અનેક દોષો આવે. તે આ રીતે - આકાશ જે દેશથી 'વિન્ધ્ય' પર્વત સાથે જોડાયેલું છે, શું (૧) તે જ દેશથી 'હિમવત્-મેરૂ' આદિ પર્વતો સાથે જોડાયેલું છે, કે (૨) કોઈ બીજા દેશથી ?

(૧) જો તે દેશથી જ બધા પર્વતો સાથે સંયોગ થયો હોય, તો વિન્ધ્ય-હિમવત્-મેરૂ આદિ તમામ પદાર્થોનું એક ઠેકાણે રહેઠાણ માનવું પડે, અન્યથા તેઓની સાથે નિષ્પ્રદેશી-આકાશનો સંયોગ ઉપપન્ન ન થાય.

તેનું કારણ એ કે, આકાશ નિષ્પ્રદેશી હોઈ જુદા જુદા પ્રદેશ વિનાનો છે અને એટલે જુદા જુદા પ્રદેશમાં રહેલ વિન્ધ્યાદિ દ્વારા, પોત-પોતાના પ્રદેશોથી આકાશની સાથે સંયોગ થવો અસંભવિત છે... એટલે આકાશની સાથે સંયોગ માનવા, વિન્ધ્યાદિનું એકત્ર અવસ્થાન માનવું જ રહ્યું, જે લોક-આગમવિરુદ્ધ છે.

(૨) આકાશનો જો જુદા જુદા દેશથી બધા પર્વતો સાથે સંયોગ માનો, તો તો આકાશને અનેક પ્રદેશો માન્યા કહેવાય અને તેથી તો આકાશની સપ્રદેશતા જ સિદ્ધ થાય.

स्यादेतद्, अदेशत्वाद् वियतो यथोक्तविकल्पासम्भवः, तत्रैकस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात् ।
इदमप्ययुक्तम्, वस्तुतः पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । न च सर्वव्यापिनो विन्ध्यादयः, इति;
येन तस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वादिति सफलं भवेद्, इति; यतो यत्र विन्ध्यभावो यत्र
चाभावः, इत्यनयोर्नभोभागयोरन्यत्वम् ? अनन्यत्वं च ? इति वाच्यम् ।

किञ्चातः ? ।

❁ પ્રવેશરશ્મિ ❁

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : આકાશ અપ્રદેશી હોવાથી યથોક્ત વિકલ્પ ન સંભવે; કેમ કે એક જ આકાશમાં તેઓ બધાનું અવસ્થાન છે. ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે; કેમ કે પરમાર્થથી પૂર્વોક્ત દોષનું ઉલ્લંઘન નથી થતું. તે આ રીતે વિન્ધ્યાદિ સર્વવ્યાપી નથી કે જેથી તેમાં તેઓનું અવસ્થાન કહેવું સફળ થાય. વળી જ્યાં વિન્ધ્યનો ભાવ છે અને જ્યાં અભાવ છે તે બંને આકાશના ભાગોનું ભિન્નપણું છે કે અભિન્નપણું ? તે કહો. તેનાથી શું ? (તો જુઓ —)

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : આકાશ તો અપ્રદેશી છે, એટલે ઉપરોક્ત વિકલ્પોનો સંભવ જ નથી, કારણ કે તે એક જ આકાશમાં વિન્ધ્ય-હિમવત્ આદિ દરેક પર્વતોનું અવસ્થાન છે.

ઉત્તરપક્ષ : આ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણ કે અહીં પણ 'વિન્ધ્ય-હિમવત્ આદિનું એક ઠેકાણે રહેઠાણ માનવું પડશે.' એ બધા પૂર્વોક્ત દોષોનું ઉલ્લંઘન નથી થતું.

વળી વિન્ધ્યાદિ કંઈ સર્વવ્યાપી નથી કે જેથી '(સર્વવ્યાપી એવા) એક જ આકાશમાં તેઓ રહે છે' એવું કહી શકાય.

વળી પહેલા તો એ કહો કે, જે આકાશ પ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ છે અને જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનો અભાવ છે, તે બે આકાશપ્રદેશો, એકબીજાથી (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

આ બંને વિકલ્પ પ્રમાણે દોષ આવે છે. જુઓ -

यद्यनन्यत्वम्, किं सर्वथा ? आहोश्वित् कथंचित् ? यदि सर्वथा, हन्त ! तर्हि यत्र विन्ध्यभावस्तत्राप्यभावः स्यात्, तदभाववन्नभोभागाव्यतिरिक्तत्वात् तद्भाववन्नभोभागस्य, विपर्ययो वा । अथ कथंचिद्, अनेकान्तवादाभ्युपगमात् स्वकृतान्तप्रकोपः । अथान्यत्वम्, किं सर्वथा ? उत कथंचित् ? यदि सर्वथा, अन्यतमस्थानभोभागत्वप्रसङ्गः, सर्वथा भेदान्यथानुपपत्तेः । अथ कथंचित्, स्वदर्शनपरित्यागदोषः, इति ।

✦ પ્રવેશરશ્મિ ✦

ભાવાર્થ : જો અભિન્નપણું, તો શું સર્વથા કે કથંચિત્ ? જો સર્વથા, તો જ્યાં વિન્ધ્યનો ભાવ છે, ત્યાં પણ અભાવ થાય; કેમ કે તે ભાવવાળો આકાશપ્રદેશ, અભાવવાળા આકાશપ્રદેશથી અભિન્ન છે અથવા તેનાથી ઊંધું થાય. જો કથંચિત્, તો અનેકાન્તવાદ સ્વીકારવાથી સ્વસિદ્ધાન્તનો પ્રકોપ થાય. હવે ભિન્નપણું, તો તે શું સર્વથા કે કથંચિત્ ? જો સર્વથા, તો બેમાંથી એકને અગગન માનવો પડે, અન્યથા સર્વથા ભેદ ઉપપન્ન ન થાય. હવે જો કથંચિત્, તો સ્વદર્શનનો ત્યાગ થવાનો દોષ...

✦ આકાશની સપ્રદેશતા અંગે પૂર્વપક્ષની માન્યતાનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ✦

વિવેચન : (૨) તે બંને આકાશપ્રદેશોનો જો અભેદ માનો, તો અમે પૂછીએ છીએ કે, તે અભેદ (ક) સર્વથા માનો, કે (ખ) કથંચિત્ ?

(ક) જો સર્વથા અભેદ માનો, તો જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ છે, તે જ આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે વિન્ધ્યના અભાવવાળા આકાશપ્રદેશની સાથે વિન્ધ્યના ભાવવાળા આકાશપ્રદેશનો અભેદ છે.

આશય એ કે, જો બે જુદા જુદા આધાર હોય, તો ભાવ-અભાવનું જુદું જુદું અસ્તિત્વ સંભવી શકે, પણ આકાશરૂપ બે અધિકરણનો તમે અભેદ માન્યો અને તો આધેયરૂપ ભાવ-અભાવનું પણ એકત્ર અસ્તિત્વ માનવું પડે !

અથવા તો જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનો અભાવ છે, તે આકાશપ્રદેશમાં પણ વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે, કારણ કે વિન્ધ્યના ભાવવાળા આકાશપ્રદેશની સાથે વિન્ધ્યના અભાવવાળા આકાશપ્રદેશનો અભેદ છે.

એટલે બે આકાશપ્રદેશોનો સર્વથા અભેદ તો ન મનાય.

(ખ) જો કથંચિદ્ અભેદ માનો તો તો અનેકાંતવાદનો જ અભ્યુપગમ (=સ્વીકાર) થવાથી, એકાંતવાદરૂપ સ્વસિદ્ધાંતનો વિરોધ થાય. એટલે તે પણ ન મનાય.

(૨) હવે તે બંને આકાશપ્રદેશોનો જો ભેદ માનો તો તે ભેદ (ક) સર્વથા માનો, કે (ખ) કથંચિત્ ?

(ક) જો સર્વથા ભેદ માનો તો જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ છે અને જે આકાશપ્રદેશમાં વિન્ધ્યનું નાસ્તિત્વ છે, તે બેમાંથી કોઈ એકને અગગનરૂપ માનવો પડશે, કારણ કે તે બેનો સર્વથા ભેદ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે એકમાં રહેલ ધર્મો બીજામાં ન હોય અને તેવું માનવામાં તો, એક આકાશપ્રદેશમાં જે આકાશત્વ છે તેનું પણ બીજા આકાશપ્રદેશમાં નાસ્તિત્વ માનવું પડે અને તેથી તો - આકાશત્વ ન રહેવાથી તો - તે પ્રદેશ અગગનરૂપ ફલિત થાય ! એટલે તેઓનો સર્વથા ભેદ માનવો તો ઉચિત નથી.

(ખ) જો કથંચિદ્ ભેદ માનો, તો અનેકાંતવાદ આવી જતાં, ફરી સ્વદર્શનના ત્યાગરૂપ દોષ આવે. એટલે તે પણ ન મનાય.

આમ ભેદ-અભેદ બંને વિકલ્પોથી પૂર્વપક્ષીનું વચન અયુક્ત જણાઈ આવે છે.

स्यादेतत्, भागानभ्युपगमाद् व्योम्नो यथोक्तदोषानुपपत्तिः, इति ।

અનભ્યુપગમમાત્રભક્તો દેવાનાંપ્રિયઃ સુખૈધિતો નોપપત્તિપ્રાપ્તાનપિ ભાગાનવગચ્છતિ, ઇતિ । નનુ 'વિશિષ્ટભાવાભાવગમ્યા એવ ભાગાઃ' ઇત્યવગમે નિવેશ્યતાં ચિત્તમ્, ઇતિ । અલં પ્રસન્નગેન ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : આકાશના ભાગ માન્યા જ ન હોવાથી યથોક્ત દોષ સંગત નથી.

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! અભ્યુપગમ માત્રનો ભક્ત, સુખેથી વધેલો એવો તું મૂર્ખ ! યુક્તિસંગત પણ ભાગોને સ્વીકારવા તૈયાર નથી. ખરેખર તો વિન્ધ્યના ભાવ-અભાવથી જ ભાગો જણાઈ આવે છે, એટલે તેને જાણવામાં ચિત્તને મૂકો. હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

❖ આકાશને અપ્રદેશી માનનારાઓની મૂર્ખતા ❖

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : પણ અમે તો આકાશના કોઈ ભાગો માનતા જ નથી, તો “બંને ભાગો ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?” એવા વિકલ્પોથી થનારા દોષો, શી રીતે આવે ?

ઉત્તરપક્ષ : અરે મૂર્ખ ! તું તો અભ્યુપગમમાત્રનો જ ભક્ત છે (=અમારો અભ્યુપગમ ન હોવાથી તેને સ્વીકારાય નહીં, એવી માન્યતા ધરાવનારો છે. અર્થાત્ તારી પોતાની માન્યતાનું પૂંછડું પકડી રાખનાર છે.) તું તો સુખેથી વધેલો છે (=આ શાસ્ત્ર સાચું કે ખોટું-એવા વિચારનો પરિશ્રમ ન કરનારો છે) અને એટલે જ યુક્તિસંગત પણ આકાશભાગોને તું સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

પૂર્વપક્ષ : પણ ભાગો યુક્તિયુક્ત શી રીતે ?

ઉત્તરપક્ષ : જુઓ; જે નિર્વિભાગ હોય, તે પદાર્થમાં અમુક ઠેકાણે અસ્તિત્વ અને અમુક ઠેકાણે નાસ્તિત્વ ન હોય. દા.ત. પરમાણુને તમે નિર્વિભાગ (=નિરવયવ) માનો છો અને તેથી તેમાં દ્વયશુકાદિનું કોઈક ઠેકાણે અસ્તિત્વ અને કોઈક ઠેકાણે નાસ્તિત્વ એવું તમે પણ નથી માનતા.

હવે જો આવી સ્વદર્શનની માન્યતા હોય, તો એક જ નિર્વિભાગ આકાશમાં અમુક ઠેકાણે વિન્ધ્યનું અસ્તિત્વ અને અમુક ઠેકાણે વિન્ધ્યનું નાસ્તિત્વ એવું શી રીતે ઘટે? તેથી જે ભાગમાં વિન્ધ્યનો ભાવ છે અને જે ભાગમાં વિન્ધ્યનો અભાવ(=વિશિષ્ટભાવનો અભાવ) છે, તે બંને ભાગો આકાશના માનવા જ રહ્યા... અને એટલે તો આકાશ સભાગ (=સપ્રદેશી) જ સિદ્ધ થશે.

આ રીતે જ્યારે સ્વમાન્યતાથી પણ આકાશની સપ્રદેશતા સિદ્ધ થતી હોય, ત્યારે તો તેમાં ચિત્ત રાખો ! હવે આ પ્રસંગથી સર્ચું.

સારાંશ : આકાશ તો સપ્રદેશી હોવાથી, તેની જુદા જુદા પ્રદેશે વૃત્તિ (=આધેયતાસંબંધથી ભાવોમાં રહેવું) સંગત છે. પણ સામાન્ય તો તેવું નથી, તો તેની ગગનની જેમ વૃત્તિ શી રીતે સંગત બને ?

एतेन नित्यव्यापिनिर्देशसामान्यवृत्तिरपि प्रत्युक्ता ।।

† પ્રવેશરશ્મિ †

ભાવાર્થ : એનાથી નિત્ય-વ્યાપી-નિરવયવ-સામાન્યની વૃત્તિ પણ નિરાકૃત થઈ ગઈ.

● નિત્યાદિરૂપ સામાન્યની વૃત્તિનો નિરાસ ●

વિવેચન : ઉપરોક્ત કથનથી (૧) નિત્ય, (૨) વ્યાપી-સર્વગત, (૩) નિર્દેશ-નિરવયવ એવા સામાન્યની પણ ઘટાદિ વિશેષોમાં વૃત્તિ હોવાનું નિરસ્ત થાય છે, તે આ રીતે —

(૧) નિત્ય તો એકાંત એકસ્વભાવી છે, તો તેની જુદા જુદા કાળે થનારા વિશેષોમાં વૃત્તિ શી રીતે મનાય ? કારણ કે વિશેષના નાશે તો સામાન્યનો પણ કથંચિદ્ નાશ થાય જ.

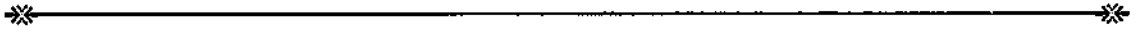
(૨) વ્યાપી તો સર્વગત હોવાથી, તેઓનું પ્રતિનિયત વિશેષોમાં જ રહેવાનું નિયંત્રણ કેમ ? આશય એ કે, મૃત્વ તો સર્વગત હોવાથી, તે માત્ર ઘટાદિમાં જ કેમ ? જળાદિમાં કેમ નહીં ?

(૩) નિરવયવના તો કોઈ અવયવો ન હોવાથી, તે અમુક-અમુક દેશથી અમુક-અમુક વિશેષોમાં શી રીતે રહે ? (દા.ત. મૃત્વ તે જુદા જુદા દેશથી પર્વત, પૃથ્વી, ઘટ વગેરેમાં શી રીતે રહે ?) જો

दरेक विशेषोमां संपूर्णपिण्डे रહે, तो अनंत सामान्यो मानवा पडे. (जे वैशेषिकोने मान्य नथी.)

तेथी એક, નિત્ય, નિરવયવાદિરૂપ સામાન્યની વૃત્તિ કથમપિ સંગત નથી અને તેથી તેવું સામાન્ય માનવું બિલકુલ યોગ્ય નથી.

આહ-અનુભવસિદ્ધત્વાત્ સામાન્યસ્ય ન યુજ્યતે સહૃદયતાર્કિકસ્ય તત્પ્રતિક્ષેપેના-
ત્માનમાયાસયિતુમ્, આયાસસ્ય નિષ્ફલત્વાત્; તથાહિ-યદિ 'સનાતનં-વસ્તુસદ્-વ્યાપિ-
એકમ્-અનવયવં' સામાન્યવસ્તુ ન સ્યાત્, ન તદા દેશકાલસ્વભાવભેદભિન્નેષુ
ઘટશરાવો(૦ષ્ટિકોદઞ્ચનાદિ૦)દઞ્ચનાલિઞ્જરાદિષુ વિશેષેષુ સર્વત્ર 'મૃદ્, મૃદ્,' ઇત્યભિન્નૌ
બુદ્ધિશબ્દૌ સ્યાતામ્ । ન યલુ હિમતુષારકરકોદકાઙ્ગારમુર્મુરજ્વાલાનલઙ્ગામણ્ડલિ-
કોત્કલિકાપવનખદિરોદુમ્બરિકાદિષુ અત્યન્તભિન્નેષુ બહુષુ વિશેષેષ્વેકાકારા બુદ્ધિર્ભવતિ,
નાપ્યેકાકારઃ શબ્દઃ પ્રવર્તતે, ઇતિ, અતોઽસ્ય યથોક્તાભિન્નબુદ્ધિશબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિબન્ધનસ્ય
વસ્તુસતઃ સામાન્યસ્ય સત્ત્વમાશ્રયિતવ્યમ્, ઇતિ ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : વૈશેષિક : સામાન્ય તો અનુભવસિદ્ધ હોવાથી સહૃદયતાર્કિકને તેના પ્રતિક્ષેપ દ્વારા આત્માને આયાસ પહોંચાડવો યોગ્ય નથી; કેમ કે આયાસ નિષ્ફળ છે. તે આ પ્રમાણે - જો સનાતન, વાસ્તવિક, વ્યાપી એક, નિરવયવ એવી સામાન્યવસ્તુ ન હોય, તો ત્યારે દેશ, કાળ અને સ્વભાવના ભેદે ભિન્ન એવા ઘટ, શરાવ, ઉષ્ટિક, ઉદંચન, અલિંજરાદિ વિશેષોમાં બધે ઠેકાણે 'માટી-માટી' એવા અભિન્ન બુદ્ધિ-શબ્દ ન થાય. અને હિમ, તુષાર, કરા, પાણી, અંગારા, મુર્મુર, જ્વાલા, અનલ, ઝંઝાવાત, મંડલિક, ઉત્કલિકા, પવન, ખદિર, ઉદુંબર વગેરે અત્યંત ભિન્ન અનેક વિશેષોમાં એકાકાર બુદ્ધિ થતી નથી અને એકાકાર શબ્દ પણ પ્રવર્તતો નથી. એટલે યથોક્ત અભિન્ન બુદ્ધિ/શબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ અને વાસ્તવિક એવાં સામાન્યનું અસ્તિત્વ માનવું જ જોઈએ.

● વૈશેષિકકૃત સામાન્યસાધક પૂર્વપક્ષ ●

વિવેચન : વૈશેષિક : અરે ! સામાન્ય તો અનુભવસિદ્ધ છે, કારણ કે ઘટ-કપાલાદિમાં થતી તુલ્યબુદ્ધિ આ સામાન્યને કારણે જ થાય છે અને આવા સામાન્યનો પ્રતિક્ષેપ કરી, સહૃદયતાર્કિક (=હૃદયમાં તર્કપરિપૂર્ણ=ભાવાર્થથી શૂન્ય ન રહેનારા) વ્યક્તિઓએ આત્માને કષ્ટ આપવું યોગ્ય નથી, કારણ કે અનુભવસિદ્ધ સામાન્યનો પ્રતિક્ષેપ કરવામાં તો તેઓનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જ છે.

પ્રશ્ન : પણ સામાન્ય અનુભવસિદ્ધ છે, એવું તમે શી રીતે કહો છો ?

ઉત્તર : જુઓ (૧) સનાતન=નિત્ય, (૨) વસ્તુસત્=અપરિકલ્પિત-વાસ્તવિક, (૩) વિશેષ પદાર્થોમાં વ્યાપીને રહેનાર, (૪) માત્ર એકરૂપ, (૫) અવયવરહિત આવી જો સામાન્ય નામની વસ્તુ નહીં માનો, તો...

જુદા જુદા દેશમાં રહેનારા, જુદા જુદા કાળમાં થનારા અને જુદા જુદા સ્વભાવવાળા ઘટ, શરાવ(=કોડિયું), ઉષ્ણિક(=મદિરા રાખવાનું ભાજન), ઉદ્યન(=ડોલ), અલિંજર(=જલપાત્ર), આદિ ઘણા વિશેષ પદાર્થોમાં 'માટી-માટી' એમ જે સરખું જ્ઞાન અને સરખા શબ્દો પ્રવર્તે છે, તે નહીં પ્રવર્તે. કારણ કે તે તુલ્ય બુદ્ધિ/શબ્દ જેના કારણે થતાં હતાં, તે સામાન્યનો જ તમે અપલાપ કરી દીધો.

પ્રશ્ન : પણ શું તેવા સામાન્ય વિના તુલ્ય બુદ્ધિ/શબ્દ ન થાય ?

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં. જુઓ, હિમ,બરફ, કરા, ઉદક આદિ જળના ભેદોમાં...અંગારા, તુષાગ્નિ(=ઘાસથી થયેલ અગ્નિ), મુર્મુર (=આગના છૂટા કણિયાઓ), જવાલા(=મૂળ અગ્નિથી છુટી પડેલી જવાલા) અનલ આદિ અગ્નિના ભેદોમાં... જંઝવાત, ચક્રવાત, ઉત્કલિકા (=પવનની લહેરી), પવન આદિ વાયુના ભેદોમાં...ખદિર(=ખેરનું ઝાડ), ઉદુંબર (=એક પ્રકારનું વૃક્ષ), બદરિકા (=બોરનું ઝાડ કે ફળ) આદિ વનસ્પતિના ભેદોમાં... આવા જળાદિ જુદા જુદા ઘણા પદાર્થોમાં એક સરખા બુદ્ધિ/ શબ્દો બિલકુલ પ્રવર્તતા નથી. (દરેક વિશે જુદી જુદી બુદ્ધિ અને જુદા જુદા શબ્દો જ પ્રયોજાય છે.)

એમાં કારણ શું ? કારણ એ જ કે, તેઓમાં (મૃત્વરૂપ) સામાન્ય રહ્યું નથી અને ઘટ, શરાવ આદિ વિશે થનારા સરખા બુદ્ધિ/શબ્દોનું કારણ શું ? કારણ એ જ કે, તેઓમાં મૃત્વરૂપ સામાન્ય રહ્યું છે.

સારાંશ : તેથી ઘટ-શરાવાદિ વિશે થનારા 'માટી-માટી' એમ સરખા જ્ઞાન અને સરખા શબ્દનું મૂળભૂત કારણ વાસ્તવિક એવું સામાન્ય માનવું જ રહ્યું, એવું નિર્બંધ સિદ્ધ થાય છે.

અત્રોચ્યતે-ન ખલ્વસ્માભિર્યથોક્તબુદ્ધિશબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિબન્ધનં નિષિધ્યતે ।

કિં તર્હિ ? ।

एकादिधर्मयुक्तं परपरिकल्पितं सामान्यम्, इति । तच्च यथा विशेषवृत्त्ययोगेन न घटां प्राञ्चति, तथा निर्दिशतमेव ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : સ્યાદ્વાદી : અમે યથોક્ત બુદ્ધિ/શબ્દના પ્રવૃત્તિના કારણનો નિષેધ નથી કરતા, પણ એકાદિધર્મવાળા પરપરિકલ્પિત સામાન્યનો નિષેધ કરીએ છીએ અને તે જે પ્રમાણે વિશેષોમાં વૃત્તિનો અયોગ હોવાથી નથી ઘટતું, તે પ્રમાણે અમે બતાવ્યું જ છે.

❁ સામાન્યની યથાવસ્થિત સંગતિકારક ઉત્તરપક્ષ ❁

વિવેચન : સ્યાદ્વાદી : અમે એકસરખી બુદ્ધિ અને શબ્દની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સામાન્યનો નિષેધ નથી કરતા.

પ્રશ્ન : તો કોનો નિષેધ કરો છો ?

ઉત્તર : વૈશેષિકો જે એક-નિત્યાદિરૂપ સામાન્યનો સ્વીકાર કરે છે, તેનો નિષેધ કરીએ છીએ, કારણ કે “તે વિશેષોમાં સંપૂર્ણપણે રહે કે દેશથી...” ઈત્યાદિ વિકલ્પો અને ચર્યાઓ દ્વારા, સામાન્યની વિશેષમાં વૃત્તિ સંગત થતી નથી, એવું અમે પૂર્વે બતાવી જ ગયા છીએ.

આહ-કિં પુનર્યથોક્તબુદ્ધિશબ્દદ્વયપ્રવૃત્તિનિબન્ધનમ્, ઇતિ । ઉચ્યતે-અનેકધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનઃ સમાનપરિણામઃ, ઇતિ । ન ચાત્ર સામાન્યવૃત્તિપરીક્ષોપન્યસ્તવિકલ્પયુગલક-પ્રભવદોષસમ્ભવઃ, સમાનપરિણામસ્ય તદ્વિલક્ષણત્વાત્, તુલ્યજ્ઞાનપરિચ્છેદ્યવસ્તુરૂપસ્ય સમાનપરિણામત્વાત્; અસ્યૈવ ચ સામાન્યભાવોપપત્તેઃ, ‘સમાનાનાં ભાવઃ સામાન્યમ્ ઇતિ, યત્સમાનૈસ્તથા ભૂયતે’ ઇત્યન્વર્થયોગાત્, અર્થાન્તરભૂતભાવસ્ય તદ્વ્યતિરેકેણાપિ તત્સમાનત્વે-ડનુપયોગાદ્, અન્યથા ‘સમાનાનામ્’ ઇત્યભિધાનાભાવાદયુક્તૈવ તત્કલ્પના ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : તો યથોક્ત બુદ્ધિ/શબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ શું ? જુઓ; અનેક ધર્માત્મક વસ્તુનો સમાનપરિણામ જ... અને અહીં સામાન્યની વૃત્તિની પરીક્ષામાં મૂકેલા વિકલ્પયુગલથી જન્ય દોષોનો સંભવ નથી; કેમ કે સમાનપરિણામ તો તેનાથી વિલક્ષણ છે, એ તો તુલ્યજ્ઞાનથી જ્ઞેય એવી વસ્તુરૂપ જ છે. અને આનો જ સામાન્યભાવ ઉત્પન્ન છે, કારણ કે ‘સમાનોનો ભાવ તે સામાન્ય... સમાન પદાર્થો વડે તેવા થવાય તે સામાન્ય’ આવો અન્વર્થ તેમાં જ ઘટે છે. અર્થાન્તરસ્વરૂપ ભાવનો તેના વિના પણ તેના સમાનપણામાં ઉપયોગ નથી, અન્યથા, ‘સમાનોનો’ એવા વચનનો અભાવ થવાથી તેની કલ્પના અયુક્ત છે.

❁ સમાનપરિણામરૂપ સામાન્યની સિદ્ધિ ❁

વિવેચન : વૈશેષિક : જો તેવું સામાન્ય ન હોય, તો ‘માટી- માટી’ એમ સમાનબુદ્ધિ અને સમાનશબ્દનું કારણ શું ?

સ્વાદ્વાદી : ઘટ, શરાવ, ઉષ્ટ્રિક, ઉદંચન આદિ વસ્તુઓ સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિ અનેક ધર્માત્મક છે. આવી વસ્તુઓનો “સમાનપરિણામ” (=એકબીજાને સમાનરૂપે રહેવાનો સ્વભાવ-પરિણામ) તે જ સામાન્ય છે અને તે જ ‘માટી-માટી’ એવી સમાનબુદ્ધિ અને સમાનશબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે.

પ્રશ્ન : સામાન્યની વૃત્તિની પરીક્ષા વખતે, તમે જે વિકલ્પો મૂક્યાં હતાં કે – “એકાદિ-સ્વભાવવાળાં સામાન્યનું રહેઠાણ, દિશા-દેશ-કાળ-સ્વભાવથી ભિન્ન ભિન્ન વિશેષોમાં (૧) સંપૂર્ણપણે, કે (૨) એકદેશથી ?” તે વિકલ્પો દ્વારા જે દોષો આવ્યા હતા કે – “અનંત સામાન્ય માનવા પડશે... ઈત્યાદિ” તે દોષો સમાનપરિણામરૂપ સામાન્યમાં પણ આવશે જ ને ?

ઉત્તર : ના, બિલકુલ નહીં, કારણ કે એકાદિરૂપ સામાન્ય કરતાં, સમાનપરિણામરૂપ સામાન્ય સાવ જ વિલક્ષણ છે... અને તેની વિલક્ષણતા એ જ કે, તમારું સામાન્ય તો અલગ પદાર્થરૂપ અને

એકાદિધર્મક છે, જ્યારે સમાનપરિણામરૂપ સામાન્ય તેવું નથી, તે તો તુલ્યજ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય ઘટ-શરાવાદિ વસ્તુનું જ સ્વરૂપ છે, કોઈ અલગ પદાર્થરૂપ નહીં. (તુલ્યજ્ઞાન એટલે 'અયં મૃદ - અયં મૃદ' એવા બે જ્ઞાનો...તેનાથી પરિચ્છેદ સ્વરૂપ એ સમાનપરિણામ કહેવાય.) એટલે પૂર્વોક્ત દોષોનો અહીં સંભવ નથી.

આવા સમાનપરિણામમાં જ 'સામાન્યપણું' સંગત છે, કારણ કે સામાન્યનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ અર્થ અહીં જ ઘટે છે. તે આ પ્રમાણે "સમાનાનામ્ ભાવઃ સામાન્યમ્=અર્થાત્ સમાનોનો ભાવ તે સામાન્ય" અહીં 'સમાનાનાં' એવી ષષ્ઠી વિભક્તિ કર્તા અર્થમાં છે. એટલે અર્થ થશે. "સમાન પદાર્થો વડે તેવા થવાય તે સામાન્ય" હવે આ વ્યુત્પત્તિ સમાનપરિણામરૂપ વસ્તુસ્વરૂપમાં જ સંગત થાય છે, કારણ કે ઘટ-શરાવાદિ વસ્તુ વડે જ તેવા થવાય છે.

પ્રશ્ન : શું એવી વ્યુત્પત્તિ, વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યમાં ન ઘટે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે સામાન્યને તેઓ એક અલગ પદાર્થ માને છે અને તેનો સમાન એવા ઘટાદિ સાથે સંબંધ માને છે... પણ અમે પૂછીએ છીએ કે, ઘટાદિ પદાર્થો શું સ્વભાવથી જ (૧) સમાન છે, કે (૨) નહીં ?

(૧) જો અતિરિક્ત સામાન્ય વિના પણ, ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાવથી જ સમાન હોય, તો તેવા સામાન્યનો કોઈ જ ઉપયોગ નથી, કારણ કે તેના વિના પણ પદાર્થો સ્વભાવથી જ સમાન છે.

(૨) અન્યથા=જો અતિરિક્ત સામાન્ય વિના ઘટાદિ પદાર્થો સ્વભાવથી જ સમાન ન માનો, તો તેઓ પોતે અસમાન રહેવાથી "સમાનોનો ભાવ તે સામાન્ય" એવા સામાન્યની કલ્પના સંગત નહીં થાય, કારણ કે જ્યારે કોઈ સમાન પદાર્થ જ નથી, ત્યારે તેઓનો ભાવ શી રીતે કહેવાય ?

તેથી વૈશેષિક મતે, સામાન્યનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ અર્થ અઘટિત છે, એટલે તેવા સામાન્યની કલ્પના યુક્તિ સંગત નથી.

❖-----❖

સમાનત્વં ચ ભેદાવિનાભાવ્યેવ, તદભાવે ચ સર્વથૈકત્વતઃ સમાનત્વાનુપપત્તિઃ, इति
समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

❖-----❖ :- પ્રવેશરશ્મિ :- ❖-----❖

ભાવાર્થ : અને સમાનપણું ભેદને અવિનાભાવી જ છે, ભેદ ન હોય તો સર્વથા એકપણું થવાથી સમાનતા જ ઉપપન્ન નહીં થાય, એટલે સમાનપરિણામ જ સમાન બુદ્ધિ/શબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે.

❖ ભેદ-અવિનાભાવી સમાનતા ❖

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જો ઘટ-શરાવાદિનો સમાનપરિણામ જ હોય, તો તેઓનો જુદા જુદા રૂપે બોધ કેમ થાય છે ?

ઉત્તરપક્ષ : અરે ! સમાનતા તો ભેદને અવિનાભાવી છે, અર્થાત્ 'આ આની સમાન છે'

એવું ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તે બે પદાર્થો ભિન્ન હોય... બાકી ભેદ વિના, તે બે પદાર્થો એક થવાથી, તેઓમાં સમાનતા જ ન ઘટે. (બધા લોકમાં 'મુખ ચંદ્રસમાન છે' એવું જ કહે છે, 'ચંદ્ર ચંદ્રસમાન છે, એવું નહીં.)

તેથી સમાનપરિણામ હોવા છતાં પણ, ઘટ-શરાવાદિનો કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ જ છે.

સાર : તેથી 'માટી-માટી' એવી સમાનબુદ્ધિ અને સમાનશબ્દોને પ્રવર્તાવનાર, વસ્તુનો સમાનપરિણામ જ સામાન્ય છે. (કારણ કે તે જ સમાન શબ્દ/બુદ્ધિનું કારણ છે.)

यतश्चैवम् अतो न य एवासावेकस्मिन् विशेषे, स एव विशेषान्तरे । किं तर्हि ?
समानः, इति कुतः सामान्यविचारोदितभेदद्वयसमुत्थापराधावकाशः ? इति ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : જેથી આવું છે, એથી જે સમાનપરિણામ એક વિશેષમાં છે, (તે જ) બીજા વિશેષમાં નથી, પણ તેની સમાન છે, તો સામાન્યના વિચાર વખતે ઉત્પન્ન થયેલા બે વિકલ્પજન્ય દોષોનો અવકાશ શી રીતે ?

❁ વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યભાવી દોષોનો અનવકાશ ❁

વિવેચન : જે કારણથી પૂર્વોક્ત સમાનપરિણામ સિદ્ધ થાય છે, તે કારણથી અમે કહીએ છીએ કે જે સમાનપરિણામ ઘટાદિમાં રહ્યો છે, તે જ શરાવાદિમાં નથી.

પણ શરાવાદિમાં, ઘટના સમાનપરિણામ જેવો જ બીજો સમાનપરિણામ છે. એટલે અમારા મતે દરેકનો સમાનપરિણામ જુદો જુદો છે, કોઈ એક-વ્યાપી સામાન્ય સમાનપરિણામ નથી.

તેથી વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યની વૃત્તિના વિચાર વખતે 'તે સંપૂર્ણપણે રહે કે દેશથી' એવા બે વિકલ્પોના કારણે 'સપ્રદેશી માનવાનો પ્રસંગ આવશે' એવા જે દોષો આવતા હતા, તે દોષોનો અહીં અંશતઃ પણ અવકાશ નથી, કારણ કે સમાનપરિણામ તો વૈશેષિકકલ્પિત સામાન્યથી અત્યંત વિલક્ષણ છે.

न चैवं सति परस्परविलक्षणत्वाद् विशेषाणां समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्त्यभावः, सत्यपि
वैलक्षण्ये समानपरिणामसामर्थ्यतः प्रवृत्तेः । असमानपरिणामनिबन्धना च विशेषबुद्धिरिह
इति यथोदितबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिः इति । तथा चोक्तम् -

'वस्तुन एव समानः परिणामो यः स एव सामान्यम् ।

असमानस्तु विशेषो वस्त्वेकमनेकरूपं तु ॥१॥'

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : અને આવું હોવામાં વિશેષો પરસ્પર વિલક્ષણ થવાથી સમાન બુદ્ધિ/શબ્દની પ્રવૃત્તિનો અભાવ થઈ જાય એવું નથી; કેમ કે વિલક્ષણતા હોવા છતાં સમાન પરિણામના સામર્થ્યથી પ્રવૃત્તિ થઈ જશે અને

અહીં વિશેષબુદ્ધિ અસમાનપરિણામમૂલક છે. એટલે યથોદિત બુદ્ધિ/શબ્દની પ્રવૃત્તિ થશે જ. કહ્યું છે કે - 'વસ્તુનો જે સમાનપરિણામ તે જ સામાન્ય અને અસમાનપરિણામ તે જ વિશેષ આમ એક વસ્તુ અનેકરૂપ હોય.'

❁ સ્યાદ્વાદમતે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની નિર્બંધ સંગતિ ❁

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જો ઘટ-શરાવાદિમાં કોઈ સામાન્ય ન હોય, તો તે પદાર્થો વિલક્ષણ જ સાબિત થાય અને તો જેમ હિમ-અંગારાદિમાં સમાન બુદ્ધિ/શબ્દ નથી થતાં, તેમ ઘટ-શરાવાદિમાં પણ સમાન બુદ્ધિ/ શબ્દ નહીં થાય.

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત યોગ્ય નથી, કારણ કે ઘટ-શરાવાદિ વિલક્ષણ હોવા છતાં પણ, તેઓમાં સમાનપરિણામ રહ્યો છે અને તેના સામર્થ્યથી જ તેઓ વિશે સમાન શબ્દ/બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થઈ જશે.

આ જ વાતને ગ્રંથકારશ્રી વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે -

ઘટ-શરાવાદિમાં રહેલ અસમાનપરિણામ=વિશેષપરિણામને કારણે જેમ 'આ ઘટ-આ શરાવ' એમ વિશેષ શબ્દ/બુદ્ધિ થાય છે, તેમ તેઓમાં રહેલ સમાનપરિણામને કારણે 'માટી-માટી' એમ સમાન શબ્દ-બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ પણ સંગત જ છે.

આ જ વાતને સિદ્ધ કરનાર એક શ્લોક કહ્યો છે -

“ઘટાદિ વસ્તુનો જ જે 'માટી' આદિ સમાનપરિણામ છે, તે જ સામાન્ય...અને 'ઉર્ધ્વતા★' આદિ જે વિશેષપરિણામ છે તે જ વિશેષ... આમ ઉભયરૂપ (=સામાન્ય-વિશેષરૂપ) એક વસ્તુ પણ વિશેષો અનેક હોવાથી અનેક છે.”

❁-----❁

ततश्च तद्यत एव सामान्यरूपम्, अत एव विशेषरूपम्, समानपरिणामस्यासमान-परिणामाविनाभूतत्वात् । यत एव विशेषरूपम्, अत एव सामान्यरूपम्, असमानस्यापि समानपरिणामाविनाभूतत्वाद्, इति । न चानयोर्विरोधः, समानासमानपरिणामयोरुभयोरपि (स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ।) स्वसंवेदनस्योभयरूपत्वाद्, उभयरूपतायाश्च व्यवस्थापितत्वात् ।।

❁-----❁ :- પ્રવેશરશ્મિ :- ❁-----❁

ભાવાર્થ : અને તેથી, તે જેથી સામાન્યરૂપ છે, એથી જ વિશેષરૂપ છે; કેમ કે સમાનપરિણામ અસમાનપરિણામને અવિનાભૂત છે અને જેથી વિશેષરૂપ છે, એથી જ સામાન્યરૂપ છે; કેમ કે અસમાનપરિણામ સમાનપરિણામને અવિનાભૂત છે. અને એ બેનો વિરોધ નથી, કારણ કે સમાન-અસમાન બંને પરિણામો સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે. તેનું કારણ એ કે સ્વસંવેદન ઉભયરૂપ છે અને ઉભયરૂપતા તે વ્યવસ્થાપિત કરી છે.

★ ઉર્ધ્વતા-જાડાઈ-પહોળાઈ આદિ ઘટના અસમાનપરિણામ છે, કારણ કે તેવી જાડાઈ આદિ બીજા પદાર્થમાં નથી.

● मूल पूर्णपक्षનો युक्तिशः परिहार ●

विवेचनः तेथी घटादि पदार्थो, जे कारणथी मृदादिरूपे सामान्यरूपी छे, ते ज कारणथी विशेषरूपे छे, कारण के समानपरिणाम ते असमानपरिणाम=विशेषपरिणामने अविनात्मावी छे, अर्थात् मृदादि ते उर्ध्वादिने अविनात्मावी छे. अटले जे तेमां समानपरिणाम छशे, तो विशेषपरिणाम पक्ष छशे ज.

अने तेओ जे कारणथी उर्ध्वादिरूपे विशेषरूप छे, ते ज कारणथी मृदादिरूपे सामान्यरूप छे. कारण के विशेषपरिणाम ते समानपरिणामने अविनात्मावी छे. अर्थात् उर्ध्वादि ते मृदादिने अविनात्मावी छे, अटले जे विशेषपरिणाम छशे, तो सामान्यपरिणाम पक्ष छशे ज.

आ रीते वस्तुमां समान-असमान अंने परिणाम होवाथी वस्तु सामान्य-विशेष उभयरूप सिद्ध थाय छे.

प्रश्न : पक्ष शुं अेक ज वस्तुमां समान-असमानपरिणामनो विरोध न आवे ?

उत्तर : ना, कारण के समान/असमान अंने परिणामनो जे सहभाव=अविनाभाव न मानो, तो ते अंनेनो अभाव थई जशे !

आशय अे जणाय छे के, घटादिमां समान-असमान अंने परिणाम साथे ज मानवा जेईअे, नईतर (१) जे मात्र समानपरिणाम (मृदादि) ज मानो, तो - उर्ध्वादि आकार विनानी माटी कदी न देजाती होवाथी - समानपरिणामनो ज अभाव थशे... अने (२) जे मात्र विशेषपरिणाम (उर्ध्वादि) ज मानो, तो - माटी विनाना ते उर्ध्वादि न देजाता होवाथी-विशेषपरिणामनो पक्ष अभाव थशे अथवा सर्वथा समानता होय तो अेक ज थाय, अे न रहे अने सर्वथा असमानता होय तो अेक बुद्धि-शब्द न थाय.

अने वणी ते अे परिणाम तो स्वसंवेदनसिद्ध छे, अटले पक्ष तेओनुं सहभावी अस्तित्व होवामां कोई विरोध नथी.

प्रश्न : पक्ष तेओ स्वसंवेदनसिद्ध शी रीते ?

उत्तर : कारण के संवेदन सामान्य-विशेषाकारे थाय छे. अवे संवेदनमां आवो सामान्य-विशेषाकार कोनी अपेक्षाअे आवे ? तो कहेवुं ज रह्युं के, वस्तुगत समान-असमानपरिणामनी अपेक्षाअे... (अर्थात् वस्तुमां रहेल समान-असमानपरिणामने लईने ज संवेदनमां सामान्य-विशेषाकार आवे छे...) अटले अंने परिणाम स्वसंवेदनसिद्ध ज छे अने संवेदन 'सामान्य-विशेष उभयाकारे थाय छे.' अे तो अमे पूर्वे ज सिद्ध करी दीधुं छे.

सार : अटले घटादि अेक ज वस्तुमां समान/असमान अे परिणाम होवामां कोई विरोध नथी.

यच्चोक्तम्-‘सामान्यविशेषरूपत्वे सति वस्तुनः सकललोकप्रसिद्धसंव्यवहार-नियमोच्छेदप्रसङ्गः’ इत्यादि, तदपि जिनमतानभिज्ञतासूचकमेव केवलं, न पुनरिष्टार्थ-

પ્રસાધકમ્, ઇતિ । ન હિ ‘મધુરકલદ્ધુકાદિવિશેષાનર્થાન્તરમ્ સર્વથૈકસ્વભાવમ્ એકમ્ અનવયવં સામાન્યમ્’ ઇત્યભિદધતિ જૈનાઃ । અતઃ કિમુચ્યતે ? ‘ન વિષં વિષમેવ, મોદકાદ્યભિન્નસામાન્યાવ્યતિરેકાદ્’ ઇત્યાદિ । કિં તર્હિ ? । સમાનપરિણામઃ । સ ચ ભેદાવિનાભૂતત્વાત્ ન ય એવ વિષાદભિન્નઃ સ એવ મોદકાદિભ્યોઽપિ, સર્વથા તદેકત્વે સમાનત્વાયોગાત્ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને જે કહ્યું હતું કે — “જો વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ માનો, તો સકલલોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારના નિયમનો ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આવે... ઇત્યાદિ” તે પણ કેવળ જિનમતની અનભિજ્ઞતાને સૂચવનારું છે, ઇષ્ટ-અર્થનું સાધક નથી, કારણ કે જૈનો, મધુરક-લાડવાદિ વિશેષોથી અભિન્ન સર્વથા-એકસ્વભાવવાળું એક નિરવયવ સામાન્ય કહેતા જ નથી. તો તમે ‘વિષ માત્ર વિષ જ નહીં રહે; કેમ કે તેનો મોદકાદિથી અભિન્ન સામાન્યની સાથે અભેદ છે’ એવું શી રીતે કહી શકો? અમે તો સમાનપરિણામ કહીએ છીએ અને તે તો ભેદને અવિનાભાવી છે. એટલે જે વિષથી અભિન્ન છે, તે જ મોદકાદિથી પણ અભિન્ન નથી; કેમ કે સર્વથા એકપણું હોવામાં તો સમાનતા જ ન ઘટે.

❁ સ્યાદ્વાદ મતે વ્યવહારનું નિયંત્રણ ❁

વિવેચન : સૌ પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે “વસ્તુને જો સમાન-અસમાન ઉભયરૂપ માનો, તો સકલલોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારનિયંત્રણનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, અર્થાત્ મોદકાદિનો ઇચ્છુક મોદકાદિ વિશે જ પ્રવર્તે એવું નહીં રહે” તે બધું કથન, માત્ર જિનમતની અનભિજ્ઞતાને જ સૂચવે છે. અર્થાત્ જિનમતને(=સ્યાદ્વાદમતને) યથાર્થ ન જાણવાનું જ પરિણામ છે. બાકી આવા કથનથી તમારું જે ઇષ્ટ છે કે - ‘સ્યાદ્વાદમતે વસ્તુની અસંગતિ થાય’ તે સિદ્ધ નહીં થાય, કારણ કે સ્યાદ્વાદ મતે તો સર્વવ્યવહાર સમંજસ જ છે. તે આ પ્રમાણે —

અમે જૈનો — ‘મધુરક(=વિષ), લાડવા આદિ બધા વિશેષો સાથે અભિન્ન, એકાંત એકસ્વભાવી, નિરવયવ, એક સામાન્ય છે’ — એવું નથી કહેતા, તો તમે ફોગટનો ઉપાલંબ શા માટે આપો છો કે, ‘મોદકાભિન્ન સામાન્ય તે વિષ સાથે પણ અભિન્ન હોવાથી, વિષ માત્ર વિષ જ નહીં રહે, પરંતુ મોદક પણ બની જશે... ઇત્યાદિ.’

તાત્પર્ય એ કે, જો અમે મોદક-વિષના સામાન્યને એક માનીએ, તો તમે આપેલ આપત્તિ બરાબર કે — ‘વિષ, મોદક પણ બનશે, કારણ કે તે વિષનો મોદકસામાન્યની સાથે અભેદ છે...’ પણ અમે બેના સામાન્યને એક માનતાં જ નથી.

પ્રશ્ન : તો શું માનો છો ?

ઉત્તર : અમે ‘સમાનપરિણામ’ જ સામાન્ય માનીએ છીએ અને આ સમાનપરિણામ ભેદને અવિનાભાવી છે. (અર્થાત્ તેઓમાં ભેદ હોવામાં જ સમાનપરિણામ ઘટે.)

એટલે જે સમાનપરિણામ વિષથી અભિન્ન છે, તે જ સમાનપરિણામ મોદકાદિથી અભિન્ન નથી. કારણ કે વિષ-મોદક બંનેનો સમાનપરિણામ એક માનવામાં તો તેઓની સમાનતા જ ન રહે. તેનું કારણ એ કે બે જુદા પદાર્થોની જ સમાનતા બતાવાય, એક પદાર્થની નહીં ('મુખ ચંદ્રસમાન છે' એવું બતાવાય, પણ 'ચંદ્ર ચંદ્રસમાન છે' એવું નહીં.)

સાર : વિષ-મોદકાદિનો સમાનપરિણામ એક માનવામાં તેઓ એક થઈ જતાં તેઓની સમાનતા જ ન રહે. તેથી બંનેનો સમાનપરિણામ જુદો જુદો જ માનવો રહ્યો અને એટલે પછી વિષ તે મોદક નહીં બને.

स्यादेतत्, समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वादसमानपरिणामवत् तद्भावानुपपत्तिः, इति ।

एतदप्ययुक्तम्, सत्यप्यन्यत्वे समानाऽसमानपरिणामयोर्भिन्नस्वभावत्वात्; तथाहि-समानविषणाध्वनिनिबन्धनस्वभावः समानपरिणामः, तथा विशिष्टबुद्ध्यऽभिधानजनन-स्वभावस्त्वितरः, इति यथोक्तसंवेदनाभिधानसंवेद्याभिधेया एव विषादयः, इति प्रतीतमेतत्; अन्यथा यथोक्तसंवेदनाद्यभावप्रसङ्गात् । अतो यद्यपि द्वयमप्युभयरूपं तथापि विषार्थी विष एव प्रवर्तते, तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्समानपरिणामाविनाभूतत्वात्, न तु मोदके, तत्समानपरिणामाविनाभावाभावात् तद्विशेषपरिणामस्य, इति । अतः प्रयासमात्रफला प्रवृत्तिनियमोच्छेदनचोदनैव, इति ।

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : સમાનપરિણામ પણ દરેક વિશેષે જુદો હોવાથી અસમાનપરિણામની જેમ તેના ભાવની અનુપપત્તિ થશે. ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પ્રતિવિશેષ અન્યત્વ હોવા છતાં સમાન-અસમાનપરિણામ ભિન્નસ્વભાવી છે. તે આ પ્રમાણે - સમાન બુદ્ધિ-શબ્દનો કારણભૂત સ્વભાવ તે સમાનપરિણામ, તથા વિશિષ્ટ બુદ્ધિ-શબ્દને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો વિશેષપરિણામ એટલે વિષાદિ, યથોક્ત સંવેદન અને અભિધાનથી સંવેદ અને અભિધેય જ છે અને આવું પ્રતીત છે, અન્યથા યથોક્ત સંવેદનાદિનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે. એટલે જો બંને ઉભયરૂપ છે, તો પણ વિષાર્થી વિષમાં જ પ્રવર્તે; કેમ કે તેનો વિશેષપરિણામ જ તેના સમાનપરિણામને અવિનાભાવી છે. મોદકમાં નહીં પ્રવર્તે, કારણ કે તેના વિશેષપરિણામનો તેના સમાનપરિણામ સાથે અવિનાભાવી નથી. એટલે પ્રવૃત્તિનિયમના ઉચ્છેદનું કહેવું પ્રયાસમાત્ર ફળવાળું છે.

● સમાનપરિણામ અંગે પૂર્વપક્ષીની આશંકાનો નિરાસ ●

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જો ઘટ-શરાવાદિ દરેકનો સમાનપરિણામ જુદો જુદો હોય, તો જેમ અસમાનપરિણામ (=વિશેષપરિણામ) દરેક પદાર્થમાં જુદો જુદો હોઈ સમાનપરિણામરૂપ નથી. તેમ

સમાનપરિણામ પણ દરેક પદાર્થમાં જુદો જુદો હોઈ સમાનપરિણામરૂપ નહીં રહે... (અર્થાત્ તેનું સમાનપરિણામપણું ઉપપન્ન નહીં થાય.)

ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ઘટાદિ દરેક પદાર્થમાં સમાનપરિણામ અલગ અલગ હોવા છતાં પણ બંનેનું સમાનપણું છે જ.

પ્રશ્ન : તો બંને પરિણામમાં તફાવત શું ? (કારણ કે દરેક પદાર્થમાં જુદા જુદારૂપે હોવાપણું તો બંનેનું સમાન છે.)

ઉત્તર : તફાવત એ જ કે, તે બંનેનો સ્વભાવ જુદો જુદો છે. તે આ રીતે — (૧) સમાનપરિણામ તે સમાન બુદ્ધિ-શબ્દને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, કારણ કે તેનાથી જ ઘટ-શરાવાદિમાં ‘માટી-માટી’ એવા સમાન બુદ્ધિ-શબ્દો પ્રવર્તે છે, અને (૨) વિશેષપરિણામ તે વિશેષ બુદ્ધિ-શબ્દોને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, કારણ કે તેનાથી જ ‘આ ઘટ આ શરાવ’ એવા વિશેષ બુદ્ધિ-શબ્દો પ્રવર્તે છે.

આમ, બંનેનો સ્વભાવ જુદો જુદો હોવાથી, તફાવત સિદ્ધ છે.

(આ પ્રમાણે ગ્રંથકારશ્રીએ, ઘટ-શરાવાદિ ઉદાહરણને લઈને ભાવાર્થ બતાવ્યો. હવે પૂર્વપક્ષના ઉપન્યાસની વિરુદ્ધમાં પ્રસ્તુત વિષ-મોદકની વાતનો નિષ્કર્ષ કહે છે —)

તેથી(૧) વિષ-મોદકાદિને પણ સમાનસંવેદનથી સંવેદ અને સમાનશબ્દથી અભિધેય માનવા જ રહ્યાં, કારણ કે તેઓ ‘સત્-સત્’ એવા સમાન શબ્દ-સંવેદનથી કથિત-સંવેદિત થાય છે. અને (૨) તેઓને વિશેષ સંવેદનથી સંવેદ અને વિશેષશબ્દથી અભિધેય પણ માનવા જ રહ્યા, કારણ કે તેઓ ‘વિષ-મોદક’ એવા વિશેષ શબ્દ-સંવેદનથી કથિત-સંવેદિત પણ થાય છે જ.

આમ વિષાદિ, સમાન-વિશેષ શબ્દ-સંવેદનથી અભિધેય-સંવેદરૂપે પ્રતીત જ છે. છતાં પણ, જો તમે તેવું (=વિષાદિને સમાન-વિશેષ શબ્દ-સંવેદનથી અભિધેય-સંવેદરૂપે) ન માનો, તો ‘સત્-સત્ અથવા વિષ-મોદક’ એવા સમાન-વિશેષ શબ્દ/સંવેદનનો અભાવ થશે !

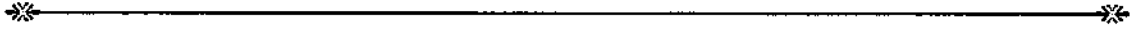
તેથી વિષ-મોદક બંને પદાર્થ (૧) સમાન શબ્દ-બુદ્ધિથી અભિધેય-સંવેદ હોવાથી સામાન્યરૂપ છે, અને (૨) વિશેષ શબ્દ-બુદ્ધિથી અભિધેય-સંવેદ હોવાથી વિશેષરૂપ છે... (એમ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ છે.)

તો પણ વિષનો ઈચ્છુક પ્રમાતા, વિષ અંગે જ પ્રવૃત્તિ કરશે, કારણ કે વિષના વિશેષપરિણામનો જ વિષના સમાનપરિણામ સાથે અવિનાભાવ (=નિત્ય સંબંધ) છે. (જો અવિનાભાવ ન હોત, તો તે વ્યક્તિની કદાચ ત્યાં પણ પ્રવૃત્તિ ન થાત, પણ તેવું તો નથી.)

અને તે વ્યક્તિ મોદક વિશે પ્રવૃત્તિ નહીં કરે, કારણ કે વિષના વિશેષપરિણામનો મોદકના સમાનપરિણામ સાથે અવિનાભાવ નથી. (જો અવિનાભાવ હોત, તો કદાચ તેની ત્યાં પણ પ્રવૃત્તિ થાત. પણ તેવું નથી.)

સાર : આ રીતે સ્યાદ્વાદમતે સકલલોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારની નિર્બંધિ સંગતિ હોવાથી, પૂર્વપક્ષીએ જે કહ્યું હતું કે ‘પ્રવૃત્તિનિયમનનો ઉચ્છેદ થશે’ તે કથન માત્ર પ્રયાસ પૂરતાં ફળવાળું છે.

एतेन ‘विषे भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितः स्याद्’ इत्याद्यपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, तुल्ययोगक्षेमत्वात्, इति ।

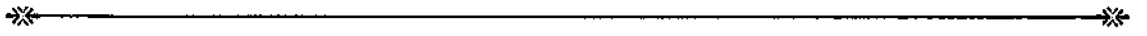

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : એનાથી ‘વિષ ખાધે મોદક પણ ખવાઈ ગયો થાય’ એ પણ પ્રતિક્ષિપ્ત થયું સમજવું; કેમ કે તુલ્ય યોગક્ષેમ છે.

● પૂર્વપક્ષીના અન્યકથનનો નિરાસ ●

વિવેચન : ઉપરોક્ત કથનથી, પૂર્વપક્ષીનું બીજું જે કહેવું હતું કે – “વિષ ખાવાથી મોદક પણ ખવાઈ જ જશે... વગેરે” - તે બધું કથન પણ નિરાકૃત થયું જાણવું, કારણ કે આની પ્રતિક્ષેપક્રિયા પણ ઉપરની જેમ તુલ્ય જ છે (અર્થાત્ વિષના વિશેષપરિણામનો વિષના જ સમાનપરિણામ સાથે અવિનાભાવ છે, મોદકના સમાનપરિણામ સાથે નહીં. એટલે વિષ ખાતાં માત્ર વિષનું જ ભક્ષણ થાય, મોદકનું નહીં.)

यच्चापरेणाप्युक्तम्-‘सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः’ इत्यादि-तदपि कूटनटनृत्त-मिवाभाविताऽनुष्ठानं न विदुषां मनोहरम्, इत्यपकर्णयितव्यम्, वस्तुतः प्रदत्तोत्तरत्वात्, इति । अलं विस्तरेण वचसाम् ॥३॥

इति सामान्यविशेषोभयरूपैकवस्तुवादः ॥३॥

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : અને જે બીજા વડે પણ કહેવાયું છે કે – ‘બધા ઉભયરૂપ હોય, તો તેના વિશેષનું નિરાકરણ થવાથી... ઈત્યાદિ’ તે પણ કૂટનટના નાટ્ય જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન વિદ્વાનોને મનોહર નથી. એટલે ન સાંભળવું જોઈએ; કેમ કે પરમાર્થથી તેનો ઉત્તર અપાઈ ગયો છે. હવે વાણીના વિસ્તારથી સર્યું. આ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ એકવસ્તુનો વાદ થયો.

વિવેચન : વળી પૂર્વપક્ષમાં બીજાઓનું જે કહેવું હતું કે “જો બધા પદાર્થ ઉભયરૂપ હોય, તો વસ્તુના વિશેષરૂપનું નિરાકરણ થવાથી - વિશેષરૂપ પણ પદાર્થ સામાન્યરૂપ બનતા - ‘દહીં ખા’ એમ પ્રેરાયેલો વ્યક્તિ ઊંટને ખાવા કેમ દોડતો નથી ?...” તે પણ ખોટા નટના નૃત્ય જેવું અભાવિત અનુષ્ઠાન છે (અર્થાત્ જૈનદર્શનના ભાવાર્થને જાણ્યા વિનાનું માત્ર વાચાલતારૂપ અનુષ્ઠાન છે.) આવું અનુષ્ઠાન વિદ્વાનોને મનોહર નથી, એટલે સાંભળવું જોઈએ નહીં.

પ્રશ્ન : પણ એ કથનમાં ખોટું શું ?

ઉત્તર : ખરેખર તો આનો ઉત્તર અમે પૂર્વે જ આપી દીધો છે. (દહીંના વિશેષપરિણામનો સંબંધ માત્ર દહીંના સમાનપરિણામ સાથે જ છે, બીજા સાથે નહીં, એટલે તે વ્યક્તિ માત્ર દહીં વિશે જ પ્રવર્તે, ઊંટ વિશે નહીં.)

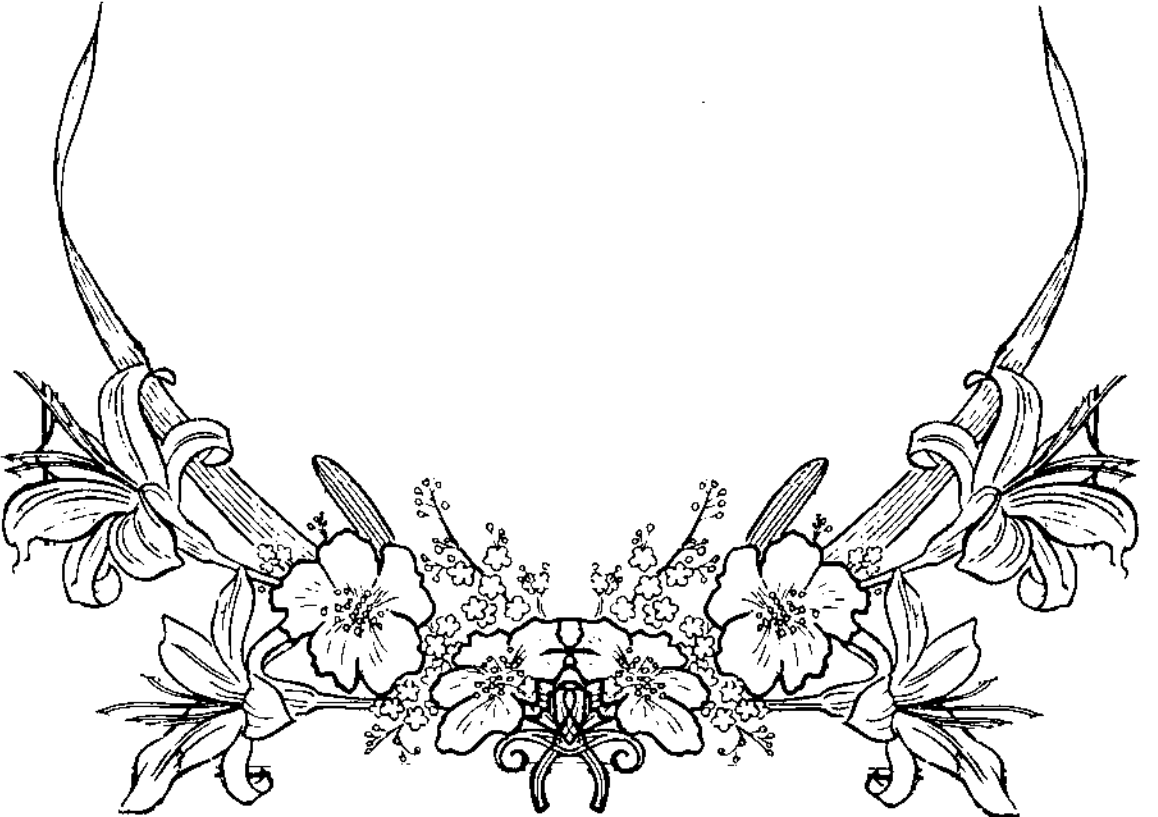
(તથા, સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુ તો સચોટ તર્કોથી વ્યવસ્થાપિત થાય છે. એટલે તે વિશે દોષોની ઉદ્ભાવના બિલકુલ યોગ્ય નથી.)

તેથી પૂર્વપક્ષીનું વચન સાંભળવા યોગ્ય નથી જ.

હવે વાણીના વિસ્તારથી સર્ચું.

નિષ્કર્ષ : એટલે ઘટાદિ દરેક વસ્તુઓ સમાન-અસમાનપરિણામરૂપ હોવાથી, તેઓ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ જ માનવી રહી, એવું ઉપરોક્ત ચર્ચાથી ફલિત થયું.

॥ આ પ્રમાણે સામાન્ય-વિશેષ અનેકાંતવાદરૂપ તૃતીય અધિકાર પૂર્ણ થયો ॥

અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય-અનેકાન્તવાદઃ ।

દરેક વસ્તુઓ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ છે એવું સિદ્ધ કરી, હવે વસ્તુની અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય-રૂપતા સિદ્ધ કરવા, ગ્રંથકારશ્રી ચોથા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે -

(૪) યચ્ચોક્તમ્, 'એવમભિલાપ્યાનભિલાપ્યમપિ વિરોધબાધિતત્વાદેવાનુદ્ઘોષ્યમ્' इत्यादि तदप्ययुक्तम्; अन्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । तद्यदि एकान्तैर्नैवानभिलाप्यमभ्युपगम्यते, कथं तर्हि शब्दविशेषादर्थविशेषप्रतीत्यादिः ? दृश्यते च 'अनलाद्यानय' इत्युक्ते विनीतानां धूमध्वजादौ प्रवृत्तिः ।

✦ પ્રવેશશસ્ત્રિ ✦

ભાવાર્થ : અને જે કહ્યું હતું કે - 'એમ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય-પણ વિરોધથી બાધિત હોવાથી બોલવા યોગ્ય નથી' - તે પણ અયુક્ત છે, અન્યથા વ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવે, તે જો એકાંતે અનભિલાપ્ય જ મનાય, તો શબ્દવિશેષથી અર્થવિશેષની પ્રતીતિ આદિ કેવી રીતે થાય ? અને 'અગ્નિ લાવ' એમ કહેતાં વિનીતોની અગ્નિ વિશે પ્રવૃત્તિ થતી દેખાય છે.

● મૂળ પૂર્વપક્ષીના કથનનો નિરાસ ●

વિવેચન : પહેલા તમે જે કહ્યું હતું કે - “વસ્તુ તે અભિલાપ્ય (=શબ્દવાચ્ય) અને અનભિલાપ્ય (=શબ્દથી અવાચ્યરૂપરૂપ) છે, એવી ઉદ્ઘોષણા ન કરવી, કારણ કે એક જ વસ્તુ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપ હોવી વિરોધબાધિત છે” - એ બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્યરૂપ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. જુઓ -

(૧) અભિલાપ્ય, અને (૨) અનભિલાપ્ય - એમ ઉભયરૂપ વસ્તુ જ પ્રમાણસિદ્ધ છે, કારણ કે વસ્તુનો તે રૂપે જ અર્થક્રિયારૂપ વ્યવહાર થતો દેખાય છે. (અન્યથા=) જો વસ્તુને અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય ન માનો, તો વસ્તુના સમસ્ત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. તે આ પ્રમાણે—

(હવે ગ્રંથકારશ્રી પહેલાં, એકાંત અનભિલાપ્ય-અભિલાપ્ય માનવામાં કઈ રીતે દોષો આવે, તે જણાવે છે. ત્યારબાદ ઉભયરૂપતાની સિદ્ધિ કરશે.)

● એકાંતે અનભિલાપ્ય માનવામાં દોષપરંપરા ●

જો વસ્તુ એકાંતે અનભિલાપ્ય જ હોય, અર્થાત્ શબ્દથી વાચ્ય જ ન હોય, તો વ્યવહારમાં પ્રયોજતા 'અગ્નિ' વગેરે શબ્દથી અગ્નિ આદિ અર્થની પ્રતીતિ વગેરે (=પ્રવૃત્તિ, પ્રાપ્તિ, નિવેદન) શી રીતે થશે ? પણ થાય તો છે જ, તે આ પ્રમાણે -

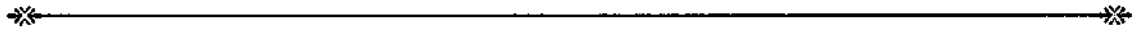
કોઈ માણસે એક વ્યક્તિને કહ્યું કે 'અગ્નિ લઈ આવ' તો તે વ્યક્તિને (૧) પહેલા અગ્નિની પ્રતીતિ થાય, પછી (૨) તે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવાળા પ્રમાતાની અગ્નિ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય, ત્યારબાદ (૩) તે અગ્નિને લઈ આવે અને લાવ્યા પછી (૪) તે વ્યક્તિ જણાવે છે કે 'તમારા વડે જે અગ્નિ કહેવાયો હતો, તે લવાયો છે.'

પણ હવે જો અગ્નિશબ્દથી અગ્નિવસ્તુ વાચ્ય જ ન બને, તો તે માણસના કહેવાથી પણ કોઈ વ્યક્તિને પ્રતીતિ-પ્રવૃત્તિ આદિ નહીં થાય. એટલે વસ્તુને કથંચિદ્ અભિલાખ્ય (=શબ્દવાચ્ય) માનવી જ રહી.

પ્રશ્ન : 'અગ્નિ' શબ્દથી અગ્નિ વાચ્ય ન હોવા છતાં પણ, તે શબ્દથી તેની પ્રતીતિ આદિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, અગ્નિશબ્દથી જેમ અનભિલાખ્ય પણ અગ્નિની પ્રતીતિ આદિ થાય છે, તેમ અનભિલાખ્ય ઉદકાદિની પણ પ્રતીતિ આદિ થવા લાગશે ! જે કોઈને ઈષ્ટ નથી. એટલે દરેક વસ્તુઓને તે તે શબ્દથી વાચ્ય માનવી જ રહી.

હવે બૌદ્ધ પોતાનો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે.

स्यादेतद्, असौ शब्दाद्विकल्पं प्रतिपद्यते, तस्माच्च दृश्यविकल्प्याऽर्थाविकीकृत्य प्रवर्तते । न पुनः शब्दादेव, अप्रतिपन्नविकल्पस्य कस्यचित्प्रवृत्त्यदर्शनात् । सङ्केतवशाच्च शब्दादर्थे प्रवृत्तिः, तस्य च विकल्पमन्तरेणान्यत्र कर्तुमशक्यत्वाद्, इति; इतीत्यमेवेदमङ्गी-कर्त्तव्यम्, इति ।

Δ પૂર્વમુદ્દિતે 'વિકલ્પેઽર્થાં' ઇત્યશબ્દપાઠઃ, અત્ર તુ B-પ્રતપાઠઃ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : આ (જેને અગ્નિ લાવ એમ કહેવાયું છે તે વ્યક્તિ) શબ્દથી વિકલ્પને સ્વીકારે છે અને તેનાથી દેશ્ય અને વિકલ્પ્ય અર્થનું એકીકરણ કરી પ્રવર્તે છે, શબ્દથી જ નહીં, કારણ કે જેને વિકલ્પનો સ્વીકાર નથી થયો તેવા પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી... વળી સંકેતના વશે શબ્દથી અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થાય અને તે વિકલ્પ સિવાય બીજે ઠેકાણે કરવો શક્ય નથી. એટલે આ એ પ્રમાણે જ માનવું જોઈએ.

❁ વસ્તુની અભિલાખ્યતા અંગે બૌદ્ધકૃત પૂર્વપક્ષ ❁

વિવેચન : બૌદ્ધ : વસ્તુને અભિલાખ્ય ત્યારે મનાય કે જ્યારે તે શબ્દથી વાચ્ય બનતી હોય, પણ વસ્તુ તે શબ્દનો વિષય જ નથી, કારણ કે શબ્દનો વિષય 'અન્યાપોહ=વિકલ્પગત સામાન્યાકાર' મનાયો છે.

ભાવ એ કે, 'અગ્નિ' એવા શબ્દનો વિષય, કોઈ અગ્નિ પદાર્થ નથી, પણ વિકલ્પબુદ્ધિગત

अनग्निनो अपोह (=अग्नि सिवायना बधानो व्यवस्थेद) છે. * એટલે વસ્તુ શબ્દનો વિષય ન હોવાથી, તે અભિલાષ્ય ન બને.

એટલે તે વ્યક્તિ, 'અગ્નિ' વગેરે શબ્દથી વિકલ્પગત અન્યાપોહનું જ ગ્રહણ કરે છે (વસ્તુનું નહીં)

પ્રશ્ન : જો શબ્દથી અન્યાપોહનું જ ગ્રહણ થતું હોય, તો તેની વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ શી રીતે થાય ? (જેનું ગ્રહણ થાય તે વિશે જ પ્રવૃત્તિ થાય ને ?)

ઉત્તર : જુઓ ભાઈ ! વિકલ્પનો વિષય સામાન્ય છે અને નિર્વિકલ્પનો વિષય સ્વલક્ષણ છે. પણ તે પ્રમાતા, (૧) દૃશ્ય=નિર્વિકલ્પદર્શનનો વિષય સ્વલક્ષણ અને (૨)વિકલ્પ્ય=વિકલ્પનો વિષય સામાન્ય — એ બંને વિષયોનું એકીકરણ કરીને, વિકલ્પનો વિષય સામાન્ય હોવા છતાં પણ, એકીકરણના સામર્થ્યથી, પ્રમાતા દૃશ્યને પણ વિષય તરીકે માની લે છે અને એટલે જ તેની દૃશ્ય=સ્વલક્ષણ વિશે પણ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે.

આમ શબ્દથી વિકલ્પનું ગ્રહણ થાય અને વિકલ્પથી દૃશ્ય-વિકલ્પનું એકીકરણ થયે દૃશ્ય-સ્વલક્ષણ વિશે પણ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે...બાકી શબ્દથી વસ્તુનું ગ્રહણ થાય અને પછી પ્રવૃત્તિ થાય એવું નથી.

બીજી વાત, શબ્દોથી પદાર્થની પ્રતીતિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તેને કોઈએ સંકેત કર્યો હોય કે 'આને ઘટશબ્દથી કહેવો' કારણ કે સંકેત વિના વસ્તુની પ્રતીતિ કોઈને થતી નથી.

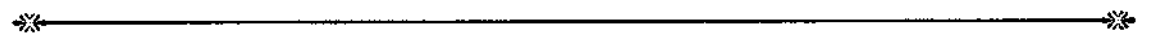
હવે 'ઘટ' વગેરે શબ્દોનો સંકેત, વસ્તુમાં કરવો તો શક્ય જ નથી, કારણ કે સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ તો અનંત હોવાથી તેમાં સંકેત સંભવિત જ નથી અને જો દરેક વસ્તુમાં સંકેત ન થાય, તો તે સંકેત વ્યવહારમાં ઉપયોગી બને નહીં.

તાત્પર્ય એ કે, ઘટ તો અનંત છે. દરેક ઘટમાં તો સંકેત કરવો શક્ય નથી. હવે કેટલાક ઘટમાં સંકેત કરે, તો તેનો વ્યવહારમાં કોઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે બધા ઘટ, ઘટપદથી વાચ્ય બને નહીં.

એટલે વિકલ્પમાં જણાતો અઘટાપોહમાં જ 'ઘટ' પદનો સંકેત થાય છે અને તેથી જ બધા જ ઘટ 'ઘટ' પદથી વાચ્ય બની જાય છે.

એટલે માનવું જ રહ્યું કે, શબ્દથી વિકલ્પનું ગ્રહણ થાય અને તે વિકલ્પથી એકીકરણ દ્વારા વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ થાય...(એટલે વસ્તુ શબ્દવાચ્ય ન બને અને તો તેને અભિલાષ્ય પણ ન મનાય.)

હવે ગ્રંથકારશ્રી, બૌદ્ધવક્તવ્યનું આમૂલચૂલ ઉન્મૂલન કરવા પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરે છે.

एतदप्ययुक्तम्, विकल्पप्रतिपत्तावपि दृश्यविकल्पार्थैकीकरणाभावतः प्रवृत्त्ययोगाद्,

★ આવું માનવા પાછળ બૌદ્ધનો ગર્ભિત આશય એ કે, જો શબ્દના વિષયરૂપે વાસ્તવિક વસ્તુ પણ મનાય, તો શબ્દોને પણ પ્રમાણ માનવા પડે ! જે બૌદ્ધને બિલકુલ ઈષ્ટ નથી.

एकीकरणाभावश्च दृश्यविकल्पार्थयोरत्यन्तभेदवादिनः कथंचिदपि समानत्वानुपपत्तेः,
एकस्य चोभयानुभवितुरभावात् ।

—: प्रवेशश्चि: —

ભાવાર્થ : સ્થાલાદી : આ પણ અયુક્ત છે; કેમ કે વિકલ્પના ગ્રહણ પછી પણ દૃશ્ય-વિકલ્પનું એકીકરણ ન થવાથી પ્રવૃત્તિ ન થાય અને એકીકરણ ન થવાનું કારણ એ કે દૃશ્ય અને વિકલ્પ બંને અર્થનો અત્યંત ભેદ કહેનારાઓના મતે કથંચિદ્ પણ સમાનતા ઉપપન્ન નથી અને વળી ઉભયનો અનુભવ કરનાર એક પ્રમાતા પણ નથી.

● બૌદ્ધપૂર્વપક્ષનો આમૂલચૂલ નિરાસ-સ્થાલાદી ●

વિવેચન : ઉત્તરપક્ષ : તમારી આ વાત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે શબ્દથી વિકલ્પનું ગ્રહણ થયા પછી પણ, દૃશ્ય અને વિકલ્પ અર્થનું એકીકરણ જ શક્ય નથી અને તેથી દૃશ્ય વિશે પ્રવૃત્તિ પણ શક્ય નથી.

હવે એકીકરણ ન થવાના બે કારણ છે :—

(૧) પહેલું કારણ એ કે, એકીકરણ કરવા તે બેનું સાદૃશ્ય હોવું જરૂરી છે. (સમાનતા હોય તો જ તેઓનું એકીકરણ થાય, અન્યથા નહીં.) પણ તમે તો સ્વલક્ષણ અને સામાન્યને સર્વથા ભિન્ન માનો છો અને તો તમારા મતે તેઓનું સાદૃશ્ય જ નહીં રહે, તો એકીકરણ શી રીતે થાય ?

(૨) બીજું કારણ એ કે, દૃશ્ય-વિકલ્પનું એકીકરણ કરવા, તે બેનો અનુભવ કરનાર કોઈ એક પ્રમાતા જોઈએ. પણ તેવો કોઈ એક પ્રમાતા નથી, * તો તેઓનું એકીકરણ કોણ કરે ?

એટલે આમ એકીકરણ જ નથી થતું અને તો વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ પણ ન જ થાય.

किञ्च-स खल्वेकीकुर्वन् तदा द्वयमपि भेदेन प्रतिपद्यैकीकुर्याद् ? अप्रतिपद्य
वा ? । यद्याद्यः पक्षः, ततो भेदेनैवोभयप्रतिपत्तेः किमेकीकरणेन ? । अथापरः, इति,
अप्रतिपन्नयोश्चैकीकरणमयुक्तम्, अतिप्रसङ्गात्; तथाहि-अप्रतिपन्नेनापि विवक्षितेनैव
दृश्येनैकीकरोति, न दृश्यान्तरेण, इति किमत्र नियामकम् ? ।

—: प्रवेशश्चि: —

ભાવાર્થ : વળી તે એકીકરણ કરે ત્યારે બંનેને જુદારૂપે સ્વીકારીને એક કરે ? કે સ્વીકાર્યા વિના ? જો પહેલો પક્ષ, તો જુદારૂપે જ ઉભયની પ્રતિપત્તિ થવાથી એકીકરણથી શું ? જો બીજો પક્ષ, તો અપ્રતિપન્ન એવા તે બેનું એકીકરણ અયુક્ત છે; કેમ કે તેમાં અતિપ્રસંગ આવે છે. તે આ રીતે-અપ્રતિપન્ન પણ વિવક્ષિત

★ બૌદ્ધમતે એક જ પ્રમાતા દૃશ્ય-વિકલ્પનો અનુભવ કરનાર નથી મનાતો, પણ બંનેનો અનુભવ કરનાર પ્રમાતા જુદો જુદો મનાય છે. તો એક જ પ્રમાતાથી તે બેના અનુભવ વિના તે બેનું એકીકરણ શી રીતે થાય ? કારણ કે પ્રમાતા ક્ષણિક છે અને નિર્વિકલ્પ-વિકલ્પ ભિન્નક્ષણીય છે.

દશ્ય સાથે જ એકીકરણ કરે, બીજા દશ્ય સાથે નહીં - એમાં નિયામક કોણ ?

વિવેચન : તે પ્રમાતા, જે વખતે દશ્ય-વિકલ્પનું એકીકરણ કરે, તે વખતે તે બેનું જુદા જુદારૂપે ગ્રહણ (૧) થાય છે, કે (૨) નહીં ?

(૧) જો દશ્ય-વિકલ્પ બંનેનું જુદા જુદારૂપે ગ્રહણ થાય છે, તો તે બેનો અસંકીર્ણ (જુદા જુદા રૂપે) જ બોધ માનવો પડે (તો જ તે 'બે'નું દર્શન કહેવાય) અને જો એ રીતે જુદા જુદા રૂપે ગ્રહણ થાય, તો તે પ્રમાતા, તેઓનું એકીકરણ શા માટે કરે ?

આશય એ કે એકીકરણ કરવાનું હવે કોઈ પ્રયોજન ન રહ્યું. કારણ કે માત્ર વિકલ્પનું ગ્રહણ થતું હોય ને દશ્યનું ન થતું હોય, તો, દશ્યમાં પ્રવૃત્તિની ઉપપત્તિ માટે દશ્યની પ્રતિપત્તિ અને તેના માટે વિકલ્પની સાથે એકીકરણ માનવું પડે...જો બંનેનું ગ્રહણ થઈ જ જતું હોય, તો તેનાથી જ પ્રવૃત્તિની ઉપપત્તિ થઈ જશે, એકીકરણની જરૂર જ નથી.

એટલે પહેલો વિકલ્પ તો યોગ્ય નથી.

(૨) જો દશ્ય-વિકલ્પ બંનેનું ગ્રહણ ન થાય એવું માનો, તો તે બેનું એકીકરણ જ યુક્ત નથી; કેમ કે અતિપ્રસંગ આવે છે, જુઓ -

જો બેનું ગ્રહણ નથી થતું, તો તે બેનું એકીકરણ પણ ન થાય, કારણ કે ગ્રહણ વિના પ્રતિનિયત દશ્યની સાથે એકીકરણ સંભવે નહીં. આશય એ કે, અગ્રહણ તો ઘણા બધા દશ્યનું (=સ્વલક્ષણનું) છે, તો બીજા બધા દશ્યને છોડીને માત્ર વિવક્ષિત દશ્યની સાથે જ એકીકરણ કરવાનું કેમ કહો છો ? અગ્રહણ તો બીજા અનેક દશ્યોનું હોવાથી, તેઓની સાથે પણ એકીકરણ કરવાનો પ્રસંગ આવે.

એટલે આમ એકે વિકલ્પો પ્રમાણે એકીકરણ જ સંભવતું નથી, તો તેના આધારે વસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ પણ શી રીતે સંભવે ?

स्यादेतद्, असौ तत्समानजातीयदृश्यसंवेदनाहितवासनाप्रकोपप्रबोधितस्वबीजजन्मा विकल्पः, इति; अतो 'न दृश्यान्तरेण' इत्येतदप्यसङ्गतम्, दृश्यसंवेदनाहितवासनाप्रकोपस्य तत्प्रबोधाक्षमत्वाद्, इति ।

एतदावेदितं प्राग्, अतो नेह प्रयत्नः, इति; अलं विस्तरेण ।।

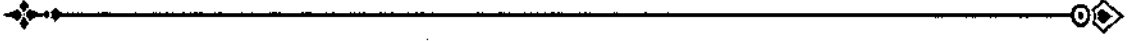

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : દશ્યના સમાનજાતીય એવા દશ્યના સંવેદનથી થયેલા સંસ્કારના પ્રકોપથી ઉદ્બોધિત થયું છે બીજા જેનું એવો વિકલ્પ થાય છે એટલે દશ્યાંતરની સાથે એકીકરણ નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અસંગત છે, કારણ કે દશ્યસંવેદનથી આહિત સંસ્કારનો પ્રકોપ વિકલ્પબોધને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી આ અમે પૂર્વે જ બતાવી દીધું. એટલે અહીં પ્રયત્ન કરતા નથી. હવે વિસ્તારથી સર્વું.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : ઘટવિકલ્પ, ઘટસ્વલક્ષણ અને સામાન્યનું એકીકરણ કરે છે, પટસ્વલક્ષણ અને સામાન્યનું નહીં; એવું પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધ કરવું છે. તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય ? તે વિચારીએ —

‘અયં (ઘટઃ) ઘટપદવાચ્યઃ’ એવો સંકેત જ્યારે કરાય ત્યારે ઘટરૂપ સ્વલક્ષણનું સંવેદન (=દશ્યસંવેદન) થાય છે. હવે આ ઘટ, વર્તમાનકાળમાં જે ઘટસ્વલક્ષણ વિશે પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે. તેના સમાનજાતીય છે. એટલે અર્થ થયો - સંકેત વખતે, વર્તમાનકાલીન પ્રવૃત્તિનો વિષય જે ઘટ; તેની સમાનજાતીય ઘટનું સંવેદન થાય છે.

હવે આ ઘટસંવેદન પોતાની જ્ઞાનપરંપરામાં સંસ્કારોનું આધાન કરે છે અને એ સંસ્કારોનો પ્રકોપ; વિકલ્પના બીજને જાગૃત કરે છે... અર્થાત્ એ સંસ્કારોથી બીજ જાગૃત થાય અને એ બીજથી ઘટવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય.

આમ ઘટવિકલ્પનું બીજ; ઘટસ્વલક્ષણના સંવેદનથી જન્ય સંસ્કારના પ્રકોપથી જ જાગૃત થાય છે. એટલે એ વિકલ્પ, ઘટસ્વલક્ષણ અને સામાન્યનું જ એકીકરણ કરશે, પટસ્વલક્ષણ અને સામાન્યનું નહીં.

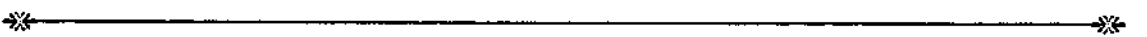
ઉત્તરપક્ષ : આ વાત પણ અસંગત છે, કારણ કે દશ્યસંવેદનથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારનો પ્રકોપ; વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. કેમ સમર્થ નથી ? એ વાત અમે પ્રથમ અધિકારમાં વિસ્તારથી કહી હતી.

[આ વાતને આપણે સ્પષ્ટતાથી સમજીએ —

પૂર્વપક્ષ : સંકેતકાળે (અયં ઘટઃ) નિર્વિકલ્પ/વિકલ્પ થાય છે. હવે સજાતીય ઘટનું દર્શન (નિર્વિકલ્પ) થાય ત્યારે તે સંસ્કાર જાગૃત થાય છે, જે વિકલ્પને જન્મ આપે છે અને તે વિકલ્પમાં ઘટનું જ એકીકરણ થાય છે, કારણ કે સંસ્કાર ઘટદર્શનથી થયેલ છે, પટદર્શનથી નહીં.

અથવા પછી પટનું દર્શન થાય ત્યારે તે સંસ્કાર જાગૃત જ ન થતો હોવાથી પટદર્શનથી ‘ઘટોઽયમ્’ એવો વિકલ્પ થવાની સંભાવના જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત યોગ્ય નથી કારણ કે પૂર્વે થયેલો અનુભવજન્ય સંસ્કાર, વર્તમાનના અનુભવથી ત્યારે વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી શકે કે વર્તમાન અનુભવમાં તે કંઈ વિશેષનું આધાન કરે. (નહીં તો પૂર્વે જે વ્યક્તિને અનુભવ (સંકેત) થયો નથી તેવી વ્યક્તિને પણ વર્તમાન અનુભવથી વિકલ્પ થવો જોઈએ. જે થતો નથી) પણ તેવા વિશેષનું આધાન શક્ય નથી. તે પહેલા અધિકારમાં બતાવ્યું છે, તેથી ફરી બતાવતા નથી.]

યચ્ચોક્તમ્-‘સઙ્કેતવશાચ્ચ શબ્દાત્પ્રવૃત્તિઃ, તસ્ય ચ વિકલ્પમન્તરેણાન્યત્ર કર્તુમશક્યત્વાત્’ ઇતિ; એતદઘટમાનકમ્, વિકલ્પેઽપિ સઙ્કેતસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્, તસ્યાપ્યુત્પત્યનન્તરાપવર્ગિત્વાત્; તથાહિ-તસ્મિન્નપિ સઙ્કેતવિધિરનુત્પન્ને વા ક્રિયતે ?

उत्पन्ने वा ? विनष्टे वा ? इति विकल्पाः । न तावदनुत्पन्ने, असत्त्वात् । नाप्युत्पन्ने, तस्योत्पादसमनन्तरमेव विगमात्; क्षणस्थितिधर्मणि च सङ्केतस्य कर्तुमशक्यत्वात् । नापि विनष्टे, विनष्टस्यासत्त्वात् ।

• प्रवेशश्लोकः •

ભાવાર્થ : અને જે કહ્યું હતું કે - ‘સંકેતવશે શબ્દથી પ્રવૃત્તિ થાય અને સંકેત વિકલ્પ સિવાય અન્યત્ર કરવો શક્ય નથી.’ એ પણ અણઘટનું છે; કેમ કે વિકલ્પમાં પણ સંકેત કરવો શક્ય નથી; કેમ કે તે પણ ઉત્પત્તિ પછી નાશ પામે છે. તે આમ - તેમાં પણ સંકેતવિધિ અનુત્પન્નમાં કરાય ? ઉત્પન્નમાં ? કે વિનષ્ટમાં ? એ વિકલ્પો છે. અનુત્પન્ન તો અસત્ હોવાથી તેમાં ન કરાય, ઉત્પન્ન પણ ન કરાય; કેમ કે તે તો ઉત્પન્ન થયા પછી તરત નાશ પામે છે અને ક્ષણસ્થિતિકમાં સંકેત કરવો શક્ય નથી અને વિનષ્ટમાં પણ ન કરાય, કારણ કે વિનષ્ટ વસ્તુ તો અસત્ છે.

• વિકલ્પમાં પણ સંકેતની અશક્યતા •

વિવેચન : પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “ઘટ વગેરે શબ્દોનો સંકેત વસ્તુમાં કરવો તો શક્ય નથી, કારણ કે સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુ તો અનંત હોવાથી તેમાં સંકેત સંભવિત જ નથી... એટલે વિકલ્પમાં જ સંકેત માનવો રહ્યો” - તે બધું કથન પણ ઘટનું નથી, કારણ કે સંકેત તો વિકલ્પમાં પણ કરવો શક્ય નથી. તેનું કારણ એ કે, વિકલ્પ પણ સ્વલક્ષણરૂપ - ક્ષણિક હોઈ તે પણ ઉત્પત્તિ પછી વિનાશ પામે છે.

હવે વિકલ્પમાં સંકેત કેમ ન થાય ? તે વિકલ્પોથી વિચારીએ -

તમે કેવા સ્વલક્ષણરૂપ વિકલ્પમાં સંકેત કરો છો ? (૧) અનુત્પન્ન, (૨) ઉત્પન્ન, કે (૩) વિનષ્ટ ?

(૧) અનુત્પન્ન વિકલ્પમાં તો સંકેત થઈ જ ન શકે, કારણ કે તે તો અનુત્પન્ન હોવાથી ખપુષ્પની જેમ અસત્ છે (અને અસત્માં સંકેત ન થાય.)

(૨) ઉત્પન્ન વિકલ્પમાં પણ સંકેત ન થાય, કારણ કે તેનો તો ઉત્પાદ પછી તરત જ નાશ થાય છે (અર્થાત્ તેનું માત્ર ક્ષણ પૂરતું અસ્તિત્વ છે) અને ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળી વસ્તુમાં તો સંકેત કરવો શક્ય નથી. (તેનું કારણ એ કે, સંકેતકાળ જ અનેક સમયનો છે, તે માટે વસ્તુને પણ અનેક ક્ષણસ્થાયી માનવી પડે. આશય : ‘અયં ઘટપદવાચ્યઃ’ એવું બોલવામાં પણ અસંખ્ય સમય વીતી જાય છે. એટલે ક્ષણસ્થિતિક વસ્તુમાં સંકેત થાય નહીં.)

(૩) નષ્ટ વિકલ્પમાં પણ સંકેત ન મનાય, કારણ કે તે પણ વિનષ્ટ હોવાથી ખપુષ્પની જેમ અસત્ છે (અને અસત્માં સંકેત ન થાય.)

આમ ત્રણે વિકલ્પોથી, વિકલ્પમાં પણ સંકેત નથી જ થતો, એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

સ્યાદેતદ્, યદવિકલ્પવ્યાવૃત્તં વિકલ્પરૂપં સકલવિકલ્પસાધારણમ્, તત્ર સઙ્કેતઃ,
ઇતિ ।

એતદપિ અસમીક્ષિતાભિધાનમ્, સકલવિકલ્પસાધારણસ્યાસત્ત્વાદ્ અવિકલ્પેભ્ય ઇવ
સર્વથા સર્વવિકલ્પાનામેવ મિથોઽપિ વ્યાવૃત્તેઃ । ન ચ ‘અન્યેન સ્વભાવેન વિજાતીયેભ્યો
વ્યાવૃત્તઃ, અન્યેન ચ સજાતીયેભ્ય’ ઇતિ વક્તું યુજ્યતે, અનેકધર્માત્મકવસ્તુપ્રસઙ્ગાદ્
ઇતિ ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : અવિકલ્પથી વ્યાવૃત્ત અને સકલ વિકલ્પોમાં સાધારણ એવું જે વિકલ્પરૂપ છે,
તેમાં સંકેત કરાય.

ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અસમીક્ષિત કથન છે, કારણ કે સકલ વિકલ્પોમાં સાધારણ કોઈ છે જ નહીં
અને તેનું કારણ એ કે તેઓ જેમ અવિકલ્પોથી વ્યાવૃત્ત છે, તેમ સર્વ વિકલ્પો પરસ્પર એકબીજાથી પણ વ્યાવૃત્ત
છે, અને ‘તે જુદા સ્વભાવે વિજાતીયોથી વ્યાવૃત્ત છે અને જુદા સ્વભાવે સજાતીયથી વ્યાવૃત્ત છે’ એવું કહેવું
પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અનેકધર્મક વસ્તુ માનવાનો પ્રસંગ આવે.

● વિકલ્પમાં સંકેતસાધક બૌદ્ધવસ્તવ્યનો નિરાસ ●

વિવેચન : બૌદ્ધ : જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનથી જુદો છે અને સકલ વિકલ્પોમાં સાધારણ-સમાન-
અનુગત છે, તેવા ‘અયં અઘટો નાસ્તિ’ રૂપ વિકલ્પમાં, ઘટશબ્દનો સંકેત કરાય છે. (એટલે ઘટશબ્દથી
વિકલ્પ વાચ્ય બને અને તે વિકલ્પ દ્વારા સામાન્ય - સ્વલક્ષણનું એકીકરણ થઈને ઘટ વિશે નિર્બંધ
પ્રવૃત્તિ થાય છે. ★)

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ વિચાર્યા વિનાનું જણાઈ આવે છે, કારણ કે તમામ વિકલ્પોમાં
સાધારણ એવું કોઈ એક વિકલ્પરૂપ છે જ નહીં. તમારા વિદ્વાન ધર્મકીર્તિએ જ કહ્યું છે કે —

“ઘટાદિ પદાર્થોનું અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપ (પટાદિથી વ્યાવૃત્તિરૂપ) જે સામાન્ય છે કે જેના વિશે શબ્દો
પ્રયોજાય છે, તે સામાન્યનું કોઈ રૂપ નથી, અર્થાત્ અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપ તેવો સામાન્યવિકલ્પ અસત્
છે...”

હવે આપણે, તેવો સાધારણવિકલ્પ અસત્ કેમ મનાય છે, તેનો પરમાર્થ વિચારીએ —

બૌદ્ધમતે દરેક સ્વલક્ષણો (=પદાર્થો) સજાતીય-વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત મનાય છે. હવે વિકલ્પ
પણ સ્વસંવેદન-અંશમાં વાસ્તવિક હોઈ તે પણ એક પ્રકારનો સ્વલક્ષણ છે, એટલે તે પણ સજાતીય-
વિજાતીયથી વ્યાવૃત્ત બનશે, આમ બધા વિકલ્પો સમજવા.

★ જેમ બધા ઘટ-અઘટાપોહરૂપ છે; તેમ બધા વિકલ્પ (અયં ઘટઃ એવા વિકલ્પ) અવિકલ્પથી વ્યાવૃત્ત છે.
એટલે તે અવિકલ્પવ્યાવૃત્ત એવા બધા(=અયં ઘટઃ એવા બધા) વિકલ્પોમાં રહેલું જે સાધારણરૂપ (અયં ઘટઃ) તેમાં
સંકેત કરાય છે, એટલે હવે, વિકલ્પ ક્ષણિક હોવાથી સંકેત ન થઈ શકવાની આપત્તિ નહીં રહે, એ ભાવ છે.

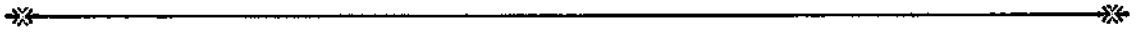

इलतः विकल्पो, જેમ વિજ્ઞાતીય એવા નિર્વિકલ્પોથી વ્યાવૃત્ત છે, તેમ સજ્ઞાતીય એવા વિકલ્પોથી પણ વ્યાવૃત્ત થશે ! એટલે બધા વિકલ્પો પરસ્પર એકબીજાથી જુદા જુદા થાય અને તો તે બધામાં સાધારણ કોઈ એક વિકલ્પ રહે જ નહીં કે જેમાં સંકેત થઈ શકે.

બૌદ્ધ : વિકલ્પ જે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પથી વ્યાવૃત્ત છે, તે પ્રમાણે જ સજ્ઞાતીય વિકલ્પોથી વ્યાવૃત્ત નથી, પણ તેનાથી જુદારૂપે વ્યાવૃત્ત છે, (ભાવ એ કે, વિકલ્પ, જેમ નિર્વિકલ્પથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેમ સજ્ઞાતીય સવિકલ્પથી પણ અત્યંત ભિન્ન નથી કે જેથી તેઓમાં અનુગત કોઈ સાધારણાકાર પણ ન રહે... પણ એ રીતે ભિન્ન છે કે, પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં તેઓમાં સાધારણાકાર રહ્યો છે - જેમ ઘટ-કપાલમાં મૃત્ત્વ...)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આવું કહેવામાં તો, અનેકાંતવાદ આવી જાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત કથનનો ફલિતાર્થ એ થાય છે કે, વિકલ્પ જે સ્વભાવે નિર્વિકલ્પથી વ્યાવૃત્ત છે, તેનાથી જુદા સ્વભાવે સવિકલ્પથી વ્યાવૃત્ત છે... અને એટલે તો વિકલ્પના જુદા જુદા ધર્મ-સ્વભાવો ફલિત થાય અને તો વસ્તુને અનેકધર્મક માનવાનો પ્રસંગ આવે...

એટલે નિર્વિકલ્પથી વ્યાવૃત્ત સાધારણવિકલ્પમાં પણ સંકેત થઈ શકે નહીં.

स्यादेवम् शब्दो हि विकल्पजन्मा विकल्पहेतुश्च वर्तते, उक्तं च -

‘विकल्पयोनयः शब्दाः, विकल्पाः शब्दयोनयः’ इति ।

ततश्चासौ शब्दो यथाभूतादेव वक्तृविकल्पादुत्पद्यते तथाभूतस्यैव श्रोतृविकल्पस्य जनकः, इति, एतावतांशेन तत्र सङ्केत इति प्रतिपाद्यते, न पुनः शृङ्गग्राहिकया क्रियते । तथा च-तैમિરિકद्वयद्विचन्द्रप्रतिपादनन्याय एवावितथशब्दार्थव्यवहारज्ञैरनल्पधीधनैः प्रतिपादितः । उक्तं च -

रूपान्तरं विकल्पे यदुभयोः प्रतिभासते ।

सत्यर्थे तत्र सङ्केतः एकत्वाध्यवसायतः ॥१॥

यादृशाद्यः समुत्पन्नः स भवत्येव कारणं ।

तादृग्विधविकल्पस्य ध्वनिः सङ्केतसंस्थितिः ॥२॥

किमेतदिति सङ्केत्य इतरोप्येवमित्यदः ।

न कल्पयति यावद्धीस्तावन्न समयोद्भवः ॥३॥

वक्तुः श्रोतुश्च तुल्याभे बुद्धी तेनैकगोचरे ।

तत्त्वेन बहिरर्थोऽस्ति न कश्चिच्छब्दगोचरः ॥४॥

સ્વબુદ્ધિપ્રતિભાસસ્ય સંવિત્તાવપિ જાયતે ।

બહિરર્થગ્રહે માનસ્તુલ્યતૈમિરબુદ્ધિવત્ ॥૫॥

एतदप्ययुक्तम्, क्वचिद् वक्तृविकल्पसदृशश्रोतृविकल्पासम्भवाद्, एकान्तक्षणिकवादिनो जन्यजनकभावानुपपत्तेश्च; इति वक्ष्यामः ।

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : શબ્દ તે વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકલ્પનું કારણ છે, કહ્યું છે કે - 'શબ્દો વિકલ્પથી થાય અને વિકલ્પો શબ્દથી થાય' તેથી આ શબ્દ, જેવા વક્તૃવિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય, તેવા જ શ્રોતૃવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે, આટલાં અંશે જ સંકેત કહેવાય છે બાકી શૃંગગ્રાહિકાથી આંગળી ચીંધીને સંકેત નથી કરાતો. આ વિશે શબ્દાર્થના વ્યવહારનું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનાર અનલ્પ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા વિદ્વાનોએ 'બે તૈમિરિકનું દિવ્યન્દ્રનું પ્રતિપાદન કરવારૂપ' ન્યાય કહ્યો છે. કહ્યું છે કે રૂપાન્તરં... (આ પાંચ શ્લોકનો ભાવાર્થ, વિવેચન મુજબ સમજવો.) ઉત્તરપક્ષ : આ પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ક્યાંક વક્તૃવિકલ્પને સદૃશ શ્રોતૃવિકલ્પનો સંભવ નથી. અને એકાંત શણિકવાદિમતે જન્ય-જનકભાવ પણ ઉપપન્ન નથી, એ અમે આગળ કહીશું.

● સંકેતસમર્થક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ●

વિવેચન બૌદ્ધ : શબ્દ તે (૧)વિકલ્પથી જન્ય છે, અને (૨) વિકલ્પનું કારણ છે. આવું જ ભદ્રન્તાદિન્ને કહ્યું છે :-

“વિકલ્પયોનિવાળા (=વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થનારા) શબ્દો છે અને શબ્દયોનિવાળા (=શબ્દથી ઉત્પન્ન થનારા) વિકલ્પો છે.”

આ વાતને લઈને પ્રસ્તુતમાં અમારે એ કહેવું છે કે, ઘટશબ્દ તે જેવા વક્તૃવિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય, તેવા જ શ્રોતૃવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે.

તાત્પર્ય એ કે, 'આ અઘટ નથી - આ અઘટ નથી' - એમ વક્તાને જો અઘટના અપોહનો (=વ્યવચ્છેદનો) વિકલ્પ હોય, તો તે વિકલ્પને કારણે વક્તા 'ઘટ' શબ્દનો જ ઉચ્ચાર કરે અને એ ઘટશબ્દ પણ પોતાના કારણ જેવા જ કાર્યરૂપ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે, અર્થાત્ આ શબ્દ શ્રોતામાં પણ એવો જ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે કે જેથી શ્રોતાને પણ 'આ અઘટ નથી—આ અઘટ નથી' એમ અઘટના અપોહનો જ પ્રતિભાસ થાય. જેમ બીજની સમાન જ અંકુરો ઉત્પન્ન થાય. તેમ શબ્દથી વક્તૃવિકલ્પની સમાન જ શ્રોતૃવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય.

આમ શ્રોતાને શબ્દથી વક્તા જેવો જ વિકલ્પ થવો એટલા અંશમાં જ શબ્દમાં સંકેત છે, એમ કહેવાય છે, બાકી કંઈ 'આ વિકલ્પને ઘટ કહેવાય' એમ એકેક વિકલ્પમાં સંકેત કરાતો નથી (કે જેથી તમે કહેલી આપ્તિઓ 'સંકેત ન કરી શકાય...' વગેરે આવી શકે... અહીં શૃંગગ્રાહિકાનો અર્થ છે - આંગળી ચીંધીને એકેક વિકલ્પને બતાવવું.)

આવા વક્તા-શ્રોતાની પ્રક્રિયા વિશે, અવિતથ શબ્દાર્થના વ્યવહારને જાણનારા, અનલ્પ (=વિપુલ) બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પૂર્વાચાર્યોએ 'તૈમિરિકદ્વયના દ્વિચન્દ્રપ્રતિપાદનનો ન્યાય' બતાવેલ છે.

તિમિરરોગવાળા બે વ્યક્તિ ભેગા થયા... એક કહે કે - 'જુઓ-જુઓ; આકાશમાં બે ચન્દ્ર દેખાય છે !' તો બીજો પણ કહે કે - 'હા ! ખરેખર બે ચન્દ્ર દેખાય છે' પણ વાસ્તવમાં બે ચન્દ્ર હોતા જ નથી. માત્ર બુદ્ધિમાં તેવો પ્રતિભાસ થાય છે.

તેમ વક્તા-શ્રોતા પણ ખરેખર તો પોતાના અવભાસને જ કહે છે, પણ તિમિર રોગરૂપ બ્રાન્તિબીજની જેમ અનાદિવાસનાપ્રબોધરૂપ બ્રાન્તિબીજ બંનેમાં તુલ્ય હોવાથી તેઓને બાહ્યાર્થ કલ્પાનું અભિમાન થાય છે.

આ જ વાત, પ્રમાણવાર્તિકને અનુસરી શુભગુપ્તે કહી છે -

“(૧) શ્રોતા-વક્તા બંનેને, વિકલ્પજ્ઞાનમાં સ્વલક્ષણથી ભિન્ન સામાન્યાકાર ભાસે છે. હવે જો તે ઘટાદિ સ્વલક્ષણો વિદ્યમાન હોય, તો - વાસનાને કારણે - સ્વલક્ષણની સાથે સામાન્યાકારના એકત્વનો અધ્યવસાય થવાથી, સ્વલક્ષણને બદલે સામાન્યાકારમાં સંકેત થાય છે.

(૨) તે ધ્વનિ (શબ્દ) જેવા વક્તૃવિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તેવા જ શ્રોતૃવિકલ્પનું કારણ બને છે, અને એટલા અંશે જ તેઓની સંકેતની વ્યવસ્થા મનાય છે.

(૩) સંકેત્ય (જેને સંકેત કરવાનો છે તે) પુરુષ 'આ શું છે ? (આ પદાર્થ શું કહેવાય)' એવો વિકલ્પ અને સંકેતક (સંકેત કરનાર) પુરુષ 'આ આ પ્રમાણે છે (આ પદાર્થ આ નામથી કહેવાય)' એવો વિકલ્પ જ્યાં સુધી ન કરે, ત્યાં સુધી સંકેતનો જન્મ થવો, અર્થાત્ સંકેત થવો અશક્ય છે. *

આનો પરમાર્થ એ જણાય છે કે, શબ્દથી વક્તા-શ્રોતાને સમાનવિકલ્પોત્પત્તિ તે સંકેત છે. હવે નાણિયેરદ્વીપવાસીને પનસાદિ શબ્દથી સમાનવિકલ્પોત્પત્તિ નથી થતી; તેથી કહે છે કે એ સંકેત ક્યારે ઉત્પન્ન થાય ? કે જ્યારે (૧) સંકેત્યને પ્રશ્ન થાય કે 'આ શું છે ?' અને (૨) સંકેતક જવાબ આપે કે 'આ પનસ છે'... પછી જ સંકેતનો જન્મ થાય (સમાનવિકલ્પોત્પત્તિ થાય.)

એ જ વાત આગળના શ્લોકમાં કહે છે -

(૪) તેન=સંકેતથી, વક્તૃ-શ્રોતૃ બંનેને અપોહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ એકવિષયક - સમાનાકાર બુદ્ધિ થાય છે. (અર્થાત્ અઘટ વ્યાવૃત્તિરૂપે સમાનાકાર બુદ્ધિ અને અઘટાપોહ તેનો વિષય...) બાકી શબ્દનો વિષય બાહ્ય-અર્થ નથી.

આશય એ કે, સમાનવિકલ્પજનકત્વશક્તિરૂપ સંકેતથી, શબ્દ દ્વારા સમાન વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, હવે તે ભલે એકવિષયક છે, પણ વાસ્તવમાં શબ્દથી વાચ્ય વસ્તુ નથી, પણ વિકલ્પ જ છે.

★ સંકેત વિકલ્પમાં થાય, અર્થમાં નહીં એ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. જ્યાં સુધી વિકલ્પ નથી, ત્યાં સુધી સંકેત નથી (અર્થ તો હતો જ) તે બતાવે છે કે સંકેત વિકલ્પમાં જ થાય છે.

(૫) પ્રશ્ન : જો શબ્દનો વિષય બાહ્ય-અર્થ ન હોય, તો બંને બુદ્ધિમાં બાહ્યાર્થનું અભિમાન કેમ થાય છે ?

ઉત્તર : જો કે તે વખતે પોતાના બુદ્ધિઆકારનો જ પ્રતિભાસ થાય છે, પણ તે સંવેદનમાં થનારું બાહ્યાર્થગ્રહણ; તે તિમિરોગવાળા બે સરખા વ્યક્તિને થનારી બુદ્ધિ જેવું છે. બાકી ઘટશબ્દથી વાચ્ય ખરેખર તેવો કોઈ બાહ્યાર્થ હોતો જ નથી.

ભાવ એ કે, જેમ એક તૈમિરિક બીજા તૈમિરિકને બે ચન્દ્ર કહે છે, તે વખતે, ખરેખર તો તેઓ પોતાના બુદ્ધિપ્રતિભાસને જ કહે છે...તેમ વક્તા/શ્રોતા પણ પોતાના માત્ર બુદ્ધિપ્રતિભાસને જ કહે છે કે — ‘આને (=બુદ્ધિમાં ભાસતા ઘડાને) ઘટ કહેવાય’ બાકી ઘટશબ્દથી વાચ્ય બાહ્યાર્થ નથી.

(હવે બૌદ્ધમંતવ્યનું નિરાકરણ કરાય છે —)

❁ બૌદ્ધમંતવ્યનું ઉત્ખૂલન - ઉત્તરપક્ષ ❁

સ્યાદ્વાદી : તમારું આ કથન પણ અસાર છે, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગે એવું છે. જુઓ; માત્ર વિકલ્પ થવાથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ જાય એવું સિદ્ધ નથી, કારણ કે (૧) મૂંગો વક્તા (બોલવાની ઈચ્છાવાળો મૂંગો), (૨) ન બોલનાર વ્યક્તિ... વગેરે ઘણા વ્યક્તિઓમાં વિકલ્પ હોવા છતાં પણ, શબ્દરૂપ કાર્ય સંભળાતું નથી, હવે જો વિકલ્પથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય, તો મૂકાદિ દ્વારા પણ શબ્દપ્રયોગ થવો *જોઈએ ને ?

વળી એકાંતે શબ્દથી શ્રોતૃવિકલ્પનો અસંભવ આ રીતે વિચારવો — વક્તા બોલે ઘટ, પણ સંભળાય પટ એવું બને, ત્યારે વ્યભિચાર આવે. ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતે તો જન્ય-જનકભાવ (કાર્ય-કારણભાવ) પણ સંગત થતો નથી, એ વાત અમે આગળ બતાવીશું.

એટલે શબ્દ-વિકલ્પનો જન્ય-જનકભાવ ઘટાવી સંકેતની સમર્થના થઈ શકે નહીં, એવું સિદ્ધ થયું.

નિષ્કર્ષ : આમ વસ્તુ વિશે જ સંકેતાદિ સંગત થાય છે અને તો વસ્તુને શબ્દવાચ્ય માનવી જ રહી એટલે તો તેની અભિલાપ્યત્વરૂપતા જ સિદ્ધ થશે.

(આ પ્રમાણે એકાંતઅનભિલાપ્યતાનું નિરાકરણ કરીને, હવે એકાંત અભિલાપ્યતાનું નિરાકરણ કરવા આગળનો ગ્રંથ કહે છે —)

एवमेकान्ताभिलाप्यत्वमप्यनलाचलादिशब्दोच्चारणे वदनदाहपूरणादिप्रसङ्गान्नाङ्गी-
कर्त्तव्यम् । न चैवंवादिनः क्वचिदप्युपलभ्यन्ते, इति अतो नेह यत्न इति ।

★ અહીં ‘કારણસત્ત્વેऽपि कार्यस्याऽसत्त्वम्’ એવો વ્યતિરેક વ્યભિચાર છે. એટલે વિકલ્પની કારણતા વ્યભિચરિત છે.

† પ્રવેશરશ્મિ †

ભાવાર્થ : આ પ્રમાણે એકાંત-અભિલાષ્યપણું પણ; અનલ-અચલાદિ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં મોઢાનો દાહ-પૂરણ આદિ થવાનો પ્રસંગ આવવાથી, અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી અને આવું બોલનારા વાદીઓ ક્યાંય મળતાં નથી, એટલે અહીં યત્ન કરતા નથી.

● એકાંતે અભિલાષ્યરૂપ માલવામાં દોષ ●

વિવેચન : જેમ એકાંતે અનભિલાષ્યરૂપ વસ્તુ અસંગત છે, તેમ એકાંતે અભિલાષ્યરૂપ વસ્તુ પણ અસંગત છે, કારણ કે વસ્તુને એકાંતે અભિલાષ્ય માનવામાં, શબ્દ-અર્થના તાદાત્મ્યની આપત્તિ આવે ! (કેમ કે વસ્તુ સર્વાંશે શબ્દવાચ્ય ત્યારે જ બને કે જ્યારે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય હોય.)

પણ શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય માનવામાં તો... અગ્નિશબ્દ અને અગ્નિ એક જ થઈ જતાં અગ્નિશબ્દ પણ અગ્નિનું કાર્ય કરે અને તો 'અગ્નિ' બોલવાથી જ મોઢું સળગી જવાનો પ્રસંગ આવે ! તે જ રીતે પર્વતશબ્દ અને પર્વત એક થઈ જતાં, 'પર્વત' બોલવાથી મોઢામાં પર્વત ઘુસી જવાનો પ્રસંગ આવે !

એટલે શબ્દ-અર્થનું તાદાત્મ્ય ન મનાય, અર્થાત્ વસ્તુને એકાંતે શબ્દમય ન મનાય અને તો તેની એકાંતે અભિલાષ્યતા પણ ન રહે.

આવા એકાંત-અભિલાષ્યતાવાદીઓ પ્રાયઃ ક્યાંય મળતા નથી, એટલે આ વિશે અમે વધુ ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા.

સાર : તેથી વસ્તુને એકાંતે અભિલાષ્ય પણ માનવી યોગ્ય નથી.

તસ્માદ્ વ્યવહારાન્યથાડનુપપત્તેરભિલાષ્યાનભિલાષ્યમિત્તિ સ્થિતમ્ । ન ચાત્ર વિરોધબાધા, ભિન્નનિમિત્તત્વાત્; તથાહિ-અભિલાષ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા તદભિલાષ્યમ્, અનભિલાષ્ય-ધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયા ચાનભિલાષ્યમ્, ઇતિ ધર્મધર્મિણોશ્ચ કથઙ્ચિદ્ભેદઃ, ઇતિ પ્રતિ-પાદિતમ્ । તત્તશ્ચ-તદ્યત્ત એવાભિલાષ્યમ્, અત્ત એવાનભિલાષ્યમ્ અભિલાષ્યધર્મકલાપ-નિમિત્તાપેક્ષયૈવ અભિલાષ્યત્વાત્, અભિલાષ્યધર્માણાં ચાનભિલાષ્યધર્માવિનાભૂતત્વાદ્; યત્ત એવ ચાનભિલાષ્યમ્, અત્ત એવ ચાભિલાષ્યમ્, અનભિલાષ્યધર્મકલાપનિમિત્તાપેક્ષયૈવ અનભિ-લાષ્યત્વાત્, અનભિલાષ્યધર્માણાં ચાભિલાષ્યધર્માવિનાભૂતત્વાત્, ઇતિ ।

† પ્રવેશરશ્મિ †

ભાવાર્થ : તેથી, વ્યવહાર અન્યથા ઉપપન્ન ન થવાથી, વસ્તુ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપ સ્થિત થાય છે, અને અહીં વિરોધબાધા પણ નથી; કેમ કે બંનેનું નિમિત્ત ભિન્ન છે. જુઓ- અભિલાષ્યધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ તે અભિલાષ્ય છે અને અનભિલાષ્યધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ તે અનભિલાષ્ય છે. અને ધર્મ-ધર્મીનો કથંચિદ્ ભેદ છે, એ પૂર્વે કહી દીધું છે, તેથી તે, જેથી અભિલાષ્ય છે તેથી જ અનભિલાષ્ય

છે, કારણ કે અભિલાષ્યધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અભિલાષ્ય છે અને અભિલાષ્યધર્મો અનભિલાષ્યધર્મોને અવિનાભૂત છે... અને તેઓ જેથી અનભિલાષ્ય છે, એથી જ અભિલાષ્ય છે; કેમ કે અનભિલાષ્યધર્મકલાપરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અનભિલાષ્ય છે અને અનભિલાષ્યધર્મો તો અભિલાષ્યધર્મને અવિનાભૂત છે...

❁ વસ્તુની અભિલાષ્યતા-અનભિલાષ્યતાસિદ્ધિ ❁

વિવેચન : જો વસ્તુને અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપ ન માનો, તો તે વસ્તુવિષયક વ્યવહાર જ સંગત ન થાય, તે કહી ગયા... એટલે વસ્તુને અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય ઉભયરૂપ માનવી જ રહી, એવું નિર્બાધ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન : પણ એક જ વસ્તુને અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપ માનવામાં વિરોધ ન આવે ?

ઉત્તર : ના, કારણ કે જેમ ઉપરનો ગ્લાસ ખાલી હોય અને નીચેનો ગ્લાસ ભરેલો હોય તો ભરેલો અને ખાલી એ બે પરસ્પર વિરોધી જણાતા ધર્મો પણ જુદી જુદી અપેક્ષાએ એક ગ્લાસમાં રહી શકે છે - તેમાં કોઈ વિરોધ નથી, તેમ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યરૂપતા પણ જુદા જુદા નિમિત્તે એક વસ્તુમાં હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

પ્રશ્ન : એક વસ્તુમાં, જુદું જુદું નિમિત્ત શું ?

ઉત્તર : જુઓ, વસ્તુમાં નિમિત્તરૂપ બે ધર્મો રહ્યાં છે : (૧) અભિલાષ્યધર્મ અને (૨) અનભિલાષ્યધર્મ...

(૧) જે ધર્મોનું મુખ્યરૂપે કથન થાય અને જેઓ શબ્દથી વાચ્યરૂપે પરિણમનાર છે, તેઓ અભિલાષ્ય ધર્મ કહેવાય. જેમ કે ઘટમાં ઘટત્વાદિ... (તે ધર્મો પોત-પોતાના ઘટત્વાદિ શબ્દોથી મુખ્યરૂપે પ્રતિપાદિત થાય છે.)

(૨) જે ધર્મોનું મુખ્યરૂપે કથન નથી થતું અને સ્વસંવેદિત હોવા છતાં પણ જેઓનું શબ્દથી વાચ્યરૂપે પરિણમન નથી થતું, તેઓ અનભિલાષ્યધર્મ કહેવાય. જેમકે ઘટમાં પટવ્યાવૃત્તિ આદિ. ('ઘટત્વ' શબ્દ, મુખ્યરૂપે ઘટત્વધર્મને જ કહે છે, પણ ગૌણરૂપે ઘટમાં રહેલ પટવ્યાવૃત્તિ આદિ ધર્મો પણ કથિત થાય છે... એટલે પટવ્યાવૃત્તિ-આદિ ધર્મો, ગૌણરૂપે યદ્યપિ કથિત છે, પણ મુખ્યરૂપે તેઓ કથિત ન હોવાથી જ તેઓને અનભિલાષ્ય કહેવાય છે.)

આમ ધર્મરૂપ બે નિમિત્ત જુદા જુદા હોવાથી, એક જ વસ્તુમાં, અભિલાષ્યધર્મની અપેક્ષાએ અભિલાષ્યરૂપતા અને અનભિલાષ્યધર્મની અપેક્ષાએ અનભિલાષ્યરૂપતા - એમ ઉભયરૂપતા હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

પ્રશ્ન : પણ બે ધર્મવાળી વસ્તુ તો એક જ છે ને ? તો તેમાં જુદા જુદા નિમિત્તો શી રીતે ?

ઉત્તર : જુઓ; ધર્મો એકાંતે ધર્મરૂપ જ નથી, પણ તેઓનો કથંચિદ્ ભેદ પણ છે, એ વાત અમે પૂર્વે જ કહી ગયા છીએ. એટલે ધર્મો એક હોવા છતાં પણ, જુદા જુદા નિમિત્તોનું (ધર્મોનું)

अस्तित्व હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી. (અને તો તેને લઈને ઉભયરૂપતા હોવામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી.)

❁ અભિલાષ્ય - અનભિલાષ્યતાનો અવિનાભાવ ❁

તેથી ઘટાદિ વસ્તુઓ, જે કારણથી અભિલાષ્યરૂપ છે, તે જ કારણથી અનભિલાષ્યરૂપ છે.

તેનું કારણ એ કે, તેઓ, અભિલાષ્યધર્મસમૂહરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અભિલાષ્ય છે અને અભિલાષ્યધર્મો તો અનભિલાષ્યધર્મો સાથે કથંચિદ્ અવિનાભૂત=સંબંધિત છે. એટલે તે અભિલાષ્યધર્મરૂપ નિમિત્ત પણ કથંચિદ્ અનભિલાષ્યધર્મરૂપ છે અને તો તેવા નિમિત્તને લઈને વસ્તુ અનભિલાષ્યરૂપ પણ બને જ.

તે જ રીતે ઘટાદિ વસ્તુઓ, જે કારણથી અનભિલાષ્યરૂપ છે, તે જ કારણથી અભિલાષ્યરૂપ છે, કારણ કે તેઓ અનભિલાષ્યધર્મ સમૂહરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ અનભિલાષ્ય છે અને અનભિલાષ્યધર્મો તો અભિલાષ્યધર્મો સાથે કથંચિદ્ અવિનાભૂત=સંબંધિત છે. એટલે તે અનભિલાષ્યધર્મરૂપ નિમિત્ત પણ કથંચિદ્ અભિલાષ્યધર્મરૂપ છે અને તો તેવા નિમિત્તને લઈને વસ્તુ અભિલાષ્યરૂપ પણ બને જ.

સાર : આમ દરેક વસ્તુઓ કથંચિદ્ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય હોઈ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

स्यादेतद्, यदि तदभिलाष्यानभिलाष्यधर्मकम्, एवं तर्हि अभिलाष्यानां शब्देनाभि-
धीयमानत्वात् किमित्यकृतसङ्केतस्य पुरोऽवस्थितेऽपि वाच्ये शब्दान्न संप्रत्ययप्रवृत्ती
भवतः ? इति ।

❁ પ્રવેશરશ્મિ ❁

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : જો તે અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય ધર્મવાળી હોય, તો અભિલાષ્યધર્મો શબ્દથી કથિત થવાથી, જેને સંકેત નથી કરાયો, તેવી વ્યક્તિને પણ, સામે રહેલી પણ વાચ્ય વસ્તુ વિશે, શબ્દથી પ્રત્યય-પ્રવૃત્તિ કેમ થતા નથી ?

❁ અભિલાષ્ય - અનભિલાષ્ય અંગે આશંકા ❁

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : જો વસ્તુ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય બંને પ્રકારના ધર્મવાળી હોય, તો શબ્દથી તેના અભિલાષ્ય ધર્મોનું કથન થતાં, જે વ્યક્તિને તેવો સંકેત કરાયો નથી, તે વ્યક્તિના પણ, પુરોવર્તી પદાર્થ વિશે શબ્દથી તેવા પ્રત્યય-પ્રવૃત્તિ થવા જોઈએ, તે કેમ થતા નથી ?

આશય એ કે, વસ્તુના ધર્મો જો અભિલાષ્ય હોય તો, તે તે શબ્દોથી તે ધર્મોનો અભિલાષ્ય થવાનો જ... હવે નાણિયેરદ્વીપવાસી વ્યક્તિ; કે જેને વસ્તુ વિશે શબ્દસંકેત કદી કરાયો નથી, તે વ્યક્તિ, (૧) વક્તા વડે કહેવાતા 'પનસ' શબ્દને સાંભળે છે. અને (૨) અભિલાષ્યરૂપ તે પનસ

પદાર્થને દેખે પણ છે. તો તે વ્યક્તિને પણ; ઘટશબ્દથી ઘટનો બોધ અને ઘટવિષયક પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ ને ? તે કેમ થતી નથી ?

અત્રોચ્યતે, તજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમાભાવાત્, તસ્ય ચ સડ્કેતાભિવ્યઙ્ગ્યત્વાત્; તથાહિ-જ્ઞસ્વભાવસ્યાત્મનો મિથ્યાત્વાદિજનિતજ્ઞાનાવરણાદિકર્મમલપટલાચ્છાદિતસ્વરૂપસ્ય સડ્કેતતપશ્ચરણદાનપ્રતિપક્ષભાવનાદિભિસ્તદાવરણકર્મક્ષયોપશમક્ષયાવેવાપાદ્યેતે; તતો વિવક્ષિતાર્થાકારસંવેદનં પ્રવર્ત્તે, ઇતિ; અન્યથા તત્પ્રવૃત્ત્યભાવાત્ । તત્પ્રથમતયૈવ સર્વત્રાદૃષ્ટસડ્કેતાનામર્ભકાણાં સડ્કેતસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્; તથાહિ-ન શબ્દાદપ્યસડ્કે-તિતાત્તદર્થે પ્રતિપત્તિર્યુજ્યતે, તત્સડ્કેતકરણે ચ તત્રાપ્યયમેવ વૃત્તાન્તઃ, ઇતિ અનવસ્થા-પ્રસઙ્ગઃ । ક્વચિદવસ્થાને ચાસ્મન્મતાનુવાદ એવ, નહિ કથજ્ચિદ્વાસ્તવસમ્બન્ધાભાવે સત્યવસ્થાનં પ્રયુજ્યતે, ઇતિ ।

✦ પ્રવેશરશ્મિ ✦

ભાવાર્થ : ઉત્તરપક્ષ : અહીં કહેવાય છે, તેને જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ નથી અને તે ક્ષયોપશમ સંકેતથી અભિવ્યંગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે-મિથ્યાત્વાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ રૂપી પડદાથી જેનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થયું છે તેવા જ્ઞસ્વભાવી આત્માના આવરણકર્મોનો; સંકેત, તપ, ચરણ, દાન, પ્રતિપક્ષ ભાવનાદિ દ્વારા ક્ષય-ક્ષયોપશમ થાય છે અને તેનાથી વિવક્ષિત અર્થાકારનું સંવેદન થાય છે. જો આવું ન માનો, તો તેની પ્રવૃત્તિનો અભાવ થાય. અને સર્વત્ર જેને સંકેત દેખ્યો નથી, તેવા બાળકોને પહેલેથી જ સંકેત કરવો શક્ય નથી. તે આમ - જો દરેક ઠેકાણે સંકેત કરવાનું માનો, તો અસંકેતિત એવા શબ્દથી પણ તેના અર્થની પ્રતિપત્તિ માની ન શકાય અને જો શબ્દોનો સંકેત કરો, તો તે સંકેતના શબ્દોમાં પણ ફરી આ જ વૃત્તાન્ત લાગે અને તો અનવસ્થા થાય ! અને જો ક્યાંક અંત-અવસ્થાન માનો તો અમારા મતનો જ અનુવાદ થાય; કેમ કે કથંચિદ્ વાસ્તવિક સંબંધ વિના અવસ્થાન પ્રયોજ્ય નહીં.

❁ બોલ-આશંકાનો નિરાસ ❁

વિવેચન : સ્યાદ્વાદી : જુઓ; નાળિયેર દ્વીપવાસી જેવા વ્યક્તિને, જેમાં સંકેત કરાયો નથી તેવી પનસાદિ વાચ્ય વસ્તુવિષયક જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ નથી, કારણ કે તે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ સંકેતથી અભિવ્યક્ત થાય છે...

અર્થાત્ તે વ્યક્તિને કહેવામાં આવે કે 'આ પદાર્થને પનસશબ્દથી કહેવો' તો આવા સંકેતથી તે વ્યક્તિનો ક્ષયોપશમ પ્રગટ થાય અને ત્યારબાદ તે શબ્દોથી પનસવિષયક પ્રવૃત્તિ-પ્રત્યય થાય... આ જ રીતે ક્ષયોપશમના અભિવ્યંજક તરીકે તપાદિ કારણો પણ સમજવા.

આ જ વાતને પ્રગટ કરવા ગ્રંથકારશ્રી વિસ્તારથી કહે છે -

આત્મા તે જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે અને એ આત્મા પર મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓથી જ્ઞાનાવરણાદિ

કર્મો બંધાયા છે. (અહીં મિથ્યાત્વાદિગત ‘આદિ’ શબ્દથી બંધના હેતુ તરીકે અવિરતિ-પ્રમાદાદિનું પણ ગ્રહણ કરવું અને જ્ઞાનાવરણાદિગત ‘આદિ’ શબ્દથી બંધાતાં કર્મ તરીકે દર્શનાવરણાદિ કર્મો પણ લેવા...)

આ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો આંખના પાટા જેવા છે. જેમ પાટો બાંધવાથી આંખ ઢંકાઈ જાય અને કશું ન દેખી શકાય, તેમ પાટા જેવા આ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી જીવનું સ્વરૂપ (જ્ઞાન-ચૈતન્યરૂપ સ્વરૂપ) ઢંકાઈ જાય છે અને તેથી યથાર્થસ્વરૂપ જાણી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન : આ કર્મ-આચ્છાદનને દૂર કરવાનો ઉપાય ?

ઉત્તર : જુઓ, (૧) સંકેત, (૨) તપ, (૩) ચારિત્ર, (૪) દાન, (૫) મિથ્યાત્વાદિના પ્રતિપક્ષભૂત-સમ્યક્ત્વાદિની ભાવનાઓ... આ બધા ઉપાયો છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમ-ક્ષયના કારણો છે.

આ બધા કારણોથી ક્ષયોપશમ-ક્ષય થયા બાદ, તે વ્યક્તિને વિવક્ષિત અર્થાકાર (ઘટ શબ્દથી ઘટાકાર) સંવેદન થાય છે.

એટલે સાર એ કે, સંવેદન થવામાં મૂળ કારણ તો ક્ષયોપશમ જ છે... (૧) ક્ષયોપશમ હોય તો સંકેતાદિ વિના પણ અર્થાકાર સંવેદન થાય, અને (૨) ક્ષયોપશમ ન હોય તો સંકેતાદિ હોવા છતાં પણ અર્થાકાર સંવેદન ન થાય.

પૂર્વપક્ષ : જો પૂર્વોક્ત ક્રમ ન માનીએ તો ? અર્થાત્ ક્ષયોપશમથી જ અર્થાકાર સંવેદન થાય-એવું ન *માનીએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અર્થાકાર સંવેદનની પ્રવૃત્તિનો જ અભાવ થાય ! કારણ કે નાના-નાના બાળકોને તો આ જન્મની અપેક્ષાએ પહેલીવાર જ તે પદાર્થો દેખાયા છે. એટલે તેઓને તેનો સંકેત કોઈએ કદી ક્યો જ નથી. આવા અસંકેતિત બાળકોને તો સંકેત કરવો શક્ય જ નથી (કેમ શક્ય નથી ? તે હમણાં જ બતાવશે.) એટલે તેવા બાળકોને તો ક્ષયોપશમથી જ અર્થાકાર સંવેદન માનવું રહ્યું, અર્થાત્ ક્ષયોપશમ જ સંવેદનસાધક સિદ્ધ થયો.

પ્રશ્ન : બાળકને કેમ સંકેત કરવો શક્ય નથી ?

ઉત્તર : જુઓ - કોઈ વક્તા સંકેત કરવા, આવો વાક્યપ્રયોગ કરે કે ‘एष घटः उच्यते’...તો આ સંકેતક શબ્દો છે હવે તેમાંના ણ ઉચ્યતે શબ્દોનો સંકેત થયો નથી (બાળકને કંઈ જ ખબર નથી) તો તે શબ્દોનો અર્થ જ નહીં જણાય...

★ પૂર્વપક્ષીને એ સાબિત કરવું છે કે - સંવેદનની પ્રવૃત્તિમાં ક્ષયોપશમ નહીં, પણ સંકેતાદિ જ કારણ છે - અને આવું સાબિત કરવા પાછળ ગૂઢ આશય એ કે, વસ્તુ અભિલાષ્યરૂપ (શબ્દવાચ્ય) ન હોઈ શકે, નહીંતર તો સંકેત વિના પણ શબ્દથી વસ્તુનો બોધ કેમ ન થાય ? પણ ગ્રંથકારશ્રી, સંકેત વિના પણ ક્ષયોપશમથી સંવેદનની સંગતિ કરી, પૂર્વપક્ષીના પ્રલાપનો નિરાસ કરશે.

જો જણાતો હોય, તો સંકેત વિના અર્થ જણાય તેવું નક્કી થયું અને તો પછી (ઘટાદિ શબ્દોની જેમ) 'ઘટ'નો સંકેત પણ જરૂરી નથી. (જો બધાનો સંકેત જરૂરી હોય, તો વ્યવહારનો નાશ થાય, એક પણ સંકેત કરી નહીં શકાય.)

હવે જો ણ ઉચ્ચતે એ બધાનો પણ સંકેત કરશો, તો તેના સંકેત માટે વપરાતા બીજા શબ્દોનો પણ સંકેત કરવો પડશે અને પાછા એ શબ્દોના સંકેત માટે વપરાતા શબ્દોનો પણ સંકેત કરવો પડશે... આ રીતે તો અનવસ્થા થશે !

હવે જો ક્યાંક અવસ્થાન માનશો, ધારો કે દશમાં સંકેતકવાક્યગત શબ્દોનો સંકેત ન માની, તેના શબ્દાર્થનો સ્વતઃ જ (=સંકેત વિના જ) બોધ માનશો, તો (યદ્યપિ અનવસ્થા નહીં આવે, પણ તેવું માનવામાં તો) અમારા મતનો જ અનુવાદ થશે ! કારણ કે તેની જેમ તો બીજે પણ, સંકેત વિના કાયોપશમથી જ અર્થાકાર સંવેદન થઈ જ શકે છે.

તાત્પર્ય એ કે, અવસ્થાન માનવા સંકેત વિના પણ શબ્દથી અર્થનો બોધ માનવો પડે અને તે રીતે શબ્દથી અર્થનો બોધ, શબ્દ-અર્થના વાસ્તવિક સંબંધ વિના ન જ થઈ શકે.

એટલે શબ્દ-અર્થનો કથંચિદ્ સંબંધ માનવો જ રહ્યો (એટલે જ તો શબ્દથી અર્થનો સંકેત વિના પણ કાયોપશમથી જ સીધો બોધ થઈ જાય છે.) અને કથંચિદ્ સંબંધ હોવામાં વસ્તુની અભિલાષ્યરૂપતા પણ નિર્બાધિ સિદ્ધ થાય છે.

स्यादेतद्, अर्भकोऽप्यसकृद् 'अयम्' इत्यादिशब्दं सङ्केत्यार्थसन्निधावुच्चार्यमाणमाकर्ण्य व्यवहर्तृश्च तथा व्यवहारे प्रवर्तमानान् दृष्ट्वा प्रतिपद्यते शब्दार्थम्, इति; तथाहि-न मात्रादिभिरपि कस्यचित्सङ्केतः क्रियते, इति; दृश्यते च तत्प्रतिपत्तिः, इति ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : બાળક પણ સંકેત કરવા યોગ્ય અર્થની સંનિધિમાં વારંવાર ઉચ્ચરાતા 'અયં ઘટઃ' ઈત્યાદિ શબ્દને સાંભળીને અને તે પ્રમાણે વ્યવહારમાં પ્રવર્તતા વ્યવહારુઓને જોઈને શબ્દાર્થને સ્વીકારી લે છે. તે આમ - માતા આદિ વડે કોઈનો સંકેત કરાતો નથી, તે છતાં તેની પ્રતિપત્તિ દેખાય છે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : અરે ! તમે તો ઘટાદિ શબ્દોનો સંકેત કરો છો, પણ ખરી વાત તો એ કે, ઘટાદિ શબ્દોનો સંકેત પણ કદી કરાતો જ નથી.

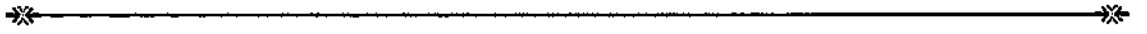
પાસે ઘડો હોય અને ત્યારે વક્તા કહે કે — 'આ ઘડો લાવ' તો આવા શબ્દો સાંભળીને, પાસે ઊભેલી વ્યક્તિ ઘડો લેવા પ્રવર્તે છે... હવે તે વખતે બાજુમાં ઊભેલો બાળક (૧) ઘટની નજીકમાં રહીને 'અયં ઘટઃ' એવા શબ્દો બોલાતા સાંભળે, અને (૨) 'ઘટમાનવ' કહે તો લવાતો જુએ... એનાથી અયં ઘટઃ એવા શબ્દનો અર્થ 'સામે રહેલ કંબુઝીવાદિમાન્ પદાર્થ' છે, એ જાણી લે છે. તે આ પ્રમાણે —

માતા વગેરે, તે બાળકને ‘આ ઘડો કહેવાય, આ કપડો કહેવાય’ એમ એકેક પદાર્થને લઈને સંકેત નથી કરતી; પણ બાળક પોતે જ તેવા શબ્દો સાંભળી અને તેવો વ્યવહાર દેખી શબ્દાર્થનો નિર્ણય કરી લે છે. આમ જ્યારે ઘટશબ્દનો પણ સંકેત નથી કરાતો, ત્યારે ‘અયં’ જેવા અતિપ્રસિદ્ધ શબ્દના સંકેતની તો વાત જ શું છે ? (તેમાં તો સુતરાં સંકેત અનાવશ્યક છે.)

આવું થવાથી બાળકને, કાળાંતરે સંકેત વિના પણ ઘટ શબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થાય છે જ (તો તમે ઘટશબ્દનો પણ સંકેત કેમ કહો છો ?)

(પૂર્વપક્ષનો ભાવ એ છે કે, ઘટમાં સંકેત કરવા ‘અયં ઘટઃ’ એવા શબ્દો પ્રયોજાય ત્યારે ‘અયં’નો સંકેત કરેલો હોવો જરૂરી નથી, કારણ કે વારંવાર અયં અયં એવા પ્રયોગો અને તજજન્ય વ્યવહારને જોઈને તેને અયંના અર્થનો બોધ થઈ જાય છે. માતા પણ અયં ઘટઃ એવો જ સંકેત કરે છે. ‘અયં એટલે આ’ એવો સંકેત કદી કરતી નથી, છતાં બાળકને તેની પ્રતિપત્તિ તો થાય જ છે.)

अत्रोच्यते, दृश्यते खल्वियं प्रतिपत्तिः, किन्तु भवत्यक्षे न युज्यते, असकृद्दर्शनपक्षेऽपि तत्प्रथमतया शब्दात् प्रतिपत्त्यभावाद्, भावे च कथंचिद्वास्तवसम्बन्धसिद्धेः, अनादि-संसारपक्षेऽपि कथंचिद्वास्तवशब्दार्थसम्बन्धसिद्धेः, ‘शब्दो हि विकल्पजन्मा’ इत्यादि-निराकरणेन च सङ्केतस्य निषिद्धत्वात्, तथा प्रकरणादभिव्यक्तक्षयोपशमानां केषांचित्-सङ्केतमन्तरेणैव शब्दार्थप्रतिपत्तिदर्शनाद् । अलं प्रसङ्गेन ।

इति अभिलाष्यानभिलाष्योभयरूपैकवस्तुवादः समाप्तः ॥४॥

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : ઉત્તરપક્ષ : આવો બોધ દેખાય છે, પણ તમારા મતે ઘટતો નથી; કેમ કે અનેકવાર દર્શન થવા છતાં, પ્રથમવારમાં જ શબ્દથી અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ જતી નથી, જો થાય તો કથંચિદ્ વાસ્તવિક સંબંધ જ સિદ્ધ થાય અને અનાદિસંસારપક્ષે પણ શબ્દ-અર્થનો કથંચિદ્ વાસ્તવિક સંબંધ સિદ્ધ થાય ... અને વળી ‘શબ્દ વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય...’ એ બધાનું નિરાકરણ કરી સંકેતનો નિષેધ કર્યો છે અને પ્રકરણથી અભિવ્યક્ત થયો છે ક્ષયોપશમ જેમનો તેવા કેટલાકને સંકેત વિના જ શબ્દાર્થની પ્રતિપત્તિ દેખાય છે. હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ. આમ અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય ઉભયરૂપ એકવસ્તુનો વાદ સમાપ્ત થયો.

વિવેચન : ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત એકદમ સાચી છે, સંકેત વિના પણ અયં વગેરેના શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થાય છે જ... પણ તેવો બોધ તમારા મતે ઘટતો નથી, કારણ કે વક્તા ભલે અનેકવાર ‘આ લાવ’ એવા શબ્દપ્રયોગો કરે, પણ (બાળકના જન્મ પછી) વક્તા વડે પહેલીવાર ઉચ્ચારાતા શબ્દોથી, બાળકને ‘આ’નો બોધ થઈ શકે નહીં.

તેનું કારણ એ કે, તમે સંકેતિત શબ્દોથી જ અર્થપ્રતિપત્તિ માનો છો. હવે જન્મ પછી સંકેત

કરાયા પૂર્વે સંભળાતા વક્તૃશબ્દોનો તો કદી કોઈએ સંકેત કર્યો જ નથી, તો તે શબ્દોથી, બાળકને 'આ'નો બોધ શી રીતે થાય ?

પૂર્વપક્ષ : તે આદિશબ્દથી (જન્મ પછી પહેલીવાર સંભળાતા શબ્દથી) સંકેત વિના પણ અર્થબોધ માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો તો અમારા મતનું જ શરણ થશે, કારણ કે અમે પણ એ જ કહીએ છીએ કે કેટલાક શબ્દો, સંકેત વિના પણ સીધો ક્ષયોપશમથી જ અર્થબોધ થઈ જાય છે.

એટલે તો શબ્દ-અર્થનો વાસ્તવિક સંબંધ જ સિદ્ધ થયો. (ભાવ એ કે, સંકેત વિના પણ શબ્દ વસ્તુવાચક હોવાથી, શબ્દ-અર્થનો વાસ્તવિક સંબંધ માનવો જ રહ્યો અને તો વસ્તુને અભિલાષ્ય પણ માનવી જ રહી.)

પૂર્વપક્ષ : પણ બાળક કે અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને પહેલીવાર તો શબ્દનું શ્રવણ સિદ્ધ જ નથી. કારણ કે સંસાર તો અનાદિ હોવાથી દરેક જીવને દરેક શબ્દનું શ્રવણ અનેકવાર થઈ જ ગયું છે (આશય એ કે, સંસાર અનાદિ હોવાથી પૂર્વે સંકેત થયો જ હોય.)

એટલે બાળક જે આ જન્મની અપેક્ષાએ પહેલીવાર 'આ ઘડો કહેવાય' એવા શબ્દો સાંભળે છે, તે શબ્દો પણ પૂર્વે અનેકવાર શ્રુત હોવાથી સંકેતિત જ છે અને સંકેતિત હોવાથી જ, બાળકને તે શબ્દો અર્થપ્રતીતિ થાય છે.

સ્યાદ્વાદી : અરે ! તો તો શબ્દ-અર્થના વાસ્તવિક સંબંધની સુતરાં સિદ્ધિ થશે, કારણ કે તમારા કહેવા પ્રમાણે તો અનાદિ સંસારમાં 'અયં ઘટઃ' એવા શબ્દોનું, સામે રહેલ ઘટાદિ પદાર્થના વાચકરૂપે શ્રવણ થાય છે અને આવા શબ્દશ્રવણથી જ, તેને તે ઘટશબ્દથી ઘટરૂપ વાચ્યાર્થનો બોધ થાય છે.

બાકી જો અનાદિસંસારમાં અયમ્ આદિ શબ્દોનું અર્થવાચકરૂપે શ્રવણ ન માનો, તો બાળકાદિને ઘટાદિ શબ્દો ઘટાદિ અર્થનો બોધ થઈ શકે નહીં. (કારણ કે જ્યાં તેવો વિશ્રામ માનો, તે પહેલા તો અર્થવાચકરૂપે શબ્દનું શ્રવણ થયું જ નથી. એટલે તેના માટે તો તે શબ્દ અસંકેતિત થતાં, તેને તે શબ્દો અર્થપ્રતીતિ થઈ જ ન શકે.)

સાર : એટલે (૧) શબ્દ વાચક અને (૨) અર્થ વાચ્ય- એમ શબ્દ-અર્થનો વાચ્ય-વાચક સંબંધ અનાદિકાલીન જ માનવો રહ્યો.

વળી, તમે જે સંકેતની પ્રક્રિયા કહો છો કે — 'શબ્દ તે વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થાય અને વિકલ્પનો જનક હોય છે એટલે શબ્દો વક્તૃવિકલ્પની સમાન શ્રોતૃવિકલ્પ થવો; એ જ સંકેત છે' — તે બધા કથનનો નિરાસ અમે પૂર્વે કરી જ દીધો હોવાથી 'સંકેત' તત્વનો નિષેધ થઈ જાય છે (વિકલ્પમાં સંકેતનું ખંડન કર્યું, અર્થમાં તો સંકેત બૌદ્ધ માનતો નથી. એટલે સંકેતનું જ ખંડન થયું અને તો સંકેતના કારણે જ વાચ્ય-વાચકનો નિર્ણય - એવા એકાંતનો પણ નિષેધ થઈ ગયો.)

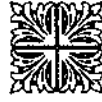
તથા, કેટલાકને પ્રસંગને અનુસારે જ ક્ષયોપશમ પ્રગટ થઈ જાય છે અને તેથી સંકેત વિના જ શબ્દથી અર્થની પ્રતિપત્તિ (મિઠાઈમાં સાકર ઓછી હોય તે અનુભવ્યું હોય અને કોઈ કહે ખાંડ ઓછી છે તો ખાંડનો અર્થ સંકેત વિના પણ સમજાઈ જાય છે, તો તે વખતની પ્રતિપત્તિ; સંકેત વિના પણ) થઈ જતી દેખાય છે.

તો અહીં સંકેત વિના પણ શબ્દથી અર્થનો બોધ થવામાં કારણ શું? કારણ એ જ કે, શબ્દ-અર્થનો કથંચિદ્ વાસ્તવિક સંબંધ રહ્યો છે અને તેથી તો વસ્તુ અભિલાપ્ય (શબ્દવાચ્ય) પણ બને જ.

હવે આ પ્રસંગથી સર્યું.

નિષ્કર્ષ : એટલે ઘટાદિ દરેક વસ્તુઓ, અભિલાપ્યધર્મોની અપેક્ષાએ અભિલાપ્ય અને અનભિલાપ્યધર્મોની અપેક્ષાએ અનભિલાપ્ય- એમ ઉભયરૂપ માનવી જ રહી, એવું ઉપરોક્ત ચર્ચાથી ફલિત થયું.

॥ આ પ્રમાણે અભિલાપ્યાનભિલાપ્ય અનેકાંતવાદરૂપ ચતુર્થ અધિકાર પૂર્ણ થયો ॥

॥ અનેકાન્તવાદે એવ મુક્તિઃ ॥

બાહ્યાર્થને સદસદાદિ અનેકાંતરૂપ સિદ્ધ કરી, હવે અનેકાંતવાદમાં જ મોક્ષની સંગતિ બતાવવા પ્રંથકારશ્રી પાંચમા અધિકારનો પ્રારંભ કરે છે -

(૫) યદપ્યુક્તમ્-‘વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપત્વાદ્વસ્તુનોડનેકાન્તવાદિનો મુક્ત્યભાવ-પ્રસન્ગઃ’ ઇતિ એતદપિ સૂક્ષ્મેક્ષિકયા મુક્તિમાર્ગમનાલોચ્યૈવોક્તમ્, ઇતિ, ઉક્તવત્સત્વાનિત્ય-ત્વાદીનાં વિરોધિત્વાસિદ્ધેઃ, અન્યથા વસ્ત્વભાવપ્રસન્ગાત્ ॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : જે પણ કહ્યું હતું કે - ‘વસ્તુ વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિતસ્વરૂપવાળી હોવાથી અનેકાંતવાદીમતે મુક્તિના અભાવનો પ્રસંગ આવે’ એ પણ સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી મોક્ષમાર્ગને વિચાર્યા વિના જ કહ્યું છે, કારણ કે પૂર્વોક્તવત્ સત્ત્વ-અનિત્યત્વ આદિનું વિરોધીપણું સિદ્ધ નથી, અન્યથા વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવે.

વિવેચન : પૂર્વપક્ષમાં તમે જે કહ્યું હતું કે - “તમે વસ્તુને નિત્ય-અનિત્યાદિ વિરોધી ધર્મવાળી માની હોવાથી, અનેકાંતવાદીઓના મતે તો મોક્ષનો પણ અભાવ થાય છે...” તે બધું પણ મોક્ષમાર્ગને સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી વિચાર્યા વિનાનું જ કથન છે. (અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગને સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી ન સમજવાથી જ તમે આવો પ્રલાપ કરો છો.)

બાકી વાસ્તવમાં અમારું કથન સત્ય જ છે, કારણ કે પૂર્વે કહ્યાં મુજબ સત્ત્વ-અસત્ત્વ, નિત્ય-અનિત્યતા, સામાન્ય-વિશેષ, અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યતા આદિ ધર્મોનો વિરોધ બિલકુલ સિદ્ધ નથી. (અર્થાત્ તે ધર્મો, વિરોધ વિના એક વસ્તુમાં નિર્બાધિ રહી શકે છે.)

(અન્યથા=) બાકી જો જુદી જુદી અપેક્ષાએ તે ધર્મો ન માનવામાં આવે, તો તે વસ્તુનો જ અભાવ થઈ જાય, એ બધી વાતોનો નિર્ણય અમે પૂર્વે જ કરી ગયા.

કિञ્ચ-વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપાભાવ એવ વસ્તુન એકાન્તવાદિન એવ મુક્ત્ય-ભાવપ્રસન્ગઃ; તથાહિ-યદિ તદાત્માહ્ગનાભવનમણિકનકથનધાન્યાદિકમેકાન્તેનૈવાના-ત્મકાર્કાદિધર્મયુક્તં ભાવનાલમ્બનમિષ્યતે, હન્ત ! તર્હિ સર્વથાડનાત્મકત્વાદ્ ભાવકભાવ્યાભાવાત્ તત્પરિજ્ઞાનોત્તરકાલભાવિભાવનાડભાવતઃ કુતઃ ? કસ્ય વા ? મોહાદિપ્રહાણમ્ ? ઇતિ કથ્યતામિદમ્ ॥

૧. ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ ‘નાત્માદિકધર્મયુક્તં’ અત્ર B-પાઠઃ ।

❖ प्रवेशरश्मि ❖

भाषार्थ : अने वस्तुनुं विरोधी धर्मथी अध्यासित स्वरूप न होवामां ज, अंकांतवाहमते ज मुक्तिना अभावो प्रसंग आवे ते आम - जे ते अंकांते अनात्मकादि धर्मयुक्त आत्मा, अंगना, भवन, मणि, कनक, धन, धान्यादिने ज भावनानुं आलंबन भनाय, तो सर्वथा तेओ अनात्मक थतां, भावक-भाव्य कोर्छ न रहेवाथी, तेना परिज्ञान पछी भावना ज न थाय अने तो कोनाथी अथवा कोने मोडादिनी छानि थाय ? अे कछो...

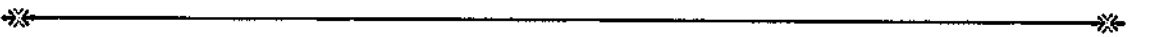
विवेचन : वणी, जे वस्तु अनेकांत-आत्मक न होय, तो अंकांतवाहमते ज मोक्षना अभावो प्रसंग आवशे, ते आ प्रमाणे -

जे ते आत्मा, स्त्री, भवन, मणि, कनक, धन, धान्य वगेरे दरेक वस्तुओ सर्वथा अनात्मकता आदि धर्मयुक्त ज होय अने तेने भावनानुं आलंबन भनावता हो, तो तो वस्तु सर्वथा अनात्मक होवाथी कोर्छ भाव्य-भावक ज नहीं रहे !

सात्मक अटले सस्वरूपी; पोताना स्वरूपे वस्तुनुं अस्तित्व अने अंकांते अनात्मक अटले निःस्वरूपी; पोताना स्वरूपे पण वस्तुनुं न होवुं. हवे जे दरेक वस्तुओ अंकांते अनात्मक होय, तो भरेभर तो ते वस्तु ज नहीं अने तो भाव्य-भावक (भाव्य= भावनानो विषय, अने भावक=भावना करनार व्यक्ति) पण वस्तुरूप नहीं रहे, अर्थात् भावनानी विषयभूत वस्तु अने भावना करनार व्यक्ति; ते भेनुं पण अस्तित्व नहीं रहे !

अने तो वस्तुनुं अनात्मकादिरूपे ज्ञान थया पछी, भाव्य-भावक कोर्छ न रहेवाथी, वैराग्यनी भावनाओ पण नहीं थाय (ज्यारे भावनानी विषयभूत वस्तु अने भावना करनार व्यक्ति ज नहीं, त्यारे भावना डेवी रीते थाय ?)

अने जे भावना नहीं थाय, तो कोना थकी अथवा कोना रागादि दोषोनी छानि थशे ? अे तमे ज कछो... (अटले भरेभर तो अंकांतवाहमते ज मोक्षनो अभाव थाय छे.)

स्यादेतत्-परपरिकल्पिताऽविचलितैकस्वभावात्मापेक्षया तदनात्मकमभ्युपगम्यते, न पुनः प्रतिक्षणनश्वरात्मापेक्षया, इति ।।

एतदप्यसारम्, विकल्पानुपपत्तेः; तथाहि- तत्कथंचित्प्रतिक्षणनश्वरं स्यात् ? सर्वथा वा ? । यदि कथंचित्, अर्हन्मतानुवाद एव, तथा चोक्तमर्हन्मतानुसारिभिः -

सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः ।

सत्योश्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात् ।।१।।' इति ।

❖ प्रवेशरश्मि ❖

भाषार्थ : लोद्ध : परपरिकल्पित अवियल-अेक स्वभावरूप स्वरूपनी अपेक्षाअे ज ते अनात्मक

મનાય છે, પ્રતિક્ષણ નશ્વર સ્વરૂપની અપેક્ષાએ નહીં. સ્યાદાદી : આ પણ અસાર છે; કેમ કે વિકલ્પો અનુપપન્ન છે. તે આમ - તે કથંચિત્ પ્રતિક્ષણનશ્વર હોય કે સર્વથા ? જો કથંચિત્, તો આર્હતમતનો અનુવાદ જ થયો. આર્હતમતને અનુસરનારાઓએ કહ્યું છે કે —“બધી વ્યક્તિઓમાં પ્રતિક્ષણ ભિન્નપણું નિયત છે અને તેમાં વિશેષ નથી, અર્થાત્ અભેદ પણ છે. કારણ કે ચય-ઉપચય થવા છતાં પણ આકૃતિ અને જાતિનું વ્યવસ્થાન છે.

❁ અનાત્મક માનવાનું તાત્પર્ય અને નિરાસ ❁

વિવેચન : બૌદ્ધ : બીજાઓએ કલ્પેલું જે અવિચલિત-નિત્ય એકસ્વભાવરૂપ સ્વરૂપ છે, તે વસ્તુમાં નથી, એટલે તેની અપેક્ષાએ વસ્તુ અનાત્મક-અસ્વરૂપી કહેવાય છે. એ જ અમારું અનાત્મક માનવાનું તાત્પર્ય છે.

બાકી પ્રતિક્ષણ નશ્વરસ્વભાવ તો વસ્તુમાં છે જ, એટલે તેની અપેક્ષાએ વસ્તુ અનાત્મક ન કહેવાય (અર્થાત્ નશ્વરસ્વભાવની અપેક્ષાએ તો વસ્તુનું સ્વરૂપ નિયત જ છે.) એટલે કોઈ દોષ નથી.

સ્યાદાદી : તમારી આ વાત પણ અસાર જણાઈ આવે છે, કારણ કે અહીં પણ વિકલ્પોની સંગતિ થતી નથી તે આ પ્રમાણે —

❁ એકાંતક્ષણિકવાદનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ❁

તમે કહો છો કે ઘટાદિ, દરેક વસ્તુઓ પ્રતિક્ષણ વિનાશશીલ છે. તો અહીં અમારા પ્રશ્નવિકલ્પો એ કે, તે કઈ રીતે નશ્વર છે ? (૧) કથંચિત્, કે (૨) સર્વથા ?

(૧) જો કથંચિત્ (અર્થાત્ કોઈક પર્યાયની અપેક્ષાએ) તે નાશ પામે - એવું કહો, તો તો અરિહંતના મતનો જ અનુવાદ થયો કહેવાય, કારણ કે આર્હતમતે દરેક વસ્તુઓ પર્યાયની અપેક્ષાએ કથંચિદ્ નશ્વર જ છે.

અરિહંતમતને અનુસરનારાઓએ કહ્યું છે કે —

“બધી વ્યક્તિઓમાં પ્રતિક્ષણ ભિન્નપણું નિયત છે અને તેમાં વિશેષ નથી, અભેદ પણ છે, કારણ કે ચય-ઉપચય થવા છતાં પણ આકૃતિ અને જાતિનું વ્યવસ્થાન છે.”

આનો પરમાર્થ એ કે, જુદી જુદી ક્ષણના સંબંધથી દરેક વસ્તુઓ પ્રતિક્ષણ બદલાય છે અને તેથી જ તેઓનું પ્રતિક્ષણ ભિન્નપણું નિયત છે. પણ તેઓમાં પ્રતિક્ષણ વિશેષ (=તફાવત) દેખાતો નથી, તેનું કારણ એ કે, તે વસ્તુઓ સર્વથા નષ્ટ થતી નથી પણ કથંચિત્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) સદાદિરૂપ જ રહે છે... અર્થાત્ જુદા જુદા પર્યાયો ઘટાદિમાં ચય-ઉપચય (વધ-ઘટ) થયા કરે છે, પણ તેઓનું સંસ્થાન અને સત્વાદિ જાતિ તદવસ્થ રહી હોવાથી, તેઓમાં પ્રતિક્ષણ વિશેષ દેખાતો નથી. (બાકી પર્યાયની અપેક્ષાએ તો તેઓની પ્રતિક્ષણ નશ્વરતા છે જ.)

અને તે જ નશ્વરતાને તમે માની, એટલે તો તમે આર્હતમતનો જ અનુવાદ કર્યો કહેવાય. (તેથી, પ્રથમ વિકલ્પ તો તમે ન માની શકો.)

અથ સર્વથા, હન્ત ! તર્હૌહિકામુષ્મિકસકલલોકસંવ્યવહારાભાવપ્રસઙ્ગઃ; તથાહિ-
પ્રતિક્ષણનિરન્વયેન નશ્વરત્વે સત્યાત્માદિવસ્તુનઃ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવસ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનકુતૂહલ-
વિરમણાદ્યાવિદ્વદઙ્ગનાદિપ્રતીતમપિ નોપપદ્યેત ।।

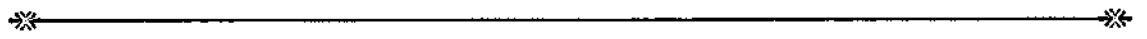
∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : હવે જો સર્વથા, તો ઐહિક-આમુષ્મિક સકળ લોકવ્યવહારના અભાવનો પ્રસંગ આવે !
તે આમ - આત્માદિ વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનો, તો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન,
કુતૂહલવિરમણ આદિ અવિદ્વદઙ્ગનાપ્રતીત પણ ઉપપન્ન થાય નહીં.

વિવેચન : જો તે સર્વથા (=સંપૂર્ણપણે) નિરન્વય (=પૂર્વાપરિક્ષણોમાં અન્વય વિના) પ્રતિક્ષણ
નાશ પામે એવું કહો, તો તો ઈહલોક અને પરલોક સંબંધી તમામ લોકવ્યવહારનો વિલોપ થઈ જશે.
તે આ પ્રમાણે -

જો દરેક વસ્તુઓ ઉત્તરોત્તરક્ષણમાં અનુવૃત્તિ વિના સર્વથા પ્રતિક્ષણ નાશ પામે, તો આત્મા,
ઘટાદિના સંબંધને લઈને થતાં (૧) ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, (૨) સ્મરણ, (૩) પ્રત્યભિજ્ઞાન, (૪)
કુતૂહલવિરમણ... આદિ, જે વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના બધા જીવોને પ્રતીત છે, તે બધું પણ
ઉપપન્ન થશે નહીં (અર્થાત્ નિરન્વય નશ્વરવાદમાં પ્રતીત પણ સ્મરણાદિનો વિલોપ થશે.)

હવે ગ્રંથકારશ્રી, સર્વથા ક્ષણિકવાદમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, સ્મરણાદિ કેમ ન ઘટે ? તે કમશઃ
જણાવે છે -

નહિ ગ્રાહ્યાર્થતદ્ગ્રાહકસંવેદનયોઃ કથંચિદપિ તુલ્યકાલતાઽભ્યુપગમ્યતે પરૈઃ,
તયોર્હેતુફલભાવાભ્યુપગમાત્ । ઉક્તં ચ -

‘ગ્રાહ્યતાં વિદુર્હેતુત્વમેવ યુક્તિજ્ઞા જ્ઞાનાકારાર્પણક્ષમમ્’ ઇતિ ।

એવં ચ સતિ ગ્રાહ્યાર્થાભાવે એવ ગ્રાહકસંવેદનપ્રસૂતેઃ, તદભાવભાવિત્વાત્ સંવેદનસ્ય
કુતસ્તસ્ય તદ્ગ્રાહકત્વમ્ ? ઇતરસ્ય ચ તદ્ગ્રાહ્યત્વમ્ ? ઇતિ; આદાય યુક્તિપ્રદીપં
તિરસ્કૃત્ય સ્વદર્શનાભિનિવેશતિમિરં નિભાલ્યતામેતત્, ઇતિ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : તમારા મતે ગ્રાહ્ય-અર્થ અને તેનું ગ્રાહક જ્ઞાન બંને કથંચિત્ પણ તુલ્યકાળે મનાતા નથી;
કેમ કે તમે તે બંનેનો હેતુ-ફળભાવ માન્યો છે, કહ્યું છે કે - ‘યુક્તિજ્ઞો, જ્ઞાનમાં પોતાના આકારને અર્પણ
કરવામાં સમર્થ એવા હેતુપણને જ ‘ગ્રાહ્યતા’ જાણે છે. અને આવું હોવામાં તો, ગ્રાહ્ય-અર્થના અભાવમાં
જ ગ્રાહકસંવેદન ઉત્પન્ન થાય, અને સંવેદન તેના અભાવમાં થનારું છે. તો તેનું અર્થગ્રાહકપણું કેવી રીતે ?
અને અર્થનું જ્ઞાનગ્રાહ્યપણું કેવી રીતે ? એટલે યુક્તિરૂપી દીવાને લઈને સ્વદર્શન-અભિનિવેશરૂપ અંધકારને
દૂર કરીને આ જુઓ.

❁ ક્ષણિકવાદમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની અસંગતિ ❁

વિવેચન : હે બૌદ્ધ ! તમે ગ્રાહ્ય-અર્થ અને ગ્રાહકજ્ઞાન- એ બંનેની કથંચિત્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) પણ તુલ્યકાલતા માનતા નથી. તેનું કારણ એ કે, તમે તે બંનેને હેતુ-ફળરૂપે માન્યા છે. (અર્થાત્ ગ્રાહ્ય-અર્થ હેતુ અને તેના આધારે થનારું ગ્રાહકસંવેદન ફળ - આમ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકને હેતુ-ફળરૂપે માન્યા છે.)

આ વિશે ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે -

“અનુમાનાદિને જાણનારા યુક્તિજ પુરુષો, જ્ઞાનમાં પોતાને અનુરૂપ આકારનું અર્પણ કરવામાં સમર્થ એવું અર્થનું હેતુપણું; તે જ ગ્રાહ્યતા છે એવું જાણે છે...” (પ્રમાણવાર્તિક-૨/૨૪૭)

અહીં પણ અર્થને હેતુરૂપે અને જેમાં આકારનું અર્પણ કરવાનું છે, તે જ્ઞાનને ફળરૂપે જણાવેલ છે (અને તમે તો હેતુ-ફળને પૂર્વાપરભાવે જ માનો છો, તુલ્યકાળે નહીં.)

(एवं च सति=) હવે જો બંને તુલ્યકાળે ન હોય, તો એનો મતલબ એ થયો કે, પહેલી ક્ષણે ગ્રાહ્ય-અર્થ અને બીજી ક્ષણે તેનો અભાવ થયે જ ગ્રાહકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (કારણ કે બધું ક્ષણિક છે.)

એટલે હવે સંવેદન એ ગ્રાહ્યના અભાવમાં જ થાય છે, તો તે જ્ઞાન, ગ્રાહ્ય-અર્થને શી રીતે ગ્રહણ કરે ?

અને (પૂર્વક્ષણે) ગ્રાહ્ય-અર્થ વખતે ગ્રાહકજ્ઞાન થયું જ ન હોવાથી, તે અર્થ, પોતાના ઉત્તરકાળ-ભાવી જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય શી રીતે બને ? (અને જ્ઞાન વખતે તો ગ્રાહ્ય અર્થનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી, તે વખતે તો તે ગ્રાહ્ય ન જ બને.)

એટલે હે બૌદ્ધો ! સૂક્ષ્મેક્ષિકારૂપ હાથ થકી એક યુક્તિદીવો લઈને, પોતાના દર્શનના અભિનિવેશરૂપ અંધારું દૂર કરીને, અમે કહેલું બરાબર જુઓ.

(જેમ દીવાથી અંધારું દૂર કરીને વાસ્તવિક વસ્તુ દેખાય છે, તેમ તમે પણ યુક્તિને આગળ કરીને અને સ્વદર્શનનું અભિનિવેશરૂપ અંધારું દૂર કરીને, વસ્તુસ્થિતિ વિચારો, તો તમને પણ સત્ય હકીકત સમજાઈ જશે.)

તેથી ફલિત થયું કે, વસ્તુને સર્વથા નિરન્વય ક્ષણિક માનવામાં, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ પણ અસંગત થાય છે.

आकारार्पणक्षमत्वमपि तस्यानिश्चितमेव । नहि 'अनन्तरातीतविषयाकारमेवेदं संवेदनम्' इति विनिश्चेतुं शक्यते, तस्याग्रहणाद् । अग्रहणं च तदानीमसत्त्वाद् । असति च तस्मिंस्तदाकारमेतदतदाकारं न भवति, इति अवगमानुपपत्तिः ।

संवेद्यमानादेव संवेदनाकारात् तदाकारत्वावगमः, इति चेत् ? तथाहि-यद्यद्ग्राहकं न भवति, तत्तदाकारं न भवति, पीताग्राहकमिव नीलसंवेदनम्, तद्ग्राहकं चैतद्; इति कथं तदवगमानुपपत्तिः ? इति ।

एतदप्ययुक्तम्-तत्प्रत्यक्षताऽनुपपत्तेरनुमीयमानत्वात् । न चानुमानताऽप्यत्र, एवंविधाविनाभावव्यवस्थाकारिणः क्षणद्वयग्राहिणो विज्ञानस्याभावाद्, अभावश्च क्षणिकत्वविरोधात् ।

❖ 'अभावस्य' इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र B-पाठः ।

❖ :- प्रवेशरश्मि :- ❖

ભાવાર્થ : આકાર-અર્પણનું સમર્થપણું પણ તેનું અનિશ્ચિત જ છે; કેમ કે 'આ સંવેદન અનંતર-અતીત વિષયાકારવાળું છે' એવો નિશ્ચય થવો શક્ય નથી અને તેનું કારણ એ કે તે વિષયનું ગ્રહણ થતું નથી... અને અગ્રહણ એટલા માટે કે ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ જ નથી અને તે ન હોય ત્યારે 'આ સંવેદન તેના આકારવાળું છે, બીજાના આકારવાળું નહીં' એવા અવગમની ઉપપત્તિ ન થાય.

બોધ : સંવેદ્યમાન સંવેદનના આકારથી જ તેની આકારતાનો અવગમ થઈ જાય, જુઓ- જે જેનું ગ્રાહક ન હોય, તે તેના આકારવાળું ન હોય, જેમકે પિતનું અગ્રાહક નીલસંવેદન... આ સંવેદન તેનું ગ્રાહક છે, તો તેનાથી તેના આકારનો અવગમ પણ કેમ ન થાય ?

સ્વાદ્વાદી : આ પણ અયુક્ત છે; કેમ કે તેનું પ્રત્યક્ષ તો ઉપપન્ન નથી, કારણ કે તે અનુમાનનો વિષય છે. અને અહીં અનુમાનતા પણ નથી, કારણ કે આવા અવિનાભાવની વ્યવસ્થાને કરનારું, ક્ષણદ્વયને ગ્રહણ કરનારું કોઈ વિજ્ઞાન નથી અને ન હોવાનું કારણ એ જ કે તેમાં ક્ષણિકતાનો વિરોધ થાય છે.

વિવેચન : અર્થ તે પોતાનો આકાર જ્ઞાનમાં અર્પણ કરવા સમર્થ છે, એ વાતનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, કારણ કે 'સંવેદન, અનંતર-અતીત (=પૂર્વક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થયેલ) અર્થના આકારવાળું છે' એવો નિશ્ચય થતો નથી.

(આશય એ કે, અર્થ જો પોતાના આકારનું અર્પણ કરતો હોય, તો જ્ઞાનમાં તેનો આકાર આવે જ અને તો અર્થાકારરૂપે જ્ઞાનનો પણ નિશ્ચય થાય જ... પણ તેવો નિશ્ચય જ ન થવાથી શી રીતે મનાય કે અર્થ પોતાના આકારનું અર્પણ કરે છે...)

પ્રશ્ન : પણ નિશ્ચય (= 'આ સંવેદન, અનંતર-અતીત વિષયના આકારવાળું છે' એવો નિશ્ચય) ન થવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : કારણ એ જ કે, સંવેદન વખતે તે વિષયનું અસ્તિત્વ જ નથી અને એટલે એ વિષયનું ગ્રહણ જ થતું નથી... હવે જો ગ્રહણ જ ન થાય, તો તે સંવેદન 'અનંતર-અતીત વિષયના આકારવાળું જ છે, બીજા કોઈ આકારવાળું નહીં' એવો બોધ શી રીતે થાય ? (ભાવ એ કે, તે વિષય અને તેના

આકારનું ગ્રહણ કર્યું હોય, તો જાણી શકાય કે - આ સંવેદન તેના આકારવાળું છે. પણ ગ્રહણ વિના તેવું શી રીતે જણાય ?)

હવે બૌદ્ધ, અનંતર-અતીત વિષયાકારનો અવગમ સંગત કરવા, પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરે છે -

બૌદ્ધ : સંવેદનમાં જે આકાર છે, તે તો સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે, સ્પષ્ટપણે અનુભવાય છે. બસ તો આવો આકાર જ અનંતર-અતીત વિષયનો છે. અર્થાત્ અનુભવાતા એવા સંવેદનગત આકારના આધારે, અનંતર-અતીત વિષયાકારનો અવગમ કેમ ન થાય ?

આ જ વાતને ભાવનાપૂર્વક જણાવે છે -

(તથાહિ-) જે વિજ્ઞાન જેના આકારવાળું ન હોય, તે વિજ્ઞાન તેને ગ્રહણ કરે નહીં. જેમ કે પીતાકાર વિજ્ઞાન, નીલાકારવાળું ન હોવાથી તે નીલનું ગ્રહણ ન કરે.

હવે પ્રસ્તુત સંવેદન તો, અનંતર-અતીત વિષયને ગ્રહણ કરનારું છે અને તો તેમાં તે વિષયનો આકાર પણ માનવો જ રહ્યો. (અન્યથા તે તે વિષયનું ગ્રહણ કેમ કરે ?)

આમ અનંતર-અતીત વિષયાકારનો અવગમ થાય છે જ ને ? તેની અનુપપત્તિ ક્યાં રહી ?

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ અયુક્ત છે, કારણ કે ન વિચારીએ ત્યાં સુધી જ રમણીય લાગે એવી છે. જુઓ- તમે અનંતર-અતીત વિષયાકારનો અવગમ કહો છો, પણ તે અવગમ કયો ? (૧) પ્રત્યક્ષ-અવગમ, કે (૨) અનુમાન-અવગમ ?

(૧) અનંતર-અતીત વિષયાકારનો પ્રત્યક્ષ-અવગમ તો ન માની શકાય, કારણ કે તે તો અનુમીયમાન છે, અર્થાત્ અનુમાનનો વિષય છે. (અને અનુમાનનો વિષય અનુમાનથી જ જણાય, પ્રત્યક્ષથી નહીં.)

(૨) અને તે અનંતર-અતીત વિષયાકાર, અનુમાનનો વિષય પણ ન બને, કારણ કે અતીત-વિષયાકારનું અનુમાન કોઈ લિંગના આધારે થાય અને તે માટે લિંગ-લિંગીનું અવિનાભાવગ્રહણ આવશ્યક છે.

પણ બે ક્ષણ રહેનારું તેવું કોઈ વિજ્ઞાન જ નથી કે જે વર્તમાનકાલીન લિંગ અને અનંતર-અતીત વિષયાકાર; તે બંનેના અવિનાભાવની વ્યવસ્થા કરતું હોય... જો આવું (=પૂર્વાપરક્ષણગત લિંગ-લિંગીના અવિનાભાવનું ગ્રહણ કરનારું) બે ક્ષણ રહેનારું વિજ્ઞાન માનો, તો તેની ક્ષણિકતાનો જ વિરોધ થાય (અર્થાત્ ક્ષણિકમતનો જ વિલોપ થાય.)

અને તો અવિનાભાવને ગ્રહણ કરનારું કોઈ જ્ઞાન ન રહેવાથી, તેવું કોઈ અવિનાભાવી લિંગ નહીં પકડાય કે જેના આધારે અતીત-વિષયાકારનું અનુમાન થાય.

❖

તદેવ વિશિષ્ટં તદ્વ્યવસ્થાકારિ, ઇતિ ચેત્ ? ન, કારણવિજ્ઞાનબોધાન્વયવ્યતિરેકેણ કાર્યવિજ્ઞાનસ્ય વૈશિષ્ટ્યાયોગાદ્, અતિપ્રસદ્ગાત્, તદ્વદપરસ્યાપિ વૈશિષ્ટ્યાપત્તે: ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : બૌદ્ધ : વિશિષ્ટ જ્ઞાન જ તેની વ્યવસ્થા કરનારું માનીએ તો ? સ્યાદ્વાદી : ના, કારણ કે કારણવિજ્ઞાનરૂપ બોધના અન્વય વિના કાર્યવિજ્ઞાનની વિશિષ્ટતા ન થઈ શકે; કેમ કે તેમાં અતિપ્રસંગ આવે, તેની જેમ બીજાની પણ વિશિષ્ટતા થવાની આપત્તિ આવે.

વિવેચન : બૌદ્ધ : વર્તમાનકાલીન વિજ્ઞાન જ તેવું વિશિષ્ટ માની લઈએ, કે જેથી તે જ અનંતર-અતીત વિષયાકારની વ્યવસ્થા કરી દે. (પછી તો તેનો અવગમ થઈ જશે ને ?)

સ્યાદ્વાદી : પણ વાસ્તવમાં કારણવિજ્ઞાનરૂપ બોધના અન્વય વિના, કાર્યવિજ્ઞાન વિશિષ્ટ જ ન બને, નહીંતર તો તેનાથી બીજા વિજ્ઞાનો પણ વિશિષ્ટ માનવાનો પ્રસંગ આવે.

તાત્પર્ય એ કે, કાર્યવિજ્ઞાનની વિશિષ્ટતા માનવા, કારણવિજ્ઞાનનો તેમાં અન્વય-અનુગમ માનવો પડે (નહીંતર તો બીજા જ્ઞાનોની જેમ તેમાં પણ વિશિષ્ટતા ન આવે અથવા તો તેની જેમ બીજા જ્ઞાનોમાં પણ વિશિષ્ટતા આવે.) હવે તમારા મતે તો કારણવિજ્ઞાન સર્વથા ક્ષણિક છે અને તો તે નિરન્વય નષ્ટ થઈ જાય છે અને તેના પછી જ કાર્યવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે કાર્યવિજ્ઞાનમાં વિશિષ્ટતા કોના થકી આવે ?

અને વિશિષ્ટતા ન આવે, તો તે વિશિષ્ટ બનીને અતીત વિષયાકારનું અનુમાન પણ શી રીતે કરે ? (એટલે તમારા મતે, અતીત-વિષયાકારનો અવગમ કથમપિ સંગત નથી.)

સાર : આમ, અતીત-વિષયાકારનો અવગમ સંગત નથી અને તેથી તે અર્થ, પોતાના આકારનું જ્ઞાનમાં અર્પણ કરે છે - એવું પણ નિશ્ચિત ન થાય. એટલે અર્થની આકાર-અર્પણતા અનિશ્ચિત જ રહે.

(હવે બૌદ્ધ, ક્ષણિકમતે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ સંગત કરવા, એક નૂતન વક્તવ્ય રજૂ કરે છે. તેનું પણ ગ્રંથકારશ્રી નિરાકરણ કરશે.)

સ્યાદેતત્-સમાનકાલયોરેવ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવઃ; તથાહિ-સ્વહેતુભ્ય એવ તદ્વિજ્ઞાનં વિશિષ્ટસમાનકાલભાવિભાવગ્રાહકસ્વભાવમ્, ભાવોઽપિ તદ્ગ્રાહ્યસ્વભાવ એવોત્પદ્યતે; ઇતિ યથોક્તદોષાનુપપત્તિઃ । ન, તયોસ્તાદાત્મ્યતદુત્પત્ત્યનુપપત્તેઃ પ્રતિબન્ધાભાવાત્ । ઇત્યલં પ્રસન્ગેન, વિજૃમ્ભિતમેવાઽત્રાસ્મત્ત્વયૂથ્યૈઃ; ઇતિ ॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : બૌદ્ધ : સમાનકાળભાવી વસ્તુઓનો જ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ છે. તે આમ - પોતાના હેતુથી જ તે વિજ્ઞાન, વિશિષ્ટ સમાનકાળભાવી ભાવને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું છે અને ભાવ પણ તેનાથી ગ્રાહ્યસ્વભાવવાળો જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે યથોક્ત દોષની અનુપપત્તિ છે.

સ્યાદ્વાદી : ના, તે બેનો તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ અનુપપન્ન હોવાથી, તેના પ્રતિબંધનો અભાવ છે. હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ, આ વિશે અમારા સ્વયૂથ્યોએ (પૂર્વાચાર્યોએ) વિસ્તાર કર્યો છે જ.

વિવેચન : બૌદ્ધ : વાસ્તવમાં પૂર્વાપરકાલીન નહીં, પણ સમાનકાલીન અર્થ-સંવેદનનો જ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ છે. તે આ પ્રમાણે —

(૧) પોતાના હેતુઓથી જ તે વિજ્ઞાન તેવા વિશિષ્ટ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયું કે જેથી તે પોતાના સમાનકાળભાવી અર્થનો 'ગ્રાહક' બને, અને (૨) અર્થ પણ પોતાના હેતુઓથી જ તેવા વિશિષ્ટ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયું કે જેથી તે પોતાના સમાનકાળભાવી જ્ઞાનથી 'ગ્રાહ્ય' બને.

(આમ સમાનકાલીન અર્થ-સંવેદનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા સંગત જ છે, તો પછી ક્ષણિકમતે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની અસંગતિ શી રીતે ?) એટલે યથોક્ત દોષ અનુપપન્ન છે.

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે સમાનકાલીન જ્ઞાન-અર્થ વચ્ચે તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ એકે સંબંધ ઘટતો નથી. તે આ પ્રમાણે — (૧) તેઓ બંને એકકાળે રહેનાર હોવાથી, ગોવિષાણદ્વયની જેમ પરસ્પર તેઓ ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવથી રહિત છે અને તો તે બેનો તદુત્પત્તિ સંબંધ શી રીતે ઘટે ? અને (૨) અર્થ જડરૂપ અને સંવેદન ચેતનરૂપ-એમ બંને વિલક્ષણ હોવાથી, તે બેનું તાદાત્મ્ય તો સુતરાં ન ઘટે અને તો સંબંધ વિના તે બેનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ પણ શી રીતે ઘટે ?

(વાસ્તવમાં તો તમે ભૂલથી જ આવું બોલી ગયા છો કે, સમાનકાલીન અર્થ-જ્ઞાનનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ છે, બાકી હકીકતમાં તમારો આવો મત છે જ નહીં. તમે તો પૂર્વક્ષણે વિષયની અને ઉત્તરક્ષણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનો છો, એટલે તમે તો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકરૂપ અર્થ-જ્ઞાનને પૂર્વાપરકાલીન માનો છો, સમાનકાલીન નહીં.)

હવે આ પ્રસંગથી સર્પું.

આ વિશે અમારા સંપ્રદાયગત સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ આદિ વિદ્વાનોએ વિસ્તાર કર્યો છે જ.

સ્મરણાદ્યસમ્ભવસ્તુ પ્રતિક્ષણનિરન્વયેન નશ્વરત્વે સતિ વસ્તુનઃ સુભાવ્ય એવ ।
નહ્યન્યેનાન્યસ્મિન્નુભૂતેઽન્યસ્યાન્યોપલબ્ધૌ સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાદયો યુજ્યત ઇતિ । એવમ્,
એહિકસકલલોકસંવ્યવહારાભાવઃ, ઇતિ સ્થિતમ્ ॥

:- પ્રવેશરશ્મિ :-

ભાવાર્થ : વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનવામાં સ્મરણાદિનો અસંભવ તો સુખેથી સમજી શકાય એમ છે. અન્ય વડે અન્ય અનુભવાય અને અન્યને અન્યની ઉપલબ્ધિ થાય, તો સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞા આદિ સંગત થાય નહીં, આમ ઐહિક સકળ લોકવ્યવહારનો અભાવ છે, એમ સ્થિત થયું.

વિવેચન : જો વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનો, તો સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ ન જ ઘટે, એ વાત તો સુગમ્ય જ છે, તે આ પ્રમાણે —

જે પ્રમાતાએ જે વસ્તુ જોઈ હોય, તે પ્રમાતાને તે વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય ત્યારે 'આ તો મેં

પૂર્વે જોઈ હતી' 'આ તે જ વસ્તુ છે જે મેં પૂર્વે જોઈ હતી' એમ સ્મરણ - પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ થાય છે.

પણ દરેક વસ્તુ ક્ષણિક હોય તો બીજા પ્રમાતા વડે બીજા અર્થની અનુભૂતિ થાય અને બીજા પ્રમાતાને બીજા અર્થની ઉપલબ્ધિ થાય; એવું માનવું પડે અને તો સ્મરણાદિ શી રીતે ઘટે ?

(આશય એ કે, જે પ્રમાતાએ જે વસ્તુનો અનુભવ કર્યો હતો, તે પ્રમાતા અને તે વસ્તુ તો બીજી જ ક્ષણે નષ્ટ થઈ જાય છે અને હવે જે પ્રમાતાને જે અર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે પ્રમાતા અને અર્થ તો પૂર્વક્ષણ કરતાં જુદા જ છે અને જુદા હોય તો 'આ તો મેં પૂર્વે જોઈ હતી' 'આ તે જ વસ્તુ છે જે મેં પૂર્વે જોઈ હતી' એવાં સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ શી રીતે ઘટે ?)

એટલે ક્ષણિકવાદમાં સ્મરણાદિ અસંગત જ છે.

નિષ્કર્ષ : આમ વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનવામાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ કંઈ ન ઘટે અને તો ઐહિક સકળ લોકવ્યવહારનો અભાવ થાય, એમ સ્થિત થયું.

આમુષ્મિકવ્યવહારસ્તુ સુતરામસદ્ગતઃ, કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમપ્રસદ્ગાત્; તથાહિ-
યઃ કુશલે પ્રવર્ત્તે સ તદૈવ સર્વથા વિનશ્યતિ, કુશલમપિ ચ કર્માત્મલાભસમનન્તરમેવ
નિરન્વયમપૈતિ, અતઃ કૃતનાશઃ, ક્ષણાન્તરસ્ય ચિરવિનષ્ટાત્કર્મણઃ પુનરાયત્યાં ફલોદયાભ્યુપગમે
સત્યકૃતાભ્યાગમઃ, इत्येतच्चासमञ्जसम् ।।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : પારલૌકિક વ્યવહાર તો સુતરાં અસંગત છે; કેમ કે કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમનો પ્રસંગ આવે છે. તે આમ - જે કુશળમાં પ્રવર્તે છે. તે ત્યારે જ સર્વથા નાશ પામે છે અને કુશળ કર્મ પણ ઉત્પત્તિ પછી તરત જ નિરન્વય નાશ પામે છે, એટલે કૃતનાશ અને ભવિષ્યમાં અન્ય વ્યક્તિક્ષણને ચિરનષ્ટ એવા કર્મથી ફળોદય માનવામાં અકૃત-અભ્યાગમ થાય. અને આ તો અસમંજસ છે.

❁ ક્ષણિકવાદમાં પારલૌકિકવ્યવહાર સુતરાં અસંગત ❁

વિવેચન : વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનો, તો તો પારલૌકિક વ્યવહાર સુતરાં અસંગત થાય છે, કારણ કે તેમાં (૧) કૃતનાશ, અને (૨) અકૃત-અભ્યાગમ નામના બે દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જે વ્યક્તિ કુશળ-અનુષ્ઠાનમાં પ્રવર્તે છે, તે વ્યક્તિ તો નિરન્વય-વિનાશશીલ હોવાથી, ત્યારે જ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે અને તેણે જે પુણ્યરૂપ કુશળ કર્મનું ઉપાર્જન કર્યું છે, તે કર્મ પણ બીજી જ ક્ષણે નિરન્વય નષ્ટ થાય છે. (એટલે તે ભવિષ્યમાં કોઈ ફળ આપતું જ નથી.)

આમ કરેલું પુણ્યકર્મ, ફળ આપ્યા વિના જ નષ્ટ થઈ ગયું. એટલે તો કૃતનાશ (=કરેલા પુણ્યકર્મનો ફળ આપ્યા વિના જ નાશ) માનવાનો પ્રસંગ આવે.

(૨) હવે જો તે ચિરનષ્ટ કર્મનો, કર્તૃક્ષણથી અન્યક્ષણમાં ભવિષ્યકાળે ફળોદય માનો, તો

તો અકૃતઅભ્યાગમ નામનો દોષ આવે.

(ભાવ એ કે, કર્તાપુરુષે કુશળકર્મ ઉપાર્જન કર્યું અને તે કર્મનું ફળ તમારે માનવું છે. હવે તે કર્મનું ફળ, ભવિષ્યમાં આવનારી બીજી ક્ષણોમાં માનો તો તો અકૃત-અભ્યાગમ આવે જ. કારણ કે (અકૃત=) ભવિષ્યમાં આવનારી જે ક્ષણોએ કુશળકર્મ કર્યું નથી, તે ક્ષણોમાં પણ તમે (અભ્યાગમ=) કુશળકર્મનું ફળ માની બેઠા...)

પણ આ રીતે કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમ માનવો તે બિલકુલ સમજસ નથી. (જે કુશળમાં પ્રવર્તે તેને કશું ફળ ન મળે અને તેનું ફળ બીજા મેળવી જાય... એ બધું તો જરાય ન્યાયસંગત નથી..)

એટલે ક્ષણિકમતે કર્મફળનો સંબંધ વગેરે પારલૌકિક વ્યવહાર પણ સંગત નથી.

તથા મુક્તિરપિ પ્રાણિનામસઙ્ગતૈવ; તથાહિ-તીવ્રતરવેદનાવિભિન્નશરીરઃ સંસારવિમુખયા પ્રજ્ઞયા વિભાવિતસંસારદોષો નિરાસ્થો જિહાસુર્ભવમુપાદિત્સુનિર્વાણં રાગાદિક્લેશપક્ષવિક્ષો-ભક્ષમમામુખીકૃત્ય માર્ગમમલં ક્રમેણાવદાયમાનચિત્તસન્તતિર્નિરતિશયપેશલરસમાસ્વાદયતિ નિર્વૃત્તિમિતિ ન્યાયઃ, અયં ચ પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્વરત્વે સતિ આત્માદિવસ્તુનો ન ઘટામુપૈતિ, તથાહિ અન્ય એવ દુઃખૈઃ સાંસારિકૈઃ પીડ્યતે, અન્યશ્ચ નિર્વિદ્યતે, અન્યસ્ય ચ વિરાગમુક્તી, ઇતિ, અશોભનમેતત્, અતિપ્રસઙ્ગાત્, એવમામુષ્મિકવ્યવહારોઽપ્યસઙ્ગતઃ, ઇતિ સ્થિતમ્ ।

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : તથા મુક્તિ પણ પ્રાણીઓને અસંગત જ છે. તે આ પ્રમાણે - તીવ્રતર વેદનાથી ભેદાયેલા શરીરવાળો, સંસારવિમુખ પ્રજ્ઞાથી ભાવેલા સંસારના દોષવાળો, આસ્થા વિનાનો, ભવને છોડવા ઈચ્છનાર, નિર્વાણ મેળવવા ઈચ્છનાર રાગાદિ ક્લેશના પક્ષને વિક્ષોભ કરવા સમર્થ એવા અકલંક માર્ગને સન્મુખ કરીને ક્રમશઃ વિશુદ્ધ્યમાન ચિત્તસંતતિવાળો જીવ, નિરતિશય-મધુરરસવાળી નિર્વૃત્તિને આસ્વાદે છે અને આત્માદિ વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનવામાં આવું સંગતિને પામે નહીં. તે આમ - સાંસારિક દુઃખો વડે બીજો જ પીડાય અને બીજો નિર્વેદ પામે અને બીજાને વૈરાગ્ય અને મુક્તિ થાય અને આ તો અશોભન છે; કેમ કે અતિપ્રસંગ આવે છે. આમ, આમુષ્મિકવ્યવહાર પણ અસંગત છે-એમ સ્થિત થયું

◆ ક્ષણિકવાદમાં મુક્તિ પણ અસંગત ◆

વિવેચન : જો દરેક વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનો, તો તો પ્રાણીઓની મુક્તિ પણ અસંગત થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) જરા-મરણાદિ તીવ્રતર વેદનાને કારણે, શરીર પર નિર્વેદ પામેલો... (૨) સંસારવિમુખ લોકોત્તર પ્રજ્ઞાથી, સંસારમાં જન્મ-મરણાદિ સતત થતા હોવાથી, જેણે સંસારનો દોષ ભાવિત કર્યો છે... (૩) સંસારમાં સંયોગ-વિયોગ થયા કરતા હોવાથી, જેને સંસાર પર જરાય આસ્થા રહી નથી. (૪) ભવને છોડવા ઈચ્છનારો... (૫) નિર્વાણને (=મોક્ષને) મેળવવા જેનું મન તલસી રહ્યું છે.

(६) राग-द्वेषादि क्लेशना समूहने विक्षोभ (=वेरविभेर) કરવામાં દક્ષ એવા નિર્મળ (=નિરતિચાર) એવા સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગને સન્મુખ કરીને, કમશ: વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર ચિત્તની પરંપરાવાળો... આવો જીવ, નિરતિશય અને મધુર રસવાળા મોક્ષનું આસ્વાદન કરે છે.

આ મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે.

પણ આત્મા આદિ વસ્તુને, જો પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનો, તો તે માર્ગ બિલકુલ ઘટતો નથી. તે આ પ્રમાણે —

આત્મા પ્રતિક્ષણ નશ્વર છે. એટલે આત્માની પીડા પામવાની ક્ષણ જુદી અને નિર્વેદ પામવાની ક્ષણ જુદી... વિરાગ પામવાની ક્ષણ જુદી અને મોક્ષ પામવાની ક્ષણ જુદી — આમ દરેક ક્ષણો જુદી જુદી હોવાથી, તે તે ક્ષણગત નિરન્વય નશ્વર આત્મા પણ જુદો જુદો થાય.

અને એટલે તો એવું ફલિત થાય કે, શારીરિક-માનસિક સંસારના દોષોથી બીજો જ પીડાય છે અને નિર્વેદ બીજો જ કોઈ પામે છે... વૈરાગ્ય બીજાને થાય છે અને મોક્ષ બીજો જ કોઈ મેળવે છે.

પણ આવું માનવું તો જરાય શોભન નથી, નહીંતર તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે, ચૈત્રના વૈરાગ્યથી મૈત્રનો મોક્ષ માનવો પડે.

(ભાવ એ કે, વિરાગીક્ષણથી ભિન્નક્ષણમાં પણ જો મુક્તિ થતી હોય, તો તેની જેમ ચૈત્રરૂપ વિરાગીક્ષણથી ભિન્ન મૈત્રક્ષણમાં પણ મુક્તિ માનવી પડે ! જે બિલકુલ યોગ્ય નથી.)

એટલે ક્ષણિકમતે મોક્ષ પણ સંગત નથી અને તો તેઓ મતે પારલૌકિક વ્યવહાર પણ સંગત ન જ થાય, એવું સ્થિત થયું.

(હવે બૌદ્ધ, ક્ષણિકમતે ઐહિક-પારલૌકિક તમામ વ્યવહારને સાબિત કરવા અને પોતાના મતને નિર્દોષ બતાવવા, વિસ્તૃત (૧૬૫થી ૧૭૦ પૃષ્ઠ સુધીનો) પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે —)

स्यादेतद्-विशिष्टहेतुफलभावनिबन्धनः सर्व एवायमैहिकामुष्मिकव्यवहारः; तथाहि-
विशिष्टां रूपादिसामग्रीं प्रतीत्य विशिष्टमेव संवेदनमुपजायते, ततश्च तदेव तस्य
ग्राहकमभिधीयते, न पुनरन्यद्, अतिप्रसङ्गात्; एवं स्मरणाद्यपि भावनीयम् इति ।

∴ प्रवेशरश्मि ∴

ભાવાર્થ : બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ : વિશિષ્ટ હેતુ-ફળ ભાવના કારણે જ આ બધો ઐહિક-આમુષ્મિક વ્યવહાર થાય. તે આ પ્રમાણે - વિશિષ્ટ રૂપાદિ સામગ્રીને આશ્રયીને વિશિષ્ટ જ સંવેદન ઉત્પન્ન થાય અને તેથી તે જ તેનું ગ્રાહક કહેવાય, બીજું કોઈ નહીં. કારણ કે અતિપ્રસંગ આવે. એ રીતે સ્મરણાદિ પણ સમજવું.

❁ ક્ષણિકમતે વ્યવહારસમંજસતાસાધક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❁

વિવેચન : બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ : અમે એક વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવ માનીશું અને તેના આધારે જ ઐહિક-પારલૌકિક તમામ વ્યવહાર ઘટાડીશું. તે આ પ્રમાણે —

(૧) ઈહલૌકિક વ્યવહારસંગતિ :

(ક) ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ : વિશિષ્ટ (=તરત જ પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ) એવી રૂપાદિસામગ્રીને આશ્રયીને વિશિષ્ટ સંવેદન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે વિશિષ્ટ સંવેદન જ, તે રૂપાદિનો ગ્રાહક બને, બીજું સંવેદન નહીં (કારણ કે બીજું સંવેદન, તે રૂપાદિથી ઉત્પન્ન થયું નથી.)

તેનાથી ઉત્પન્ન ન થવા છતાં પણ, બીજા સંવેદનને તેનું ગ્રાહક માનો, તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે, નીલથી અજન્ય પીતજ્ઞાન પણ નીલનું ગ્રાહક માનવું પડે !

(એટલે રૂપાદિજ્ઞાન જ રૂપાદિનું ગ્રાહક હોઈ ક્ષણિકમતે પણ પ્રતિનિયત ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ સંગત જ છે.)

(ખ) સ્મરણ, (ગ) પ્રત્યભિજ્ઞાન : જ્ઞાનના વાસનારૂપ સંસ્કારના કારણે સ્મરણાદિ પણ અવિરોધપણે ઘટી જશે ભાવ એ કે, વસ્તુનો અનુભવ થયા પછી, તે અનુભવનો વાસનારૂપ સંસ્કાર, તેની જ્ઞાનપરંપરામાં આવે (અર્થાત્ પૂર્વ-પૂર્વના જ્ઞાનો ઉત્તરોત્તરના જ્ઞાનોને સંસ્કારિત કરે) અને તેથી જ તેને ભાવિમાં તત્સદૃશ વસ્તુ જોવાથી સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે.

આમ ક્ષણિકમતે વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવને લઈને ઈહલોકસંબંધી સર્વવ્યવહાર સંગત જ છે.

(૨) હવે પારલૌકિક વ્યવહારની સંગતિ જોઈએ -

કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમપ્રસङ्ગોऽप्यत्रાનવકાશ એવ, ક્ષણભેદેऽપ્યુપાદાનોપાદેય-ભાવેનૈકસ્યામેવ સન્તતાવાહિતસામર્થ્યસ્ય કર્મણઃ ફલદાનાત્, અતો ય એવ સન્તાનઃ કર્તા, સ એવ ભોક્તા, ઇતિ; તથાહિ-યઃ કુશલે પ્રવર્ત્તતે, સ યદ્યપિ તદૈવ સર્વથા વિનશ્યતિ, તથાપિ નિરુદ્ધ્યમાનઃ સ્વાનુરૂપકાર્યોત્પાદનસમર્થ સામર્થ્ય વિજ્ઞાનસન્તતૌ આધાય નિરુદ્ધ્યતે; યતઃ સામર્થ્યવિશેષાદુત્તરોત્તરક્ષણપરિણામેન કાલાન્તરપરિણામસજ્ઞાતવાસનાપરિપાકાત્ સહકારિપ્રત્યયસમવધાનોપનીતપ્રબોધાત્ ફલમિષ્ટમનિષ્ટં ચોપજાયતે; અતો ન યથોક્તદોષઃ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમનો પ્રસંગ પણ અહીં અનવકાશ જ છે. કેમ કે ક્ષણભેદ હોવામાં પણ ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવે એક જ સંતતિમાં આહિત સામર્થ્યવાળા કર્મના ફળનું દાન થાય છે. એટલે જે સંતાન કર્તા છે, તે જ સંતાન ભોક્તા થાય. તે આ પ્રમાણે - જે કુશળમાં પ્રવર્તે છે, તે જો કે સર્વથા ત્યારે જ નાશ પામે છે, તો પણ નાશ પામતો તે પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા સામર્થ્યનું વિજ્ઞાનસંતતિમાં આધાન કરીને વિનાશ પામે છે. અને તે સામર્થ્યવિશેષથી ઉત્તરોત્તર ક્ષણપરિણામ દ્વારા કાળાંતરે થયેલા પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાના પરિપાકથી અને સહકારી કારણોના સંનિધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રબોધથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે યથોક્ત દોષ નથી.

❁ कृतनाश-अकृताभ्यागम दोषनुं निवारण ❁

विवेचन : तमे जे कृतनाश अने अकृत-अभ्यागम नामनो दोष आप्यो હતો, તે દોષનો પણ વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવને માનવામાં અવકાશ રહેતો નથી. તે આ પ્રમાણે —

દરેક ક્ષણો જુદી જુદી હોવા છતાં, તે પૂર્વાપર ક્ષણોમાં ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ (=હેતુ-ફળભાવ) રહ્યો છે (અર્થાત્ પૂર્વ-પૂર્વની ક્ષણ કારણ અને ઉત્તરોત્તરની ક્ષણ કાર્ય - એમ કાર્ય-કારણભાવ રહ્યો છે.)

અને તેથી એક જ ક્ષણપરંપરામાં જેણે પોતાના સામર્થ્યનું આધાન કર્યું છે, તેણે તે કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય જ છે. એટલે સામાન્યથી જે સંતાન કર્મનો કર્તા છે, તે જ સંતાન કર્મનો ભોક્તા છે.

તાત્પર્ય એ કે, પૂર્વાપર ક્ષણોમાં કાર્ય-કારણભાવ છે, એટલે કર્મ તે પોતાની ઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન કરે અને તેમાં પોતાના સામર્થ્યનું આધાન કરે... પછી તે ઉત્તરક્ષણ પણ પોતાની ઉત્તરક્ષણને ઉત્પન્ન કરે અને તેમાં પોતાના સામર્થ્યનું આધાન કરે... એ જ રીતે આગળ-આગળની ક્ષણોમાં પણ સમજવું. આમ એક વ્યક્તિની જ્ઞાનપરંપરામાં, તે કર્મના સામર્થ્યનું આધાન થતું જાય અને ભવિષ્યમાં તે સામર્થ્યને આધારે જ, તે વ્યક્તિને તેનું ફળ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય.

આ રીતે કર્મ એક જ જ્ઞાનપરંપરામાં પોતાના સામર્થ્યનું આધાન કરી, ભવિષ્યમાં ફળનું અર્પણ કરે છે જ. એટલે ★સામાન્યથી જે સંતાન (=જ્ઞાનપરંપરા) કર્મનો કર્તા છે, તે જ સંતાન કર્મનો ભોક્તા છે.

આ જ વાતને જણાવવા ભાવના કહે છે —

(તથાહિ-) જે વ્યક્તિ કુશળ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે વ્યક્તિ તો પ્રવૃત્તિકાળમાં જ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. પણ જ્યારે તે નાશ પામે, ત્યારે તે પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવાં સામર્થ્યને વિજ્ઞાનપરંપરામાં આહિત કરીને જ નાશ પામે છે.

હવે જ્ઞાનપરંપરામાં આહિત કરેલ એ સામર્થ્યવિશેષથી જ, ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. (આવું કઈ રીતે થાય ? તે આપણે જોઈએ.)

(૧) કાળાંતરના પરિણામથી (અર્થાત્ અમુક કાળ વીત્યા પછી) ઉત્પન્ન થયો છે વાસનાનો પરિપાક જેનો, અને (૨) કાર્યરૂપને ઉત્પન્ન કરનારાં એવાં કારણોના સંનિધાનથી જેનો પ્રબોધ થયો છે (અર્થાત્ જેમાં જાગૃતિ ઊભી થઈ છે.) તેવા સામર્થ્યવિશેષથી ઉત્તરોત્તર ક્ષણના પરિણામે ❁ પ્રશાંત-

★ અહીં 'સામાન્યથી' કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, દરેક જ્ઞાનક્ષણો જુદી જુદી હોવા છતાં ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવે તેઓ સંલગ્ન હોવાથી, તેઓનો ક્ષણભેદ નજરમાં ન રાખી, સામાન્યથી તે આખી જ્ઞાનપરંપરા લેવી અને તેથી તે એક જ જ્ઞાનપરંપરામાં કર્તૃ-ભોક્તૃભાવ પણ સંગત થઈ જાય.

❁ નિરુત્સુકભાવે સર્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિને પ્રશાંતવાહિતા કહેવાય. આ પ્રશાંતવાહિતા કુશલ-અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષને લઈને સમજવી. અકુશલ-અનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષને લઈને અપ્રશાંતવાહિતા હોય છે.

અપ્રશાંતવાહિતાના આધારે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. (અર્થાત્ પ્રશાંતવાહિતાના બળે ઈષ્ટ ફળ અને અપ્રશાંતવાહિતાના બળે અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.)

સાર એ કે, તે તે કર્મો, નાશ પામતી વખતે પોતાની ઉત્તરક્ષણમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનું આધાન કરતા જાય અને તે સામર્થ્ય દ્વારા, વાસનાનો પરિપાક થયે અને કારણસંનિધાનથી જાગૃતિ થયે, ઉત્તરોત્તર ક્ષણપરંપરાએ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ ક્ષણિકમતે કર્મફળસંબંધ વગેરે પારલૌકિક વ્યવહાર પણ સંગત જ છે. એટલે અમારા મતે ઐહિક-પારલૌકિક વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થવારૂપ દોષ અંશતઃ પણ રહેતો નથી.

પ્રતીતિશ્ચાયમર્થઃ, તથાહિ-રસાયનાદિભિઃ પ્રથમોપનિપાતવેલાયામાહિતો વિશેષો દેહે તદુત્તરોત્તરાવસ્થાભેદોપજનનેન પશ્ચાદ્દેહાતિશયસ્ય બલમેઘાઽરોગ્યાદર્નિષ્પાદકઃ, તથા લાક્ષારસનિષેકોપનીતસામર્થ્ય માતુલિન્ગકુસુમમુત્તરોત્તરવિશેષોપજનનેન ફલોદરાન્તર્વર્તિનઃ કેસરસ્ય રક્તતાહેતુર્ભવત્યેવ; ઇતિ દૃષ્ટવાન્મુચ્યતામભિનિવેશવૈશસમ્ ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : આ અર્થ પ્રતીત પણ છે. તે આમ - રસાયન આદિ દ્વારા પ્રથમ-ઉપનિપાત વખતે જ દેહમાં નંખાયેલો વિશેષ, ઉત્તરોત્તર અવસ્થાભેદને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા પાછળથી દેહના અતિશયરૂપ-બળ-મેઘા-આરોગ્યાદિનો નિષ્પાદક થાય... તથા, લાક્ષારસના સિંચનથી લવાયેલું સામર્થ્ય, માતુલિંગ કુસુમના ઉત્તરોત્તર વિશેષને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા તેના ફળની અંદર રહેલી કેસરાની લાલાશનું કારણ બને છે. એવું દૃષ્ટ હોવાથી અભિનિવેશનું વ્યસન મૂકો.

વિવેચન : અને અમે જે સામર્થ્યના આધાન દ્વારા પરંપરાએ વિશિષ્ટફળની પ્રાપ્તિ કહી, તે અર્થ તો લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે જ તે આ પ્રમાણે -

(આ વાત બે દષ્ટાંતથી સમજાવે છે -)

(૧) સંજીવની વગેરે રસાયનો દ્વારા, પહેલી વખતે તો શરીરમાં, ઘડપણાદિને હણનારું એક વિશિષ્ટ બીજનું આધાન થાય છે... તે પછી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટતર અવસ્થાઓને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા, છેલ્લે તે રસાયન, દેહના અતિશયરૂપ બુદ્ધિ-બળ-આરોગ્યાદિને ઉત્પન્ન કરનાર બને છે.

(આમ રસાયન સામર્થ્યના આધાન દ્વારા વિશિષ્ટ ફળને ઉત્પન્ન કરે છે જ, તેમ કર્મ અંગે પણ સમજવું.)

(૨) લાક્ષારસના સિંચન દ્વારા, બીજોરાના પુષ્પમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યનું આધાન થાય છે... પછી તે સામર્થ્યવાળું પુષ્પ, બીજોરાની પરંપરામાં જ ઉત્તરોત્તર વિશેષને ઉત્પન્ન કરીને છેલ્લે તે બીજોરાના ફળની અંદર રહેલ કેસરાના લાલરંગને ઉત્પન્ન કરે છે.

(આમ લાક્ષારસ, સામર્થ્યના આધાન દ્વારા પરંપરાએ કેસરાને લાલ કરવારૂપ વિશિષ્ટ ફળનું

અર્પણ કરે છે જ. તેમ કર્મ અંગે પણ સમજવું.)

આવું લોકમાં પણ સ્પષ્ટપણે દેખાતું હોવાથી, હે જૈનો ! તમે તમારા અભિનિવેશનનું વ્યસન બાજુ પર મૂકી દો ! (ક્ષણિકમતે પણ કર્મફળસંબંધ-આદિ બધું ઘટે જ છે.)

યચ્ચોક્તમ્-‘મુક્તિરપિ પ્રાણિનામસદ્ગતા’ इत्यादि-‘यावदयं च प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो न घटामुपैति ?’ इति ।

તદપ્યયુક્તમ્, પ્રતિક્ષણનિરન્વયનશ્વરાત્મપક્ષ એવ યુજ્યમાનત્વાત્, તથાહિ-નૈરાત્મ્યવાદિનઃ ક્ષણિકાઃ પદાર્થાઃ, યથાહેતુસન્નિધાનં વિક્રિયામાત્મસાત્કુર્વાણાઃ સમુપરોધહેતુભિર્યદા પીડ્યન્તે દુઃખવિશેષાધ્યાસિતોત્તરોત્તરક્ષણોત્પત્તિઃ, તતસ્તે નિર્વિદ્યન્તે, નિર્વિદ્યોત્તરોત્તરક્ષણસમુત્પાદા-ત્રિર્વિવિણ્ણાસ્તદુત્તરોત્તરશ્રુતભાવનાદિના અક્લિષ્ટાનેકક્ષણપરમ્પરોત્પાદનેન દાનદમસંયમાદ્યનેક-પ્રકારશુભધર્માધ્યાસાદ્, રાગાદિબીજોન્મૂલનસમર્થમાર્ગભાવનાતઃ પ્રતિકલમવદાયમાનવિશુદ્ધિ-પર્યન્તવર્ત્તિક્ષણોત્પાદાધિગતવિમુક્તયઃ કથ્યન્તે, इत्यनवद्यम्; अन्यथा आत्मनो व्यवस्थितत्वाद्देदनाभावेऽपि विकारान्तरभावात्, प्रतिपक्षाभ्यासेनाप्यनाधेयातिशयत्वाच्च मुक्त्यसम्भवः, इति ।।

‡ ‘૦પક્ષાભાસે૦’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર C-પ્રતપાઠઃ ।

★ ‘૦શયસમ્ભવાચ્ચ’ ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર C-પ્રતપાઠઃ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને તમે જે કહ્યું હતું કે ‘મુક્તિ પણ પ્રાણીઓને અસંગત થાય... ત્યાંથી લઈને યાવત ત્યાં સુધીનું કે - આત્માદિ વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનવામાં તેમનું અસ્તિત્વ ઘટતું નથી’ - તે બધું પણ અયુક્ત છે; કેમ કે પ્રતિક્ષણ નિરન્વય-નશ્વર આત્મપક્ષે જ તે બધું ઘટે છે. તે આમ - નૈરાત્મ્યવાદીમતે ક્ષણિક પદાર્થો, પોતાના હેતુના સંનિધાન પ્રમાણે સમુપરોધના હેતુઓ વડે વિકારને પ્રાપ્ત કરતા જ્યારે તેઓ દુઃખવિશેષથી અધ્યાસિત ઉત્તરોત્તર ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા પીડા પામે છે, ત્યારપછી તેઓ નિર્વેદ પામે છે અને નિર્વેદ પામીને ઉત્તરોત્તર ક્ષણોને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા નિર્વિણ્ણ થઈ ગયેલા તેઓ, શ્રુતભાવનાદિ દ્વારા અક્લિષ્ટ અનેક ક્ષણોને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા દાન, દમ, સંયમ આદિ અનેક પ્રકારના શુભ ધર્મના અધ્યાસથી રાગાદિ બીજને ઉખેડવામાં સમર્થ એવી માર્ગભાવનાથી પ્રતિપણ વિશુદ્ધ થતા વિશુદ્ધિના પર્યતવર્તી ક્ષણના ઉત્પાદથી મેળવાયેલી મુક્તિવાળા તેઓ કહેવાય છે, એમ કોઈ દોષ રહેતો નથી, અન્યથા આત્મા તો તદવસ્થ હોવાથી વેદના થવામાં પણ બીજો કોઈ વિકાર ન થવાથી અને પ્રતિપક્ષના અભ્યાસથી પણ અતિશયનું આધાન અસંભવિત રહેવાથી મુક્તિનો સંભવ નથી.

❁ મોક્ષ-અસંગતિનું નિવારણ ❁

વિવેચન : ઓ સ્યાદ્વાદી ! તમે જે કહ્યું હતું કે —“પ્રાણીઓને મુક્તિ પણ અસંગત છે...ત્યારથી

લઈને યાવત્ ત્યાં સુધી કે - વસ્તુને પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનવામાં આત્માદિ વસ્તુઓ બિલકુલ સંગત ન થાય” — તે બધું કથન પણ અયુક્ત છે, કારણ કે વાસ્તવમાં તો પ્રતિક્ષણ નિરન્વય નશ્વર માનવાના પક્ષમાં જ મોક્ષ ઘટે છે. તે આ પ્રમાણે —

નૈરાત્મ્યવાદી (=કોઈપણ વસ્તુ સાત્મક નથી એવું કહેનારા) બૌદ્ધના મતે, દરેક પદાર્થો ક્ષણિક છે. હવે આ ક્ષણિક પદાર્થો (=વિજ્ઞાનસંતાન★) ક્ષણિકતાના કારણે જ, જે પ્રમાણે પોતાના હેતુનું સંનિધાન થાય, તે પ્રમાણે તેઓ વિક્રિયાને પ્રાપ્ત કરે છે. (અર્થાત્ ક્ષણે ક્ષણે તે વિજ્ઞાનસંતાન, પોતાના હેતુના સંનિધાન પ્રમાણે વિકારને પામે છે.) જુઓ —

તે ક્ષણિક પદાર્થો (=વિજ્ઞાનસંતાન) સમુપરોધના કારણભૂત જ્વર-જરા વગેરેના કારણે વિકારને પામે અને તેથી તેઓ દુઃખવિશેષથી વાસિત ઉત્તરોત્તર ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા પીડાને અનુભવે છે... ત્યારબાદ તેઓ નિર્વેદ પામીને ઉક્તક્ષણ પછીની ઉત્તરોત્તર ક્ષણોને નિર્વેદમય ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી નિર્વિણ્ણ થઈ જાય છે, અર્થાત્ સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય છે... ત્યારપછી ઉત્તરોત્તર શ્રુતભાવના વગેરેના આધારે અકિલ્ષ્ટ (=શુદ્ધ) અનેક ક્ષણોને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા, દાન-દમ-સંયમ આદિ અનેક પ્રકારના શુભધર્મોથી વાસિત થઈને, રાગ-દ્વેષાદિના બીજને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા સમર્થ એવી માર્ગભાવનાના (=નૈરાત્મ્યભાવનાના) આધારે પ્રતિસમય વિશુદ્ધ થતા, છેલ્લે અત્યંત વિશુદ્ધ એવી પર્યંત ક્ષણને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા તેઓ ‘વિમુક્ત’ થયા કહેવાય છે. આમ, ઉત્તરોત્તર ક્ષણપરંપરાની અપેક્ષાએ ક્ષણિકમતમાં જ મોક્ષ સંગત થાય છે.

(અન્યથા=) જો આત્માને નિરન્વય નશ્વર ન માનો, અને અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિર એકસ્વભાવી માનો, તો આત્મામાં જ્વરાદિ સમુપરોધના હેતુઓથી કોઈ વેદના જ નહીં થાય... (ખાવેડપિ) કદાચ વેદના થાય, તો પણ તે એકાંત એકસ્વભાવી હોવાથી, તેમાં કોઈ વિકાર નહીં થાય અને શાસ્ત્રવિહિત પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓથી (=રાગાદિના પ્રતિપક્ષભૂત વિરાગીભાવનાઓથી) તેમાં કોઈ અતિશયવિશેષનું આધાન પણ નહીં થાય અને તો આવા આત્માની મુક્તિ પણ ન સંભવે, કારણ કે આત્મા સદા એકસ્વભાવી હોવાથી તેમાં ફેરફાર ન થાય.

એટલે ખરેખર તો અક્ષણિક-નિત્યમતમાં જ મોક્ષની અસંગતિ છે.

સાર : આમ વિશિષ્ટ કાર્ય-કારણભાવને આશ્રયીને, ક્ષણિકમતે સ્મરણાદિ ઐહિક વ્યવહાર અને કર્મફળસંબંધાદિ પારલૌકિક વ્યવહાર એ બધું નિર્બાધ હોઈ, અમારો મત નિર્દુષ્ટ જણાઈ આવે છે.

(આ પ્રમાણે બૌદ્ધનો પૂર્વપક્ષ થયો. હવે ગ્રંથકારશ્રી ઉત્તરપક્ષ કહેશે. તેમાં બૌદ્ધમંતવ્યનું વિકલ્પશ: અનેક યુક્તિઓથી નિરાકરણ કરાશે.)

★ અહીં ક્ષણિકપદાર્થ તરીકે ક્ષણવ્યક્તિ નથી લેવાની, પણ ક્ષણપરંપરા લેવાની છે અને તો જ તેમાં ‘ઉપરોધના કારણ એવા દંડાદિથી જ્યારે પીડાય છે... નિર્વેદ પામે છે... ભાવના શોભે છે...’ એવાં જુદાં જુદાં વિશેષણો ઘટી શકે. નહીંતર ક્ષણવ્યક્તિ લેવામાં તો, તેવા જુદાં જુદાં વિશેષણો સંગત થાય નહીં... (એટલે ક્ષણિકપદાર્થ=વિજ્ઞાનસંતાન=જ્ઞાનપરંપરા...)

एतदपि तत्त्वापरिज्ञानविजृम्भितमेव, भवत्पक्षेऽपि विशिष्टहेतुफलभावानुपपत्तेः; तथाहि-किं वैशिष्ट्यं नाम ? किं हेतुफलयोरैक्यम् ? तयोरेवैककालता ? अथ कारणधर्म-सङ्क्रान्तिः ? उत साधारणवस्तुसम्बन्धित्वम् ? किं वैकार्यक्रियाहेतुत्वम् ? किं वा विशिष्टकारणजन्म ? किं वा तदनन्तरभावित्वम् ? किं वा विशिष्टक्रियाहेतुत्वम् ? किञ्चातः ?

◆ प्रवेशशक्ति ◆

भावावर्थः : आ पक्ष तत्त्व-अपरिज्ञानथी ज विस्तृत छे; केम के तमारा पक्षे पक्ष विशिष्ट हेतु-इणभाव अनुपपन्न छे. ते आम -विशिष्टता अटले शुं ? (१) शुं हेतु-इणनी अकता ? (२) ते भेनुं ज अक काणपणुं ? (३) कारणधर्मनी संक्रान्ति ? (४) साधारण वस्तुनी साथे संबंधीपणुं ? (५) अक अर्थक्रियाहेतुत्व ? (६) विशिष्टकारणजन्म ? (७) कारणानंतरभावपणुं ? के (८) विशिष्ट क्रियाहेतुपणुं ?... अथी शुं ? ते जूओ -

◆ बौद्धमंतव्यनुं विकल्पशः निराकरण ◆

विवेचनः : उत्तरपक्षः (स्याद्वादी :) तमारुं आ कथन पक्ष तत्त्वने समज्या विनानो ज विस्तार छे, कारण के तमे उपर हेतु-इणभावने लछने बधी व्यवस्थाओ करी, पक्ष लकीकतमां तमारा (=प्रतिपक्ष निरन्वय नश्वरवादी) मते विशिष्ट हेतु-इणभाव ज उपपन्न थतो नथी. ते आ प्रमाणे-

विशिष्ट हेतु-इणभाव तमे कछे छे, पक्ष तेमां 'विशिष्टता' अे शुं छे ?

- (१) हेतु-इणनुं अक थवुं ते ?
- (२) हेतु-इण भंनेनो अक काण होवो ते ?
- (३) कारणना धर्मनुं कार्यमां संक्रमण थवुं ते ?
- (४) साधारण वस्तु साथे संबंधीपणुं होवुं ते ?
- (५) अक ज अर्थक्रियाना कारणरूपे होवुं ते ?
- (६) विशिष्ट कारणथी उत्पन्न थवुं ते ?
- (७) कारणनी अनंतर कार्यनुं थवापणुं ते ?
- (८) विशिष्ट क्रियाना हेतुरूपे होवुं ते ?

आ आठ विकल्पो छे.

बौद्ध : आ आठ विकल्पोथी शुं थाय ?

जैन : थाय अे ज के, तमारा मते कार्य-कारणभाव असंगत ठरी आवे. ते आ प्रमाणे -

यदि हेतुफलयोरैक्यम्, तर्हि हेतुफलभावानुपपत्तिरेव, सर्वथैकत्वान्मृत्पिण्डतन्त्वादीनामपि

ઘટપટાદ્યભેદતો જલાદ્યાનયનાદિકાર્યપ્રસાધકત્વપ્રસઙ્ગાત્, ઘટાદીનામપિ વાઽપ્રસઙ્ગાત્ ।

★ '...મૃત્પિન્ડત્વાદીના...' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર B-પાઠઃ ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : (૧) જો હેતુ-ફળનું એકપણું કહો, તો હેતુ-ફળભાવ અનુપપન્ન જ રહે, કારણ કે સર્વથા તેઓનું એકપણું છે અને તેવું હોવામાં મૃત્પિન્ડ-તંતુ આદિનો પણ ઘટ-પટાદિની સાથે અભેદ થવાથી, તેઓ પણ જળ લાવવાદિરૂપ કાર્યના પ્રસાધક થશે અથવા તો ઘટાદિ પણ કાર્યના પ્રસાધક નહીં બને.

❖ પ્રથમ વિકલ્પની અસંગતિ ❖

વિવેચન : (૧) જો હેતુ-ફળ બંનેને એક હોવાનું કહો, તો તો હેતુ-ફળભાવ જ ઉપપન્ન થાય નહીં, કારણ કે સર્વથા એક હોવાથી 'હેતુ' 'ફળ' એવા બે જુદા તત્ત્વો જ રહે નહીં.

અને જો હેતુ-ફળ એક હોય, તો માટી પણ ઘટરૂપ બને અને તંતુ પણ પટરૂપ બને ! એટલે તો જેમ ઘટ જલાનયનરૂપ કાર્ય કરે છે, તેમ ઘટરૂપ માટી પણ જલાનયનરૂપ કાર્ય કરવા લાગે ! (પણ માટીથી પાણી લવાતું હોય તેવું તો કદી દેખાતું નથી..)

તે જ રીતે પટની જેમ તંતુથી પણ શીતત્રાણ થવા લાગશે ! (પણ તાંતણાથી ઠંડી રોકાતી હોય એવું કદી દેખાતું નથી...)

અથવા તો, ઘટ માટીરૂપ અને પટ તંતુરૂપ બની જતાં, માટીની જેમ ઘટથી પણ જલાનયનાદિ કાર્ય નહીં થાય ! અને તંતુની જેમ પટથી પણ શીતત્રાણાદિ કાર્ય નહીં થાય !

આમ બે પ્રસંગ આવે: (૧) માટીથી પણ જલાનયન થવાનો પ્રસંગ, અથવા (૨) ઘટથી પણ જલાનયન ન થવાનો પ્રસંગ.

એટલે હેતુ-ફળને એક માની લેવાની બાલિશ ચેષ્ટા બિલકુલ સમંજસ નથી.

અથ તયોરેકકાલતા તત્ર વક્તવ્યમ્, કિં સર્વાત્મના ? ઉત કથઞ્ચિત્ ? યદિ સર્વાત્મના, તત્તોઽસમ્ભવ એવ, કાર્યાભાવાત્; નહિ સર્વાત્મના કારણતાદવસ્થ્યે કાર્યજન્મ યુજ્યતે, ઇતિ પ્રતીતમ્ । અથ કથઞ્ચિદ્, એવં તર્હ્યસ્મન્મતાનુવાદ એવ, કેનચિદાત્મના કાર્યકારણયોરેકત્વાભ્યુપગમાત્ ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : (૨) હવે તે બેની એકકાળતા કહો, તો ત્યાં પણ કહો કે સંપૂર્ણપણે કે કથંચિદ્ ? જો સંપૂર્ણપણે, તો એકકાળતા જ ન સંભવે; કેમ કે કાર્યનો જ અભાવ થાય છે... અને એ વાત પ્રતીત છે કે, સંપૂર્ણપણે કારણ તદવસ્થ હોવામાં કાર્યનો જન્મ થઈ શકે નહીં. હવે કથંચિદ્ કહો, તો અમારા મતનો જ અનુવાદ થાય; કેમ કે કોઈક અપેક્ષાએ તો કાર્ય-કારણનું એકપણું અમે માનીએ છીએ જ.

❁ બીજા વિકલ્પની અસંગતિ ❁

વિવેચન : (૨) હવે હેતુ-ફળ બંનેનું એક કાળે હોવાપણું કહો, તો તે વિશે પ્રશ્નો ઊભા થાય કે, (ક) સંપૂર્ણપણે એકકાળે હોવાપણું, કે (ખ) કથંચિદ્ એકકાળે હોવાપણું ?

(ક) જો સંપૂર્ણપણે એકકાળે હોવાપણું કહો, તો તે તો સંભવતું જ નથી, કારણ કે તેવું માનવામાં તો કાર્યનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી. તે આ રીતે —

જો માટી તદવસ્થ જ હોય, તેમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય, તો તેનાથી ઘડો બને નહીં (માટીને પાણી આદિની સાથે સંયોજિત કરાય, ચક્ર પર મૂકાય, ઉચિત ઘાટ અપાય, પછી તેનાથી ઘડો બને, અન્યથા નહીં) આ વાત પ્રતીતિસિદ્ધ છે.

એટલે કારણ ઉત્પન્ન થાય તે વખતે તો તેમાં કોઈ ફેરફાર નથી થતો અને તો તે વખતે કાર્યનો જન્મ પણ નહીં થાય... તો પછી કાર્ય-કારણનું એક કાળપણું ક્યાં રહ્યું ?

એટલે પહેલો વિકલ્પ તો ન મનાય...

(ખ) હવે જો કથંચિદ્ એકકાળે હોવાપણું કહો, તો તો અમારા મતનો જ અનુવાદ થયો ! કારણ કે પરિણમનની અપેક્ષાએ કારણ જ કાર્યરૂપે પરિણમે છે અને તેથી તેઓને કથંચિદ્ એક તો અમે માન્યા છે જ.

આમ, કાર્યક્ષણે કારણનો અન્વય હોવાથી કથંચિત્ તે બેનું એકકાળે હોવું અભ્યુપગત જ છે અને તેનો જ તમે અનુવાદ કર્યો કહેવાય.

એટલે હેતુ-ફળ બંને એક કાળે હોવાની વાત વિકલ્પોથી અનુચિત જણાઈ આવે છે.

❁ અથ કારણધર્મસદ્ક્રાન્તિઃ, સાડપ્યઘટમાના, કાર્યકારણયોરત્યન્ત્ત*ભેદાભ્યુપગમાત્, કારણવ્યતિરિક્તસ્ય ચ ધર્મસ્યાસમ્ભવાત્; તત્સદ્ક્રાન્તૌ વાડન્વયપ્રસિદ્ધિપ્રસદ્ગાત્ ।

★ ‘...ત્યન્ત્ત ભેદા...’ इति पूर्वमुद्रितपाठः, अत्र B-C-D-पाठः ।

❁ પ્રવેશરશ્મિ ❁

ભાવાર્થ : (૩) હવે કારણના ધર્મનું સંક્રમણ કહો, તો તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે કાર્ય-કારણનો અત્યંત ભેદ મનાય છે અને કારણથી જુદા ધર્મનો સંભવ પણ નથી. અથવા તો ધર્મનું સંક્રમણ માનવામાં અન્વયની સિદ્ધિ થવાનો પ્રસંગ આવે.

❁ તૃતીય વિકલ્પની અસંગતિ ❁

વિવેચન : (૩) કારણના ધર્મોનું કાર્યમાં સંક્રમણ થવું, તેને જો વિશિષ્ટતા કહેતા હો, તો તે પણ ઘટતી નથી, કારણ કે તમે કાર્ય-કારણનો અત્યંત ભેદ માનો છો.

(આશય એ કે, બૌદ્ધમતે કાર્યક્ષણ અને કારણક્ષણ બંને અત્યંત ભિન્ન મનાય છે. એટલે તેઓ મતે કારણના ધર્મો કાર્યમાં સંક્રમે - એવું સંભવિત જ નથી...)

વળી બૌદ્ધમતે કારણ નિરંશ મનાય છે, એટલે તેવા નિરંશ કારણથી જુદા કોઈ ધર્મો હોતા જ નથી કે જેઓનું કાર્યમાં સંક્રમણ થઈ શકે...

અથવા જો કારણના ધર્મોનું કાર્યમાં સંક્રમણ માનો, તો તે ધર્મો પૂર્વાપર ક્ષણોમાં અનુગત થયા હોવાથી, તમારે 'અન્વય' માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

એટલે કારણધર્મનું સંક્રમણ થવાની વાત પણ અનુચિત જણાઈ આવે છે.

अथ साधारणवस्तुसम्बन्धित्वम्, तदप्ययुक्तम्, साधारणवस्तुनोऽभावात्, स्वलक्षणानां वस्तुत्वात्, तेषां च मिथोऽत्यन्तभिन्नत्वात्, अतत्कारणात्तत्कार्यव्यावृत्तेश्च वाङ्मात्रत्वात्, स्वरूपव्यतिरेकेण सर्वभावानामेव सर्वभावेभ्योऽविशेषेण व्यावृत्तेः । विशेषाभ्युपगमे च पर्यायतः समानपरिणामाभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

★ 'અતત્કારણાત્ તત્કાર્ય...' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ, અત્ર B-C-D-પાઠઃ ।

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : (૪) હવે સાધારણ વસ્તુની સાથે સંબંધીપણું હોવું; તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે સાધારણ કોઈ વસ્તુ જ નથી... વસ્તુ તો સ્વલક્ષણ છે અને તે તો પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે... અને અતત્કારણથી અને અતત્કાર્યથી વ્યાવૃત્તિ તો માત્ર બોલવા પૂરતી છે, કેમ કે સ્વરૂપ જ જુદા હોવાથી બધા પદાર્થો બધા પદાર્થોથી સમાનપણે વ્યાવૃત્ત છે. અને જો કોઈ વિશેષ માનો, તો નામ બદલીને 'સમાનપરિણામ' માનવાનો જ પ્રસંગ આવે.

◆ ચતુર્થ વિકલ્પની અસંગતિ ◆

વિવેચન : (૪) મૃત્પિંડ અને ઘટ બંનેમાં સાધારણરૂપે રહેનાર માટી; તેની સાથે હેતુ-ફળનો સંબંધ હોવો તે જ હેતુ-ફળની વિશિષ્ટતા છે. (અર્થાત્ માટીની સાથે મૃત્પિંડ અને ઘટનું સંબંધીપણું હોવું તે જ વિશિષ્ટતા...)

પરંતુ આવું પણ તમારા મતે યુક્ત નથી, કારણ કે તમે પૂર્વાપર ક્ષણોમાં અનુગત-સાધારણ એવી કોઈ વસ્તુ માનતા જ નથી. (કે જેની સાથે હેતુ-ફળનું સંબંધીપણું હોઈ શકે.)

અને સાધારણ વસ્તુ ન હોવાનું કારણ એ કે, તમે સ્વલક્ષણને જ વસ્તુરૂપ માનો છો અને સ્વલક્ષણો તો પરસ્પર એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન હોય છે. (એટલે સાધારણ વસ્તુ હોવી સંભવિત જ નથી.)

બૌદ્ધ : અમે સાધારણ તત્ત્વ સંગત કરવા, અતત્કારણવ્યાવૃત્તિ અને અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિ માની

લઈશું. ભાવ એ કે, (૧) મૃત્સ્વભાવ જેનું કારણ છે, તેવા મૃત્પિંડ-ઘટાદિ તત્કારણ કહેવાય અને જળાદિ અતત્કારણ કહેવાય. (કારણ કે મૃત્સ્વભાવ તેનું કારણ નથી) તો આવા અતત્કારણરૂપ જળાદિથી જેની વ્યાવૃત્તિ હોય, તે મૃત્પિંડ-ઘટાદિ સાધારણ કહેવાય... તે જ રીતે (૨) મૃત્સ્વભાવનું જે કાર્ય છે, તે ઘટાદિ તત્કાર્ય કહેવાય અને જળાદિ અતત્કાર્ય કહેવાય (કેમ કે તેઓ મૃત્સ્વભાવનું કાર્ય નથી.) તો આવા અતત્કાર્યરૂપ જળાદિથી જેની વ્યાવૃત્તિ હોય, તે મૃત્પિંડ-ઘટાદિ સાધારણ કહેવાય.

આમ અતત્કારણથી અને અતત્કાર્યથી વ્યાવૃત્તિરૂપે ઘટાદિ સાધારણ છે અને તેઓમાં મૃત્સ્વભાવ એ જ સાધારણ તત્ત્વ છે... તો હેતુ-ફળનું આવા મૃત્સ્વભાવના સંબંધી તરીકે હોવું તે જ વિશિષ્ટ હેતુ-ફળભાવ છે.

સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ માત્ર બોલવા પૂરતી છે, કારણ કે અતત્કારણવ્યાવૃત્તિ અને અતત્કાર્યવ્યાવૃત્તિરૂપે પણ મૃત્પિંડ-ઘટાદિ સાધારણ બને નહીં.

તેનું કારણ એ કે, તમારા મતે ઘટાદિ તમામ પદાર્થો, સજાતીય-વિજાતીય બધા પદાર્થોથી સમાનપણે વ્યાવૃત્ત છે. (અર્થાત્ ઘટ જેમ જળથી વ્યાવૃત્ત છે, તેમ મૃત્પિંડાદિથી પણ સમાનપણે વ્યાવૃત્ત છે.) એટલે ઘટ, મૃત્પિંડાદિને સાધારણ ન હોઈ શકે.

પ્રશ્ન : (વિશેષાભ્યુપગમે ચ) ઘટ જે રીતે જળથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ રીતે મૃત્પિંડાદિથી વ્યાવૃત્ત નથી, પણ તેનાથી જુદી રીતે વ્યાવૃત્ત છે. (અર્થાત્ મૃત્પિંડથી વ્યાવૃત્ત ખરો, પણ જળની જેમ વ્યાવૃત્ત નહીં.) એટલે તે, મૃત્પિંડને સાધારણ તો હોઈ જ શકે છે.

ઉત્તર : આવું કહેવામાં અર્થત: તો 'સમાનપરિણામ' જ સ્વીકૃત થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત કથનનો મતલબ એ થયો કે, ઘટ, મૃત્પિંડથી સર્વથા વ્યાવૃત્ત નથી, પરંતુ કથંચિદ્ સમાનપરિણામી પણ છે. (અને આવો સમાનપરિણામ માનવામાં તો અભ્યુપગમવિરોધ થાય.)

એટલે સાધારણ વસ્તુની સાથે સંબંધીપણું પણ અયુક્ત જણાઈ આવે છે.

अथैकार्थक्रियाहेतुत्वम्, तदप्यसङ्गतम्, तस्यासिद्धत्वात्; नहि हेतुफलयोरेकार्थक्रिया-हेतुत्वमस्ति, यौगपद्याभावात्, हेतुफलभावानुपपत्ते; फलस्यैवार्थक्रियारूपत्वाद्, यथोक्तम्- 'भूतिर्येषां क्रिया सैव' इत्यादि ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : હવે એક અર્થક્રિયાના કારણરૂપે હોવું કહો, તો તે પણ અસંગત છે, કારણ કે તેવું અસિદ્ધ છે. જુઓ-હેતુ-ફળનું એક અર્થક્રિયાનું કારણપણું નથી, કારણ કે તે બેનું યૌગપદ્ય નથી અને (યૌગપદ્ય માનવામાં) હેતુ-ફળભાવ જ ઉપપન્ન ન થાય... વળી, ફળ જ અર્થક્રિયારૂપ છે. કહ્યું છે કે - 'જેઓની ઉત્પત્તિ તે જ અર્થક્રિયા છે...'

● પંચમ વિકલ્પની અસંગતિ ●

વિવેચન : (૫) હેતુ-ફળનું એક જ અર્થક્રિયાના કારણ તરીકે હોવું; તે જ તેઓની વિશિષ્ટતા છે, એવું કહેવું પણ અસંગત છે, કારણ કે તેવું (એકાર્થક્રિયાના કારણ તરીકે હોવું) સિદ્ધ નથી.

તેનું કારણ એ કે, હેતુ-ફળ બંને એક જ અર્થક્રિયાના કારણ હોય એવું નથી, કારણ કે એક અર્થક્રિયાના કારણ તરીકે માનવા, તે બેનું યુગપદ્ અસ્તિત્વ માનવું પડે, પણ તેઓનું યુગપદ્ અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. (હેતુ પૂર્વકાળે અને ફળ ઉત્તરકાળે - એમ પૂર્વાપરકાલીન અસ્તિત્વ જ હોય છે.)

જો તેઓનું યુગપદ્ અસ્તિત્વ માનો, તો હેતુ-ફળભાવ જ ઉપપન્ન થાય નહીં, કારણ કે બે ગોવિષાણની જેમ સમાનકાળે થનારી વસ્તુઓમાં હેતુ-ફળભાવ હોય નહીં.

બીજી વાત, ફળ એ જ હેતુની અર્થક્રિયા છે (અર્થાત્ ઘટ જ માટીની અર્થક્રિયા છે.)

કહ્યું છે કે -

“ઘટ વગેરેની ઉત્પત્તિ; તે જ માટી વગેરેની અર્થક્રિયા છે...”

અને તેથી હેતુની અર્થક્રિયા એટલે ‘ફળ’ (અર્થાત્ માટીની અર્થક્રિયા એટલે ‘ઘટ’) તો હવે ફળની (ઘટની) અર્થક્રિયા (જલાહરણાદિરૂપ) કોઈ જુદી જ હોવી જોઈએ.

અને જો જુદી હોય, તો હેતુ-ફળ બંને એક જ અર્થક્રિયાના કારણ હોય એવું શી રીતે સિદ્ધ થાય ? એટલે તે વાત પણ અનુચિત જણાઈ આવે છે.

❖

अथ विशिष्टकारणजन्म, तदप्यसाधु, कारणवैशिष्ट्यानुपपत्तेः, तथाहि-तत्प्रत्ययान्तर-सम्पातात् प्रतिकलमाहितातिशयं सत्तन्निर्वर्तयद्विशिष्टमुच्यते; इति । एतच्चायुक्तम्, प्रत्ययान्तरसम्पातेऽप्यतिशयायोगात्; तथाहि-स तस्यातिशयः प्रत्ययान्तरसम्पातजन्मानुत्पन्नस्य वा स्याद् ? उत्पद्यमानस्य वा ? उत्पन्नस्य वा ? निवर्तमानस्य वा ? निवृत्तस्य वा ? इति विकल्पाः । न तावदनुत्पन्नस्य, तस्यैवासत्त्वात् । नाप्युत्पद्यमानस्य उत्पद्यमानावस्था-ऽनभ्युपगमात् । नाप्युत्पन्नस्य, अनाधेयातिशयत्वाद्, अतिशयाधाने च तदन्यत्वप्रसङ्गात् । नापि निवर्तमानस्य निवर्तमानावस्थाऽनभ्युपगमात् । नापि निवृत्तस्य, तस्यैवाविद्यमानत्वात् ।

❖ :- प्रवेशरश्मि :- ❖

ભાવાર્થ : હવે વિશિષ્ટ કારણથી જન્મ કહો, તો તે પણ સારું નથી, કારણ કે કારણની વિશિષ્ટતા જ ઉપપન્ન નથી. તે આ પ્રમાણે - તેઓ, બીજા પ્રત્યયોના સમાગમથી પ્રતિપળ અતિશયના આધાનવાળા થઈ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તો તેઓ વિશિષ્ટ કહેવાય, પણ એ અયુક્ત છે; કેમ કે બીજા પ્રત્યયોના સમાગમમાં પણ અતિશય ઘટતો નથી. તે આમ - પ્રત્યયાંતરના સમાગમથી થનારો તે અતિશય કોનો થાય છે ? અનુત્પન્નનો, ઉત્પદ્યમાનનો, ઉત્પન્નનો, નિવર્તમાનનો, કે નિવૃત્તનો ? અનુત્પન્નનો તો ન મનાય, કારણ કે

તે જ અસત્ છે, ઉત્પદ્યમાનનો પણ ન મનાય; કેમ કે ઉત્પદ્યમાન-અવસ્થા તમે માની જ નથી. ઉત્પન્નનો પણ ન મનાય, કારણ કે તેમાં અતિશયનું આધાન ન થઈ શકે અને અતિશયનું આધાન માનવામાં તે તેનાથી જુદો થવાનો પ્રસંગ આવશે. નિવર્તમાનનો પણ ન મનાય, કારણ કે તમે નિવર્તમાન-અવસ્થા માની નથી અને નિવૃત્તનો પણ ન મનાય, કારણ કે તે વિદ્યમાન જ નથી.

❁ છઠ્ઠા વિકલ્પની વિકલ્પશઃ સમીક્ષા ❁

વિવેચન : (૬) વિશિષ્ટ કારણથી ફળનો જન્મ થવો; તે જ હેતુ ફળની વિશિષ્ટતા છે, એવું કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે કારણની વિશિષ્ટતા જ સંગત નથી (કે જેથી તમે વિશિષ્ટ કારણથી ફળનો જન્મ કહી શકો.)

તેનું (=કારણની વિશિષ્ટતા ન હોવાનું) કારણ એ કે, બીજરૂપ કારણમાં, પૃથ્વી વગેરે સહકારીકારણના સમાગમથી કોઈ અતિશયવિશેષનું આધાન થાય અને પછી તે અંકુરને ઉત્પન્ન કરે, તો તે બીજ 'વિશિષ્ટ' કહી શકાય. પણ આવું થવું યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પૃથ્વી વગેરે સહકારી કારણોના સમાગમમાં પણ, બીજમાં કોઈ અતિશયવિશેષનું આધાન થઈ શકતું નથી. તે આ પ્રમાણે —

પૃથ્વી વગેરે સહકારી કારણોના સમાગમથી થનારા જે અતિશયવિશેષ છે, તેનું આધાન શેમાં થાય છે ? (૧) અનુત્પન્ન બીજમાં, (૨) ઉત્પદ્યમાનમાં, (૩) ઉત્પન્નમાં, (૪) નિવર્તમાનમાં, કે (૫) નિવૃત્તમાં ?

આ પાંચ વિકલ્પો છે.

(૧) અનુત્પન્ન બીજમાં તો અતિશયનું આધાન ન માની શકાય, કારણ કે તે તો અનુત્પન્ન હોવાથી હજી અસત્ છે (અને ખપુષ્પની જેમ અસત્માં અતિશયનું આધાન ન થાય.)

(૨) ઉત્પદ્યમાન બીજમાં પણ અતિશયનું આધાન ન મનાય, કારણ કે બીજની ઉત્પદ્યમાન અવસ્થા તમે માની જ નથી... (બીજ પૂર્વક્ષણે અનુત્પન્ન હતો ને હમણાની ક્ષણે ઉત્પન્ન થઈ ગયો, એટલે તે બે વચ્ચેની ઉત્પદ્યમાન ક્ષણ કોઈ રહી જ નહીં કે જેમાં અતિશયનું આધાન માની શકાય...)

(૩) ઉત્પન્ન બીજમાં પણ અતિશયનું આધાન ન મનાય, કારણ કે તે ઉત્પન્ન હોવાથી જ તેમાં હવે અતિશયનું આધાન થઈ શકે નહીં. અને જો અતિશયનું આધાન માનો, તો તે અતિશય બીજથી ભિન્નરૂપે સિદ્ધ થશે... (બીજ તો ઉત્પન્ન થઈ ગયું છે. એટલે પાછળથી થનારો અતિશય, તેનાથી જુદો જ સિદ્ધ થાય...)

(૪) નિવર્તમાન (નાશ પામતાં) બીજમાં પણ અતિશયનું આધાન ન મનાય, કારણ કે તમે બીજની નિવર્તમાન અવસ્થા માની જ નથી. (બીજ પૂર્વક્ષણે વિદ્યમાન હતો ને ઉત્તરક્ષણે નષ્ટ થઈ ગયો. એટલે તે બે વચ્ચેની નિવર્તમાન ક્ષણ કોઈ રહી જ નહીં કે જેમાં અતિશયનું આધાન માની શકાય...)

(૫) નિવૃત્ત બીજમાં પણ અતિશયનું આધાન ન મનાય, કારણ કે તે નિવૃત્ત હોવાથી જ

અવિદ્યમાન-અસત્ થઈ ગયો. (અને અસત્માં અતિશયનું આધાન ન થાય.)

એટલે બીજામાં કોઈપણ રીતે અતિશયનું આધાન થતું નથી અને તેથી તે બીજા વિશિષ્ટ પણ બનતું નથી... તો વિશિષ્ટ હેતુથી ફળનો જન્મ; તે જ હેતુ-ફળની વિશિષ્ટતા છે - એવું તમે શી રીતે કહી શકો...

(હવે બૌદ્ધ; અતિશયવિશેષનું આધાન અને વૈશિષ્ટ્ય સંગત કરવા, પોતાનો વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે -)

स्यादेतद्-न ह्येकक्षणमङ्गीकृत्यातिशयचिन्ता । किं तर्हि ? प्रबन्धम्; तथा चोक्तम् -

‘उपकारी विरोधी च सहकारी च यो मतः ।

प्रबन्धापेक्षया सर्वे नैककाले कथञ्चन ॥१॥’

તત્ર વ્યસ્તા ઉપાદાનસહકારિપ્રત્યયાઃ સમસ્તાન્ સ્વાનુરૂપકાર્યોપજનનયોગ્યાન્ જનયન્તિ, સમસ્તાશ્ચ તૈરુપાહિતાતિશયરૂપાઃ સામર્થ્યપ્રકર્ષવતા રૂપભેદેનાનુગતાનન્યાન્ કાલોપાધિ-પ્રકર્ષપ્રાપિતરૂપભેદાન્, તેઽપ્યન્યાન્માત્રયા, ઇતિ ક્રમેણોત્તરોત્તરપ્રસવપરમ્પરાયાં વિવક્ષિતફલા-પેક્ષયા ચરમક્ષણકાલભાવિનો ભાવાઃ પરતસ્તમતિશયમાસાદયન્તિ, યતઃ કાર્યજન્મેતિ તદેવ વૈશિષ્ટ્યમિષ્યતે, ઇતિ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ : અમે એક ક્ષણને લઈને અતિશયની વિચારણા નથી કરતા, પણ ક્ષણપ્રબંધને લઈને કરીએ છીએ. કહ્યું છે કે - ‘ઉપકારી, વિરોધી અને સહકારી જે મનાયા છે, તે બધા પ્રબંધની અપેક્ષાએ સમજવા, તેઓ એકકાળે કોઈપણ રીતે નથી હોતા.’

ત્યાં, તે જુદા જુદા એકલા રહેલા ઉપાદાન-સહકારી કારણો, પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા સમસ્ત પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે અને સહકારીઓથી આહિત-અતિશયવાળા તે સમસ્ત પદાર્થો પણ, સામર્થ્યના પ્રકર્ષથી યુક્ત એવા રૂપભેદવાળા એવા અન્ય (સમસ્ત) પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે... અને તે પદાર્થો પણ કાળ-ઉપાધિના પ્રકર્ષથી રૂપભેદને પામેલા, (માત્રયા=) કંઈક અધિક સામર્થ્યવાળા બીજા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે... અને આ ક્રમે ઉત્તરોત્તર જન્મની પરંપરાએ, વિવક્ષિત ફળની અપેક્ષાએ છેક છેલ્લી ક્ષણે થનારા પદાર્થો, ત્યારપછી તેવા અતિશયવિશેષને પામે છે કે જેથી તેઓથી કાર્યનો જન્મ થાય... એ જ તે કારણોનું વૈશિષ્ટ્ય છે.

❁ કારણવૈશિષ્ટ્યસંગતિકારક બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ ❁

વિવેચન : બૌદ્ધ : અમે એક ક્ષણને લઈને અતિશયની વિચારણા નથી કરતાં (અર્થાત્ એક જ ક્ષણમાં, બીજામાં, પૃથ્વી વગેરે અતિશયનું આધાન કરી દે એવું અમે નથી કહેતા...)

પણ અમે તો ક્ષણપ્રબંધને (=અનેક ક્ષણોના સમુદાયને) આશ્રયીને અતિશયનું આધાન માનીએ છીએ. આ વિશે કહ્યું છે કે -

“(૧) ઉપકારી, (૨) વિરોધી, (૩) સહકારી જે મનાયા છે, તે બધા ક્ષણપ્રબંધની અપેક્ષાએ સમજવા, બાકી તેઓ બધા એકકાળે કેવી રીતે પણ હોય નહીં.”

એટલે (૧) ઉપકાર્ય-ઉપકારકભાવ, (૨) વિરોધ્ય-વિરોધકભાવ, અને (૩) સહકાર્ય-સહકારકભાવ - આ ત્રણે ભાવો; અનેક ક્ષણોના સમુદાયને લઈને હોય છે અને તેથી અતિશયનું આધાન પણ અનેક ક્ષણોને લઈને હોઈ જ શકે છે, તેમાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

જુઓ -

બીજ-પૃથ્વી વગેરે જુદા જુદા ઉપાદાન-સહકારી કારણો, પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા સમસ્ત પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે (અર્થાત્, જ્યારે પાણીથી ભીની જમીનમાં બીજ વવાયું, ત્યારે બીજ; પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા પૃથ્વી-બીજ વગેરે બધાને ઉત્તરક્ષણરૂપે ઉત્પન્ન કરે છે. અને ત્યારે પૃથ્વી પણ; સ્વાનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા બીજ-પૃથ્વી વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે.)

હવે તે ઉત્પન્ન થયેલા (સ્વાનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ) બીજ-પૃથ્વી વગેરે સમસ્ત પદાર્થો પણ; પરસ્પર એકબીજામાં અતિશયના આધાનવાળા થઈને (બીજ, પૃથ્વીમાં અતિશયનું આધાન કરે અને પૃથ્વી બીજમાં અતિશયનું આધાન કરે - આમ એકબીજામાં અતિશયનું આધાન કરીને તેઓ) સામર્થ્યના પ્રકર્ષથી યુક્ત એવું જુદું સ્વરૂપ જેમનું છે એવા અન્ય પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે.

(આ અન્ય પદાર્થો સામર્થ્યના પ્રકર્ષથી યુક્ત એવા જુદા સ્વરૂપવાળા છે - તેનો ભાવ એ કે, તેઓ પણ પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યથી સમન્વિત છે, એવું તેઓનું સ્વરૂપ પૂર્વના સમસ્તકારણોથી જુદું જ છે કે જેથી તેઓ વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે...)

હવે કાળરૂપી ઉપાધિથી, જેમણે પૂર્વના કારણોથી કાંઈક વિશેષસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવા તે અન્ય પદાર્થો પણ, માત્રયા=કિञ्चिदધિકમ્ પોતાથી કંઈક વિશેષ સામર્થ્યવાળા બીજા અન્ય પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ ઉત્તરોત્તર વિશેષ-વિશેષ સામર્થ્યવાળા અન્ય-અન્ય પદાર્થોને તેઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે આવા ક્રમથી ઉત્તરોત્તર જન્મની પરંપરાએ (અંકુરારૂપ) વિવક્ષિત ફળની અપેક્ષાએ, પૂર્વની છેલ્લી ક્ષણે થનારા પદાર્થો, એવા વિશિષ્ટ અતિશયને પામે કે જેથી તેમના થકી અંકુરારૂપ વિશિષ્ટ કાર્યનો જન્મ થાય.

બસ, આ જ તે કારણનું વૈશિષ્ટ્ય છે અને તેથી જ તે કારણ વિશિષ્ટ કહેવાય છે. એટલે અમારા મતે કોઈ અસંગતિ નથી.

एतदप्ययुक्तम्, विहितोत्तरत्वात्, नहि व्यस्तानामपि कारणे विशेषाधानमन्तरेण समस्तलक्षणकार्यविशेषो युज्यते, अतिप्रसङ्गात् । विशेषाधानस्य चैकक्षणमधिकृत्य निराकृतत्वात्, प्रबन्धचिन्तायामपि तुल्यत्वात्, क्षणव्यतिरेकेण प्रबन्धायोगात्, उक्तञ्च-
'विशेषहेतवस्तेषां प्रत्यया न कथञ्चन ।

नित्यानामिव युज्यन्ते क्षणानामविवेकतः ॥१॥' इत्यादि

૧. 'મેવ' ઇતિ પૂર્વમુદ્રિતપાઠઃ । 'મિવ' ઇતિ A-પાઠઃ, D-પાઠઃ । 'મિહ' ઇતિ B-પાઠઃ । 'નાહ' ઇતિ C-પાઠઃ ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : આ પણ અયુક્ત છે; કેમ કે તેનો ઉત્તર અપાઈ ગયો છે. તે એ જ કે જુદા જુદા કારણોથી પણ, પોતાના કારણમાં વિશેષના આધાન વિના સમસ્તરૂપ કાર્ય થઈ શકે નહીં; કેમ કે તેમાં અતિપ્રસંગ આવે છે અને એક ક્ષણને આશ્રયીને વિશેષના આધાનનું તો નિરાકરણ કરી દીધું છે અને પ્રબંધની વિચારણામાં પણ એ વાત તુલ્ય જ છે; કેમ કે પ્રબંધ એ ક્ષણથી જુદો નથી, કહ્યું છે કે – 'નિત્યપદાર્થોની જેમ, તેઓના કારણ તરીકે વિશેષહેતુઓ કોઈપણ રીતે ઘટતા નથી; કેમ કે ક્ષણોની સાથે (ક્ષણપ્રબંધનો) અવ્યતિરેક છે.

❖ બૌદ્ધકૃત સંગતિનો નિરાસ ❖

વિવેચન : સ્યાદ્વાદી : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી, કારણ કે તેનો ઉત્તર અમે પૂર્વે જ આપી દીધો. (સહકારી દ્વારા અતિશયનું આધાન થઈ શકે નહીં અને એટલે તે હેતુ વિશિષ્ટ બની શકે નહીં – એ બધી ચર્ચાનો વિસ્તાર અમે પૂર્વે કર્યો છે જ...)

વળી પૃથ્વી-બીજ વગેરે જુદા જુદા કારણોથી પણ, પોતાના કારણમાં વિશેષનું આધાન થયા વિના, સમસ્તરૂપ (પૃથ્વી-બીજાદિના સમુદાયરૂપ) કાર્ય થઈ શકે નહીં. (અર્થાત્ તેઓ થકી સમસ્તની ઉત્પત્તિ માનવા, તેઓના કારણમાં વિશેષનું આધાન માનવું અતિ જરૂરી છે.)

પ્રશ્ન : બીજના કારણમાં, વિશેષના આધાન વિના પણ, બીજથી સમસ્તની ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો ?

ઉત્તર : તો તો અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, કુશૂલમાં (=કોઠારમાં) રહેલા બીજથી પણ અંકુરાની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે ! (પછી ભલે તે બીજના કારણમાં, કોઈ વિશેષનું આધાન ન થયું હોય...)

એટલે બીજથી સમસ્તની ઉત્પત્તિ માનવા, તે બીજનાં કારણમાં પણ વિશેષનું આધાન માનવું જ રહ્યું...

પણ ક્ષણિકમતે, વિશેષનું આધાન થઈ શકતું જ નથી, કારણ કે એક ક્ષણને લઈને વિશેષના આધાનનું નિરાકરણ તો અમે પૂર્વે જ કરી દીધું છે... (અર્થાત્ એક જ ક્ષણમાં રહેલ ઉપાદાન પર, સહકારી દ્વારા અતિશયનું આધાન થઈ શકતું નથી, એ વાત અમે પૂર્વે જ જણાવી દીધી છે.)

પ્રશ્ન : અમે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે; ક્ષણપ્રબંધને લઈને તો અતિશયનું આધાન થઈ શકે ને ?

उत्तर : ना, कारण के (प्रबन्धचिन्तायामपि तुल्यत्वात्...) क्षणनी जेम क्षणप्रबंधमां पण अतिशयनुं आधान थई शक्तुं नथी... तेनुं कारण अे के क्षणथी जुहुं क्षणप्रबंध जेवुं कंई ज नथी. (क्षण अे ज प्रबंध - अेवुं तमे मानो छो. घटनी जुही जुही क्षणो अे ज घटक्षणनो प्रबंध कडेवाय, तेनाथी अतिरिक्त बधी क्षणोमां अनुगत कोई सामान्य तत्त्व नथी.)

उवे क्षण अे ज प्रबंध छोय, तो क्षणमां अतिशयनुं आधान न घटवाथी, क्षणप्रबंधमां पण अतिशयनुं आधान न घटी शके.

कखुं छो के -

“जेम नित्य पदार्थना विशेष हेतुओ (=कार्यमां विशेष करनार अेवा हेतुओ) नथी घटता, तेम क्षणिक पदार्थना कारण तरीके पण विशेष हेतुओ नथी ज घटता... (शुं क्षणप्रबंधने लईने न घटे? ना,) कारण के क्षणप्रबंधनो क्षणोनी साथे अत्ते छो.”

(अटले क्षणनी जेम क्षणप्रबंधमां पण अतिशयनुं आधान थई शके नथी.)

अटले क्षणप्रबंधने लईने पण हेतुने विशिष्ट न मानी शकाय अने तेथी कार्यनो जन्म पण विशिष्ट हेतुथी न कही शकाय.

अटले विशिष्ट कारणथी कार्यनो जन्म; ते ज विशिष्ट हेतु इणभाव छो - अे छोको विकल्प पण अनुचित जशाई आवे छो.

अथ तदनन्तरभावित्वम्, तदप्ययुक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, तस्य हि तत्कालोपजातसकल-पदार्थेष्वविशिष्टत्वात्, तथा च-

‘तदनन्तरभावित्वात् तत्फलत्वं प्रसज्यते ।

विश्वस्य कारणं तद्धि न यत् सर्वस्य सम्मतम् ॥१॥

विशिष्टकार्यजननस्वभावं हीष्यते यतः ।

मुक्त्वोपलम्भं कार्यस्य कारणानन्तरं कथम् ॥२॥

गम्यते तत्स्वभावत्वं स च तुल्यः फलान्तरे ।

तत्रैव तस्य व्यापारः, इति चेत् तत्र युज्यते ॥३॥

क्षणभङ्गसमुच्छेदाद् व्यापारो नासतो यतः ।

उत्पत्तिव्यतिरेकेण व्यापारो नेष्यते इति चेत् ? ॥४॥

व्यापारकालभावित्वात् कारणाभिन्नकालता ।

फलस्यापि च सत्येवं कार्यकारणता कुतः ॥५॥’

Δ पूर्वमुद्रिते ‘चेत्’ इति पाठः, अत्र C-प्रतपाठः ।

: પ્રવેશરશ્મિ :

ભાવાર્થ : હવે તેની અનંતર થવાપણું કહો, તો તે પણ યુક્ત નથી; કેમ કે અતિપ્રસંગ આવે છે, કારણ કે તેવું અનંતરભાવીપણું તો તે કાળે થનારા સમસ્ત પદાર્થોમાં અવિશેષ છે. કહ્યું છે કે -

(૧) તેની અનંતર થનારા હોવાથી, બધામાં તેનું ફળપણું પ્રસક્ત થાય, પણ વિશ્વના કારણ તરીકે તો તે બધાને સંમત નથી જ... (૨) કારણ કે તે તો વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું મનાય છે...વળી કાર્યની ઉપલબ્ધિ વિના તે, કારણની અનંતર શી રીતે કહેવાય ? (૩) તે, તેના સ્વભાવવાળું છે, એટલે તે જણાય - એવું કહો, તો તે તો બીજા ફળ વિશે પણ તુલ્ય છે, તેનો (માટીનો) ત્યાં જ (ઘટમાં જ) વ્યાપાર છે - એવું કહો, તો તે પણ યોગ્ય નથી (૪) કારણ કે ક્ષણિક પદાર્થનો (અનંતરક્ષણે) ઉચ્છેદ થઈ જવાથી તેવા અસત્નો વ્યાપાર ન થાય... હવે જો એવું કહો કે - ઉત્પત્તિ એ જ વ્યાપાર; તેનાથી જુદો વ્યાપાર ઈષ્ટ નથી... (૫) તો તો વ્યાપારકાળે થનારું હોવાથી ફળ પણ કારણની અભિન્નકાળે થઈ જવાનો પ્રસંગ આવે ! અને તો કાર્ય-કારણભાવ જ ન રહે.

● સપ્તમ વિકલ્પની અસંગતિ ●

વિવેચન : (૭) હેતુની અનંતર ક્ષણે ફળનું થવું; એ જ હેતુ-ફળની વિશિષ્ટતા છે - એવું કહો, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં અતિપ્રસંગ આવે છે. જુઓ-

માટીની અનંતર ક્ષણે જેમ ઘટ છે, તેમ વિશ્વવર્તી બીજા બધા પદાર્થો પણ છે જ, એટલે અનંતરભાવીપણું તો; ઘટની જેમ, તે કાળે થનારા બીજા સમસ્ત પદાર્થોમાં પણ સમાનપણે રહ્યું છે જ અને તેથી તો તે બધા પદાર્થો માટીના ફળરૂપે માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે !

આ વિશે કહ્યું છે કે -

(૧) માટીની અનંતર થનારું હોવાથી તો, સંપૂર્ણ વિશ્વ, તેના (માટીના) ફળરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે ! પણ માટી; સંપૂર્ણ વિશ્વનું કારણ હોય - એવું તો કોઈને પણ સંમત નથી.

પ્રશ્ન : પણ તેનું કારણ ? (અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિશ્વના કારણ તરીકે માટી હોવી - એ બધાને સંમત ન હોવાનું કારણ ?)

(૨) ઉત્તર : કારણ એ જ કે, માટી, ઘટાદિ રૂપ વિશિષ્ટ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી જ મનાય છે. (એટલે તે પ્રતિનિયત ઘટનું જ કારણ બને, સંપૂર્ણ વિશ્વનું નહીં...)

વળી, કારણ વખતે તો કાર્યની ઉપલબ્ધિ થતી જ નથી, તો તે કાર્ય, કારણની અનંતર છે - એવું શી રીતે કહી શકાય*?

(તાત્પર્ય એ કે, દ્રવ્ય-પર્યાયવાદીમતે શક્તિરૂપે કાર્યનું પૂર્વે પણ અસ્તિત્વ હોય છે જ અને તેથી

★ અને કાર્યક્ષણે કારણનું અસ્તિત્વ નથી હોતું, એટલે તે વખતે પણ કારણને જાણ્યા વિના, વિવક્ષિત કાર્ય, વિવક્ષિત કારણની અનંતર છે - એવું જણાય નહીં... એટલે ક્ષણિકમતે, કારણની અનંતર કાર્યનું હોવું જ જ્ઞાત થતું નથી.

अनंतर क्षणे तेनी उत्पत्तिनुं अनुमान सहज थઈ शके... પણ ક્ષણિક કાર્યનું તો પૂર્વે અંશતઃ પણ અસ્તિત્વ નથી હોતું અને તેથી તેનું અનંતર હોવાનું અનુમાન થઈ શકે નહીં.)

(૩) બૌદ્ધ : માટીની અનંતરક્ષણે ઘટનો ઉપલંભ થાય છે - એ પરથી જણાઈ આવે કે માટીનો ઘટજનનસ્વભાવ જ છે... (એટલે અતિપ્રસંગ પણ નહીં આવે અને અનંતરભાવીપણું પણ સંગત થઈ જશે.)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! આ વાત તો બીજા ફળ વિશે પણ તુલ્ય જ છે (અર્થાત્ માટીની અનંતરક્ષણે તો, ઘટની જેમ, બીજા બધા પટાદિ પદાર્થોની પણ ઉપલબ્ધિ થાય છે જ...)

બૌદ્ધ : કારણની અનંતર કાર્ય થાય છે, એટલે તે કારણ પ્રતિનિયત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું છે - એવું અમે માનતા જ નથી, પણ અમે તો એવું માનીએ છીએ કે, (તસ્ય વ્યાપારઃ) માટીનો વ્યાપાર (તત્રૈવ) માત્ર ઘટ વિશે જ છે, બીજા વિશે નહીં. એટલે જ માટીનો માત્ર ઘટજનન-સ્વભાવ છે.

સ્યાદ્વાદી : આ વાત પણ ઘટતી નથી (૪) કારણ કે માટી તો ક્ષણસ્થિતિક છે, એટલે અનંતર ઘટક્ષણે તો તેનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે, અર્થાત્ તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોઈ તે અસત્ થઈ જાય છે ... તો (ઘટક્ષણે) અસત્ એવી માટીનો; ઘટ વિશે વ્યાપાર થઈ શકે નહીં (નહીંતર તો ખપુષ્પનો પણ વ્યાપાર થવા લાગે !)

બૌદ્ધ : કાર્યની ઉત્પત્તિ; તે જ કારણનો વ્યાપાર છે (ઘટનું ઉત્પન્ન થવું તે જ માટીનો વ્યાપાર છે) તેનાથી કોઈ જુદો વ્યાપાર હોય - એવું ઈષ્ટ નથી. * (હવે આવો વ્યાપાર તો કારણનો થાય છે જ, તો કારણવ્યાપારની અસંગતિ કેમ કહો છો ?)

(૫) સ્યાદ્વાદી : તો એનો મતલબ એ થયો કે, કારણવ્યાપાર (ઘટોત્પાદ) વખતે કાર્ય (=ઘટ) હોય છે. હવે કારણવ્યાપાર તો કારણક્ષણે જ હોઈ શકે, એટલે તો કારણક્ષણે કાર્યનું પણ અસ્તિત્વ આવી ગયું...અર્થાત્ કાર્ય-કારણ બંનેનું અસ્તિત્વ એક કાળે જ થઈ ગયું...

અને તેથી તો તે બેનો કાર્ય-કારણભાવ જ ન રહે; (કેમ કે તુલ્યકાલીન બે પદાર્થોનો પરસ્પર, ગોવિષાણદ્વયની જેમ કાર્ય-કારણભાવ હોઈ શકે નહીં.)

એટલે અનંતરભાવીપણાને લઈને કે કારણવ્યાપારને લઈને, વિશિષ્ટ હેતુ-ફળભાવની સંગતિ થઈ શકે નહીં.

न चापि विशिष्टक्रियाहेतुत्वमित्यतिव्याप्तेस्तस्य सर्वस्य समानत्वात्; सर्व एव हि पदार्था विशिष्टक्रियाहेतवः । इत्यलं प्रसङ्गेन ।

तदेवं वैशिष्ट्याभावाद्धेतुफलभावानुपपत्तिः, इति स्थितम् ।

★ 'भूतिर्वैषાં ક્રિયા સૈવ' યે નિયમ પ્રમાણે આ વાત સમજવી.

◆ :: પ્રવેશરશ્મિ :: ◆

ભાવાર્થ : વિશિષ્ટ ક્રિયાનું હેતુપણું પણ ન કહેવાય, કારણ કે તે તો બધા વિશે સમાન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે; કેમ કે બધા જ પદાર્થો વિશિષ્ટ ક્રિયાના કારણ છે. એટલે આ પ્રસંગથી સર્યુ. આ પ્રમાણે વૈશિષ્ટ્ય ન હોવાથી, હેતુ-ફળભાવ ઉપપન્ન થાય નહીં - એવું સ્થિત થયું.

◆ અષ્ટમ વિકલ્પની અસંગતિ ◆

વિવેચન : વિશિષ્ટ ક્રિયાના કારણ તરીકે હોવું; તે જ હેતુ-ફળની વિશિષ્ટતા છે - એવું કહો, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે વિશ્વવર્તી તમામ પદાર્થો પોત-પોતાની વિશિષ્ટ ક્રિયાના કારણ હોય છે... એટલે વિશિષ્ટ ક્રિયાના કારણ તરીકે તો તમામ પદાર્થો સમાન છે અને તેથી તો માત્ર માટી-ઘટનો નહીં; પણ વિશ્વવર્તી તમામ પદાર્થોનો એકબીજા સાથે કાર્ય-કારણભાવ માનવાનો અતિપ્રસંગ આવશે !

એટલે વિશિષ્ટ ક્રિયાના હેતુરૂપે પણ, હેતુ-ફળની વિશિષ્ટતા સંગત થઈ શકે નહીં, હવે આ પ્રસંગથી સર્યુ.

આમ આઠમાંથી એકે વિકલ્પ પ્રમાણે હેતુ-ફળની વિશિષ્ટતા સંગત થતી નથી - એ પરથી જણાઈ આવે છે કે, ક્ષણિકમતે હેતુ-ફળભાવ બિલકુલ ઉપપન્ન થયો નથી.

નિષ્કર્ષ : બૌદ્ધમતે હેતુ-ફળભાવ સંગત નથી.

અસતિ ચાસ્મિન્ 'વિશિષ્ટાં રૂપાદિસામગ્રીં પ્રતીત્ય વિશિષ્ટમેવ સંવેદનમુપજાયતે' इत्यादि यदुक्तम्, तत्सर्वमपाकृतमेवावगन्तव्यम्; तथाप्यत्यन्तमवगणय्याऽनुभवमभावितमेव विद्वज्जनोपहास्यं मुग्धजनविभ्रमकरं यदुक्तम्-'क्षणभेदेऽप्युपादानोपादेयभावेनैकस्यामेव सन्ततावाहितसामर्थ्यस्य कर्मणः फलदानाद्' इत्यादि; तथा 'यः कुशले प्रवर्तते, स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति, तथापि निरुध्यमानः स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थं सामर्थ्यं विज्ञानसन्ततावाधाय निरुध्यते' इत्यादि च ।

અત્ર વિશેષત ઉચ્યતે-સર્વમિદમયુક્તમ્, સામર્થ્યાધાનસ્યાસિદ્ધત્વાત્; તથાહિ-કિમિદં સામર્થ્યં નામ ? કિમુત્તરઃ કાર્યભાવ એવ ? ઉત તદ્ગતકાર્યાન્તરનિર્વર્તનસમર્થઃ શક્તિવિશેષઃ ? આહોશ્વિદ્વાસના ? इति ॥

Δ पूर्वमुद्रिते '०नुभवभावितमेव' इति पाठः, अत्र B-C-E-प्रतपाठः ।

◆ :: પ્રવેશરશ્મિ :: ◆

ભાવાર્થ : અને તે ન હોય તો 'વિશિષ્ટ રૂપાદિસામગ્રીને આશ્રયીને વિશિષ્ટ જ સંવેદન ઉત્પન્ન થાય' - એવું જે કહ્યું, તે બધું પણ નિરાકૃત જ જાણવું. તો પણ, અનુભવસિદ્ધને જ અત્યંત અવગણીને વિદ્વાન

લોકોને ઉપહાસપાત્ર અને મુગ્ધજનોને વિભ્રમકારક અભાવિત (વિચાર્યા વિનાનું) એવું જે કહ્યું કે —“ક્ષણભેદ હોવામાં પણ ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવે આહિતસામર્થ્યવાળા કર્મનું એક સંતાનમાં ફળદાન થાય છે...” - એ બધું, તથા - “જે કુશળમાં પ્રવર્તે છે, તે જો કે ત્યારે જ સર્વથા નાશ પામે છે, તો પણ નાશ પામતો તે, પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવાં સામર્થ્યનું વિજ્ઞાનસંતતિમાં આધાન કરીને નાશ પામે છે” - તે બધા કથન વિશે હવે વિશેષથી કહેવાય છે. જુઓ - તે બધું અયુક્ત છે; કેમ કે સામર્થ્યનું આધાન જ સિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે - સામર્થ્ય તે શું છે ? શું (૧) ઉત્તર કાર્યભાવ, (૨) અન્ય કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી ઉત્તરકાર્યમાં રહેલી શક્તિવિશેષ, કે (૩) વાસના ?

❁ બૌદ્ધના પૂર્વોક્ત અન્ય મંતવ્યોનો નિરાસ ❁

વિવેચન : અને ઉપરોક્ત રીતે જો હેતુ-ફળભાવ ન હોય, તો પૂર્વે તમે જે કહ્યું હતું કે —“વિશિષ્ટ એવી રૂપાદિસામગ્રીને આશ્રયીને વિશિષ્ટ સંવેદન જ ઉત્પન્ન થાય છે (અને તેથી તે વિશિષ્ટ સંવેદન જ રૂપાદિનો ગ્રાહક બને, બીજું સંવેદન નહીં...)” - તે બધું કથન નિરાકૃત જ જાણવું.

(વિશિષ્ટ સામગ્રીને આશ્રયીને વિશિષ્ટ સંવેદન થવું; એ પણ એક હેતુ-ફળભાવ જ છે અને બૌદ્ધમતે હેતુ-ફળભાવ નથી - એવું અમે હમણાં જ સિદ્ધ કર્યું.)

તો પણ (=તમારી વાતોનું નિરાકરણ થઈ જ ગયું છે તો પણ) અનુભવસિદ્ધ વાતનો અત્યંત અપલાપ કરીને વિદ્વાનજનોને ઉપહાસયોગ્ય અને મુગ્ધજનોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી તમે જે બે વાત કહી હતી કે :

“(૧) દરેક ક્ષણો જુદી જુદી હોવા છતાં પણ, તે પૂર્વાપર ક્ષણોમાં ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ રહ્યો છે. (અર્થાત્ પૂર્વની ક્ષણ કારણ અને ઉત્તરની ક્ષણ કાર્ય - એમ પૂર્વાપર ક્ષણોમાં કાર્ય-કારણભાવ રહ્યો છે... અને તેથી એક જ ક્ષણપરંપરામાં જેણે પોતાના સામર્થ્યનું આધાન કર્યું છે, તેને તે કર્મનું ફળ મળે છે જ... ઇત્યાદિ.”

તથા,

“(૨) જે વ્યક્તિ કુશળ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે વ્યક્તિ તો પ્રવૃત્તિકાળમાં જ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. પણ જ્યારે તે નાશ પામે, ત્યારે તે પોતાને અનુરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા સામર્થ્યને, વિજ્ઞાનપરંપરામાં આહિત કરીને જ નાશ પામે છે... ઇત્યાદિ.”

તે બે વાતની સમીક્ષા અમે વિશેષથી કરીએ છીએ. તમારું તે બધું કથન અયુક્ત છે, કારણ કે સામર્થ્યનું આધાન જ સિદ્ધ થતું નથી, જુઓ -

‘સામર્થ્ય’ એટલે શું ? કે જેનું આધાન પૂર્વની ક્ષણો કરે છે...

(૧) પોતાની અનંતર ક્ષણે કાર્યનું થવું તે ?

(૨) અન્ય કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી ઉત્તર કાર્યમાં રહેલ શક્તિવિશેષ ?

(૩) વાસના ?

આ ત્રણમાંથી તમે કયો વિકલ્પ સ્વીકારશો ?

યદિ-‘ઉત્તર: કાર્યભાવ એવ તમાધાય નિરુદ્ધ્યતે’ इत्यभ्युपगम्यते, हन्त ! तर्हि क्षणिकत्वविरोधः, नह्यनुत्पन्नो निरुद्धो वाऽसौ तदाधानकर्तृत्वे प्रभुः, उदयकालाधानाभ्युपगमे च द्वयोरपि तुल्यकालप्रसङ्गः ।

— પ્રવેશરશ્મિ —

ભાવાર્થ : જો ઉત્તર કાર્યભાવ જ સામર્થ્ય અને તેનું આધાન કરીને કારણ નિરોધ પામે - એવું મનાય, તો ક્ષણિકતાનો વિરોધ થાય; કેમ કે અનુત્પન્ન કે નિરુદ્ધ કારણ તેને આધાન કરવા સમર્થ નથી અને ઉદયકાળે આધાન માનો, તો બંનેનો કાળ તુલ્ય થવાનો પ્રસંગ આવે !

● પ્રથમ વિકલ્પની સમીક્ષા ●

વિવેચન : (૧) જો અનંતર ક્ષણે કાર્યનું થવું; એ જ સામર્થ્ય હોય અને તેનું આધાન કરીને કારણ નાશ પામે — એવું કહો, તો તે કારણની ક્ષણિકતાનો વિરોધ થાય. કારણ કે, તેવું (=કાર્યભાવરૂપ) સામર્થ્ય અનંતરક્ષણે હોય છે અને તેનું આધાન કરવા વિદ્યમાન પદાર્થ જ સમર્થ હોય છે.

એટલે સામર્થ્યનું આધાન કરવા, કારણને પણ બીજી ક્ષણે વિદ્યમાન માનવું પડે... બાકી જો તે અનુત્પન્ન કે નષ્ટ થઈ ગયું હોય, તો તેનાથી સામર્થ્યનું આધાન ન થઈ શકે...

અને બીજી ક્ષણે વિદ્યમાન હોવામાં તો તે કારણની ક્ષણિકતાનો વિરોધ થવાનો જ

હવે જો ક્ષણિકતાની સંગતિ કરવા, કારણના ઉદય વખતે જ (અર્થાત્ કારણક્ષણે જ) સામર્થ્યનું આધાન માની લો, અર્થાત્ ઉત્તર કાર્યનો ભાવ માની લો, તો તો હેતુ-ફળ બંને એકકાળે થઈ જવાનો પ્રસંગ આવે ! (અને તો એકકાલીન તે બેનો, ગોવિષાણદ્વયની જેમ હેતુ-ફળભાવ જ ન રહે...)

એટલે ઉત્તર કાર્યનો ભાવ એ જ સામર્થ્ય - એવું તો ન કહી શકાય.

अथ तद्गतः कार्यान्तरनिवर्त्तनसमर्थः शक्तिविशेषस्तमाधाय निरुद्ध्यते, इति पूर्वोक्तदोषः, तस्य कार्यव्यतिरेकेणानभ्युपगमात्, तदात्मलाभकाल एव चोत्तरकालभाविनोऽपि तन्निर्वर्त्यस्य कार्यान्तरस्य भवनप्रसङ्गः, तद्भावमात्रापेक्षित्वाद्, इतरस्यापि भावमात्रेणैव जनकत्वात्, अनन्तरभवने वा तन्निर्वृत्त्यापत्तेरतिप्रसङ्गात् ।

△ પૂર્વમુદ્ધિતે ‘તન્નિર્વર્ત્યા’ इति पाठः, अत्र E-प्रतपाठः ।

—: प्रवेशशक्ति —:

ભાવાર્થ : હવે કારણ; પોતાના કાર્યમાં રહેલ અન્ય કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી વિશેષશક્તિનું આધાન કરીને નાશ પામે - એવું કહો, તો પૂર્વોક્ત દોષ રહે જ, કારણ કે તે શક્તિ કાર્ય વિના નથી મનાઈ અને તેથી તેના (=કાર્યના) આત્મલાભ વખતે જ તેનાથી થનારા ઉત્તરકાળભાવી બીજા કાર્યો પણ થવા લાગશે ! કેમ કે બીજા કાર્યો તેના ભાવમાત્રને અપેક્ષે છે અને તે પણ ભાવમાત્રથી જ જનક છે... અથવા તો અનંતર થવામાં, તે કુશળ ક્ષણ નિવૃત્ત થવાની આપત્તિ આવતા અતિપ્રસંગ આવે...

❁ દ્વિતીય વિકલ્પની સમીક્ષા ❁

વિવેચન : (૨) જો ઉત્તર કાર્યમાં રહેલ અન્ય કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા શક્તિવિશેષને સામર્થ્ય કહો અને કારણ તેનું આધાન કરીને નાશ પામે એવું કહો, તો પૂર્વોક્ત દોષ અકબંધ જ રહે, કારણ કે તે શક્તિવિશેષ, કાર્યના અસ્તિત્વ વિના અભ્યુપગત નથી (કાર્ય હોય, તો જ તેમાં તે શક્તિવિશેષનું આધાન થાય ને ?)

(તાત્પર્ય એ કે, શક્તિવિશેષને સામર્થ્ય માનવામાં કારણની ક્ષણિકતાનો વિરોધ થાય છે, કારણ કે તેવા શક્તિવિશેષનું આધાન કરવા, કારણને વિદ્યમાન માનવું પડે, અનુત્પન્ન કે નિરુદ્ધ નહીં, હવે તે શક્તિવિશેષ તો કાર્યક્ષણે-દ્વિતીયક્ષણે છે, કારણ કે કાર્ય વિના તેમાં શક્તિ ન હોય. એટલે કારણનું તે ક્ષણે અસ્તિત્વ માનવું પડે અને તેથી તો તેની ક્ષણિકતાની હાનિ થાય જ...)

બીજી વાત, કારણની અનંતર જ્યારે શક્તિવિશેષથી સમન્વિત કાર્યનો જન્મ થાય, ત્યારે જ તે કાર્યથી થનારા ઉત્તરકાળભાવી બીજા કાર્યો પણ થવા લાગશે !

તેના બે કારણ : (૧) એક તો વિવક્ષિત કાર્યના માત્ર અસ્તિત્વની જ, ઉત્તરકાળભાવી કાર્યો અપેક્ષા રાખે છે. એટલે હમણાં એ કાર્યનું અસ્તિત્વ હોવાથી, તેને અપેક્ષીને થનારા બીજા કાર્યો પણ હમણાં થઈ જ જાય... (૨) બીજું એ કે, વિવક્ષિત કાર્ય પણ માત્ર પોતાની સત્તાને લઈને જ, ઉત્તરકાળભાવી કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને કોઈ બીજા કારણોની અપેક્ષા નથી... એટલે તેનું પોતાનું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ હમણાં હયાત હોવાથી, તે હમણાં જ પોતાના ઉત્તરકાળભાવી કાર્યોને ઉત્પન્ન કરી દે...

આ રીતે તો વિવક્ષિત કાર્ય વખતે જ, ઉત્તરકાળભાવી તમામ કાર્યો ઉત્પન્ન થઈ જવાનો પ્રસંગ આવે !

બૌદ્ધ : (અનંતરભાવે વા=) વિવક્ષિત કાર્યની અનંતરક્ષણે; જે વખતે વિવક્ષિત કાર્ય નષ્ટ થઈ જાય, તે ક્ષણે જ ઉત્તરકાળભાવી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એવું અમે માનીએ છીએ. તેથી પૂર્વોક્ત પ્રસંગ નહીં આવે. (અર્થાત્ વિવક્ષિત કાર્ય વખતે જ, ઉત્તરકાળભાવી કાર્યો થઈ જવાનો પ્રસંગ નહીં આવે.)

સ્યાદ્વાદી : અરે ! વિવક્ષિત કાર્યની પછીની ક્ષણે તો એ કુશળ ક્ષણ નિવૃત્ત થઈ જવાની આપત્તિ આવે અને તો નિવૃત્ત થયા પછી અનંતર થનાર બધા પદાર્થો સરખા હોવાથી તે બધાને તજજન્ય

માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે !

અથ વાસનામાધાય નિરુદ્ધ્યતે ? ઇતિ, એતદપ્યયુક્તમ્, વાસ્યવાસકયોર્યુગપદભાવાત્ ।

કિઞ્ચ –

‘વાસકાદ્ વાસના ભિન્ના, અભિન્ના વા ભવેદ્ યદિ ।

ભિન્ના સ્વયં તયા શૂન્યો નૈવાન્યં વાસયત્યયમ્ ॥૧॥

અથાભિન્ના ન સઙ્ક્રાન્તિસ્તસ્યા વાસકરૂપવત્ ।

વાસ્યે સત્યાં ચ સંસિદ્ધિર્દ્રવ્યાંશસ્ય પ્રસજ્યતે ॥૨॥

અસત્યામપિ સઙ્ક્રાન્તૌ, વાસયત્યેવ ચેત્રનુ ।

અતિપ્રસઙ્ગઃ સ્યાદેવં, કલ્પિતા ચેત્ તવાઽપિ કિમ્ ॥૩॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : હવે વાસનાનું આધાન કરીને નાશ પામે એવું કહો, તો તે પણ અયુક્ત છે; કેમ કે વાસ્ય-વાસક બંનેનો એકી સાથે અભાવ છે. વળી, (૧) વાસકથી વાસના ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન હોય, તો સ્વયં તેનાથી શૂન્ય થઈ ગયો, અને તો એ અન્યને વાસિત ન કરી શકે... (૨) જો અભિન્ન હોય, તો વાસકરૂપની જેમ, વાસ્યમાં તેની સંક્રાન્તિ ન થાય... અને થાય, તો દ્રવ્યાંશની સિદ્ધિ પ્રસક્ત થાય... (૩) જો સંક્રાન્તિ વિના પણ આ વાસિત કરે એવું કહો, તો તો અતિપ્રસંગ થાય... અને જો તે વાસનાને કલ્પિત કહો, તો તમારે પણ તે વાસનાથી શું મતલબ ?

❁ તૃતીય વિકલ્પની સમીક્ષા ❁

વિવેચન : (૩) હવે કારણ, પોતાના કાર્યમાં વાસનાનું આધાન કરીને નાશ પામે એવું કહો, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે વાસક (વાસનાનું આધાન કરનાર) અને વાસ્ય (જેમાં વાસના આહિત કરવાની છે તે) તે બેનું એકસાથે અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. (તો વાસક, વાસ્યમાં વાસનાનું આધાન શી રીતે કરી શકે ?)

બીજી વાત, વાસકથી વાસના (૧) ભિન્ન છે, કે (૨) અભિન્ન ?

(૧) જો ભિન્ન કહો, તો વાસક પોતે વાસનાથી શૂન્ય થઈ જશે ! તો વાસનારહિત એવો તે, બીજામાં વાસનાનું આધાન શી રીતે કરી શકે ?

(૨) હવે જો અભિન્ન કહો, તો તે વાસકરૂપ જ બની ગઈ અને તેથી જેમ વાસકનું રૂપ વાસ્યમાં સંક્રમિત થતું નથી, તેમ વાસના પણ વાસ્યમાં સંક્રમિત નહીં થાય (એટલે તો વાસ્યમાં વાસનાનું આધાન જ નહીં થાય.)

જો વાસકથી અભિન્ન વાસનાનું, વાસ્યમાં સંક્રમણ માનો, તો તે ‘વાસના’ તરીકે પૂર્વાપર ક્ષણોમાં અનુગત દ્રવ્યાંશની જ સિદ્ધિ થઈ.

બૌદ્ધ : વાસનાના સંક્રમણ વિના પણ, વાસક તે પોતાના વાસ્યને વાસિત કરી દે - એવું માની લઈએ તો ?

સ્યાદ્વાદી : તો અતિપ્રસંગ એ આવે કે, વિવક્ષિત વાસ્યથી અતિરિક્ત બીજા વાસ્યો પણ તેનાથી વાસિત થવા લાગે ! (વાસનાનું સંક્રમણ હોય, તો જેમાં સંક્રમણ થાય તે જ વાસિત થાય, તેનાથી અતિરિક્ત નહીં... પરંતુ સંક્રમણ વિના પણ વાસિત માનવામાં, બધા પદાર્થો વાસિત માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે...)

બૌદ્ધ : અરે ! વાસના તો કલ્પિત છે, એટલે તેના વિશે વિકલ્પો જ ન કરી શકાય કે તે ભિન્ન છે કે અભિન્ન...

સ્યાદ્વાદી : જો કલ્પિત હોય, તો વાસ્તવમાં તેનું અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું, એટલે તે અસત્ થઈ... તો આવી અસત્ વાસનાને માનવાથી તમને પણ શું લાભ થાય ? તેનાથી કોઈ વસ્તુની સિદ્ધિ ન થાય. એટલે આ તૃતીય વિકલ્પ પણ અનુચિત જણાઈ આવે છે.

एतेन, 'यस्मिन्नेव सन्ताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव सन्ताने कर्पासे रक्तता यथा ॥४॥'

इत्याद्यपि निरस्तमवगन्तव्यम् ।

:- प्रवेशरश्मि :-

ભાવાર્થ : એનાથી, 'કપાસમાં લાલ રંગની જેમ જે જ્ઞાનસંતાનમાં કર્મની વાસના આહિત થઈ હોય, તે જ્ઞાનસંતાનમાં જ તેનું ફળ મળે છે' - એ બધી વાત પણ નિરસ્ત સમજવી.

વિવેચન : ઉપરોક્ત કથનથી, બીજા બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ જે કહ્યું છે કે -

“કપાસમાં લાલ રંગની જેમ, જે જ્ઞાનસંતાનમાં કર્મની વાસના આહિત થઈ હોય, તે જ્ઞાનસંતાનમાં જ તેનું ફળ મળે છે...”

(આશય એ કે, જે બીજમાં લાલરંગનું આધાન થયું હોય, તે બીજના કપાસમાં જ લાલ રંગ આવે છે... અથવા જે કપાસમાં લાલરંગનું આધાન થયું હોય, તે કપાસ પૂરતાં ભાગમાં જ કપડામાં લાલરંગ આવે છે... તેમ જે જ્ઞાનસંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન થયું હોય, તે જ્ઞાનસંતાનમાં જ તેનું ફળ મળે છે.)

તે બધી વાતોનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે ઉપરોક્ત રીતે વાસનાનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી (તો ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનપરંપરામાં, તે વાસનાનું આધાન થવાની વાત શી રીતે સિદ્ધ થાય ?)

यच्चोक्तम्- 'अन्यथाऽऽत्मनो, व्यवस्थितत्वाद् वेदनाऽभावाद् भावेऽपि विकारान्तरा-
भावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनाप्यनाधेयातिशयत्वाच्च मुक्त्यसम्भवः' इत्येतदपि न नः क्षतिमावहति,

અનભ્યુપગમાત્, નહ્યેકાન્તનિત્યમસ્માભિરાત્માદિ વસ્ત્વિષ્યતે ।

કિં તર્હિ ? કથંચિદ્, યથા ચાસ્ય નિત્યાનિત્યતા સદસદ્વૃપતા ચ તથોક્તમેવ ।
નિત્યાનિત્યાદિધર્મવત્યેવ ચ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ-સ્વકૃતકર્મફલોપભોગ-સમ્યગ્જ્ઞાન-ભાવનાદયો
યુજ્યન્તે, કથંચિદવસ્થિતત્વાત્, અનુભવસિદ્ધત્વાત્ ॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને તમે જે કહ્યું હતું કે - ‘અન્યથા, આત્મા વ્યવસ્થિત હોવાથી તેને વેદના ન થાય... થાય તો પણ બીજો વિકાર ન થવાથી અને પ્રતિપક્ષના અભ્યાસથી પણ અતિશયનું આધાન ન થવાથી મુક્તિનો સંભવ ન થાય’ - એ પણ અમને ક્ષતિવાહક નથી; કેમ કે તેવો અમારો અભ્યુપગમ નથી. અમે આત્માદિ વસ્તુને એકાંત નિત્ય નથી માનતા, પણ કથંચિદ્ નિત્ય માનીએ છીએ અને જે પ્રમાણે તેની નિત્યાનિત્યરૂપતા અને સદસદ્વૃપતા છે, તે પ્રમાણે અમે કહ્યું છે જ... અને નિત્યાનિત્યાદિ ધર્મવાળી વસ્તુમાં જ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, સ્વકૃત કર્મફળનો ભોગ, સમ્યગ્ જ્ઞાન, ભાવના વગેરે ઘટી શકે, કારણ કે તે કથંચિદ્ અવસ્થિત છે અને તેવું અનુભવસિદ્ધ પણ છે જ...

❁ સ્યાદ્વાદમતે મુક્તિ-અસંભવનો નિરવકાશ ❁

વિવેચન : અને તમે પૂર્વપક્ષમાં બીજું જે કહ્યું હતું કે - “જો આત્મા નિરન્વય નશ્વર ન માનો, તો તે અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન-સ્થિરૈકસ્વભાવરૂપે તદવસ્થ રહેવાથી, તેમાં જવરાદિના હેતુઓથી કોઈ વેદના નહીં થાય... કદાચ વેદના થવામાં પણ, તે એકાંત નિત્યસ્વભાવી હોવાથી તેમાં કોઈ વિકાર નહીં થાય અને શાસ્ત્રવિહિત પ્રતિપક્ષી ભાવનાથી પણ તેમાં કોઈ અતિશયવિશેષનું આધાન નહીં થાય અને તો આવા આત્માનો મોક્ષ થઈ શકે જ નહીં” - તે બધી વાત પણ અમને (=સ્યાદ્વાદીને) ક્ષતિવાહક નથી, કારણ કે તેવો આત્મા અમે માનતા જ નથી.

આ જ વાતને જણાવે છે -

અમે (જૈનો) આત્મા વગેરે વસ્તુને એકાંત નિત્ય (અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન-સ્થિરૈકસ્વભાવી) નથી માનતા, પણ કથંચિદ્ (=કોઈક અપેક્ષાએ) નિત્ય માનીએ છીએ, અર્થાત્ નિત્યાનિત્ય (=દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય - એમ નિત્યાનિત્ય) માનીએ છીએ... અને વસ્તુની નિત્યાનિત્યતા અને સદસદ્વૃપતા અમે પૂર્વે કહી છે જ.

આવી નિત્યાનિત્યરૂપ આત્મા વગેરે વસ્તુમાં જ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ, પોતે કરેલા કર્મના ફળનો ભોગ, સમ્યગ્જ્ઞાન, ભાવના વગેરે સંગત થઈ શકે, કારણ કે આવી વસ્તુ કથંચિદ્ અવસ્થિત રહે છે. *

તેનું (=તેઓ કથંચિદ્ અવસ્થિત હોવાનું) કારણ એ કે, તે ગ્રાહ્યાદિરૂપ આત્મા વગેરે જ વિશિષ્ટ ગ્રાહ્યાદિરૂપે તદવસ્થ રહે છે અને આવું અનુભવસિદ્ધ પણ છે જ... (તાત્પર્ય એ કે, એક જ ઘડો બે-

★ કથંચિદ્ અવસ્થિત હોવાથી, તેમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ અને કર્મકર્તૃત્વ - કર્મભોક્તૃત્વ વગેરે જુદા જુદા ક્રમભાવી અનેક પર્યાયો નિર્બધિ સંગત થઈ શકે.

ચાર વરસ સુધી તેવો ને તેવો જ દેખાય છે, અર્થાત્ તે બે-ચાર વરસ સુધી ગ્રાહ્યરૂપે તદવસ્થ રહે છે - એ પરથી તેનું કથચિદ્ અવસ્થાન નિર્ભાષિ જણાઈ આવે છે.)

न चानुभवसिद्धे वस्तुनः सदसद्रूपादित्वे विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपाभिधानं न्याय्यम् । अतथाभावे तदभावप्रसङ्गतो विरोधासिद्धेः, इत्युक्तं प्राक् । न च परैरपि स्वलक्षणेषु साधारणप्रमेयता भ्रान्तौ चाभ्रान्ता स्वसंविन्नेष्यते, तेषां स्वलक्षणादीनां प्रमेयताद्यभावापत्तेः, इति न विपश्चितस्तथा विरोधाभिधानं वैपश्चित्याविरोधि, तत्तथाऽभावे सकलव्यवहारा-भावप्रसङ्गात् । अप्रमेयत्वेन स्वलक्षणेषु प्रमाणाप्रवृत्तेः । भ्रान्तौ च स्वसंविदभाव-प्रसङ्गात् ॥

◆ પ્રવેશરશ્મિ ◆

ભાવાર્થ : વસ્તુનું સદસદાદિપણું અનુભવસિદ્ધ હોય, તો તે વિશે વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત સ્વરૂપનું કહેવું ન્યાયસંગત નથી; કેમ કે તેવું ન હોય તો તેના અભાવનો પ્રસંગ આવવાથી વિરોધ સિદ્ધ નથી, એવું અમે પૂર્વે જ કહ્યું અને બૌદ્ધો પણ સ્વલક્ષણમાં સાધારણ એવી પ્રમેયતા અને ભ્રાન્તિમાં અભ્રાન્ત એવી સ્વસંવિદ્ધ નથી માનતા - એવું નથી, નહીંતર તો તે સ્વલક્ષણની પ્રમેયતાદિનો અભાવ થઈ જાય...અને પંડિતો દ્વારા તેવા વિરોધનું કથન; પોતાના પાંડિત્યનું અવિરોધી નથી... કારણ કે જો તેવું ન માનો, તો સર્વ વ્યવહારનો અભાવ થાય. જુઓ - અપ્રમેય હોવાથી સ્વલક્ષણોમાં પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન થાય અને ભ્રાન્તિમાં સ્વસંવિદ્ધનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે.

● અનેકરૂપ વસ્તુમાં અવિરોધ, અન્યથા વ્યવહારવિરોધ ●

વિવેચન : વસ્તુનું સદસદ્ આદિ અનેકરૂપ હોવું અનુભવસિદ્ધ છે, એટલે તે વિશે ‘વસ્તુ (૧) સદસદ્, (૨) નિત્યાનિત્ય વગેરે વિરોધી ધર્મોથી અધ્યાસિત શી રીતે હોઈ શકે ?’ એવું કહેવું ન્યાયસંગત નથી.

કારણ એ જ કે, જો વસ્તુ સદસદાદિ અનેકરૂપ ન માનો, તો વસ્તુનો જ વિલોપ થઈ જાય ! એટલે એક વસ્તુમાં જુદા જુદા અનેક ધર્મો હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી, એ બધું પૂર્વે અમે બતાવી જ દીધું છે.

વળી, હે બૌદ્ધો ! એક જ ધર્મમાં વિરોધી અનેક ધર્મોનું અસ્તિત્વ તો તમને પણ ઈષ્ટ જ છે. જુઓ- (૧) તમે અત્યંત વિજાતીય માનેલ સ્વલક્ષણરૂપ વસ્તુમાં પણ સાધારણ એવી પ્રમેયતા* માનો છો, અને (૨) ભ્રાન્તજ્ઞાનમાં પણ સ્વસંવેદનને અભ્રાન્ત માનો છો...

(તો અહીં (૧) અત્યંત ભિન્ન સ્વલક્ષણમાં સાધારણ એવી પ્રમેયતા માનવી, (૨) ભ્રાન્તજ્ઞાનને અમુક અંશે અભ્રાન્ત માનવું - એમ વસ્તુને વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત માનવી; એ તો તમને પણ ઈષ્ટ

★ વિશ્વવર્તી તમામ પદાર્થો પ્રમાણના વિષય છે, અર્થાત્ પ્રમેય છે. એટલે તે બધામાં પ્રમેયતા નામનો ધર્મ આવે. આ પ્રમેયતા સર્વ પદાર્થોમાં અનુગત હોવાથી સાધારણરૂપ છે.

જ છે...)

તેનું (તમને તે ઈષ્ટ હોવાનું) કારણ એ કે, જો તેમાં પ્રમેયતાદિ ન માનો, તો તે સ્વલક્ષણ પ્રમેયાદિરૂપ બને નહીં (તે જ રીતે બ્રાન્તજ્ઞાન પણ સ્વસંવિદ્ અંશે પ્રમાણ રહે નહીં...)

(અને તેમાં શું દોષ આવે ? તે હમણાં જ આગળ જણાવશે.)

અને હે બૌદ્ધો ! સ્વલક્ષણમાં પ્રમેયતા વગેરે માનવામાં વિરોધ કહેવો તે પંડિતાઈને વિરોધી છે, કારણ કે પ્રમેયતા વિના તો એ સ્વલક્ષણાદિ પ્રમેયરૂપ નહીં બને અને તો સર્વ વ્યવહારનો વિલોપ થશે ! જુઓ; સાધારણ એવી પ્રમેયતા વિના, સ્વલક્ષણો પ્રમેયરૂપ ન બને અને તો તેઓ વિશે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પણ ન થાય...અને પ્રમાણ વિના તો તે વસ્તુના તમામ વ્યવહારો અસંગત ઠરે.

વળી વિરોધી ધર્મોનું વારણ કરવા, જો બ્રાન્તજ્ઞાનમાં સ્વસંવેદનને અબ્રાન્ત ન માનો, તો તે બ્રાન્તિનું સ્વસંવેદન જ નહીં થાય અને તો બ્રાન્તજ્ઞાન થકી વ્યવહાર જ નહીં થાય...

(તાત્પર્ય એ કે, 'શુક્તિમાં રજતનું જ્ઞાન એ બ્રાન્તિ છે. રજતજ્ઞાનવાનહમ્ એ બ્રાન્તિનું સ્વસંવેદન છે, અને તે અબ્રાન્ત છે, અર્થાત્ વ્યક્તિને રજતજ્ઞાન જ થયું છે. હવે જો સ્વસંવેદનાંશમાં પણ બ્રાન્તિ બ્રાન્ત જ હોય; તો પછી રજતજ્ઞાનવાનહમ્ એવું જ્ઞાન જ તેને નહીં થાય અને તો તેવા જ્ઞાનને લઈને થનારો વ્યવહાર પણ નહીં થાય.)

એટલે વસ્તુને વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત ન માનો, તો તમામ વ્યવહારનો વિલોપ થાય જ...

નિષ્કર્ષ : એટલે વસ્તુને અન્વયશીલ અને અનેક ધર્મોથી અધ્યાસિત માનવી જ રહી, અન્યથા નિરન્વય-નશ્વર માનવામાં તો ઐહિક-આમુષ્મિક સર્વ વ્યવહારનો વિલોપ થાય જ.

ન ચૈતદાત્માઽઙ્ગનાભવનાદ્યનાત્મકમનિત્યમશુચિ દુઃખમેવ, અન્વયસ્યૈવાત્મત્વાત્, તસ્ય ચ વ્યવસ્થાપિતત્વાત્ । एवं નાનિત્યમેવ, તદતાદવસ્થ્યાત્ । અન્યથા તદનુપપત્તેઃ । નાશુચ્યેવ, શુભપરિણામભાવાત્, લોકે જલેન શુચિકરણેન તથોપલબ્ધેઃ । एवं ન દુઃખમેવ, મુક્તિસુખજનકત્વાત્, પારમ્પર્યેણ તત્સ્વભાવત્વાદ્, ઇતિ ।

◆ :- પ્રવેશરશ્મિ :- ◆

ભાવાર્થ : આ આત્મા, અંગના, ભવનાદિ એકાંતે અનાત્મક, અનિત્ય, અશુચિ અને દુઃખરૂપ જ નથી; કેમ કે અન્વય જ આત્મરૂપ છે અને તેને અમે સિદ્ધ કરી દીધો છે. એવી રીતે અનિત્ય જ નથી; કેમ કે તેનું જ અતદવસ્થપણું હોય છે, અન્યથા તેની ઉપપત્તિ ન થાય...અશુચિરૂપ જ નથી; કેમ કે શુભપરિણામ થાય છે અને લોકમાં પાણીથી શુચિ કરવારૂપે તેવું દેખાય છે જ...એ જ રીતે દુઃખરૂપ જ નથી; કેમ કે મુક્તિસુખને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તેનું કારણ એ કે, પરંપરાએ તે મુક્તિસુખને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી છે.

❀ એકાંત અનાત્મકતાદિનો નિરાસ ❀

વિવેચન : આત્મા, અંગના, ભવન, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય વગેરે આ બધી વસ્તુઓ, એકાંતે (૧) અનાત્મક, (૨) અનિત્ય, (૩) અશુચિ, (૪) દુઃખરૂપ જ છે - એવું નથી, કારણ કે તેઓ કથંચિદ્ સાત્મકાદિરૂપે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે જ. જુઓ -

(૧) વસ્તુનો પૂર્વાપર ક્ષણોમાં 'અન્વય' જ આત્મરૂપ (=વસ્તુનું પોતાનું સ્વરૂપ) છે અને એ અન્વયની નિર્બાધિ સિદ્ધિ અમે કરી છે જ, એટલે આત્મા વગેરે તમામ પદાર્થો કથંચિદ્ અન્વયરૂપ (=આત્મરૂપ, સાત્મક) હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

(૨) વસ્તુ એકાંતે અનિત્યરૂપ જ નથી, કારણ કે ઘટ વગેરેનું જ પાછળથી અતદવસ્થરૂપે અસ્તિત્વ દેખાય છે. (અન્યથા) જો એકાંતે અનિત્ય હોય તો પાછળ તેનો માત્ર તુચ્છ=અભાવ જ વિદ્યમાન હોવાથી, ત્યારે ઘટનું અતદવસ્થપણું નહીં રહે.

(આશય એ કે, ઘડો ફૂટી ગયા પછી પણ તૂટેલો ઘડો દેખાય છે, અર્થાત્ ઘડાનું અતદવસ્થપણું અનુભવાય છે...પણ ઘડો જો નિરન્વય નશ્વર હોય, તો ત્યાં તૂટેલો ઘડો (ઘડાનું અતદવસ્થપણું) ન દેખાય અને તેમાં તો પ્રતીતિનો વિલોપ છે.)

એટલે ઘટાદિ પદાર્થોને કથંચિદ્ નિત્ય માનવા જ રહ્યા...

(૩) વસ્તુ એકાંતે અશુચિરૂપ જ નથી; કેમ કે તેમાં શુચિપરિણામનું નિર્બાધિ અસ્તિત્વ છે અને તેનું કારણ એ કે, લોકમાં શુચિરૂપે તેઓની ઉપલબ્ધિ થાય છે જ. (લોકમાં પાણીથી ધોયા પછી કપડા વગેરેનો શુચિરૂપે વ્યવહાર થાય છે જ.) એટલે તેઓ શુચિરૂપ હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

(૪) એ જ રીતે વસ્તુ એકાંતે દુઃખરૂપ જ નથી. કારણ કે રજોહરણ-પુસ્તક વગેરે વસ્તુઓ પરંપરાએ મોક્ષસુખને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે વસ્તુઓનો પરંપરાએ (=જ્ઞાન/ચારિત્રને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા) મોક્ષસુખને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ છે. (એટલે તેઓ કથંચિદ્ સુખરૂપ પણ છે જ...)

સાર : એટલે વસ્તુને એકાંતે અનાત્મકાદિરૂપ માની લેવી તર્કસંગત નથી.

किञ्च-अनात्मकं शून्यमसदित्येकोऽर्थः, अनित्यमस्थिरं सदिति च । ततश्च यद्यनात्मकम्, कथमनित्यम् ? अथानित्यम्, कथमनात्मकम् ? इति । कथं च बुद्धधर्मसङ्घलक्षणे परमनिवृत्तिहेतौ निर्दोषे महारत्नत्रये सति इदं वक्तुमुचितम् ? यदुत सर्वमेवाशुचि, सर्वमेव दुःखम्, इति; तदाशातनापत्तेरसदभिधानात् । अन्यथा, रत्नत्रयायोगः, तदन्याशुच्याद्यविशेषात्; योगे वाऽतिप्रसङ्गः ।

❖ પ્રવેશરશ્મિ ❖

ભાવાર્થ : વળી, અનાત્મક - શૂન્ય - અસત્ એ બધા એક અર્થક છે અને અનિત્ય-અસ્થિર-સત્ એ બધા પણ એક અર્થક છે...તો જો અનાત્મક હોય, તો અનિત્ય કેવી રીતે ? અને અનિત્ય હોય, તો અનાત્મક કેવી રીતે ? અને પરમનિવૃત્તિનું કારણ, નિર્દોષ એવા બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘરૂપ મહાન રત્નત્રય વિશે આવું બોલવું શી રીતે ઉચિત કહેવાય કે બધું જ અશુચિ, બધું જ દુઃખરૂપ છે...ઈત્યાદિ ? તેવું કહેવામાં તો તેમની આશાતના થાય; કેમ કે તમે અસત્ કથન કરો છો... અન્યથા તે રત્નત્રય જ ન રહે; કેમ કે તેઓ અન્ય-અશુચિ આદિની સમાન થઈ ગયા... તે છતાં તેને રત્નત્રય માનો, તો અતિપ્રસંગ આવે.

❖ એકાંત-અનાત્મકાદિ માનવામાં વિરોધ ❖

વિવેચન : બીજી વાત, (૧) અનાત્મક, શૂન્ય, અસત્ - એ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે, અર્થાત્ એક જ અર્થને કહેનારા છે, અને (૨) અનિત્ય, અસ્થિર, સત્ - એ બધા પણ પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

હવે બૌદ્ધો વસ્તુને અનાત્મક-અનિત્યરૂપ માને છે, તો અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે, વસ્તુ જો અનાત્મક=અસત્ હોય, તો તે અનિત્ય=સત્ શી રીતે ? અને જો અનિત્ય=સત્ હોય, તો તે અનાત્મક=અસત્ શી રીતે ?

આમ પરમાર્થથી એકાંતમતે વાસ્તવિક વિરોધ જણાઈ આવે છે (કથંચિદ્ અન્વયશીલ નિત્યાનિત્યાદિરૂપ વસ્તુમાં કોઈ વિરોધ નથી.)

❖ એકાંત અશુચિ-દુઃખરૂપ માનવામાં ઘોર આશાતના ❖

જીવોને પરમમોક્ષનું મૂળકારણ, દોષોને અટકાવવા અને ઘટાડવા દ્વારા રાગાદિ દોષરૂપી કલંકથી રહિત એવા (૧) બુદ્ધ, (૨) બૌદ્ધધર્મ, અને (૩) સંઘરૂપ મહાન રત્નત્રય વિશે, વચનમાર્ગમાં કુશળ અને વચનના દોષમાં ભીરુ એવો વક્તા નિઃશંકપણે 'તમામ પદાર્થો (રત્નત્રય પણ) અશુચિ અને દુઃખરૂપ છે' એવું બોલે, તો તે શી રીતે ઉચિત કહેવાય ?

(ભાવ એ કે, વચનમાર્ગમાં કુશળ વ્યક્તિ, પરમસુખનું કારણ અને રાગાદિરહિત રત્નત્રયને પણ અશુચિરૂપ-દુઃખરૂપ કહે, તો તે શું ઉચિત કહેવાય ?)

પ્રશ્ન : પણ તેવું કહેવામાં અનુચિત શું ?

ઉત્તર : અરે ! શું રત્નત્રય પણ અશુચિ-દુઃખરૂપ છે ? નહીં જ... તે છતાં તે કુશળ વ્યક્તિ, રત્નત્રયમાં અસત્ (=ન રહેલ) પણ અશુચિ વગેરેનું કથન કરે છે, અને એ રીતે અસત્-અશુચિ આદિને કહેવાથી તો રત્નત્રયની ઘોર આશાતના કરે છે! એટલે બુદ્ધાદિ રત્નત્રયને અશુચિ-દુઃખરૂપ કહેવું અનુચિત જ છે.

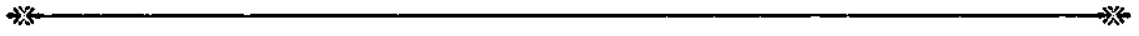
બૌદ્ધ : ★ તમામ પદાર્થો અશુચિ-દુઃખરૂપ છે, તો રત્નત્રયને પણ અશુચિ-દુઃખરૂપ માની લઈએ તો ?

★ આશાતનાની વાત બાજુ પર મૂકીને, પોતાની માન્યતા પકડીને, બૌદ્ધ પોતાનું વિચાર-વિહોણું વક્તવ્ય રજુ કરે છે.

સ્યાદ્વાદી : તો તો રત્નત્રય જ નહીં ઘટે, કારણ કે આ રીતે તો તેઓ વિષ્ણાદિ અશુચિ-દુઃખરૂપ પદાર્થને સરખા જ થઈ ગયા ! તો તેવા વિષ્ણાદિતુલ્યને ‘પરમસુખનું ભાજન-દોષરહિત’ શી રીતે કહેવાય ? (યોગેઽપિ) કદાચ તેવાને રત્નત્રયરૂપ માની લો, તો પણ અતિપ્રસંગ એ આવશે કે, અશુચિ-આદિરૂપ વિષ્ણા વગેરેને પણ ‘રત્નત્રય’ માનવાનો પ્રસંગ આવશે !

આમ ઘોર આશાતના થવાથી બધા પદાર્થોને અશુચિરૂપ કે દુઃખરૂપ કહેવું બિલકુલ ઉચિત નથી. એટલે તમારે કથંચિદ્વાદ-સ્યાદ્વાદ જ શરણભૂત છે.

એવં ચ, ‘તથાહ્યોતદાત્માઙ્ગનાભવનમણિકનક’ इत्यादि द्वेष इति कृत्वेत्यन्तं यदुक्तम्, तत्परपक्षे उक्तिमात्रमेव, उक्तवन्निर्विषयत्वाद्, अतो विरोधिधर्माध्यासितस्वरूप एव वस्तुन्य-नेकान्तवादिन एव सकलव्यवहारसिद्धिः । पीडानिर्वेदादीनां च कथञ्चिदेकाधिकरण-त्वान्मुक्तिसिद्धिश्च नान्यस्य ।

तस्माद् व्यवस्थितमेतद्-एकान्तवादिन एव मुक्त्यभावप्रसङ्गः, इति ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને એટલે તમે — ‘જુઓ; આ આત્મા, અંગના, ભવન, મણિ, કનક’... ત્યાંથી લઈને યાવત્ ‘દ્વેષ’ સુધીનું; જે પૂર્વપક્ષમાં કહ્યું હતું, તે તમારા મતે માત્ર બોલવા પૂરતું જ છે. એટલે વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત સ્વરૂપવાળી વસ્તુમાં જ અનેકાંતવાદીમતે જ સકળ વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય છે અને પીડાનિર્વેદાદિનું પણ કથંચિદ્ એક અધિકરણ હોવાથી મુક્તિની સિદ્ધિ થઈ જાય, એકાંતવાદીમતે આવું ન થાય...એટલે સ્થિત થયું કે, એકાંતવાદીમતે મુક્તિના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે !

વિવેચન : વળી, હે બૌદ્ધો ! તમે જે કહ્યું હતું કે - “આ આત્મા, અંગના, ભવન, મણિ, કનક, ધન, ધાન્ય વગેરે પદાર્થો અનાત્મક, અનિત્ય, અશુચિરૂપ છે - એવું જાણીને ખરા ભાવથી તેવી ભાવના ભાવતો ‘વસ્તુમાં આસક્તિ કરવા જેવું કંઈ નથી’ એવી ભાવનાના પ્રકર્ષથી વૈરાગ્ય ઊભો થાય અને તેનાથી મોક્ષ થાય...તે આ રીતે - ‘હું અને મારું’ એવું દર્શન જ ‘મોહ’ છે અને તેનાથી થનારો હું અને મારા વિશેનો સ્નેહ તે ‘રાગ’ છે અને એ રાગપૂર્વક તેના (અનુરાગના) વિષયભૂત આત્મ-આત્મીય પ્રતિબંધક ઉપર અણગમારૂપ ‘દ્વેષ’ થાય છે. (પણ અનાત્મકતાદિનો બોધ થયે આ રાગ-દ્વેષ-મોહની હાનિ થાય જ અને તો મોક્ષ પણ થાય જ...)” — એ બધું પરમતે (=મોક્ષની સંગતિ માટે બૌદ્ધમતે) કહેલું વચન માત્ર બોલવા પૂરતું છે, કારણ કે આ જ અધિકારમાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ એ વચન નિર્વિષયક જણાઈ આવે છે.

(પૂર્વે સચોટ તર્કોથી સાબિત કર્યું હતું કે, નિરન્વય નશ્વરવાદીમતે મોક્ષ બિલકુલ સંગત નથી... અહીં એ બધી યુક્તિઓ સમજવી કે ‘ક્ષણિક આત્મામાં ક્રમે થનારી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ભાવનાઓ અસંગત છે’...)

એટલે હકીકતમાં અનેકાંતવાદીઓના મતે જ, સદસદ્-નિત્યાનિત્ય વગેરે વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત સ્વરૂપવાળી વસ્તુમાં જ નિરુપચરિતરૂપે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ તમામ વ્યવહારો સિદ્ધ થાય છે.

વળી અનેકાંતવાદીમતે આત્મા કથંચિદ્ અવસ્થિત હોવાથી, (૧) પીડા, (૨) નિર્વેદ, (૩) માર્ગજ્ઞાન, (૪) ભાવના વગેરે ક્રમથી થનારા જુદા જુદા વ્યવહારો આત્મારૂપ એક જ અધિકરણમાં નિર્બંધિ ઘટી જાય અને તો એક જ આત્માની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અવસ્થાઓ થવાથી તેની મુક્તિ પણ ઉપપન્ન થઈ જાય.

અને આ પ્રમાણે મોક્ષની સિદ્ધિ; એકાંત ક્ષણિકવાદમાં થઈ શકે નહીં.

નિષ્કર્ષ : એટલે એકાંતવાદીમતે જ, ક્ષણિકાદિરૂપ વસ્તુ માનવામાં, મુક્તિના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે, એવું ફલિત થયું.

સ્યાદેતદ્-વિરોધિધર્માધ્યાસિતસ્વરૂપત્વે સતિ વસ્તુન એવાભાવાત્ તન્નિબન્ધન-વ્યવહારાભાવઃ, ન હિ શીતોષ્ણસ્પર્શવદેકમસ્તિ, તયોર્વિરોધાદ્, ઇતિ ।

અત્રોચ્યતે-અથ કોઽયં વિરોધઃ ? અન્યતરભાવેઽન્યતરાભાવઃ, ઇતિ ચેત્ ? અસ્ત્વેતત્, કિન્તુ-શીતોષ્ણસ્પર્શયોર્યો વિરોધઃ, સ કિં સ્વરૂપસદ્ભાવકૃત એવ ? ઉત્તૈકકાલાસમ્ભવાત્ ? આહોશ્વિદેકદ્રવ્યાયોગેન ? કિમેકકાલૈકદ્રવ્યાભાવતઃ ? ઉત્તૈકકાલૈકદ્રવ્યૈકપ્રદેશાસમ્ભવેન ? આહોશ્વિદભિન્નનિમિત્તત્વેનેતિ ?

કિઞ્ચાતઃ ?

† પ્રવેશરશ્મિ †

ભાવાર્થ : પૂર્વપક્ષ : વિરોધી ધર્મથી અધ્યાસિત સ્વરૂપ માનવામાં વસ્તુનો જ અભાવ થાય અને તો તન્મૂલક વ્યવહારનો પણ અભાવ થાય...અને શીત-ઉષ્ણ બે વિરોધી ધર્મવાળી કોઈ એક વસ્તુ નથી હોતી; કેમ કે તે બેનો વિરોધ છે...

ઉત્તરપક્ષ : તે બેનો વિરોધ કયો ? પૂર્વપક્ષ : એકના અસ્તિત્વમાં બીજાનો અભાવ એ જ વિરોધ.

ઉત્તરપક્ષ : આ ભલે થાઓ, પણ શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શનો જે વિરોધ છે તે શેનાથી ? (૧) શું સ્વરૂપસદ્ભાવકૃત છે ? (૨) એક કાળે ન હોઈ શકે એટલે ? (૩) એક દ્રવ્ય તેવું ન હોઈ શકે એટલે ? (૪) એકકાળે એક દ્રવ્ય તેવું ન હોઈ શકે એટલે ? (૫) એકકાળે એકદ્રવ્યનો એકપ્રદેશ તેવો ન હોઈ શકે એટલે ? કે (૬) અભિન્નનિમિત્તને લીધે ? આ બધા વિકલ્પોથી શું ? (તે આગળ કહેશે.)

● પૂર્વપક્ષીકૃત પ્રલાપનો વિકલ્પશઃ નિરાસ ●

વિવેચન : પૂર્વપક્ષ : હે જૈનો ! તમે વસ્તુનું સ્વરૂપ; આવા (નિત્યાનિત્યત્વાદિ) વિરોધી ધર્મોથી અધ્યાસિત માનો, તો વસ્તુનો જ અભાવ થાય... અને વસ્તુ વિના તો, તે વસ્તુમૂલક થનારા વ્યવહારનો પણ અભાવ થાય.

अने तेनुं (=विरोधी धर्मथी अध्यासित अेक वस्तु न डोवानुं) कारण अे डे, शीत-उष्ण डे विरोधी स्पर्शवाणी डोई अेक वस्तु डोती ज नथी. डेम डे ते डे स्पर्शनो अेक वस्तुमां डोवामां विरोध डे. (अेक ज वस्तु डंडी-गरम न डोई शडे.)

उत्तरपक्ष : अरे ! पडेवा अे डडो डे 'विरोध' अेटले शुं ?

पूर्वपक्ष : अेकना डोवामां डीजानुं न डोवुं; अे ज विरोध. (अर्थात् शीतना डोवामां उष्णनुं डे उष्णना डोवामां शीतनुं - अेम परस्पर अेकडीजाना डोवामां अेकडीजानुं न डोवुं; अे ज विरोध...)

उत्तरपक्ष : आ वात तो डराडर डे, पण अमारे अे पूछवुं डे डे, शीत-उष्ण स्पर्श वय्ये जे विरोध डे, ते शेना कारणे ?

(१) शुं ते डेना स्वरूपनो सदुभाव डोवा मात्रथी विरोध डे ?

(२) अेक डणे ते डे न डोई शडे, अेटले विरोध डे ?

(३) अेक ड्रव्यमां ते डेनो डोग न थई शडे, अेटले विरोध डे ?

(४) अेकडणे अेकड्रव्यमां ते डे न डोई शडे, अेटले ?

(५) अेकडणे अेकड्रव्यमां अेकड्रदेशने लईने ते डे न डोई शडे, अेटले ?

(६) डे पछी अडिन्न-अेक निमित्तने लईने ते डे न डोई, अेटले विरोध डे ?

आ डमांथी तडे डया डिकल्पने लईने शीत-उष्ण स्पर्शनो विरोध डडो डो ?

प्रश्न : पण आ डधा डिकल्पोथी थाय शुं ?

उत्तर : थाय अे ज डे, तमारुं जे (सडसडु डे विरोधी डर्मो अेक वस्तुमां न डोय-अेवुं साडित करवानुं) ईष्ट डे, ते डिड थतुं नथी. यालो, डवे आपणो ते डिकल्पोनी सडीक्षा पर जईअे.

न तावत्स्वरूपसद्भावकृत एव शीतोष्णस्पर्शयोर्विरोधः, नहि शीतस्पर्शोऽनपेक्षितान्यनिमित्तः स्वात्मसद्भाव एवोष्णस्पर्शन सह विरुध्यते, उष्णस्पर्शो वेतरेण; अन्यथा, त्रैलोक्येऽपि शीतोष्णस्पर्शयोरभाव एव स्यात् । एकस्य वा कस्यचिदवस्थानमन्यतरस्य, न चानयोर्जगति कदाचिदप्यसत्ता, सदैव वडवानलतुहिनसद्भावात् । सद्भावश्चा-
विद्वदङ्गनाद्यविप्रतिपत्तेः, इति ।

• प्रवेशरश्मि •

डायार्थ : शीत-उष्ण स्पर्शनो स्वरूपसद्भावकृत ज विरोध नथी; डेम डे शीतस्पर्श डीज निमित्तनी अपेक्षा राड्या डिना मात्र स्वरूपसद्भावने लईने उष्णस्पर्श साथे विरोधी नथी अने अे ज रीते उष्णस्पर्श पण शीतस्पर्शनी साथे विरोधी नथी, नडीतर तो त्रणे डोकमां शीतोष्ण स्पर्शनो अभाव ज थाय अथवा

તો બેમાંથી કોઈ એકનું જ અવસ્થાન રહે...અને તે બેની જગતમાં કદી અસત્તા નથી હોતી; કેમ કે સદા વડવાનલ અને બરફનો સદ્ભાવ હોય છે જ. અને સદ્ભાવ હોવામાં બધાને અવિપ્રતિપત્તિ છે.

❁ પ્રથમ વિકલ્પની વિચારણા ❁

વિવેચન : શીત અને ઉષ્ણ સ્પર્શના સ્વરૂપનું હોવું; એટલા માત્રથી તે બેનો વિરોધ ન કહી શકાય; કેમ કે શીતસ્પર્શ બીજા કોઈ નિમિત્તની અપેક્ષા વિના માત્ર સ્વરૂપના સદ્ભાવને લઈને જ ઉષ્ણસ્પર્શનો વિરોધી હોય એવું નથી. અને એ જ રીતે ઉષ્ણસ્પર્શ પણ માત્ર સ્વરૂપસદ્ભાવને લઈને જ શીતસ્પર્શનો વિરોધી હોય એવું નથી.

પ્રશ્ન : સ્વરૂપસદ્ભાવને લઈને જ તે બેનો વિરોધ માનીએ તો ?

ઉત્તર : તો તો ત્રણે ભુવનમાં શીત-ઉષ્ણસ્પર્શનો અભાવ જ થાય અથવા તો બેમાંથી કોઈ એકનું અવસ્થાન અને બીજાનો અભાવ થાય ! (કારણ કે શીતસ્પર્શનો સદ્ભાવ હોવામાં ઉષ્ણસ્પર્શનો અભાવ થાય અથવા ઉષ્ણસ્પર્શનો સદ્ભાવ હોવામાં શીતસ્પર્શનો અભાવ થાય...)

પણ જગતમાં બેમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય - એવું તો નથી જ, કારણ કે વડવાનલ અને બરફનો સદ્ભાવ હંમેશાં હોય છે જ... અને તેનું (=બંનેનો સદ્ભાવ હોવાનું) કારણ એ કે, વિદ્વાનથી લઈને અંગના સુધીના તમામ જીવોને તે બેનો સદ્ભાવ હોવામાં કોઈ વિપ્રતિપત્તિ નથી...

એટલે ફલિત થયું કે, સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ હોવા માત્રથી જ શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શનો વિરોધ નથી.

❁ ❁ ❁
ન ચૈકકાલાસમ્ભવાદ્, યત એકસ્મિન્નપિ કાલે તયોઃ સદ્ભાવ ઉપલભ્યત એવ, યથા-શીતા આપઃ, પર્વતે નિકુઞ્જપ્રસ્ત્રવણાનિ વા, ઉષ્ણસ્ત્વગ્નિઃ; ન ચ વિરોધઃ।।

❁ પ્રવેશરશ્મિ ❁

ભાવાર્થ : એક કાળે ન હોવાથી વિરોધ છે - એવું પણ નથી; કેમ કે એકકાળે પણ તે બેનો સદ્ભાવ દેખાય છે જ. જેમકે (૧) પાણી અથવા પર્વતનિકુંજના ઝરણા શીતળ છે, (૨) અગ્નિ ઉષ્ણ છે...અને અહીં વિરોધ પણ નથી.

❁ દ્વિતીય વિકલ્પની વિચારણા ❁

વિવેચન : શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ એકકાળે ન હોઈ શકે, એટલે તે બેનો વિરોધ છે - એવું પણ ન કહેવાય, કારણ કે તે બંને સ્પર્શનો એકકાળે સદ્ભાવ દેખાય છે જ. જુઓ -

એક જ કાળમાં (૧) પાણી અથવા પર્વતના નિકુંજમાંથી (વેલડીઓથી ઢંકાયેલા સ્થાનમાંથી) વહેતું ઝરણું શીતળ હોય છે. અને તે જ વખતે બીજે ઠેકાણે, (૨) અગ્નિ ઉષ્ણ હોય છે... અને આ રીતે એકકાળે શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ હોવામાં કોઈ વિરોધ પણ નથી. (એટલે એકકાળે ન હોવાથી તે બેનો વિરોધ છે, એવું કથન અયુક્ત જણાઈ આવે છે.)

न चैकद्रव्यायोगेन, यत-एकेनापि द्रव्येण तयोर्योगो भवत्येव; तथा च शीतकाले रात्रौ निरावरणे देशे पर्युषिते लोहभाजने शीतस्पर्शो भवति, तत्रैव मध्याह्ने दिनकरप्रतप्ते उष्णः, इति; न च विरोधः ॥

✽ प्रवेशरश्मि ✽

ભાવાર્થ : એકદ્રવ્યમાં ન હોવાથી વિરોધ છે - એવું પણ નથી; કેમ કે એકદ્રવ્યમાં તે બેનો ભાવ છે જ. તે આમ-ઠંડીમાં રાતે ખુલ્લા ભાગમાં મૂકેલા લોહમય ભાજનમાં શીતસ્પર્શ હોય અને મધ્યાહ્નમાં સૂર્યકિરણથી પ્રતપ્ત ત્યાં જ ઉષ્ણસ્પર્શ હોય છે અને તેમાં વિરોધ નથી.

● તૃતીય વિકલ્પની વિચારણા ●

વિવેચન : શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ એકદ્રવ્યમાં ન હોવાથી વિરોધ છે - એવું પણ ન કહેવાય; કેમ કે એક દ્રવ્યની સાથે પણ તે બેનું જોડાણ હોય છે જ. જુઓ -

એક જ લોખંડનો વાટકો (૧) ઠંડીમાં રાતે ખુલ્લા ભાગમાં મૂકવામાં આવે, તો તેમાં એકદમ ઠંડો સ્પર્શ થાય છે, અને (૨) બપોરે ભરતડકે મૂકવામાં આવે, તો સૂર્ય કીરણથી તપ્ત એવા તે ભાજનમાં જ ઉષ્ણસ્પર્શ થાય છે.

અને આમ એકદ્રવ્યમાં શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ હોવામાં કોઈ વિરોધ પણ નથી. એટલે તમારું કથન અયુક્ત જણાઈ આવે છે...

न चैककालैकद्रव्याभावतो विरोधः; यतः-एकस्मिन्नेव काले एकस्मिंश्च द्रव्येऽनयोर्भाव एव; तथाहि-धूपकडुच्छकस्थालकेऽग्निसम्बन्धे उष्णस्पर्शो भवति, तस्यैव तु गण्डे शीतः, इति; न च विरोधः ॥

✽ પ્રवेशરશ્મિ ✽

ભાવાર્થ : એકકાળે એકદ્રવ્યમાં ન હોવાથી વિરોધ છે- એવું પણ નથી; કેમ કે એકકાળે અને એકદ્રવ્યમાં તે બેનો ભાવ છે જ. તે આમ - ધૂપકડણમાં થાળના ભાગમાં અગ્નિસંબંધે ઉષ્ણસ્પર્શ અને દંડના ભાગમાં શીતસ્પર્શ હોય છે અને ત્યાં વિરોધ નથી.

● ચતુર્થ વિકલ્પની વિચારણા ●

વિવેચન : તે બે સ્પર્શ, એકકાળે એકદ્રવ્યમાં ન હોઈ શકે એટલે તે બેનો વિરોધ છે - એવું પણ ન કહેવાય, કારણ કે એકકાળે અને એકદ્રવ્યમાં તે બેનું હોવું દેખાય છે જ. જુઓ-

એક જ કાળે ધૂપકડણમાં (૧) જ્યાં ધૂપ મૂકવામાં આવે, તે થાળના ભાગમાં અગ્નિનું જોડાણ હોવાથી ઉષ્ણસ્પર્શ અનુભવાય છે, અને (૨) કડણને પકડવાના દંડના ભાગમાં અગ્નિનું જોડાણ ન હોવાથી શીતસ્પર્શ અનુભવાય છે.

અને આમ એકકાળે - એકદ્રવ્યમાં તે બેનું હોવું વિરોધી પણ નથી, એટલે તમારી વાત અયુક્ત જણાઈ આવે છે.

एककालैकद्रव्यैकप्रदेशासम्भवविरोधस्त्विष्ट एव, एकप्रदेशस्यापरदेशाभावेनावयवावय-
विभेदानुपपत्तेर्भिन्नधर्मत्वात् । भिन्नधर्मयोश्चैकत्वं विरुद्धमेव, अन्यथा तद्भेदाभावप्रसङ्गात् ।
न चैवं सदसन्नित्यानित्यादिभेदानां भिन्नधर्मत्वम् एकत्रैव भावात्, भावस्य च 'यतस्तत्-
स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण सत्, परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण चासद्' इत्यादिना प्रतिपादि-
तत्त्वात् । ततश्च नासम्भवभाविना विरोधेन नियमभाविनामपि विरोधकल्पना न्याय्या,
अतिप्रसङ्गात् । नहि श्रावणत्वं विरुद्धमपि घटादिसत्त्वेन नादिसत्तया विरुद्ध्यते,
तथोपलम्भात्, 'अनुभवप्रमाणकाश्च सन्तोऽर्थाधिगमे' इति, अन्यथा तदभावप्रसङ्गात् ।

Δ पूर्वमुद्धिते 'नाऽसत्तया' इति पाठः, अत्र B+E-प्रतपाठः ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : એકકાળે એકદ્રવ્યના એકપ્રદેશે ન હોવાથી વિરોધ કહેવું તો ઈષ્ટ જ છે; કેમ કે એકપ્રદેશનો બીજો પ્રદેશ ન હોવાથી, અવયવ-અવયવી એવા ભેદની ઉપપત્તિ ન થવાથી અને ભિન્નધર્મ હોવાથી (તેવું ઈષ્ટ જ છે.) અને ભિન્નધર્મનું એકપણું વિરુદ્ધ જ છે, અન્યથા તેના ભેદના અભાવનો પ્રસંગ આવે !

અને આ પ્રમાણે સદસદ્, નિત્યાનિત્યાદિ ભેદોનું ભિન્નધર્મપણું નથી; કેમ કે તેઓનો એકત્ર ભાવ છે અને તે ભાવ 'વસ્તુ સ્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને લઈને સત્ છે અને પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને લઈને અસત્ છે' - એ કથનથી અમે કહ્યો છે જ.

એટલે અસંભવથી થનારા વિરોધથી, નિયમભાવીઓમાં પણ વિરોધની કલ્પના ઉચિત નથી; કેમ કે તેમાં અતિપ્રસંગ આવે ! અને શ્રાવણત્વ ઘટાદિસત્ત્વ સાથે વિરોધી હોવા છતાં, નાદના (ધ્વનિના) સત્ત્વની સાથે વિરોધી નથી; કેમ કે તેવું દેખાય છે. અને સજ્જનો અર્થને જાણવામાં અનુભવને પ્રમાણ માને છે, અન્યથા તેના અભાવનો પ્રસંગ આવે !

❁ પંચમ વિકલ્પની વિચારણા ❁

વિવેચન : તે બે સ્પર્શ, એકકાળે એકદ્રવ્યના એકપ્રદેશમાં ન હોઈ શકે - એટલે તે બેનો વિરોધ છે એવું કહો, તો તે ઈષ્ટ જ છે. તેના ત્રણ કારણ :

(૧) એક પ્રદેશનો બીજો કોઈ પ્રદેશ નથી કે જેથી જુદા જુદા પ્રદેશને લઈને તેમાં શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ ઘટી શકે...

(૨) તે એકપ્રદેશમાં 'અવયવ-અવયવી' એવા બે ભેદ ઉપપન્ન ન થાય કે જેથી એકપ્રદેશરૂપ અવયવીના શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શરૂપ બે જુદા જુદા અવયવો સંગત થઈ શકે.

(३) वणी, शीत-उष्ण स्पर्श बे जुदा जुदा धर्मरूप छे, तो आवा जुदा धर्मोनुं अेकप्रदेशने लईने अेक-अभिन्नपञ्चुं डोवुं विरुद्ध ज छे... (अन्यथा) जे शीत-उष्ण स्पर्शनुं अेक प्रदेशमां अस्तित्व मानो, तो ते बेनो भेद ज न रहे.

(आम शीत-उष्ण स्पर्श तो भिन्न धर्मरूप डोवाथी, ते बेनुं अेकत्र अस्तित्व डोवुं विरुद्ध छे.)

पञ्च सदसद्, नित्यानित्य वगेरे धर्मो परस्पर भिन्न नथी ज; केम के ते भया धर्मोनुं तो अेकत्र अवस्थान थाय छे ज...

प्रश्न : पञ्च अेक ज वस्तु सदसद् उभयधर्मक डोई शके ?

उत्तर : अरे ! भूली गया ? अमे पूर्वो ज कही दीधुं छे के —‘घटादि दरेक वस्तुओ, पोताना द्रव्य, क्षेत्र, काण अने भावने आश्रयीने सत् छे अने बीजाना द्रव्य, क्षेत्र, काण अने भावने आश्रयीने असत् छे’ (अटले वस्तुओ सदसद् - नित्यानित्यादि अनेकधर्मक डोवामां डोई क्षति नथी.)

प्रस्तुतमां कहेवानुं तात्पर्य अे के, शीत-उष्ण स्पर्शनो तो अेकत्र असंभव छे अने तेथी ज ते बेनो विरोध छे... पञ्च तेनुं दृष्टांत लईने, जे बेनुं (सदसद्नुं) अस्तित्व सहभावीरूपे नियत छे, ते बेमां पञ्च विरोधनी कल्पना करवी अे उचित नथी.

नहीतर तो अतिप्रसंग अे आवे के, शीतोष्ण स्पर्शनी जेम, घटमां सत्त्व-द्रव्यत्व धर्मनो पञ्च विरोध कल्पवानो प्रसंग आवे !

अटले जेमनो अेकत्र असंभव छे, तेमनो विरोध बराबर छे, पञ्च जेमनुं निश्चे सहभावी अस्तित्व छे, तेओ वश्ये विरोध डोई शके नही.

वणी, जे स्पष्ट देजातुं डोय, तेमां विरोधनी उद्भावना न करी शकाय... (आ वातने आपणे अेक दृष्टांतथी समञ्जसे.) दा.त. घट ते श्रवणेन्द्रियनो विषय नथी, अटले तेमां ‘श्रावणत्व’ पञ्च नथी... (अटले श्रावणत्व घटसत्त्वनो विरोधी छे, पञ्च तेटला मात्रथी) ते श्रावणत्व, कंई ध्वनिसत्त्वनो पञ्च विरोधी नथी, कारण के ध्वनिमां तो श्रावणत्वनो उपलंभ थाय छे ज.

तो तेनी जेम सदसद् विशे पञ्च समञ्जसुं; अर्थात् घटादि वस्तुओ, सदसद् - नित्यानित्यादि अनेकधर्मकरूपे देजाती डोवाथी, ते विशे पञ्च विरोधनी उद्भावना थई शके नही.

अने सञ्जन पुरुषो, अर्थना अधिगममां अनुभवने प्रमाण माननारा छे (अर्थात् अनुभवना आधारे अर्थनी व्यवस्था माननारा छे.)

(अन्यथा) बाकी जे अनुभवने प्रमाण न माने, तो तो ते सञ्जन ज न रहे... अने अनुभवने प्रमाण मानवामां तो वस्तु सदसद् - नित्यानित्यादि अनेकधर्मक ज सिद्ध थाय...

अभिन्ननिमित्तत्वेनापि विरोधः सिद्ध एव । नहि यदेव शीतस्पर्शस्य निमित्तं तदेवोष्णस्पर्शस्य, भेदाभावात्, तत्सङ्करोपलब्धिप्रसङ्गाच्च । न च सदसदादिधर्माणाम-

ભિન્નનિમિત્તતા, નિમિત્તભેદાભ્યુપગમાત્ । ન ચૈકસ્મિન્નિમિત્તભેદો ન યુક્તઃ, એકાન્તેનૈકત્વાસિદ્ધેઃ
ધર્મધર્મિરૂપત્વાત્ । ધર્મધર્મિણોઽચ ભેદાભેદસ્ય પ્રતિપાદિતત્વાદ્ । ઇતિ કૃતં વિસ્તરેણ ।

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અભિન્નનિમિત્ત હોવાથી પણ વિરોધ સિદ્ધ જ છે. જે નિમિત્ત શીતસ્પર્શનું છે, તે જ ઉષ્ણસ્પર્શનું નથી, નહીંતર તો તે બેનો ભેદ જ ન રહે અને મિશ્રિતરૂપે ઉપલબ્ધિ થવાનો પ્રસંગ આવશે...અને સદસદાદિ ધર્મોની અભિન્નનિમિત્તતા નથી; કેમ કે નિમિત્તભેદ માન્યો છે અને એક વસ્તુમાં નિમિત્તભેદ યુક્ત નથી-એવું નથી; કેમ કે તેનું એકાંત એકપણું સિદ્ધ નથી. તે ધર્મ-ધર્મીરૂપ છે અને ધર્મ-ધર્મીનો ભેદાભેદ કહી દીધો છે. હવે વિસ્તારથી સર્યું.

❁ છઠ્ઠા વિકલ્પની વિચારણા ❁

વિવેચન : એક-અભિન્ન નિમિત્તને લઈને શીત-ઉષ્ણ સ્પર્શ ન હોઈ શકે, એટલે તે બેનો વિરોધ છે - એવું કહો, તો તે તો સિદ્ધ જ છે (કેમ કે તે બે સ્પર્શ; એક નિમિત્તને લઈને હોતા જ નથી. જુઓ -)

જે નિમિત્ત શીતસ્પર્શનું છે, તે જ ઉષ્ણસ્પર્શનું નથી, નહીંતર તો (નિમિત્ત - અભેદ વસ્તુનો અભેદ થવાથી) તે બેનો ભેદ જ ન રહે ! અને એક નિમિત્તથી જન્ય હોઈ તે બેની મિશ્રિતરૂપે ઉપલબ્ધિ થવાનો પ્રસંગ આવે ! (માટીરૂપ એક નિમિત્તથી જન્ય ઘટ અને ઘટસ્વરૂપની મિશ્રિતરૂપે ઉપલબ્ધિ થાય, જુદા-જુદારૂપે નહીં. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું.)

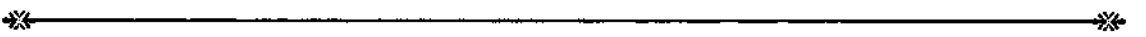
હવે સદસદાદિ ધર્મોનું નિમિત્ત એક-અભિન્ન નથી (કે જેથી વિરોધ આવે.) તે બધાનું નિમિત્ત જુદું જુદું મનાયું છે (એટલે એક જ વસ્તુમાં જુદા જુદા નિમિત્તે, સદસદાદિ જુદા જુદા ધર્મોનું અસ્તિત્વ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.)

પ્રશ્ન : પણ શું એક વસ્તુમાં જુદા જુદા નિમિત્તો હોઈ શકે ?

ઉત્તર : હા, જરૂર...તેમાં કંઈ અયુક્ત નથી, કારણ કે વસ્તુનું એકાંત - એકપણું સિદ્ધ નથી. (અર્થાત્ વસ્તુ એકાનેકરૂપ છે) અને તેનું કારણ એ કે, તે ધર્મ-ધર્મીરૂપ છે...અને ધર્મ-ધર્મી બંને કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન છે - એવું અમે પૂર્વે જ કહ્યું છે.

એટલે તે વસ્તુ; ધર્મીની અપેક્ષાએ એકરૂપ અને ધર્મની અપેક્ષાએ અનેકરૂપ - એમ એકાનેકરૂપ હોઈ તેમાં જુદા જુદા નિમિત્તો હોવામાં કોઈ ક્ષતિ નથી.

હવે આ વિશે વિસ્તારથી સર્યું.

**કિञ्च-ન ચ એકદા વસ્તુવસ્ત્વન્તરાપત્તિલક્ષણો વિરોધઃ ય ઉચ્યતે પરૈશ્છાયાતપવત્
શીતોષ્ણવત્ સુખદુઃખવદ્ વા, ઇતિ । કુતોઽસમાનત્વાત્, નહિ છાયાતપાદિવત્પ્રતિનિયતતયા
ઇતરેતરાનનુવિદ્ધાઃ સદસદાદયઃ, તદ્વત્કેવલાનુપલમ્ભાત્, તથાસ્વભાવત્વાત્, તથાઽનુભવસિદ્ધેઃ,**

इति । छाया आतपानुविद्धा न भवति, इति विरोधकल्पनायामपि कः प्रसङ्गः सदसदादिषु ? नहि 'अणुरचेतनः' इति ज्ञानेऽपि तद्वत्तद्विरोधाभिधानं युक्तम्, तत्स्वभाव-भेदोपपत्तेः ।

† प्रवेशरश्मि †

ભાવાર્થ : વળી, એકકાળે છાયા-આતપ, શીત-ઉષ્ણ અને સુખ-દુઃખની જેમ એકવસ્તુનું બીજી વસ્તુરૂપે ન થવાનો જે વિરોધ બીજા વડે કહેવાય છે, તે નથી; કેમ કે તે અસમાન છે. તેનું કારણ એ કે, છાયા-આતપાદિની જેમ સદસદાદિ પ્રતિનિયતરૂપે એકબીજાથી અનનુવિદ્ધ નથી; કેમ કે તેઓની જેમ કેવળ તેઓનો ઉપલંભ થતો નથી અને તેમાં તેઓનો તેવો સ્વભાવ જ કારણ છે. આ વાત અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. વળી, છાયા આતપથી અનુવિદ્ધ ન હોય અને એટલે તેઓમાં વિરોધની કલ્પના થતી હોય, તો તેમાં સદસદાદિમાં વિરોધનો પ્રસંગ શેનો ? અણુ અચેતન હોય, તેટલા માત્રથી જ્ઞાનમાં પણ તેની જેમ ચેતનતાનો વિરોધ કહેવો યોગ્ય નથી; કેમ કે તેનો સ્વભાવ જુદારૂપે ઉપપન્ન છે.

● એકાંતવાદીપ્રદત વિરોધનો પરિહાર ●

વિવેચન : ઉપરોક્ત કથનથી, એકાંતવાદીઓ જે વિરોધ બતાવે છે, તેનો પણ પરિહાર થાય છે... (તે વાત આપણે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ દ્વારા સમજીએ -)

એકાંતવાદી : તમારા મતે (=સ્યાદ્વાદમતે) એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ ન બને એ નિયમનો વિરોધ આવવાનો. જુઓ - જેમ છાયા-તડકો, શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ★ આ બધા વિરોધી તત્ત્વો એકબીજારૂપ ન બને, તેમ સદસદ - નિત્યાનિત્ય આદિ પણ એકબીજારૂપ ન બને (તે છતાં, તેઓને તમે એકબીજારૂપ માનો, તો 'એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ ન બને' - એ નિયમનો વિરોધ થવાનો ❖ જ.)

સ્યાદ્વાદી : તમારી વાત અયુક્ત છે, કારણ કે તમે જે દૃષ્ટાંત આપો છો, તે અને સદસદાદિમાં દિવસ-રાતનો ફરક છે. જુઓ- છાયા-આતપ વગેરે પદાર્થો તો પ્રતિનિયત (=સ્વતંત્ર) અસ્તિત્વવાળા હોવાથી, તેઓ પરસ્પર અનનુવિદ્ધ (=અસંલગ્ન) છે, જ્યારે સદસદાદિ તેવા નથી, તેઓ તો પરસ્પર અનુવિદ્ધ-સંલગ્ન જ છે.

તેનું કારણ એ કે, જેમ છાયા-આતપ વગેરે સ્વતંત્ર દેખાય છે, તેમ સદસદાદિ સ્વતંત્ર દેખાતા નથી અને ન દેખાવાનું કારણ પણ એ જ કે, તેઓનો પરસ્પર અનુવિદ્ધ-સંલગ્નરૂપે રહેવાનો સ્વભાવ છે (આવા સ્વભાવના કારણે તેઓ પરસ્પર અનુવિદ્ધ જ દેખાય, સ્વતંત્રરૂપે નહીં.)

★ આમ ઘણા ઉદાહરણો, 'એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ ન બને' એ વિરોધની વ્યાપ્તિ બતાવવા માટે છે, અર્થાત્ સુખ-દુઃખાદિમાં બતાવાય છે કે તેઓ એકબીજારૂપ નથી હોતા.

❖ એ નિયમ તો જણાવે છે કે, એક વસ્તુ બીજારૂપ ન બને. જ્યારે તમે તો સદને પણ અસદરૂપ માની બેઠા. એટલે તો વિરોધ થવાનો જ.

પ્રશ્ન : પણ તેમાં (=તેઓનો તેવો સ્વભાવ હોવામાં) પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર : તેમાં અનુભવ જ પ્રમાણ છે. સદસદ્ વગેરેનો પરસ્પર અનુવિદ્વરૂપે જ અનુભવ થાય છે. (અને તેથી તેઓનો તેવો સ્વભાવ નિર્બાધ સિદ્ધ થાય છે.)

એટલે જો છાયા આતપથી અનુવિદ્વ ન હોય અને તેથી જો તે બે વચ્ચે વિરોધ ન હોય, તો તેમાં સદાદિને શું લાગે-વળગે ? (એટલે ભાવ એ કે, છાયા-આતપને લઈને સદસદાદિમાં પણ વિરોધ આવે એવું જરૂરી નથી.) કારણ કે સદસદાદિનું સ્વરૂપ તો જુદું જ છે.

આ જ વાતને પ્રગટ કરવા કહે છે -

પરમાણુ અચેતન હોય, તો તેનું ઉદાહરણ લઈને જ્ઞાનમાં પણ ચેતનતાનો વિરોધ કહેવો ઉચિત નથી, કારણ કે બંનેનો સ્વભાવ જડ-ચેતનરૂપે જુદો જુદો છે. તેમ છાયા-આતપમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્ છાયા-આતપમાં વિરોધ હોય, તેટલા માત્રથી સદસદાદિમાં પણ વિરોધ કહેવો ઉચિત નથી; કેમ કે બંનેનો સ્વભાવ જુદો જુદો છે.)

આ જ રીતનું નિરાકરણ; શીત-ઉષ્ણ વગેરે ઉદાહરણોમાં પણ સમજવું.

સાર : એટલે વસ્તુને સદસદ્ રૂપ, નિત્યાનિત્યરૂપ એમ જુદા જુદા અનેકરૂપ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

यच्चोक्तम्-‘आत्मात्मीयदर्शनमेव मोहः’ इत्यादि, अत्राभिष्वङ्गपूर्वकं सर्वथा स्थैर्यवासनागर्भमात्मात्मीयदर्शनमेव मोह इतीष्यत एव, नैरात्म्यैकान्तवादिनस्त्विदमनुपपन्नम्, दर्शनायोगात्; दर्शनायोगस्य च प्रतिपादितत्वाद्, अत एव रागद्वेषाभावः । इत्यलं विस्तरेण ॥५॥

इति मोक्षवादः ॥५॥

॥ समाप्तमिदमनेकान्तवादप्रवेशकाख्यं प्रकरणम् ॥

॥ ग्रन्थाग्रं एकोनविंशत्यक्षराधिकं ७६४ लोकप्रमाणम् ॥

॥ કૃતિરિયં સિતામ્બરાચાર્યશ્રીહરિભદ્રસૂરીણામ્ ॥

∴ પ્રવેશરશ્મિ ∴

ભાવાર્થ : અને જે કહ્યું હતું કે - ‘આત્મ-આત્મીયરૂપે દર્શન જ મોહ છે... વગેરે’ - અહીં આસક્તિપૂર્વક સર્વથા સ્થૈર્યની વાસનાથી ગર્ભિત આત્મ-આત્મીયરૂપે વસ્તુનું દર્શન એ મોહ - એવું કહ્યું, તો તે ઈષ્ટ જ છે, પણ એકાંત નૈરાત્મ્યવાદીમતે આ અનુપપન્ન છે; કેમ કે દર્શન જ નથી ઘટતું અને દર્શન ન ઘટવાનું કારણ પૂર્વે જ કહી દીધું. એટલે જ રાગ-દ્વેષ પણ ન રહે. હવે વિસ્તારથી સર્થું. આ પ્રમાણે મોક્ષવાદ થયો... આ અનેકાંતવાદપ્રવેશ નામનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. શ્લોકપ્રમાણ-૭૨૦... આ કૃતિ શ્વેતાંબરાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજની છે.

● अेकांतवादीमते ञ मुक्तिनो अभावा ●

विवेचन : अने पूर्वपक्षमां तमे ञे कहुं उतुं के - “हुं अने मारुं - अे रूडे थनारुं वस्तुनुं दर्शन; अे ञ मोह अे... वगेरे” - अहीं तीव्र आसक्तिपूर्वक ‘आ वस्तु सर्वथा स्थिर रहेवानी अे’ अेवा अध्ववसायथी गर्भित आत्म-आत्मीयरूडे वस्तुनुं दर्शन थाय अे ञ मोह - अेवुं कडो, तो ते तो अष्ट ञ अे. (आवो मोह तो अमे मानीअे अीअे ञ.)

पण अेकांत नैरात्म्यवादी बौद्धमते आवो मोह संगत थतो नथी; केम के तेओ मते वस्तुनुं दर्शन ञ थई शकतुं नथी...अने केम नथी थतुं ? अे अमे पूर्वे ञ कडी दीधुं. (दृष्टा क्षणिक अे... वगेरे युक्तिओ समजवी.)

अने वस्तुना दर्शन विना तो; ते विशे राग-द्वेष ञ न थाय... अने राग-द्वेष विना तो कोनी डानि ने कोनो मोक्ष ?

अे आ विशे विस्तारथी सर्युं.

निष्कर्ष : अेटले उकीकतमां अेकांतवादीमते ञ मोक्षनी असंगति अे. आ प्रमाणे मोक्षवाड थयो.

॥ आ प्रमाणे आ ७६४ श्लोकप्रमाण + १८ अक्षरप्रमाण अनेकांतवाडप्रवेश नामनुं प्रकरण समाप्त थयुं ॥

आ कृति श्वेतांबरार्य १४४४ ग्रंथरचयिता सूरिपुरंदर श्रीहरिभद्रसूरीश्वर ञ महाराजनी अे.

आ प्रमाणे तपागच्छार्य श्रीप्रेम-भुवनभानु-जयधोष-जितेन्द्रसूरीश्वर ञ महाराजरूप संविग्न-गीतार्थपरंपरामां थयेला दीक्षादानेश्वरी प.पू. आ.भ. श्री.वि. गुणरत्नसूरीश्वर ञ महाराजना पट्टालंकार प्रवचनप्रभाषक प.पू. आ.भ. श्री.वि. रश्मिरत्नसूरीश्वर ञ महाराजना यरणलव-मु. यशरत्नवि. द्वारा रयायेलुं अने विद्वद्वर्य मु.श्री भव्यसुंदरविजय ञ म.सा. द्वारा संशोधित थयेलुं, अनेकांतवाडप्रवेश ग्रंथ परनुं भावार्थ-विवेचनमय ‘प्रवेशरश्मि’ नामनुं गुजराती विवरण सानंद संपूर्ण थयुं.

॥ शुभं भूयात् श्रमणसङ्घस्य ॥

॥ इति शम् ॥

વિશેષ નોંધ

A series of horizontal dotted lines for writing.

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

सूर्यप्रकाश्यं क्व नु मण्डलं दिवः, खद्योतकः क्वास्य विभासनोद्यमी ।
क्व धीशगम्यं हरिभद्रसद्वचः क्वाऽधीरहं तस्य विभासनोद्यतः ॥

- श्रीजिनेश्वरसूरिकृता अष्टकटीका

परहिताधाननिबिडनिबुद्धिभगवान्
सुगृहीतनामधेयः श्रीहरिभद्रसूरिः ॥

- श्रीमुनिचन्द्रसूरिकृता उपदेशपदवृत्तिः

नित्यं श्रीहरिभद्रसूरिगुरवो जीयासुरत्यद्भूत-
ज्ञानश्रीसमलङ्कृताः सुविशदाचारप्रभाभासुराः ।
येषां वाक्प्रपया प्रसन्नतरया शीलाम्बुसंपूर्णया
भव्यस्येह न कस्य कस्य विदधे चेतोमलक्षालनम् ॥

- श्रीप्रभानन्दसूरिकृता जम्बूद्वीपसङ्ग्रहणीवृत्तिः

उदयमि मिहिरि भद्रं सुदिद्विणो होइ मग्गदंसणओ ।
तह हरिभद्दयारियमि भद्दयारियमि उदयमि ॥

- श्रीजिनदत्तसूरिकृतगणधरसार्धशतकम्

श्री सिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।
येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

- श्रीवादिदेवसूरिकृतस्याद्वादरत्नाकरः

हारिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।
क्व चाहं जडधीरेष स्वल्पशास्त्रकृतश्रमः ॥

- श्रीमलयगिरिसूरिकृता धर्मसङ्ग्रहणीवृत्तिः

॥ सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिस्तुतयः ॥

मतिर्बौद्धाः ! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्यभवतां,
विचारश्चार्वाकाः ! प्रचरति कथं चारुचतुरः ।

कुतर्कस्तर्कज्ञाः ! किमपि स कथं तर्कयति वः,
सति स्याद्वादे श्रीप्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥

गावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणत्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खर्द्वर्षिष्ठदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालबालाः ।

यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हरिभद्रं,
तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः ॥ २ ॥

यथास्थितार्हन्मतवस्तुवादिने निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

- श्रीयशोदेवमुनिकृता प्रशंसा

श्रीहरिभद्रसूरीन्द्रः वारीन्द्र इव विश्रुतः ।
परतीर्थ्यास्त्रासयित्वा मृगानिव गुरुर्जयी ॥

- कश्चित् पूर्वमहर्षिः

हरिभद्रं वचः क्वेदमतिगम्भीरपेशलम् ।
क्व चाहं शास्त्रलेशज्ञस्तादृक्तन्त्राऽविशारदः ॥ १ ॥

येषां गिरं समुपजीव्य सुसिद्धविद्यामस्मिन् सुखेन गहनेऽपि पथि प्रवृत्तः ।
ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः सुखाय ॥ २ ॥

- श्रीयशोविजयोपध्यायकृता स्याद्वादकल्पलता

सिरिपायलित्तकड़-बप्पभट्टि-हरिभद्रसूरिपमुहाणं ।
किं भणिमो उणज्ज वि न गुणेहिं समो जगे सुकई ॥

- श्रीविजयसिंहसूरिकृता भुवनसुन्दरीकथा

भद्दं सिरिहरिभद्रस्स सूरिणो जस्स भुवणरंगम्मि ।
वाणीविसड्डरसभावमंथरा नच्चए सुड्डरं ॥

- श्रीलक्ष्मिगणिकृतं सुपार्श्वनाथचरित्रम्

સ્યાહ્લદ પૂરણ ઝો ઝાલો ઝયઝઝઝઝ ઝસ વઝઝ
ઝુલ-પર્યઝ-ઝઝ ઝો ઝુઝે સોઝી ઝેઝ હે સઝઝ
ઝઝે. ઝઝોઝઝઝઝઝ ઝ.

Anekantvad- pravesh

